

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА
МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

ЎЗБЕК ХАЛҚИНИНГ ЭТНОГЕНЕЗИ ВА ЭТНИК ТАРИХИ
ўқув қўлланма

Тошкент – 2007

А Н Н О Т А Ц И Я

Ушбу ўқув кўлланмада ўзбек халқининг келиб чиқиши, яъни унинг узок давом этган этногенез ва этник тарихи ҳақида, унинг уруғ-қабилалар ҳолатидан аста-секин элат-халқ бўлиб шаклланиб бориш жараёни ва шаклланган халқ ҳолатидан миллат даражасига ўсиб чиқиш жараёни бой моддий маданият ва ёзма манбаъларнинг тарихий таҳлили асосида баён этилади.

Кўлланмада ўзбек халқи, ҳозирда мустақил давлат сифатида эгаллаб турган тарихий она замин билан ҳамда унинг теваарак-атроф ҳудудлари билан жуда қадим замонлардан бевосита боғлиқ, туб жойли халқ эканлиги, унинг этник таркибининг асосини ерли суғдий забон ва туркийгўй аجدодларимиз ташкил этганлиги, ана шу икки йирик, икки тилли этник қатламларнинг узок асрлар давомида бир-бирлари билан аралашиб-қоришиб кетиши натижасида, тағли-туғли ўтроқ туркийгўй ўзбек халқи таркиб топганлиги ҳақида илмий холислик ва объектив тарихий таҳлиллар асосида тўғри тасаввур бериш кўзда тутилади.

**Такризчилар: 1. Тарих фанлари доктори,
академик Ўткир Исломов
2. Тарих фанлари номзоди,
доцент Сатимжон Ҳолбоев**

Низомий номидаги ТДПУ илмий кенгашининг 2007 йил “ 26 “ апрель «10» сонли қарори билан чоп этишга тавсия этилган.

Низомий номидаги Тошкент Давлат педагогика университети

КИРИШ

Ҳар бир халқнинг тарихи унинг этногенези ва этник тарихи билан узвий боғлиқдир. Этногенез ва этник тарих эса тарих фанининг бош масаласидир. Ўзбек халқининг этногенез ва этник тарихи Ўзбекистон халқлари тарихининг таркибий қисмини ташкил этади. У тарихий ёзма манбаълар, этнография, археология, антропология, лингвистика, топонимика, эпиграфика, нумизматика каби фанлар билан ўзаро алоқада ва узвий боғлиқ бўлиб, уларсиз ўзбек халқи этногенези ва этник тарихини мукаммал илмий ўрганиб бўлмайди. Айниқса ушбу муаммонинг этногенез қисмини ўрганишда, улардан олинган маълумотлар масала ечимига кўп ойдinликлар киритади.

Дастлаб, собиқ совет ҳокимияти таркибида миллий республикаларни ташкил этиш жараёни кетаётган кезларда, ўзбек халқининг келиб чиқиши масаласи фақат турк этноси билан боғлаб ўрганилиб, фанда “пантуркизм” атамаси пайдо бўлди. Бу таълимот заминда “Ўрта Осиё аҳолиси азалдан турклар бўлиб, буюк Турон сўнг Туркистон бўлиб кетган”, деган ғоя ётарди. Улар ўзбек халқининг турк илдизини туркий бўлмаган этнослар билан аралаштириш натижасида ташкил топганлигини инобатга олмайдилар. Хатто қалам соҳиблари орасида шундайлар ҳам борки (ҳозир ҳам улар учраб туради), улар ўзбек халқининг келиб чиқишини Нух пайғамбарнинг ўғли Ёфасдан, Ёфаснинг ўғли Тур ёки Туркдан бошлайдилар. Натижада, унинг акс садоси сифатида “паниронизм” таълимоти пайдо бўлди. Бунга кўра, “бу заминнинг туб жойли аҳолиси эроний тилли халқ бўлиб, бу юртга турклар келгиндидир”, деган ғайри илмий концепция пайдо бўлди. Ўша кезларда, бу мураккаб масала ечимига ислом ақидапарастлари ҳам аралашиб, “миллий этнослар йўқ, фақат ислом миллати бор, халқларни миллий тилига қараб эмас, балки динига қараб миллатини белгиламоқ керак”, деган диний концепция пайдо бўлди. Бу “таълимот” фанда “панисламизм” номини олди. Афсуски, бундай фанга зид концепцияларнинг пайдо бўлиши, давр тақозасига кўра, муаммо ечими билан боғлиқ фан йўналишларининг ривожланиш даражасини заифлигидан далолат берарди.

Дарҳақиқат, Ўрта Осиё халқлари этногенез ва этник тарих масалалари билан алоқадор этнология, археология, этнография, антропология, топонимика, тарихий лингвистика каби фан тармоқлари ўша кезларда хали ривожланмаган эди. Шунинг учун Ўрта Осиё халқларининг келиб чиқиши муаммосининг ечими фақат тарихий ва афсонавий ривоятлар асосида яратилган сўнги ўрта асрлар даври кўл ёзма манбаларига асосланган.

Қачонким, ушбу мураккаб муаммо ечимига алоқадор фан тармоқлари ривожланиб, унинг ечимини комплекс ўрганишга ўтилгач, Ўрта Осиё халқларининг келиб чиқиши масаласида бирдан–бир тўғри миллий автохтонизм назарияси ишлаб чиқилди. Бунга кўра, ҳар бир халқнинг келиб чиқишини ўрганишда унинг этник компонентлари таркибини аниқлаш зарурлиги, шундагина, у ёки бу халқ ҳақида, унинг этногенез ва этник тарихи, маданий мероси, сархатлари, давлатчилик тарихи ҳақида тўғри хулосага келиш маълум бўлиб қолди. Чунки, этногенез ва этник тарих

масаласи ўта мураккаб муаммо бўлиб, у изланувчидан жиддий масъулиятли бўлишликни, тарихий изчиллик ва объективлик тамойилларига амал қилишни, муаммо илмий ечими йўлида миллий эхтиросларга берилмасликни қатъий талаб қилади.

Маълумки, этнология фанидаги илмий ишланмага кўра, ҳар бир халқнинг келиб чиқиш тарихи уч босқичдан иборат. Биринчи босқич-этногенетик жараён тарихи, иккинчи босқич-этнос, яъни элат, халқ тарихи, учунчи босқич эса миллат тарихидан иборат. Халқ тарихининг этногенез қисми унинг элат, халқ бўлиб шакллангунига қадар бўлган даврни ўз ичига олади. Халқнинг ибтидоси қабиладан бошланади. Этногенез якунида элатга хос барча этник аломатлар мужассамлашган бўлади. Этник аломатларни эса худудий бирлик, иқтисодий-хўжалик бирлиги, этномаданий бирлик, антропологик тип бирлиги, этник ном, ўзликни онглаш, тил бирлиги ва ниҳоят сиёсий уюшма (политическая консолидация) бирлиги ташкил этади.

Халқ биологик ҳосила эмас, балки ижтимоий уюшма бирлигидир. У бирдан ҳосил бўлмайди, балки узоқ давом этадиган этногенетик жараён маҳсули ва этник аломатлар йиғиндисидир. Этник аломатларнинг шаклланиши эса этногенетик жараёнлар давомида бирин-кетин содир бўлиб боради. Қачонким халқ этногенези якунлангач, унинг этник тарихи бошланади, яъни шаклланган халқ тарихи бошланади. Халқ феодализмнинг ижтимоий маҳсули бўлиб, у баъзи ҳолларда дастлабки синфий жамият шароитида ҳам юз бериши мумкин (масалан юнонлар). Халқ тарихи ўз иқтисодий-хўжалик ва этномаданий ривожининг маълум нуқтасига етгач, унинг миллат бўлиб шаклланиш жараёни бошланади. Бу нуқтанинг ижтимоий ҳаётда намоён бўлиши жамиятда капиталистик ишлаб чиқариш муносабатларининг бошланиши билан юз берабошлайди. Шунинг учун миллат капитализмнинг ижтимоий маҳсули ҳисобланади. Халқларнинг келиб чиқиши масаласидаги бундай илмий қараш, қачонким муаммо ечимини комплекс ёндашув асосида ўрганишга ўтилгач, этнология фанида ўз ўрнини топди.

Этногенез, этник тарих ва миллат тарихининг ҳар бирини алоҳида олганда, уларнинг бошланғич ва якуний нуқталари бор. Масалан, мана шу илмий концепция асосида ўзбек халқи этногенезининг бошланғич нуқтаси сифатида дастлаб турк ҳоконлиги даври қабул қилинди (академик А.Ю.Якубовский нуқтаи назари). Кейинроқ, ўзбек этногенезининг бошланғич нуқтаси антик давргача қадимийлаштирилди (академик С. П. Толстов нуқтаи назари). Академик Карим Шониёзов ҳам ўзининг охириги фундаментал тадқиқоти “Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни” асарини мана шу нуқтаи назар асосида ёзган.

Ҳозирги кунда бу сана янада қадимийлаштирилган, яъни сўнгги бронза даври билан белгилашмоқда (академик А.Аскарров нуқтаи назари). Бундай қарашларнинг илмий асосида ўзбекларнинг ўқ томири, бош илдизи икки тилда сўзлашувчи этник қатламларнинг (суғдий ва туркийгўй) қоришув натижаси эканлиги ва унинг дастлабки санаси, уларнинг илк бор қоришабошлаган нуқтаси сўнгги бронза давридан бошланганлиги ҳисобга олинган.

Ўрта Осиё халқларининг келиб чиқиши ҳақидаги миллий автохтонизм концепцияси илмий-методологик жиҳатдан асосли бўлсада, аммо унинг айрим томонлари жиддий таҳлил ва қўшимча илмий изланишларни талаб қилади. Масалан, ўзбек халқининг туркий илдизини Ўрта Осиёда илк бор пайдо бўлиши ёки туркийларни фақат кўчманчи халқ сифатида таърифлаш масаласи. Бу ерда замон ва макон масаласи, қадимги халқларнинг табиий-географик шароитга, экологик вазиятга мослашиб хўжалик юритиш анъаналари ҳисобга олинмаган. Натижада фанда баъзи бир онглашилмовчиликлар пайдо бўлдики, бунга кўра, Ўрта Осиёнинг туркийгўй қабилалари “келгинди”, қадимий эрон забон халқига нисбатан “туб жойли” аҳоли деб қараш тасаввури пайдо бўлди. Аслида шундаймиди? Йўқ, ундай эмас.

Биринчидан, миллий автохтонизм назариясига кўра, “Ўрта Осиё халқларининг барчаси ҳозирда яшаб турган ҳудудлари билан азалдан боғлиқлиги” таъқидлансада, аммо, ўзбек этногенезининг бошланғич нуқтаси Турк ҳоконлигидан бошланади, деган тезис ўртага ташланиб, ўзбек халқининг туркий илдизини дастлаб илк ўрта асрлар даври билан, кейинроқ эса антик даври билан чегаралаб қўйилди. Натижада фанда, ушбу заминнинг унга қадар тарихи ва бой маданий мероси фақат эрон забон халқларга тегишли, деган хулоса чиқаришга ўрин қолдирилди. Бундан ҳозиргача фойдаланиб келаётганлар орамызда йўқ эмас.

Тўғри, назарий қарашларда туркийгўй ўзбекларнинг асосий илдизларидан бири, ўқ томири эронзабон суғдийлар, бохтарийлар, хоразмийлар ва сак қабилалари эканлиги инкор этилмайди. Аммо, ўзбек халқи тарихи, маданий мероси, унинг келиб чиқиши ҳақида битилган илмий мақолалар, рисоалар, фундаментал монография ва асарларда асосий урғу, унинг туркий илдизи билан боғлиқ ёзма манбаларга кўпроқ қаратилади. Натижада, ўзбек халқининг суғдий негизига беихтиёр соя тушаётганлигини билмай қоламиз.

Иккинчидан, одатда кўчманчи қабила ва элатлар ҳеч қачон бир жойда муқим яшамайди. Улар доим кўчиб юради. Чунки, уларнинг хўжалик асоси ва турмуш тарзи шуни тақоза этади. Моддий маданият ва ёзма манбаларга кўра, Дашти Қипчоқ ўз табиий-географик шароитига кўра, кўчманчиларнинг азалий ватани бўлсада, у ерларда яшаган хунлар, усунлар, қарлуқ ва чигил, аргун ва тухси, калтатой ва қангли, қирғиз ва уйғур, Олтой турклари ва уларнинг аждодлари ху, ди, рунг ҳамда сак-скиф қабилалари ҳеч қачон бир жойда муқим яшамаган. Улар нафақат бепаён буюк турк даштида, балки Ўрта Осиёнинг қадимги деҳқон жамоалари томонидан ўзлаштирилмаган дарё хавзалари ва чўлларида ҳам ўз чорва молларини яйловларда боқиб кўчиб юрган. Кўчманчиларнинг овам камбағал қисмининг бир бўлаги ҳар сафар бу заминда қолиб кетиб, секин-аста ўтроқ турмуш тарзига ўтабошлайдилар. Бу жараённинг бир неча асрлар давомида мунтазам такрорланиши ва унинг доимий тарихий воқийликка айланиши Ўрта Осиёнинг Амударёгача бўлган ҳудудларини бронза давридан бошлаб Турон замин деб оталишига, унинг

туркийгўй қабилаларини эса Турон заминнинг туб жойли аҳолига айланиб кетишига олиб келган.

Ўрта Осиё саклари (Авестода турлар, уларнинг аслзодалари-орийлар) ўз навбатида буюк турк чўлининг марказий ва шарқий Козокстон, Тоғли Олтой, Ўрол, Енисей ва Орхон дарёлари ҳавзаларигача кириб борганлар ва у жойларнинг хукмрон туркий тил муҳити таъсирида туркийлашганлар. Демак, қадимги сак-скиф қабилаларига хос икки тиллилик жуда кенг турко-суғдий этномайдонда юз берган иқтисодий ва сиёсий ҳамда маданий жараёнлар маҳсули эканлиги ҳақиқатга яқиндир. Демак, Ўзбекистон деб аталмиш она заминимиз асосий халқининг ҳар икки этник қатлами ҳам турко-суғдий этномайдонда жуда қадим-қадим замонлардан бирга яшаб, таркиб топган тағли-туғли, туб жойли аҳолисидир.

Собиқ совет даври тарихий лингвистика тадқиқотлари ва унинг таъсирида бўлган тарих фанида Ўрта Осиёнинг қадимги халқлари тили масаласида, уларни эроний тилли халқ сифатида талқин қилинди. Чунки Авесто ва Веда каби энг қадимги ёзма манбалар тили Оврупа халқларининг қадимий тиллари билан қариндош эканлиги аён бўлгач, бу минтақанинг туб аҳолисини барчаси халиги ёзма манбалар тилидан келиб чиққан ҳолда эронзабон деб қабул қилиниб, бу заминда қадим замонлардан улар билан бирга қон-қардош, қўшни ва қуда-анда бўлиб яшаб келган туркчиликка ҳеч қандай ўрин қолдирилмади. Хатто эроншунос олимлар Хинду-Овпуца назариясидан келиб чиққан ҳолда, Ўрта Осиёдан то Байкалгача бўлган минтақаларда эроний тил муҳити хукмрон эди, деган асоссиз қарашни илмий жамоатчилик онгига сингдириб юбарган. Масалага жиддийроқ ёндашилса, туркий халқлар этногенезини мутлақо туркчиликдан ёки турк давлатчилигининг илк маконларидан келиб чиқиб ечиб бўлмайди. Масалан, Хун давлати ва Турк ҳоконлиги шаклланган ҳудудлар Ўрта Осиёдан шарқда бўлган. Аммо, негадир, ҳар иккала давлат тарихида Турон ўлкаларини ўз тасарруфига қўшиб олиш масаласи бежиз қўтарилмаган. Чунки, Турон ўлкалари Марказий Осиёнинг аҳолиси жиҳатидан ҳам таркибий қисми бўлиб, бу ўлкалар милоддан аввалги I-минг йиллик ўрталаридан бошлаб Эрон аҳамонийлари тасарруфига ўтган эди. Таниқли авестошунос олим М. Исҳоқов табири билан айтганда, “бу ўлкада (қадимги Туронда) аҳамонийларнинг сиёсий хукмронлиги ўрнатилиб, унинг таркибига кирган эроний ва туркий халқларнинг барига буюк Эрон давлати фуқораси сифатида қараш давлат сиёсати даражасига қўтарилди. Халқларнинг ўз тилларидан қатъий назар умум эроний расмий тил қонуний тил қилиб қўйилди. Натижада давлат маҳкамачилиги доирасида Туроннинг туркий тил мавқеи сунъий равишда бекор қилинди”.

Шу шароитда Аҳамонийлар давлатининг таъсиридан ташқарида қолган туркий халқлар дунёсида давлатчиликнинг янги тўлқини вужудга келди, яъни хунлар империяси пайдо бўлди. Бу давлат ўзининг ички сиёсатида туркчилик руҳида иш тутиб, ташқи сиёсатда ўз назарини биринчи навбатда Турон ва турк дунёсини бирлаштиришга қаратди. Чунки, бу ўлкаларда тил, аҳолининг турмуш тарзи бир-бирларига яқин бўлган ҳамда

сиёсий жиҳатдан Эрон анъанавий давлатчилигидан ажралиб чиқиш кайфиятида бўлган туркий халқлар яшарди. Кейинчалик, Турк ҳоконлиги ва Қорахонийлар давлати ҳам айнан шу қудратли ишончга таяниб иш кўрганлар.

Афсуски, ҳозиргача мураккаб тарихий жараёнларнинг бундай сиёсий жиҳатлари таҳлил қилинмай, минтақанинг туб жойли аҳолиси нафақат эроний тилли халқлар бўлган, деган тасаввурда, улар билан биргаликда, ягона ҳудудий кенгликда туркий қавмлар ҳам яшаганлиги ҳисобга олинмай, қадимги Турондаги туркий этносни инкор этиш даражасигача олиб келинди. Бундай қарашни собиқ совет даври тарих фанининг дарғалари А.Ю. Якубовский, С.П.Толстов, ака-ука Дьяконовлар, В.А. Лившиц, турколог С.Г.Кляшторний, Б.А. Литвинский, Ю.Я.Ставиский, Б.Ғ.Ғофуров, В.М.Массон ва бошқалар фанга олиб кирдилар. Бу қараш бутун бир авлод илмий жамоатчилиги онгига сингдирилди. Археология ва палеоантропология материаллари анализи ва таҳлили ҳам шу қарашга бўйсундирилди. Бундай қарашни фанда ҳукмрон бўлишида Ўрта Осиёдан топилган ёзма ёдгорликлар тили асос бўлди. Яқингача Ўрта Осиёдан топилган қадимги ёзувлар фақат хоразмий, бохтарий, суғдий тилларда битилган, демак, туб жойли аҳоли эроний тилли бўлган, деган хулоса қилиб келинди. Хатто туркийда ёзилган ёзма ёдгорликларни ҳам ўз номи билан аташни истамай, уларни “номаълум ёзув” деб эълон қилинди.

Аммо этногенез муаммосини фақат ёзма ёдгорликлар тили билан ечиш илмий чалкашликларга олиб келишини ҳисобга олинмади. Масалан, эроний тилли аҳамонийлар давлат махкамачилигида орамий тили ҳукмрон бўлгани ҳолда жонли халқ тили Эронда қадимги форсийда эди. Хатто подшолик сулолалари кетма-кет туркий халқлардан чиққан вақтларда ҳам расмий ҳужжат тили форсийда давом этган. Турк ҳоконлигининг илк даврида суғд ёзуви ва тили расмий документларда ишлатилгани маълум. Чунки суғд тили илк ўрта асрларда жуда кенг географик доирада буюк ипак йўли билан боғлиқ ҳолда, жаҳон савдо тили даражасига кўтарилган эди. Моварауннаҳрда араб ҳалифалиги истилосидан кейин расмий махкамачилик, илмий ижодий тил арабча, ҳаётда эса эроний ва туркий эди. Демак, ёзма ёдгорликлар тили этногенез муаммосини ҳал этишда асосий омил бўлаолмайди, аксинча кўп ҳолларда чалкашликларга олиб келиши мумкин.

Аммо, бу билан ёзма ёдгорликлар тилини этногенез муаммоси ечимида ўрни йўқ, деган маъно чиқмайди. Қадимги сиёсий уюшмалар ва давлатлардаги расмият ва махкамалар тили ҳеч қачон шу уюшмалар ҳудудида яшаган ҳар хил этник қатламлар тилини, уларнинг этник таркибини тўлиқ ифода этаолмайди. Ўрта Осиёдаги икки тилли халқларнинг аралашиб яшаши, улар орасидаги бир-бирларига яқинлашиш ва интеграция жараёнлари турли этник қатламлар яратган муштарак маданият, фан ва маъновият ҳамда сиёсий ҳокимият охир оқибатда икки қардош ўзбек ва тажик халқларининг деярли бир вақтда шаклланишига олиб келган.

Юқорида ўзбек халқининг шаклланиш тарихи жуда узоқ давом этган этногенетик жараён натижасидир, дедик. Бу жараён яъни ўзбекларнинг

этногенези XI асргача давом этади ва у ғарбий қорахонийлар давлати доирасида, XI-XII асрлар давомида ўзбек халқи узил-кесил шаклланди. Шундан сўнг ўзбек халқининг этник тарихи бошланди. Ўзбекларнинг этник тарихи давомида, унга кейинроқ қўшилган этник компонентлар узил-кесил шаклланган ўзбек этноси таркибини деярли ўзгартириб юбара олмади, балки унинг таркибида этнографик гуруҳлар сифатида узоқ вақтлар яшаб, маълум бир тарихий даврдан сўнг этнос таркибига сингиб кетади.

Ўзбек халқининг миллат тарихи XIX аср охири - XX асрнинг бошларидан бошланади. Миллатнинг шаклланиши халқнинг таркиб топиши каби узоқ давом этадиган тарихий ва этномаданий жараён бўлиб, миллат этник тарихнинг энг юксак юқори чўққиси, камолат босқичи, бу босқичга кўтарилган халқнинг давлати миллат номи билан юритилади, у суверен давлат сифатида ўзининг ички ва ташқи сиёсатини мустақил юритади, умум миллат тили давлат тили мақомини олади, унинг давлат чегаралари қатъий, даҳлсиз бўлиб, жаҳон ҳамжамияти томонидан тан олинади, миллатнинг ўзликни онглаш даражаси юксак, миллий гуруҳ, ватанга фидойлик, она замин ва халқига содиқлик миллат фуқораларининг ҳаёт мазмунига, кундалик турмуш тарзига айланади, миллатга хос миллий менталитет шаклланади, давлат жамият томонидан бошқарилади, яъни давлат миллатнинг ҳошиш-иродасини бажарувчи жонли механизмга айланади.

Миллатни тил, территория ва этномаданий жиҳатдан бирлаштирувчи омил иқтисодий негиздир. Миллатнинг иқтисодий-хўжалик бирлиги асосида тил ва территория ҳамда этномаданий birlikлар пайдо бўлади. Миллатнинг иқтисодий ва сиёсий бирлашиши халқ огзаки тилининг (лаҳжаларининг) яқинлашиши асосида ягона миллий адабий тилнинг пайдо бўлишига олиб келади. Лаҳжалар ўрнини миллий адабий тил эгаллайди. Унинг давлат тили мақоми даражасига кўтарилиши эса миллат номи билан аталган давлатнинг мустақиллик белгиларидан нишонандир. Миллат мустақил давлат белгиси. Давлат пул бирлигининг жаҳон бозоридаги мавқеи, унинг иқтисодий кудратидан нишона. Унинг мустаҳкам замини давлат иқтисодий, сиёсий ва мафкуравий сиёсатининг барқарорлигига боғлиқ. Фуқораларнинг ўзликни онглаш даражаси истиқболли иқтисодий сиёсат билан чамбарчас боғлиқдир. Бундан ўзбек миллати ва давлати ҳам истисно эмас.

*****

Ушбу қўлланмани ёзишдан мақсад, бўлажак тарихчи талабаларнинг тўла қонли мутахасис бўлиб етишишлари учун, уларга ўзбек халқининг келиб чиқиши ва унинг халқ, миллат бўлиб шаклланиш тарихий жараёнлари ҳақида давлат таълим дастури асосида тушунча бериш, уларни шу масала билан боғлиқ концепциялар ва уларнинг туб моҳияти билан ҳамда этногенез ва этник тарихнинг назарий ва илмий-методологик асослари билан таништириш, этногенез ва этник тарих ҳақидаги тушунчалар: этник аломатлар ва белгилар, ўзбек халқи этногенетик жараёнининг мураккаб кечиш сабаблари ва улар ўртасидаги тарихий ва хронологик тафовутлар ҳақида талабаларга объектив маълумотлар беришликдан иборат. Чунки, Ўрта

Осиё халқларининг келиб чиқиши масаласида, ҳозиргача фанда давом этиб келаётган турлича қарашлар ва баъзида учраб турадиган ғайри илмий тушунчалар, ўзбек халқининг тарихи ҳозирда эгаллаб турган ҳудудлар билан азалдан боғлиқ эканлигига соя солмоқда. Айниқса, Юрий Брегель, Раҳим Масов, Сергей Поляков, Илҳом Рашидовларнинг қарашлари фан ютуқларига мутлақо зиддир. Уларнинг қарашлари ёш авлодни миллий ифтихор ва тарихий байналминаллик руҳида тарбиялашга эмас, балки кўп миллатли минтақа аҳолиси ўртасида миллий низоларни келтириб чиқаришга олиб келади. Шунинг учун ҳар бир тарихчи талаба, ўз халқи ва ватанига содиқ мутахасис ўзини, ота-боболари ва аждодларининг келиб чиқишини, узоқ ўтмишда унинг аждоди ким эди, шу заминда икки тил соҳиблари (туркий ва суғдий) сифатида ёнма-ён яшаб, узоқ давом этган иқтисодий ва этномаданий алоқалар натижасида бир-бирлари билан оралашиб, қоришиб кетган, турли тарихий тараққиёт босқичларини бирга босиб ўтган, тағли-туғли ўтроқ халқ маданий меросининг соҳибларими ёки тарихни бузиб кўрсатувчи баъзи бировлар айтганидек, кўчманчилар бўлганми? Мана шу муаммо ечимини топиб, талабаларга тўғри илмий тасаввурлар бериш, ушбу ўқув қўлланма мақсад ва вазифаларининг мазмун ва туб моҳиятини ташкил этади.

*****

Ўзбек халқининг келиб чиқиши ҳақида махсус тадқиқотлар ва улар ҳақида ёзилган асарлар кўп эмас. Аммо, бу масалада таниқли шарқшунос ва археолог олим, профессор А.Ю Якубовский, Хоразм тарихининг чуқур билимдони профессор С.П.Толстов, академиклар- Я. Ғуломов ва К. Шониёзовларнинг хизмати катта. 1941 йилда проф. А.Ю. Якубовский “Ўзбек халқининг юзага келиши масаласи ҳақида” (“К вопросу об этногенезе узбекского народа”) махсус рисола ёзиб, уни “УзФАН” нашриётида, ўзбек ва рус тилларида чоп эттирди. Ушбу рисола руҳияти асосида 1942 йилда Тошкентда Ўрта Осиё халқларининг этногенез масалалари бўйича махсус сессия ўтказилди. Сессияда таниқли олимлар: А.Д. Удальцев “Этногенетик тадқиқотларнинг назарий асослари”, С.П.Толстов “Ўрта Осиё этногенезининг асосий муаммолари” ҳамда “Арал этногенетик жараёнлар майдони”, Л.В.Ошанин “Антропология маълумотлари Ўрта Осиё халқлари этногенези ҳақида”, К.В.Тревер “Милоддан аввалги VI-V асрларда Ўрта Осиё аҳолисининг этник таркиби”, И.И.Умняков “Тоҳарлар муаммоси”, А.Н.Бернштам “Ўрта Осиё этногенезида қадимги туркий элементлар”, Н.А.Кисляков “Тожиқларнинг юзага келиши масаласи ҳақида”, В.В.Гинзбург “Антропология маълумотлари тажиқлар этногенези ҳақида”, А.Ю.Якубовский “Туркман халқининг VIII-X асрлардаги этногенези тарихидан” мавзуларида маърузалар қилишиб, Ўрта Осиё халқлари этногенези ва этник тарихининг асосий йўналиши ва илмий-методологик асослари белгилаб олинди. Мана шу концептуал йўналишда 1962 йилда кўп жилдли “Жаҳон халқлари” тарихининг “Ўрта Осиё ва Қозоқистон халқлари”га бағишланган серияси чоп этилиб, унинг “Ўзбек халқи этногенези ва этник тарихи” бўлимида, “тарихнинг илк босқичлариданок

суғорма дехқончилик билан қадимдан шуғулланиб келган эроний тилли маҳаллий аҳолининг маълум қисми Зарафшон, Фарғона, Чоч ва Моварауннахрнинг дашт-сахролари ва бошқа воҳаларига, ҳамда қадимги Хоразмга кириб келган туркий қабилалар билан бирнеча асрлар давомида аралашиб яшашлари натижасида тил жиҳатидан туркийлашадилар. Ўз навбатида туркий халқлар эроний тилли халқларнинг маданий таъсиридан бахраманд бўлиб, улардан хўжалик юритиш усуллари, дехқончилик сирларини ўрганадилар. XI-XII асрлар этник аралашув ва турклашиш жараёнининг энг жадаллашган вақти бўлиб, айнан шу асрларда икки азим дарё (Аму ва Сирдарё) оралиги ва Хоразмда туркийзабон халқнинг асосий ўзаги шаклланади. Кейинчалик бу халқ (этнос) ўзбек этник номини қабул қилган”, деган мазмунда Ўрта Осиё халқлари этногенезининг асосий илмий йўналиши белгилаб олинди.

Ўзбек халқининг этногенези ва этник тарихи бўйича кейинги йилларда ўтказилган тадқиқотлар ва чоп этилган кўп сонли мақолалар ва монографиялар ушбу илмий-методологик йўналишда олиб борилди ҳамда унинг ечимига қатор аниқликлар киритиб борилди. Ана шундай фундаментал тадқиқотлардан бири академик Карим Шониёзовнинг 2001 йилда “Шарқ” нашриётида, унинг ўлимидан кейин чоп этилган “Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни” номли монографияси бўлиб, ушбу мавзуда олий ўқув юртлари талабалари учун ҳозиргача махсус дарслик ёки қўлланма яратилмаган. Ушбу асарда ўзбек халқи этногенези ва этник тарихи бўйича турли қарашлар ва ёндашувлар асосида ёзилган илмий мақолалар, рисола ва монографияларнинг қисқача анализи ва муаллифнинг позицияси баён этилган. Ушбу асар бир жиҳатдан талабалар ва ўз халқининг келиб чиқиши билан қизиқувчи китобхонлар учун қўлланма рўлини ўйнаши мумкин. Аммо Карим Шониёзовнинг ушбу асари, унинг кўп йиллик илмий ижодининг натижаси сифатида академик тадқиқот услубида ёзилган. Шунингдек, асарда баъзи бир мунозарали фикрлар ва мавхум иборалар кетиб қолган. Унда, муаммо ечимига алоқадор янги қарашлар ва ёндашувлар тахлили ҳисобга олинмаган. Шунинг учун ўзбек халқининг этногенези ва этник тарихини талабаларга ўқув қўлланмаси сифатида ёзишга қўл урдик.

Албатта, ишда баъзи бир камчиликлар бўлиши мумкин. Айниқса унинг тили масаласида. Чунки муаллифга хос академик услубий баён ишда учрайди. Мақсад нафақат талабаларга, балки ушбу мавзуда талабаларнга дарс берувчи педагог тарихчилар ҳамда изланувчи магистр ва аспирантлар учун ҳам назарий, методологик ва фактик материал бўлиши мумкинлиги кўзда тутилган. Агар ҳурматли китобхон ва тақризчилар ишга ўз фикр-мулоҳазаларини холисона билдирсалар, сизлардан муаллиф бениҳоят миннатдор бўлар эди.

Юқорида қайд этилган фикр-мулоҳазалардан келиб чиқиб, ўзбек халқининг келиб чиқиш тарихини куйидаги мавзулар асосида баён этишни лозим топдик:

К и р и ш. Предметнинг ғоявий асослари, мақсад ва вазифалари ҳамда қисқача тарихшунослиги.

1. Ўрта Осиё халқлари тарихининг даврлаштириш масаласи.
2. Ўрта Осиё тарихида юз берган тарихий жараёнларнинг қисқача тахлили.
3. Этногенез ва этник тарихнинг назарий ва илмий-методологик асослари.
4. Ўзбек халқининг келиб чиқиши масаласида фанда мавжуд илмий концепциялар ва қарашлар.
5. Ўрта Осиё қадимги дунёсининг минтақавий ривожланиши ва маданий-хўжалик марказларининг ташкил топиши.
6. Ўрта Осиёнинг қадимги туб жойли аҳолиси ва унинг Авесто ва Ахамоний подшоларининг китобларида акс этиши.
7. Ўрта Осиёнинг қадимги аҳолиси ҳақида юнон муаллифлари.
8. Ўрта Осиёнинг қадимги тарихи ҳақида Хитой манбаълари.
9. Ўрта Осиёнинг қадимги халқлари ҳақида маҳаллий ёзма манбаълар.
10. Туркийгўй қабилаларнинг илк ватани ва орийлар муаммоси.
11. Ўзбек этносининг антропологик типи ва у дастлаб таркиб топган макон ва замон.
12. Антик ва илк ўрта асрларда Ўрта Осиёда этногенетик жараёнлар ва Маворауннаҳрда турко-суғдий этномаданий майдоннинг таркиб топиши.
13. Ўзбек элатининг шаклланиш босқичлари ва унинг халқ сифатида узил-кесил шаклланиши.
14. XIII-XV асрларда этник жараёнлар ва ўзбек адабий тилининг шаклланиши.
15. Дашти Қипчоқ ўзбекларининг Моварауннаҳрга кириб келиши ва ўзбек хонликлари даврида сиёсий ва этномаданий жараёнлар.
16. Ўрта Осиё иқтисодий ҳаётига капиталистик муносабатларнинг кириб келиши ва миллий буржуазия ҳамда жаҳидчиликнинг пайдо бўлиши.
17. Ўзбекистон республикасининг ташкил топиш арафасида этник ҳолат ва совет даврида ўзбек атамасининг умуммиллат этнонимига айланиши.
18. Ўзбек миллий менталитети ва унинг ўзига хос хусусиятлари.
19. Мустақил Ўзбекистон давлати-ўзбек миллатининг узил-кесил шаклланишида бош омил.
Хулоса.

I–БОБ.ЎРТА ОСИЁ ХАЛҚЛАРИ ТАРИХИНИНГ ЯНГИЧА ДАВРЛАШТИРИШ МАСАЛАСИ

Одамзод ва унинг жамият тарихи жуда қадимий ва мураккабдир. У бир неча юз минг йиллик тарихни ўз ичига олади. Ана шу кўп минг йиллик тарихий давр ичида инсоният ўзининг ижтимоий, иқтисодий, сиёсий ва этно-маданий ривожланиш даражасига кўра, қатор тарихий давр ва босқичларни босиб ўтди. Дастлаб, XX асрнинг 30-йилларигача Ўрта Осиёда ҳали археологик изланишлар изга тушиб, кишилиқ жамияти тарихини даврлаштиришда археологик манбалардан фойдаланиш амалиёти шаклланмаган пайтда В.В.Бартольд Ўрта Осиё халқлари тарихини ёзма манбалар асосида даврий тизимини ишлаб чиқади. Бунга кўра, Ўрта Осиё халқлари тарихи «мусулмончиликкача бўлган давр», «мўғулларгача бўлган давр», «мўғуллар» ва «темурийлар даври» номлари билан даврлаштирилди¹. Бироқ, 30-йилларнинг ўрталарига келганда Ўрта Осиё халқлари тарихи ҳақидаги В.В. Бартольд концепциясида ҳақиқий тарихий жараёнлар ўз аксини топаолмаганлиги маълум бўлиб қолди. Масалан, В.В.Бартольднинг даврий системасидаги “Ахамонийлар ва Искандар Зулқарнайн давридаги ижтимоий тузим нафақат милодий VII-VIII асрларда, балки араблар истилосидан кейинги бирнеча асрлар давомида ҳам шундайлигича сақланиб қолаверган” деган ғояси тарихий ҳақиқатга мутлақо зид эди.

1936 йили Ленинградда (ҳозирги Санкт-Петербургда) собиқ СССР ФА сининг моддий маданият тарихи институтида Ўрта Осиё халқлари тарихи ва археологиясига бағишланган махсус йиғилиш бўлиб ўтди. Йиғилишда олимлар Ўрта Осиёнинг арабларгача бўлган давр тарихини ёритишда ёзма манбаларнинг етарли эмаслигидан минтақада археологик тадқиқотлар кўламини кенгайтириш кераклигини алоҳида таъкидладилар². Йиғилишда В.В. Бартольднинг Ўрта Осиёда мусулманчиликка қадар давр тарихи ҳақидаги концепцияси атрофида кўп бахслар бўлди. Олимлар орасида В.В. Бартольднинг “Ўрта Осиёда Ахамонийлар ва Искандар Зулқарнайн давридаги ижтимоий тузим нафақат милодий VII-VIII асрларда, балки араблар истилосидан кейинги бирнеча асрлар давомида ҳам шундайлигича сақланиб қолаверган” деган фикрини ёқловчилар ҳам бўлди³. Йиғилишда академик В.В.Струве қадимги шарқ материалларига асосланган ҳолда “Ўрта Осиёда мусулманчиликкача қулдорлик жамияти бўлган”, деган ғояни кўтарди⁴. Бироқ, минтақада мусулмончиликка қадар ёзма манба материалларининг йўқлиги ҳамда археологик материалларнинг ҳали етарли эмаслигидан йиғилиш қатнашчилари Ўрта Осиёда арабларгача қулдорлик жамияти бўлганлигига шубҳа билдирдилар. Аммо, жамиятнинг ривожланиш тарихини ўрганишда марксча-ленинча концепция асосида жамият тарихини

¹ Бартольд В.В. История культурной жизни Туркестана. Л. 1927, стр.3; Его же, «Сочинения», том,2, часть 1, стр. 171.

² С.П.Толстов.По древним дельтам Окса и Яксарта. М.1962, стр.5.

³ С.П.Толстов.Указ. соч., стр.5.

⁴ В.В.Струве.Проблемы зарождения, развития и упадка рабовладельческих обществ древнего Востока. “Известия ГАИМК”, вып. 77. М.-Л. 1934; С.П.Толстов.Основные вопросы древнейшей истории Средней Азии. ВДИ, М.1938.

5та ижтимоий-иқтисодий фармацияларга бўлиб ўрганиш фанда хукмрон бўлиб қолди. Шундан сўнг 1930 йилларнинг ўрталаридан бутун Ўрта Осиё худудлари бўйлаб кенг кўламли археологик тадқиқотлар бошланиб кетди. Қадимги Хоразмда С.П.Толстов ва Я.Ғ.Ғуломов, Зарафшон водийсида А.Ю.Якубовский ва В.А.Шишкин, “Эски Термиз”да М.Е.Массон, Етгисувда А.Н.Бернштам, Фарғона водийсида Б.А.Латинин иш олиб бордилар. Иккинчи жаҳон уруши туфайли вақтинчалик фаолиятини тўхтатган археологик экспедициялар урушдан сўнг ўз ишларини нафақат тикладилар, балки экспедицияларнинг илмий ишлар кўлами янада кенгайди. Тўпланган бой археологик ва антропологик материал тўпламлари чоп этилди ва уларнинг тахлили асосида илмий монографиялар ва республика халқлари тарихининг дастлабки нашрлари чиқабошлади⁵.

1948 йили собиқ СССР ФАнинг моддий маданият тарихи институтининг Ленинград бўлимида Ўрта Осиёда археологик тадқиқотлар олиб боришнинг истиқболлари белгиланди ва археологик материаллар асосида минтақа халқлари қадимги тарихини даврлаштириш масаласида махсус пленум чақирилди⁶. 1954 йилда эса Тошкентда Ўрта Осиё ва Қозоқистон тарихининг советларгача бўлган тарихига бағишланган илмий сессияси бўлди ва сессияда минтақа халқлари тарихининг даврлаштириш масаласида эришилган ютуқлар ва камчилликлар кўриб чиқилиб, ана шу илмий анжуманда ишлаб чиқилган даврлаштириш принциплари асосида Ўзбекистон тарихининг навбатдаги нашри майдонга келди⁷. Бунга кўра, ушбу заминда кишилиқ жамиятининг таркиб топиши, шаклланиши, иқтисодий ва сиёсий ҳамда этно-маданий ривожланиши, юксалиш ва даврий инқирозларини кузатиб бориш ва муайян жамиятнинг ижтимоий таркиби ва мулкка эгалиқ қилиш тартибини аниқлаш даврлаштиришнинг асосий мезони бўлиб хизмат қилди. Ана шу принциплар асосида минтақа тарихини даврлаштиришнинг дастлабки қалдирғочлари шарқшунослик, археология, этнография, антропология фани дарғалари А.Ю.Якубовский, С.П.Толстов, К.В.Тревер, Л.В.Ошанин, Я.Ғ.Ғуломовлар бўлган эди.

Шундай қилиб, шўролар даври тарих фанида кишилиқ жамияти тарихини 5 та ижтимоий-иқтисодий фармациялар (ибтидоий жамоа тузими, кулдорлик, феодализм, капитализм ва социализм)га бўлиб ўрганиш анъанага айланди⁸. Собиқ СССР парчаланиб, коммунистик ғоя ва социализм системаси барбод бўлган бугунги кунда ҳаёт тарихга, жамият тараққиётининг ривожланиш қонуниятларини ўрганишда объектив, аниқ ва бирламчи манбаълар асосида ёндашишни тақоза этмоқда. Жамиятнинг ривожланиш қонуниятларини 5та формацияларга бўлиб ўрганишлиқ эндиликда замон талабига тўғри келмай қолди. Чунки, Ўрта Осиё халқлари тарихи мисолида оладиган бўлсак, кулдорлик тузими махсус ижтимоий-иқтисодий фармация

⁵ История народов Узбекистана. Том 1-2. Ташкент, 1947, 1950.

⁶ Материалы пленума, см. в КСИИМК, XXVIII, 1949.

⁷ Материалы объединённой сессии, посвященной истории Средней Азии и Казахстана в дооктябрьский период. Ташкент, 1955; История Узбекской ССР. Ташкент, 1955.

⁸ История Узбекской ССР. Том 1, Ташкент, 1967, стр.15, 57, 165.

сифатида бизда бўлмаган. Социалистик жамият эса тарих тақоза этмаган ҳаёлий бир ўйдирма бўлиб чиқди. Ўрта Осиё шароитида ана шу 5 ижтимоий-иқтисодий фармациянинг фақат учтасигина (ибтидоий жамоа тузими, феодал жамияти ва капиталистик муносабатларнинг дастлабки босқичлари) юз берганлигини таъқидлаш мумкин. Совет даври жамияти эса давлат монополистик капитализми шаклида ривожланди.

Эндиликда, тарихимизни ўрганишда тарихни бундай даврлаштирилишни маъқул топмаётган эканмиз, биз барпо этаётган демократик жамият мустақиллик талаблари асосида тарихга янгича ёндашиш, тарихий жараёни объектив ўрганиб, бирламчи манбаълар асосида тўғри ёритишни талаб этмоқда. Кейинги йилларда тарихимизнинг баъзи бир долзарб муаммоларини янгича қарашлар асосида ёритабошлаган бўлишимизга қарамай, Ўзбекистон тарихининг энг қадимги даврларидан то ҳозирги кунимизга қадар бўлган жараёнини даврлаштириш масаласи ҳозиргача ўзининг тўлиқ илмий ечимини топа олгани йўқ. Тўғри, баъзан илмий анжуманларда, олимлар орасидаги ўзаро баҳс ва суҳбатларда тарихни даврлаштириш масаласида цивилизация методни қўллаш мақсадга мувафиқдир, деган ғоялар ҳам йўқ эмас. Аммо, бу масалада ҳам ҳали аниқ бир тўхтамга келингани йўқ. Дарвоқи, тарихни цивилизация метод асосида даврлаштиришнинг асосида қандай омиллар ётади?

Маълумки, инсоният тарихи доимо бир текисда ривожланмаган. Тарихда юз берган даврий маданий юксакликлар цивилизациялар тарихини ташкил этган. Кишилиқ тарихи ўз тараққиёт йўлида 5 марта йирик цивилизация юксалишларини бошидан кечирди. Биринчи цивилизация дастлаб, милоддан аввалги III – минг йиликда Ефрат ва Дажла, Нил ва ҳинд дарёлари ҳавзаларида юз берди. Шунинг учун у тарихга «Қадимги шарқ цивилизация» номи билан кирди. Унинг таъсир доираси милоддан аввалги 3-минг йилликнинг охирида шимолий-шарқий Хуросонга ва 2-минг йиллик бошларида Мовараунна ҳрга ёйилди. Иккинчи жа ҳон цивилизацияси милоддан аввалги 1-минг йилликнинг ўрталарида Греция ва Римда юз берди. У тарихда «Антик давр цивилизацияси» номи билан машҳур. Унинг таъсир доираси Македонияли Искандарнинг Қадимги Шарққа томон ҳарбий юришларидан сўнг Ўрта Осиёга кириб келди ва у «Осиё-Европа эллинизм цивилизацияси»ни шаклланишига олиб келди⁹.

Учинчи цивилизация ўчоғи Мовараунна ҳр ва Хуросон бўлиб, ушбу ҳудудларда у милодий IX-XIII аср бошларида юз берди ва унинг таъсирида Европа уйғонди¹⁰. Тўртинчи цивилизация XIV-XV асрларда Европа ва Осиёда юз берган уйғониш даври билан боғлиқ¹¹ ва ни ҳоят бешинчи цивилизация жамият ривожланишининг барча жаб ҳаларини қамраб олган XX аср цивилизациясидир. Цивилизациялар оралиғида нотекис

⁹ История Востока. Том 1, стр. 17-24.

¹⁰ Буюк сиймолар, алломалар (Ўрта Осиёлик машҳур мутафаккир ва донишмандлар). 1-китоб, Тошкент, 1995.

¹¹ Буюк сиймолар, алломалар (Ўрта Осиёлик машҳур мутафаккир ва донишмандлар). 2-китоб, Тошкент, 1995.

ривожланишлар, узоқ йиллар давом этган турғунликлар ва тез-тез даврий инқирозлар юз бериб турган. Демак, кишилиқ тарихи узлуксиз давом этган цивилизациялар тарихидангина иборат эмас. Шундай экан, тарихни даврлаштириш учун тарихий жараёнларни объектив акс эттирувчи омилар асос қилиб олинмоғи керак.

Мен кейинги йилларда Республикамизнинг тўнғич олий ўқув юртларидан бири Низомий номидаги Тошкент давлат Педагогика университетининг тарих факультетида "Ўзбекистон археологияси", "Ўзбекистон тарихи ва археологиясининг долзарб масалалари" ва "Ўзбек халқининг этногенези ва этник тарихи"дан дарс бериб келаман. Дарс жараёнида талабаларга турли даврларда жамиятда юз берган ижтимоий, иқтисодий, сиёсий ва маданий ўзгаришлар моҳиятини аниқ бир даврий системасиз тушунтириш оғир кечаётганлигини сезаман. Шу боис, узоқ фикр-мулоҳазалардан сўнг бу масалада ўз қарашларимни баён этишни лозим топдим.

Аввалом бор, Ўзбекистон тарихи жаҳон тарихининг таркибий қисмидир. Бу заминда юз берган тарихий жараёнларни жаҳон тарихидан ажратиб ўрганиш мумкин эмас. Улар ўртасидаги ўзаро боғлиқлик жамият тараққиёт қонуниятларининг маҳсулидир. Ҳар бир халқ ер қуррасининг қайси минтақасида яшамасин, тараққиётнинг барча босқичларини у ёки бу даражада босиб ўтиши шарт. Аммо, жамият ривожланиши ҳамма ерда бирдай кечмаган. Жамиятнинг нотекис ривожланиш қонунияти эса қадимги замонларда кўпроқ минтақанинг табиий-географик ва экологик имкониятларига боғлиқ бўлган. Масалан, Қадимги Шарқни олайлик. Бу заминда кишилиқ цивилизацияси бошқа минтақаларга нисбатан анча олдин ривожланган. Бу ерда минтақанинг табиий-географик шароити ва унинг экологик имкониятлари жамият тараққиётининг маданий-хўжалиқ ва ижтимоий-сиёсий ривожланиш йўлларини белгилаб берди, яъни Қадимги Шарқ ривожланишнинг "осиёча ишлаб чиқариш усули"дан ўсиб чиққан қулдорлик шаклидан борди. Демак, инсоният тарихининг ҳар бир давр ва босқичларини мазмун ва моҳияти унинг ижтимоий иқтисодий ишлаб чиқариш характеридан келиб чиқади. Гўёки ана шу принципдан келиб чиқиб, собиқ совет даври тарихшунослигида Ўрта Осиёда ҳам қулдорлик ижтимоий-иқтисодий фармацияси бўлган эди, деган хулосага келинди. Бироқ, Ўрта Осиё қадимги шарқ цивилизациясининг таркибий қисми бўлишига қарамай, бу ерда қадимги Шарқнинг Миср ва Месопотамия давлатларидагидек қулчилик ривож топмаган. Чунки Ўрта Осиё шароитида дастлабки синфий жамиятнинг шаклланиш арафасида жамиятнинг асосий ҳаракатлантирувчи кучлари эркин деҳқон жамоалари-кашоварлар, озод шаҳар ҳунармандлари-озодкорлар ва савдо-сотик жамоалари-гувакорлардан ташкил топган. Бу она заминда қулчилик патриархал оила жамоасининг кичик аъзолари сифатида намоён бўлади. Шунинг учун жамият ҳаётида юз берадиган туб социал-иқтисодий ўзгаришлар, Ўрта Осиё тарихининг ривожланиш даражаси ва ана шу минтақа тарихи тақозо этган ҳолатдан келиб чиқиб, Ўрта Осиё, жумладан Ўзбекистон тарихини даврлаштириш мумкин. У ҳолда, Ўзбекистон

тарихини даврлаштиришда куйидаги уч омил таклиф этилаётган янги даврий системанинг асосини ташкил этади:

1. Ҳар бир даврда жамият иқтисодий асосини ҳаракатлантирувчи кучлари кимлар эди?
2. Мулкка эгалик қилишликнинг характери қандай бўлган?
3. Жамият ижтимоий ҳаётининг маънавий асосини қандай мафкура ташкил этган?

Ана шу уч омилга таянган ҳолда, Ўрта Осиё тарихи даврлаштирилса, унинг юраги, ажралмас таркибий қисми ҳисобланган Ўзбекистон тарихини куйидаги хронологик даврий тизимда кўриш мумкин:

1). Ўзбекистонда «Ибтидоий тўда даври». Бу даврнинг хронологик чегараси одамзоднинг Фергантроп-Неандертал аждодлари яшаган даври билан белгиланади. Бу даврда мулкчиликнинг ҳеч бир шакли бўлмаган. Одамзод ўзининг илк ибтидоий ҳолатидан том маънодаги одам ҳолатига ўтиш, фикрлавчи одам бўлиб шаклланиш жараёнини бошидан кечирган. Тошдан меҳнат куроллари яшаш ва улар ёрдамида ижтимоий меҳнат қилиши билан бошқа жонзодлардан тубдан фарқ қилган. Аммо, уларнинг мафкуравий дунёси тартибсиз «никоҳ» нормалари асосида қурилган эди. Бу давр одамларида хали жамоа бўлиб яшаш кўникмалари шаклланмаган эди¹².

2). Ўзбекистонда «Ибтидоий уруғчилик жамоаси ва мулк эгалигининг шаклланиш даври». Унинг хронологик чегараси – уруғ жамоаларининг таркиб топишидан (бундан 40 минг йил аввал) то милодий III-IV асрларгача бўлган даврни ўз ичига олади. Бу даврда жамият иқтисодий ҳаётининг ижтимоий таркиби уруғ жамоаларининг эркин деҳқон жамоа аъзолари-кашоварлардан, озодкор ва гувакорлардан ташкил топган. Мулкка эгалик қилиш дастлаб (матриархат даврида) ижтимоий характерда, сўнг эркин ишлабчиқариш жамоа аъзоларига тегишли хусусий мулк шаклланади. Жамият мафкуравий асосини дастлаб табиат ҳодисаларига сиғиниш: тотемистик, анимистик, сеҳргарлик (матриархатда), оташпарастлик диний қарашлар (патриархатда), сўнг эса зардуштийлик ва буддавийлик, монийлик, насронийлик ва шаманизм ташкил этади.

3). Ўзбекистонда «Илк ўрта асрлар даври». Унинг хронологик чегараси - милодий III-IV асрлардан то IX аср бошларигача бўлган даврни ўз ичига олади. Бу даврда феодал мулкчиликнинг бадавлат деҳқонзодалар тимсолида шаклланиши ва ривожланиши, эркин деҳқон жамоа аъзолар-кашоварларни кадиварларга айланиш жараёнининг жадал кечиши кузатилади. Мулкчиликда хусусий мулк, жамоа мулки, вағнзе мулки (зардуштийлик ибодатхоналарига тегишли мулки) таркиб топади. Моварауннаҳр заминида туркий этник қатламнинг қалинлашиши билан боғлиқ этномаданий жараёнлар жадал кечади. Давлатчиликнинг муҳим босқичларидан ҳисобланган маҳаллий ҳокимиятчилик бу давр давлат тизимининг асосига айланади, ярим ўтроқ, ярим кўчманчи эфталийлар давлати ва турк ҳоқонлиги сиёсий ва ҳарбий ҳокимиятни қўлга тутган ҳолда, маҳаллий бошқарув тизими асосларига путур

¹² Борисовский П.И. Древнейшее прошлое человечества. Москва, 1980, стр. 19-173; Першиц А.И., Монгайт А.Л., Алексеев В.П. История первобытного общества. Москва, 1982, стр. 60-60.

етказмай сақлаб қолади ва ниҳоят маҳаллий давлатчилик қурилмалари базасида марказлашган феодал сомонийлар давлати асослари яратилади. Бу даврнинг мафкуравий асосида дастлаб (IV-VII асрлар) асосан зардуштийлик, қисман насронийлик, монийлик ва буддавийлик ётади. Араб истилолаларидан сўнг (VIII асрдан бошлаб) жамиятнинг маъновий, ахлоқий ва мафкуравий дунёсини ислом эътиқоди эгаллайди.

4). Ўрта Осиё, жумладан Ўзбекистон тарихининг «Ўрта асрлар даври». Унинг хронологик доираси – сомонийлар давлатини ташкил топишидан то XIX аср ўрталаригача ўтган даврни ўз ичига олади. Бу даврда феодал муносабатларининг узил-кесил шаклланиши ва ривожланиши, юксакликларга кўтарилиши ва ниҳоят ўзаро ички ва ташқи феодал жангужадаллар туфайли жамият иқтисодий ва сиёсий ҳаётида турғунлик ва инқирозлар кузатилади, жамият ижтимоий таркибини асосан коранда-ижарачилар ва катта мулк эгалари ташкил этади, мулкка эгалик қилишликнинг хусусий ва вақф мулк тартиби мустаҳкамланади, мулкчиликда давлат (амлоқ) ва “иқто” (давлат олдидаги буюк хизматлари учун подшолик томонидан инъом этиладиган мулк) мулки шакллари пайдо бўлади ва мустаҳкамланади, жамият маънавий ҳаётининг мутлоқ асосини ислом мафкураси қамраб олади.

5). Ўрта Осиё, жумладан Ўзбекистон тарихининг бешинчи даври «Мустамлакачилик ва миллий уйғониш даври» деб аташ мумкин. Унинг хронологик чегараси—Чор Россияси босқинидан то 1917 йил Октябрь тўнтаришига қадар ўтган даврни ўз ичига олади. Бу даврда Россия капиталини Ўрта Осиёга кириб келиши муносабати билан ўлкада капиталистик ишлаб чиқариш муносабатлари шаклланиб боради, ишлаб чиқаришидаги янги муносабатлар туфайли клерикал феодал тартиблари ва анъанавий халқ ҳунармандчилигининг заминига зил кетиб, жамият ижтимоий таркибида ёлланма ме ҳнат ресурслари ва ма ҳаллий буржуйлар ҳамда миллат ва ватан тақдири тўғрисида қайғурувчи миллий зиёлилар табақаси пайдо бўлади. Мулк эгалигининг хусусий, давлат, вақф мулки тартиби сақланади, ма ҳаллий а ҳоли маънавий ҳаётининг мафкураси сифатида ислом ортолдоксал йўналишида давом этади. Жадидчилик тимсолида ўрта асрлар даври феодал биқиқлигидан чиқишга интилиш, Ғарб дунёси билан алоқа қилиш, улар таъсирида овам халқни маърифатга тортиш ҳаракатлари жонланади. Мамлакат ер ости ва ер усти бойлик захираларини шаклланиб келаётган маҳаллий ишбилармандлар ташаббусида капиталистик ишлаб чиқариш йўналишига солиб юбариш фойдадан холи эмаслигига тушуниб етиш ҳаракатлари кўзга ташланаб боради.

6). Ўзбекистон тарихининг олтинчи даври «советлар даври» бўлиб, бу даврда жамият ҳаётининг барча жаҳ қалари коммунистик мафкура ғоялари асосида қурилади, жамият ижтимоий таркиби ишчи ва деҳқон синфи ҳамда уларнинг авангард отряди зиёлилар табақасидан иборат бўлган. Мулкчиликнинг ижтимоий характери таъкидлансада, аммо амалда мулкчиликнинг давлат монополистик капитализми ҳукмронлик қилган. Давлат қонунлар мажмуасида (конституцияда) дин эркинлиги қайд

қилинсада, амалий ҳаётда атеистик дунёқараш жамият маънавий ва мафкуравий асосини ташкил этган.

7). Ўзбекистон тарихининг еттинчи даври ўз мазмун ва моҳияти билан «Миллий истиқлол, демократик давлат ва фуқаролик жамияти қуриш даври» деб аташликни тақоза этади. Бу давр ўзбек халқи ва давлатчилигининг янги саҳифаси, миллий бойликлар ва ишлаб чиқаришнинг барча жаҳд ҳалари бўйича эришилган ютуқларни халқ манфаатига йўналтирилган даври, миллий истиқлол ва миллий қадриятларининг қайтадан тиклаш даври, дунё харитасида «Ўзбекистон Республикаси» деб аталувчи суверен давлатни жаҳон ҳамжамияти ва жамоатчилиги томонидан тан олинган даври сифатида тарихга киради. Ижтимоий йўналтирилган сиёсат, майда ва ўрта хусусий мулк эгаллигининг жамият ижтимоий таркибини мутлоқ асосига айлантириш, мустақиллик мафкураси ва уни жамият аъзолари томонидан чуқур идрок эттириш қурилаётган ҳуқуқий демократик ва фуқаролик жамият мазмунини ташкил этади. Ўзбекистон фуқаролари учун диний эркинлик, диний бағри кенглик, нафақат қонунда, балки амалий ҳаётда ҳам ўз аксини топади.

Юқорида қайд этилган ҳар бир давр, ўз навбатида, бир неча тарихий босқичлардан иборат бўлиб, улар ҳақидаги тегишли тафсилотлар ва уларнинг мазмун ва моҳияти тарих фанида ҳозиргача амал қилиниб келаётган даврлаштириш принциплари билан қиёсий ўрганиб чиқилди.

II–БОБ.ЎРТА ОСИЁ ТАРИХИДА ЮЗ БЕРГАН ТАРИХИЙ ЖАРАЁНЛАРНИНГ ҚИСҚАЧА ТАҲЛИЛИ

Совет даври тарихшунослигида ишлаб чиқилган даврлаштириш илмий концепциясига кўра, одамзоднинг пайдо бўлишидан дастлабки синфий жамият таркиб топгунга қадар ўтган давр «Ибтидоий жамоа тузими» номи билан юритилди. Бу даврда хусусий мулкчилик бўлмаган, мулк уруғ жамоалариники бўлиб, у ижтимоий характерга эга, деган тезис фанда ҳукмрон эди. Аслида, «ибтидоий жамоа тузими»нинг барча босқичларида мулк ижтимоий характерга эга эмас эди. Мулкнинг ижтимоий характери фақат ибтидоий даврнинг фақат матриархат босқичига хосдир.

Жамиятнинг қайси тузимга тегишли эканлигини аниқлашда, унинг ижтимоий таркиби ва иқтисодий ишлаб чиқариш характеридан келиб чиқиладиган бўлса, у ҳолда «ибтидоий жамоа тузими» ўз хронологик доирасининг мазмун ва моҳиятига тўлиқ мос тушмас эди. Чунки, бу даврда уч марта туб маънодаги сифат ўзгаришлари юз берган.

Юқорида таъкидлаганимиздек, одамзод биринчи бор меҳнат қилабошлаганидан то дастлабки уруғ жамоалари бўлиб уюшишига қадар «ибтидоий тўда» даврини бошидан кечирди.¹³ Бу давр одамзоднинг ўзини шаклланиш босқичи бўлиб, бу даврда Зинжантроп, Питекантроп, Синантроп ва Неандерталь каби илк аждодларимиз табиатдан ўз ризки рўйини термачилик ва йирик ҳайвонларни ов қилиш йўли билан топган ўлжаси ҳисобига яшаганлар. Кишилиқ тарихининг «Ибтидоий тўда даври» археологик даврлаштиришда қадимги тош (палеолит) даврининг олдувей, шелл, ашель ва мустье босқичларига тўғри келади. Бу даврда на ишлаб чиқариш, на жамоатчилик бўлган эди. Аслида, «ибтидоий уруғчилик жамоаси даври» тарихи уруғ жамоаларининг ташкил топишидан, яъни она уруғи жамоаси қарор топган дамлардан бошланди.¹⁴ Инсоният тарихининг археологик даврлаштиришда бу давр қадимги тош даврининг юқори палеолит босқичига тўғри келади. Бу даврга келиб, одамзод туб маънодаги, ҳамма жи ҳатдан мукамал одам ҳолига келади. Шунинг учун ҳам бу давр одамлари «*homo sapiens*» одами, яъни ақлли одам, деб юритилади. Бу даврга келиб кишилиқ тарихида қатор ихтиролар юз берди: одамзоднинг илк жамоаси, жамиятнинг дастлабки куртаги-матриархат, яъни она уруғи, уруғчилик жамоаси таркиб топди; оналарга жамоани сардори, уруғни давом эттирувчи илоҳ сифатида қараш пайдо бўлади. Шунинг учун бу даврда биринчи бор оналарнинг сиймоларини чизиш, ҳайкаллари ясай бошлаш санъати кашф этилди; одамзод буюк музликлар эрий бошлаб, шимолга чекиниши билан ғор ва унгурларда яшаш ҳолатидан чиқади; биринчи бор ўзига кулба қуришни ўрганадилар ва ни ҳоят, айнан шу даврга келиб, инсониятнинг уч ирқи шаклланади. Демак, «ибтидоий уруғчилик жамоаси»деб аталган кишилиқ жамияти тарихи бошланади.

¹³ Першиц А.И. ва бошқалар. 60-69-бетлар.

¹⁴ Ўша жойда. 74-85-бетлар.

Кишилик жамияти тарихининг бу даври археологик даврлаштиришда тўғри хал қилинган. Бу меҳнат куролларининг ашёвий асоси ва уларнинг ишлаш техникасига кўра, юқори палеолит, мезолит (ўрта тош даври), неолит (янги тош даври), энеолит (мис-тош даври), бронза ва илк темир даврларига бўлиб ўрганилди. Тарихийлик нуқтаи назаридан эса бу даврни матриархат ва патриархатга бўлиб ўрганиш анъанага айланди. Матриархатда мулк ижтимоий характерда, уруғ жамоасиники эди. Чунки жамоанинг иқтисодий асосини ўзлаштирувчи хўжалик ташкил этган. Қачонким, ибтидоий аждодларимиз деҳқончилик ва чорвачилик ҳамда хунармандчиликни кашф этишгач, жамоани иқтисодий асосини ишлаб чиқарувчи хўжалик ташкил этадиган бўлди, хусусий мулкчиликнинг келиб чиқишига кенг имкониятлар яратилди. Энди оналарнинг жамоада тутган мавқеи секин-аста пасайиб, жамоага барқарор, мўмай даромат келтирувчи оталар бош бўлиб қолди. «Ибтидоий уруғдошлик жамоаси» заминида юз берган биринчи ижтимоий меҳнат тақсимоти (деҳқончилик ва чорвачилик хўжаликларининг ихтисослашуви) ва ундан кейин юз берган иккинчи ижтимоий меҳнат тақсимоти (хунармандчиликнинг деҳқончиликдан ажраб чиқиши), ота уруғининг (патриархатнинг) узил-кесил қарор топишига олиб келди. Патриархатда мулк матриархатнинг қатор ижтимоий ҳуқуқий нормаларини сақлаган холда, хусусий эди. Аммо, жамият хали узил-кесил синфларга ажралмаган, жамият ижтимоий-иқтисодий асосини эркин жамоалар, майда мулк эгалари ташкил этарди.

Ёзма маълумотларга кўра, деҳқон жамоаларида улар “кашоварз”, хунарманд жамоаларида “озодкор”, савдогарлар орасида “гувакор” деб юритилди. Археологик материаллар ва уларнинг энг қадимги ёзма манбаълар билан қиёсий тахлили бронза ва илк темир даври жамоаларининг асосини ана шулар ташкил этган, деган хулосага олиб келади.

Ерга, чорвага ва хунармандчилик ишлаб чиқариш воситаларига хусусий эгалик қилишликнинг пайдо бўлиши кашоварзлар, озодкорлар ва гувакорлар орасида мулкий табақаланиш юз беришига олиб келди. Бу жараён айниқса эркин деҳқон жамоалари-кашоварзлар орасида антик даврининг охирларига келиб жадал кечди. Кашоварзларнинг бойиб кетган қатлами бадавлат деҳқонзодалар табақасини ташкил этса, уларнинг ер мулкидан ажралган камбағал қисми кадиварлар табақасига айланди. Кадиварлар деҳқонзодаларга карам-корандаларга-ижарачиларга айланди. Шундай ҳолатни хунарманд ва савдогарлар орасида ҳам кузатиш мумкин эди.

Археологик материаллар тахлиliga кўра, чорвадорлар жамоасида йирик мулк эгалигининг пайдо бўлиши бронза давридаёқ юз берган кўринади. Чунки, бронза даври чорвадорлари кенг тарқалган районлардан бири жанубий Ўрол ва шимолий Қозоқистон чўлларида ўрганилган андронova маданиятининг Синташта мозор қўрғонларидан топилган ашёвий далиллар жамоа аъзоларини бадавлат чорвадор аслзода ҳарбийларга, камбағал овам чўпон ва хизматкорларга бўлинишини тақоза этади¹⁵.

¹⁵ Гениинг В.Ф., Зданович Г.Б., Гениинг Б.В., Синташта. Археологические памятники арийских племен Урало-Казахстанских степей. Челябинск., 1992; Зданович Д.Г. Могильник большекараганский (Аркаим) и

Кейинги йилларда Россия олимлари бунга жуда катта эътибор бермоқдалар. Чунки бу топилмалар туфайли орий қабилаларининг дастлаб таркиб топган районлар масаласига аниқликлар киритилди. Синташта мазор кўрғонларидан топилган ҳарбий аристократия мазори, унга бирнеча от ва енгил ҳарбий араваларни кўшиб кўмилиши чорвадорлар орасида мулкый табақаланишни жадал кечаётганидан ҳамда оддан транспорт воситаси сифатида фойдаланишга ўтилганидан далолат берарди. Археологлар Синташта комплексининг йил санасини милоддан аввалги XVIII-XVI асрлар билан белгиламоқдалар. Милоддан аввалги 2 -нчи минг йилликнинг иккинчи ярми давомида, археологик материаллар тахлилига кўра, чорвадорлар жамоасида мулкый табақаланиш янада чуқур илдиз олади. Йилқичилик чорвачилик хўжалигининг муҳим тармогига айланади. Натижада кўчманчи чорвачилик хўжалиги таркиб топади. Кўчманчи чорвачиликнинг ташкил топиши чорвадорлар жамоаларида мулкый табақаланишнинг жадал кечаётганлигидан гувоҳлик беради.

Юқорида таъкидлаганимиздек, бу ижтимоий-иқтисодий туб ўзгаришлар деҳқончилик ва хунармандчилик жамоаларида анча кеч юз берди. Масалан, антик даврида деҳқончилик минтақаларида қишлоқ жамоаларининг ташкил топиш жараёнини жадал кечиши ўтроқ ахоли ҳаётида юз бераётган туб ижтимоий-иқтисодий ўзгаришлардан далолат берарди. Бу ҳолат деҳқончилик минтақаларининг микрооазислар тарихий топографиясида яхши кузатилади.

Сўнгги антик даврдан (милодий II-IV асрлар) бошланган бу туб ўзгаришлар шу қадар тез кечдики, оқибатда, бир томондан, Ўрта Осиёнинг ҳар бир деҳқончилик вилоятларида (Суғдиёна, Марғиёна, Тохаристон, Хоразм, Чоч, Фарғона ва бошқалар) ўнлаб маҳаллий ҳокимликлар ташкил топабошласа, иккинчи томондан уларнинг йириклашиш жараёни ҳам шундай жадал кечиш борарди.

Шундай қилиб, юқорида баён этилган тарихий жараён ва унинг тахлилидан келиб чиқиб, Ўзбекистон тарихининг биз таклиф этаётган иккинчи даври “Ибтидоий уруғчилик жамоаси ва мулк эгаллигининг шаклланиш даври” ўз мазмун ва моҳиятига кўра, уч босқичга бўлинади.

- 1). Уруғчилик жамоасининг матриархат босқичи. Унинг хронологик доираси юқори палеолит, мезолит ва Ўзбекистон худудлари доирасида неолит даври; асосий хусусиятлари: мулкчилик ижтимоий характерга эга, ўзлаштирувчи хўжаликнинг ҳукмронлиги; жамиятнинг мафкуравий асосини табиат ходисаларига сиғиниш ва тотемистик диний тасаввурлар ташкил этади;
- 2). Уруғчилик жамоасининг патриархат босқичи. Унинг хронологик доираси-неолит ва бронза даври; асосий хусусиятлари: ишлаб чиқарувчи хўжаликнинг таркиб топиши, эркин деҳқон жамоаларининг шаклланиши ва Буюк Турк чўли (Арьянам Вайчах) чорвадорлари орасида хусусий мулкчиликнинг илк бор пайдо бўлиши, жамиятнинг мафкуравий асосини табиат унсурларига топиниш, биринчи навбатда, оловга (куёшга) сиғиниш

мир древних индоевропейцев Урало-Казахстанских степей, Челябинск, 1995; Зданович Г.Б. Батанина И.М. «Страна городов» - укрепленные поселения эпохи бронзы XVIII-XVI вв. до н.э. на Южном Урале. Челябинск, 1995; Зданович Г.Б. Бронзовый век Урало-Казахстанских степей. Свердловский, 1988.

шаклининг устуворлиги 3). Уруғчилик жамоасининг ҳарбий демократия босқичи. Унинг хронологик доираси-илк темир ва антик даври (милоддан аввалги VIII-милодий III-IV асрлар); жамиятнинг иқтисодий асосини эркин деҳқон жамоа аъзолари ва қишлоқ оқсоқолларининг хусусий мулки ҳамда умум жамоага тегишли мулк-чорва яйловлари ташкил этади. Жамиятнинг ғоявий асосида зардўштийлик, сеҳру-жодуга ишониш ва буддавийлик диний мафкураси ётади. Бу давр иқтисодий-хўжалик асосини тарихан таркиб топган этномаданий вилоятларда (Суғдиёна, Бақтрия, Хоразм, Чоч, Фарғона) суғорма деҳқончилик ва хунармандчилик, дашт ва чўлли минтақаларда чорвачилик ташкил этади.

Ўзбекистон тарихининг «Илк ўрта асрлар даври» Моварауннахр ва Хоразмда бадавлат деҳқонзодалар мулк эгалигининг шаклланиши ва маҳаллий ҳокимликларининг ҳукмронлик даври сифатида маълум.¹⁶ Бу даврда маҳаллий мулк эгалиги-деҳқонзодаларнинг пайдо бўлиши ва улар асосида қишлоқ ҳокимликларининг таркиб топиш жараёни жадал кечади. Феодал муносабатлари шаклланиб боради. Унинг хронологик доираси – милодий V-IX аср ўрталаригача; асосий хусусиятлари: ерга, ишлаб чиқариш воситаларига эгалик қилиш узил-кесил хусусийлашади, жамият ижтимоий таркибини кашоварзлар-ўрта ва майда мулк эгалари, бадавлат деҳқонзодалар - катта мулк эгалари – феодаллар ва уларга қарам кадиварлар- ижарачи кўшчилар ташкил этади, маҳаллий ҳокимликлар тимсолида марказлашган феодал давлат бошқарув тизимининг асослари яратилади, жамият асосан зардўштийлик ва буддавийлик, қисман монийлик, насронийлик ва шаманизм мафкураси асосида қурилади. Араблар босқинидан кейин эса, улар ўрнини секин-аста ислом мафкураси эгаллайди. Зардўштий ибодатхоналарига тегишли «вағнзе» мулки ислом масжид ва мадрасалари мулкига айланади. Мулкчиликнинг савдо ва хунармандчиликдаги табақавий шакллари кузатилади. Жамиятнинг ижтимоий таркибини катта мулк эгалари, ўрта ва майда мулк эгалари, зироатчи кадиварлардан ташқари маҳаллий ҳокимликларнинг мудофаа таянчи – ёлланма чоқарлар ва қисман қуллар ҳам ташкил этади. Агар Моварауннахр антик дунёсининг дастлабки бошқарув тизими қишлоқ ҳокимликлари асосида қурилган бўлса, феодал муносабатларининг шаклланиш даврига келганда, кечаги қишлоқ ҳокимликлари бугунга келиб, туман, яъни рустак ҳокимликларига айланди.

Ўзбекистоннинг жанубида Шеробод ва Сурхондарё хавзаларида, Сангардак ва Хўжаипак этакларида, шимолий Тохаристонда илк ўрта асрларда Термизшоҳлар, Чоғаниён ва Гуфтан (Шеробод воҳаси) ҳокимликлари ташкил топди. Булар орасида Чоғаниён йирик ҳокимлик бўлиб, унинг маҳаллий сулолавий ҳукмдорлари ўз номларидан мис ва кумуш тангларни зарб этиш қудратига эга эдилар¹⁷. Чоғаниён ҳокимлигидан

¹⁶ История таджикского народа. Душанбе, 1999, стр.44-46; Адылов Ш.Т. Административно-территориальное устройство западного Согда в раннем средневековье. ОНУ, 6, стр.18-30; Грицина А.А. Уструшанские были. Ташкент, 2000, стр.33-53.

¹⁷ Пугаченкова Г.А. Ртвеладзе Э.В. Северная Бактрия-Тохаристон. Очерки истории и культуры. Древность и средневековье. Ташкент, 1990. стр.133-134.

Самарқанд хукмдори Вархуман ҳузурига элчилар юборилган¹⁸. Маҳаллий хокимликлар номидан зарб этилган тангалар биринчи бор шимолий Тоҳаристонда, аниқроғи Чоганиёнда милодий V асрдан чиқабошлаган. Бу мис тангалари бўлиб, унинг юз томонида маҳаллий хукмдорнинг партрети, орқа томонида эса якорсимон тамга чекилган эди. V асрнинг охири ва VI аср бошларидан эса сосонийлар подшоси Феруз тангаларига таклид қилинган кумуш тангалар чиқарилди. VI асрнинг иккинчи ярмидан Хусров драхмаларига таклид қилинган Чоганиён ихшидларининг кумуш тангалари зарб этилабошлади. VII асрнинг иккинчи ярмидан эса шимолий Тоҳаристонда маҳаллий феодал хокимликлари тангалари қаторида араб дирхам ва фелслари муомилада эди. VIII аср охирига келиб Тоҳаристонда маҳаллий хокимликларга араблар томонидан барҳам берилди. Кези келганда таъқидлаш зарурки, агар хукмдор металлдан пул зарб этабошласа, демак, бу давлатнинг таркиб топганлигидан нишона. Пул (танга) ўтмишда давлат рамзлари-герб, байроқ (туғ) ва унинг мадхияси бўлганлигидан нишона. Мис танга ички бозор муомиласининг эквиваленти. Агар хукмдор кумуш танга зарб этишга жазм этса, демак, бу унинг иқтисодий қудратли, мустақил давлат сифатида сиёсат олиб борганлигидан нишона. Бронза ва илк темир даври археологик ёдгорликларидан топилган муҳрлар эса туб маънодаги давлатни ташкил топганлигидан дарак бермайди. Бу қадимда қабила бошлиги-етакчисининг, диний-илоҳий раҳнамосининг, ҳарбий ва дунёвий сардори (эронийча кавийси, туркийча жабғуси) ва қишлоқ жамоаси бошликларининг хукмдорлик - сардорлик (авестода нманапатийларнинг виспатийлик) белгиси бўлган. Шунинг учун уларда фақат уруғ ва қабила тотемлари ўз аксини топган ва улар ўз навбатида протодавлат белгиси, давлатчиликнинг куртаклари таркиб топганлигидан, ўтроқ аҳоли ижтимоий-иқтисодий ва маданий салоҳияти асосида маҳаллий илк давлатчалар шаклланиб бораётганлигидан гувоҳлик беради. Тангаларда эса албатта хукмдор сиймоси, ёзув ва тегишли худолар символикаси ўз аксини топади.

Ўзбекистоннинг марказий қисмида Сўғдиёна жойлашган бўлиб, унинг худудида илк ўрта асрларда учта мустақил тарихан таркиб топган йирик вилоят хокимликлари шаклланган. Панджикентдан то Карманагача бўлган туманлар Марказий Суғдни ташкил этиб, унинг бош шаҳри Самарқанд ҳисобланган. Зарафшон воҳасининг Карманадан ғарбда жойлашган туманлари Ғарбий Суғдни ташкил этган. Унинг бош шаҳри Бухоро бўлган. Қашқадарё ҳавзасида таркиб топган туманлар Жанубий Суғд ерларини ташкил этган. Жанубий Суғднинг юқори Қашқадарё туманлари, Кеш вилояти, қуйи Қашқадарё туманлари эса Нахшоб вилояти деб юритилган. Вилоят хокимликлари тепасида турган хукмдорлар Бухоро зонасида худотлар, Самарқанд ва Қашқадарёда ихшидлар деб аталган. Илк ўрта асрларнинг дастлабки босқичида ҳар бир вилоят доирасида бир неча рустак худодликлари, ихшид ва ихрид хокимликларига бўлинган. Бу маҳаллий хокимликларнинг майдалари иқтисодий ва сиёсий қудратлилари томонидан

¹⁸ Шишкин В.А. Афрасиаб-соқровиница древней культуры. Ташкент, 1966, стр.20.

аста-секин тинчлик ёки зўрлик йўли билан, тарих тақозасига кўра, ўз таъсир доирасига олиниб, йириклашиб борган. Масалан, Ғарбий Суғдда Бухорхудодлардан ташқари Варданхудот, Варахшахудотлар бўлганлиги маълум. Кейинчалик улар бирлашиб, араблар босқини арафасида Ғарбий Суғд ягона Бухорхудотлигига айланган. Шундай ҳолатни марказий ва жанубий Суғд ерларида ҳам кузатиш мумкин.

Суғдиёна ҳудуди тарихан таркиб топган рустакларга бўлинган. Аслида рустак район масштабидаги маҳаллий ҳокимликларнинг ўзгинаси эди. Масалан, ғарбий Суғд ерларини 22 та рустаклардан ташкил топганлиги маълум.¹⁹ Уларнинг 15 таси Бухоро воҳасининг мудофаа девори ичида, 7 таси эса воҳа девори ташқарисида жойлашган. Уларнинг номлари ёзма манбаларда суғдийча бўлиб, Тавовис, қуйи Харкана, Хитфар, Қохуштувон, Юқори Самжон ва Қуйи Самжон, Юқори Фаравиз ва Қуйи Фаравиз, Зар, Фаргидат, Пайкент, Фароб ва бошқа номларда бизгача етиб келган. Масалан, Марказий Суғдда, улар VII аср ўрталарида 11та бўлган. Бу ҳақда нафақат ёзма манбаларда, балки қадимги Афрасиёб деворий суратларида ҳам тегишли маълумотлар бор, яъни Самарқанд ихшиди Вархуманни кутлаб турли мамлакатлардан келган элчиларни қабул маросимига бағишланган шоҳона сарой деворида, унинг тахти равонда ўлтирган ҳолати ранг-баранг чизгуларда акс эттирилган. Вархуман атрофида унинг яқинлари, унга тобе 11та рустак ихшид ва ихридлари ва уларнинг туғлари (байроқлари) тасвири ҳам чизилган. Бир қатор қилиб, тик териб қўйилган 11 байроқ дасталари қизил лента билан бир-бирларига рамзий боғлаб қўйилган. Ушбу манзара Марказий Суғдда 11та ихшид ва ихридликлар бўлганлиги ва уларнинг Самарқанд ихшиди (подшоси) Вархуман бошчиллигида “Суғд давлат конфедерацияси” тузилганлигидан далолат беради.

Юқорида тақидлаганимиздек, товар-пул муносабатлари мамлакат иқтисодий ҳаётида жуда муҳим ўрин тутган. Суғдиёна юнонлар таъсиридан салавкилар давридаёқ кутулиб, мустақил тараққиёт йўлига тушиб олган эди. Маҳаллий ҳокимликлар юнон тангаларига таклид қилиб, ўз тангаларини чиқарабошлаганлар. Милоддан аввалги I асрда Суғдда топилган тангаларанализига кўра, Зарафшон воҳасининг камида 3та давлат конфедерацияси бўлган кўринади. Масалан, Самарқанд Суғдининг маҳаллий ҳокимликлари Антиох 1 тангаларига таклид қилиб, узоқ йиллар мис тангалар зарб этишда давом этади. Бухоролилар эса юнон-бактрия подшоларидан Евтидем тетрадрахмасига таклид этиб пул чиқарадилар. Қашқадарё маҳаллий ҳокимликлари эса Александр сурати солинган салавкий тангаларига таклид этиб, танга зарб этадилар. Милодий эрдан бошлаб Суғдиёнада суғд маҳаллий ҳукмдорларининг номлари битилган тангалар зарб этилабошлайди. Бироқ, улардаги ёзув ва маҳаллий ҳокимларнинг суратлари нақадар сифатсиз ва техник жиҳатдан нуқсонли бўлганлигидан улардаги биронта ҳукмдор номини аниқлаш мумкин бўлмади. Милодий III асргача Суғд шаҳар ҳаётида қандайдир иқтисодий таназзул бўлган кўринади. Фақат III аср охири ва IV

¹⁹ Адылов Ш.Т. Административно-территориальное устройство западного Согда в раннем средневековье. Общественные науки в Узбекистане, №6, Ташкент, 1998, стр.18.

аср бошларидагина Ипак йўли билан боғлиқ иқтисодий юксалишлар Суғд ҳаётида юз беради. Бу ҳақда биринчи бор Дунхуандан топилган ҳужжат-“Суғд эски ёзувлари” гувоҳлик беради. Илк ўрта асрларда Суғднинг савдо шаҳри номи билан донг чиқарган Пайкент шаҳрининг иқтисодий қудрати араб тарихчиси Табарийни лол қолдирган. Унинг ёзишича “Пайкентда араблар томонидан шунчалар кўп олтин ва қумуш идишлар талондики, уларнинг кўплигидан саногига етаолмайсан киши”²⁰. Бундай юксакликни IV асрнинг охирларида бутун Суғд бўйлаб кузатиш мумкин эди. V асрдан бошлаб мустақил Суғд ҳокимликлари суратлари битилган тангалар зарб этилабошлайди. VII асрга келиб Суғд маҳаллий ҳокимликларининг қумуш тангалари жаҳон савдосида ўз ўрнига эга эди. Суғдиёна шундай юксакликларга эришишига қарамай, мамлакатда илк ўрта асрлар давомида ягона подшолик (марказий ҳокимият) бўлмаган. Бундай ҳокимиятни таркиб топишига дастлаб хиёнийлар ва кидарийларнинг бу заминга кириб келиши бўлди. Суғдиёна VI аср бошларидан эфталийлар таркибида, 563 йилдан эса Турк хоконлиги қўл остига ўтди. Гарчи улар маҳаллий ҳокимликлар бошқарув тизимига аралашмаган ҳолда, улардан катта-катта ўлпон (солиқ) олиш билан кифояланиш сиёсатини юритсаларда, амалда марказлашган давлатни барпо бўлишидан манфаатдор эмас эдилар. Чунки, улар Ўрта Осиё этномаданий майдонида қудратли янги сиёсий кучнинг пайдо бўлишини истамас эдилар. Шу боис, Суғд маҳаллий аслзодаларининг бой тажрибаларидан ўз мақсадлари йўлида фойдаланиш илинжида, эфталий ва турк хоконлари, уларни давлат бошқарув хизматларига фаол тортишни афзал крадилар. Бироқ, VIII аср бошларидан Суғдиёна халқи бошига ўзга этник ва ғайри динли ёғу бостириб келди. Босқинчилар эфталий ва турк хоконларидан фарқли ўлароқ, янгича бошқарув тизимини ишлаб чиқдилар. Икки орада кучлар тенг бўлмаган жанглар бошланиб кетди. Умумий душмонга қарши кучлар ҳарбий иттифоқини тузишга интилиш ҳар доим ҳам кутган натижани беравермади. Ниҳоят VIII аср охирларигача давом этган қаттиқ жанглар ва кўзғолонлардан сўнг, босқинчилар маҳаллий аслзодалар орасидан ўз таянчларини топиб, нафақат бутун Суғдиёна, балки Моварауннаҳр ва Хуросонда ўз ҳукмронлигини ўрнатишга эришдилар.

Суғддан шарқда Сирдарё ҳавзасида илк ўрта асрлар даври Уструшон вилояти жойлашган. Унинг ғарбий қисмини Ўзбекистоннинг Жиззах ва Сирдарё вилоятлари ташкил этади. Унинг шарқий қисми – Хўжанд вилояти эса ҳозирги кунда Тожикистон тасарруфида. Илк ўрта асрлар Уструшонаси 18 та туманликлардан ташкил топган. Истаҳри маълумотларига кўра, улар куркет, Газак, Вагкет, Сабат, Зомин, Дизак, Бунжикат, Харакана, Фекнан, Фагкат, Минк, Асбаникат, Бискар, Бангам, Вакр, Шагар, Бургар, Буттам каби рустаклар бўлиб, улар тепасида турган ҳукмдорлар афшинлар деб аталган²¹. Биринчи бор Уструшон номи илк ўрта аср Хитой манбаларида учрайди. (Шуайдушана, Судуйшана, Судушина). Бунга кўра, Уструшона IV-V асрлардаёқ мустақил ҳокимлик сифатида тилга олинади. Унинг ёш,

²⁰ Культура и искусство древнего Узбекистана. Москва, 1991, стр. 31.

²¹ Грицина А.А. Уструшанские были. Ташкент, 2000, стр. 33-34.

ташаббускор хукмдори VIII аср бошларида Самарқанд ихшидининг элчилари билан ўз элчисини Хитойга юборади. Араб географларининг хабарига қараганда, Уструшонанинг бош шаҳри Бунжикат (ҳозирги Шахристон) бўлган. Археологик тадқиқотлар буни тўлиқ тасдиқлайди²² Шахристондан топилган кумуш тангаларга кўра, Уструшонани дастлаб Чирдмиш, Сатачари, Раханч каби маҳаллий афшинлар бошқарган. VIII аср биринчи чорагидан Уструшонани туркий сулола вакиллари бошқара бошлаган. Дарҳақиқат, араб тарихчиси Истахрий 737 йил воқеалари муносабати билан Уструшона афшини турк Харабуға эканлигини эслайди. (чунки ўша кезларда маҳаллий хукмдорлар турклар билан бирга арабларга қарши ҳарбий иттифоқ тузган эдилар). Ундан сўнг яқин 60 йил Уструшона афшинлигини турк Ханахара эгаллайди. У машҳур халиф Маъмун ибн Хорун хизматида бўлиб, Ироқ ва Мисрда кўтарилган кўзғолонларни бостиришда қатнашган.²³

Уструшонадан шимолий-шарқда, Сирдараёнинг юқори ҳавзасида гўзал Фрагана (Фарғона водийси) жойлашган. У Герадотнинг «Тарих» асарида «париканийлар юрти» номи остида эслаб ўтилади.²⁴ Фарғона сўзи суғд манбаларида «Фраганик» шаклида ёзилиб, «тоғлар орасидаги водий, атрофи берк сойлик маъносини англатади»²⁵. Хитой манбаларида «Дайюан, яъни Даван» деб аталган. Дайюан эса «тоғлар орасидаги водий» маъносини беради²⁶. «Париканийлар юрти» паҳлавий манбаларида «Паркан давлати» сифатида тилга олинади²⁷. Қадимги Фарғона ҳақидаги муфассал маълумотларни биз Хитой манбаларида учратамиз. Бу маълумотлар хитойликларнинг машҳур «24 тарихи»нинг 1-2 жилди, яъни Сима Цяннинг «Тарихий хотиралар» ва Бан Гунинг «Биринчи Хан сулоласи тарихи»да берилган. Бу икки асар Н.Я.Бичурин таржимаси асосида бизгача етиб келган. Аммо, «24 тарих»нинг Марказий Осиёга тегишли кўпгина боблари Н.Я.Бичурин таржимасига киритилмаган²⁸. Ана шу «24 тарих»нинг 1-3-жилдларидаги Марказий Осиёга тегишли қисмлари 1987 йилдан бошлаб уйғур тилига таржима қилина бошлади. Натижада Фарғона-Хитой муносабатларига доир янги маълумотлар олиш имконияти туғилди. Масалан, Фарғона-Хитой муносабатларига оид маълумотлар «Тарихий хотиралар»даги «Хан Уди тазкираси», «Фарғона тазкираси», «Хунлар тазкираси» ва «Ханнома»даги «Хан Удининг таржимаи ҳоли», «Фарбий юрт (кўрқор) тазкираси», «Хунлар ҳақида қисса», «Хан Вэнди тазкираси», Чжан Цзян, Ли Гуангли таржимаи ҳоли», «Нағма нова тазкираси», Беш аносир (модда ёки жисм) тазкираси» каби бобларда берилади²⁹. Буларни кўпчилиги юқорида таъкидлаганимиздек, Н.Я.Бичурин таржимасига киритилмаган. Шунинг учун

²² Негматов Н.Н. Живопись Шахристана (проблемы и суждения). «Культурное наследие Востока». Проблемы, поиски, суждения. Ленинград, 1985.

²³ Грицина А.А. Уструшанские стр. 43-45.

²⁴ История Узбекистана, том 1, кн.первая., Ташкент, 1955, стр. 39,89.

²⁵ Ўз.СЭ.Тошкент, 1979, 27 бет.

²⁶ Бан Гу «Биринчи Хан сулоласи тарихи», Шанхай, 1958, 2372 бет.

²⁷ История Узбекистана. 1955, стр. 89.

²⁸ Абдухолик Абдурасул ўғли. «Қадимги Фарғона тарихи». Тошкент, 2002 й. 6-бет.

²⁹ Абдухолик Абдурасул ўғли. «Қадимги Фарғона... 5-6-бет.

Қадимги Фарғона (Даван) давлати ва унинг Хитой билан бўлган алоқалари яхши ўрганилмаган.

Қадимги Фарғонага нисбатан Хитой манбаларида Даван давлати ҳақидаги маълумотлар охириги марта милодий III асрда учратилади. 436 йилда император Вей элчиси Дунь Ваньнинг ғарбга сафари муносабати билан қадимги Фарғона «Полона» номи³⁰ билан собиқ Даван ўрнида ишлатилган. Қадимги Фарғона яна бир Хитой манбаси «Бей-ши»да (VII аср) «Бохан», «Фейхан» номлари билан тилга олинади³¹. «Бей-ши»да Фейханда «хукмдор тахти олтин кўчқор қиёфасида» ишланган дейилади³². Бошқа бир Хитой манбаси «Тан-шу»да (X аср) Қадимги Фарғонани «IV асрдан бошлаб то ҳокимият тепасига турклар келганига қадар бир сулола бошқарган» дейилади³³: 630 йили Ўрта Осиё орқали Ҳиндистонга сафарга отланган Хитой элчиси Сюан Цзан собиқ Даванда мамлакат ягона хукмдор тасарруфида эмас, у ерда майда маҳаллий хукмдорлар кўплигини таъкидлайди.³⁴

Маҳаллий ёзма манбаларда то VIII асргача Фарғона мулки ҳақида ҳеч бир маълумот учрамайди. Араблар босқини муносабати билан Пенжикент ҳокими ва бир вақтни ўзида Самарқанд подшоси Диваштич арабларга қарши маҳаллий ҳокимликларнинг бирлашган ҳарбий иттифоқини тузиш мақсадида ташаббус билан чиққан. У Чоч тудуни, Турк ҳокони ва Фарғона мулки хукмдорига тегишли хатлар билан ўз ишончли кишисини, улар ҳузурига юборган. Ана шу элчилик хатларининг Фарғона ихшидлигига тегишли номасида Фарғона номи суғдча «Фраганик» шаклида берилган. Илк ўрта асрларда Фарғона мулкининг Фраганик ихшидлиги номи остида юритилишини араб тарихчилари ҳам тасдиқлайди. Араб тарихчиари Якут ва Қудамоларнинг хабар беришига қараганда, илк ўрта асрларда нафақат Фарғона мулки, балки унинг бош шаҳри ҳам Фраганик деб аталган. Ибн Хордатбехнинг «Йўллар ва подшоликлар ҳақида китоб» асарида халифаликнинг шарқий вилоятларидан ўтган савдо карвон йўлларини қайси бир шаҳарлар орқали ўтгани, улар орасидаги масофалар берилган. Шунда: «Самарқанддан Фраганикгача (бу ерда у қадимги Фарғонанинг бош шаҳрини кўзда тутди) 53 фарсах (1 фарсах 6-8 км га тенг), Баб (Поп)дан Фраганикгача 4 фарсах»³⁵ дейилган. Дарҳақиқат, Ибн Хордатбех асарида кўрсатилган Попдан кейинги 4 фарсах масофада жойлашган шаҳар пункти аслида Ахсикент бўлиб, у суғдий манбаларда арабларга ўзининг қадимий номи Фраганик сифатида маълум бўлган.³⁶ Биз келтирган кейинги икки манба (Диваштич ва Ибн Хордатбех) маълумотларига кўра, VII асрнинг

³⁰ Боробкова Л.А. Запад Центральной Азии во 11 в. до н.э.-VII

³¹ Асқаров А. Ўзбек давлатчилигининг илк босқичларида Қадимги Фарғона. «Фарғона кеча, бугун ва келажакда». Фарғона, 2003, 3-бет.

³² Асқаров А. Ўша асар, 3-бет.

³³ История Таджикиского народа, том 1. Душанбе, 1999, стр.39.

³⁴ Beal S. Si-yu-Ki Buddhist record of the Westernworld. Vol. 1/London, 1884. p-26

³⁵ Ибн Хордатбех. Книга путей и стран. Перевод с арабского, комментарии, исследование, указатели и карты Н.Велиховой. Баку, Элм, 1986.

³⁶ Анорбоев А. Қадимги ва ўрта асрларда Ахсикент. «Ўзбекистон тарихида қадимги Фарғона». Тошкент, 2001, 14-15-бетлар.

иккинчи ярми ва VIII аср бошларига келганда, Фарғона водийсининг майда маҳаллий хокимликлари Фраганик хокимлиги қўл остида бирлашиб, ягона Фарғона мулкига айланган кўринади. Бу ҳолат археологик материаллар мисолида яхши кузатилади. Масалан, Қадимги Фарғонанинг Қорадарё ҳавзасида олиб борилган археологик дала тадқиқот натижалари бу масалага ойдинлик киритишда мисол бўлаолади. Археолог Б.Абдулғозиеванинг тадқиқотларига кўра, мазкур маскан антик ва илк ўрта асрлар даврида бир неча микрооазислардан таркиб топган 11та ирригацион районларни ташкил этган. Уларда антик даврига оид (милоддан аввалги II-I асрлардан то милодий III асргача) 247та ёдгорлик (эркин деҳқон хўжаликларининг қишлоқлари) бўлса, илк ўрта асрларга келиб (милодий III-VII асрлар), уларнинг сони 166 тага тушиб қолган³⁷. Демак, қишлоқ жамоалари ичида мулкый табақаланиш жадал кечган, мулк эгалари – кашоварларнинг бир қисми мулксиз кадиварларга, улар ҳисобига бойиб бораётган кашоварларнинг бадавлат қисми деҳқонзодалар-мулкдор феодалларга айланиб борган. Қорадарё ҳавзаси ёдгорликларининг тарихий топографиясига кўра, воҳа ёдгорликларини уч категорияга, яъни шаҳарлар, қишлоқ хокимликларининг қасрлари ва қишлоқ жамоалари объектларига ажратилганда қуйидаги ҳолатни кузатиш мумкин бўлди.

Қорадарё ҳавзасида олиб борилган археологик тадқиқот натижаларига кўра, агар антик даврида қишлоқ жамоаси масканлари кўпчиликни ташкил этган бўлса, илк ўрта асрларда шаҳар хокимликларининг қасрлари кўпчиликни ташкил этади. Демак, илк ўрта асрларга келиб, мулкый табақаланишнинг бадавлат деҳқонзодалар фойдасига ишлаётганлиги кузатилади. Ҳар бир ирригацион районда, унинг иқтисодий ва сиёсий маркази сифатида шаҳар типига ёдгорлик қайд қилинади, микрооазисларда эса, уларнинг бош қароргоҳи сифатида қишлоқ хокимликларининг қасрлари кузатилади.

Шундай қилиб, илк ўрта асрларга келганда Қорадарё ҳавзасининг ҳар бир ирригацион райони доирасида туман хокимликлари, микрооазислар базасида қишлоқ хокимликлари, умуман қадимги Фарғонанинг йирик шаҳарлари базасида эса шаҳар-давлатлар ташкил топган кўринади. Қорадарё ҳавзасида археологик материаллар асосида кузатилган бу тарихий жараён нафақат бутун Фарғона мулкига, балки Ўрта Осиёнинг деҳқончилик маданияти ривож топган барча вилоятларига хос бўлиб, ўзбек давлатчилигининг маҳаллий илдизлари айнан ана шуларга бориб тақалади.

Қадимги Фарғонадан шимолда жойлашган тарихий-маданий ўлка Чоч воҳаси бўлиб, бу ўлкада ҳам илк ўрта асрларда худди шу тарихий манзара кузатилади. Чоч атамаси қадимги ёзма манбаларда милоддан аввалги I минг йилликнинг 2-ярмидан бошлаб учрайди. Унга қадар бу ўлкада жуда қадимдан Авесто турлари ва қадимги форс қоя тош битикларига кўра, кўчманчи саклар яшаган. Саклар эса фанда андронава маданияти қабилаларининг бевосита авлодлари эди, деган фикр ҳукмронлик қилади.

³⁷ Абдулғозиева Б. Восточная Фергана в древности и раннем средневековье (система расселения, районирование и типология). Афтореферат. Кандидатской дисс. Самарканд, 1988, стр. 6-8.

Фанда “тарих отаси” номи билан машхур Геродотга кўра, саклар скифларнинг ўзгинаси бўлиб, “форслар барча скифларни саклар деб атаганлар³⁸”. Сакларнинг Яксарт орти уруғ-аймоқларини суғдийлардан Яксарт (Сирдарё) ажратиб турган³⁹. Сак конфедерацияси таркибини асианлар, пасианлар, тохарлар, сакаравака қабилалари ташкил этган⁴⁰. Антик давр муаллифлардан Демодамнинг (мил.авв. III аср) маълумотларига кўра, бу иттифоқ таркибида сак номли қабила ҳам бўлиб, у Яксартнинг чоп соҳилида форсларга яқин яшаган. Махабхаратада саклар ва тохарлар билан бир қаторда канки қабилалари ҳам эслатилади. Милоддан аввалги I – минг йиллик ўрталаридан сак ва канки қабилаларининг бир қисми ўтроқлашабошлайдилар ва улар секин-аста суғдийзабон чочлиларга айланиб, муқим ҳаёт тарзига ўтадилар. Сакларнинг кўчманчи чорвадор қисми эса анъанавий ҳаёт тарзини давом эттириб, туркий дунёнинг кенг даштларида кўчиб яшайдилар. Бу ҳақда Александр Македонский юришларининг тарихчилари ҳам гувоҳлик беради, яъни Яксарт чўлу-дашт минтақалари билан дехқончилик районлари ўртасидаги чегара бўлган, унинг ўнг соҳилида саклар, чап соҳилида эса суғдийлар жойлашиб, суғдийларнинг шаҳарлари бўлган, деб ёзадилар⁴¹.

Авестода номи зикр этилган тур қабилаларининг сиёсий ва диний маркази, қароргоҳи Қанғха дастлаб С.П.Толстов томонидан “Қадимги Хоразмдир”, деган ғоя олга сурилди. Лекин, Чочда олиб борилган сўнги археологик тадқиқотлар Авестонинг муқаддас Қанғхаси қадимги Хоразм эмас, балки қадимги Чоч эканлигини исботлади. У Тошкент вилоятининг Оққурғон туманига жойлашган Чочнинг бош шаҳри қадимги Канка шаҳар ҳаробаси эканлиги маълум бўлди⁴².

Хитой манбаларида Кангуй номи милоддан аввалги II асрдан маълум. Унгача Сирдарёнинг ўрта ҳавзаларида, айнан Тошкент вилоятининг жанубий-ғарбида канки қабилалари яшаганлиги ҳақида тарихий манбаларда тегишли маълумотлар учрайди. Милоддан аввалги II асрда бу ўлкага хунлар кириб келди. Бу минтақа турли тилларда сўзлашувчи қабилаларнинг қоришув ва ўз аро алоқа майдонига айланди.

Кангуй милоддан аввалги III аср ўрталарида Юнон-Бактрия давлатига нисбатан оппозицияда турган сиёсий-ҳарбий куч сифатида Сирдарёнинг ўрта ҳавзасида ташкил топади ва дастлаб ёзма манбаларга кўра, юечжи ва хунларнинг таъсирида бўлган. Мил. авв. II асрдан бошлаб Кангуй жангавор туркий этник кучлар ҳисобига сиёсий ва ҳарбий жиҳатдан кудратли давлатга айланади ва Хитойга нисбатан мустақил сиёсат юритабошлайди. Бу ҳақда элчи Чжан Цян ўз хукмдорига юбарган ҳисобатида “Кангуй ўта мағрур ва кўпол, элчилар қабулида буюк Хитой вакилини усундан кейин ўтказиб қўйди” деб ёзади.

³⁸ Геродот. История в девяти книгах, кн. VII, Л., 1972, стр. 333.

³⁹ Страбон, География в 17 книгах. Кн. XI, 8,8. Москва-1964.

⁴⁰ Страбон. Указ. соч. Стр. 2.

⁴¹ Арриан. Поход Александра. IV, 2,4. М-Л., 1962.

⁴² Филинович М.И. Ташкент: зарождение и развитие города и городской культуры. Ташкент-1983, стр.23-24.

Милоддан аввалги II асрдан бошлаб, Кангуй теварак-атроф қабилалари, жумладан Янцайни (Аланлар) ҳам ўз таъсир доирасига олади⁴³. Хитой манбаларига кўра, Кангуй кўчманчилар бошқарувидаги хокимлиқ бўлиб, унинг таркибига кирган Янцай аҳолиси “лойдан қурилган деворлар ичида яшайди⁴⁴”. Кангуйни пойтахти Битян канкиларнинг азалдан яшаб келган макони бўлсада, Кангуй хукмдори бу шаҳарда доимо яшамаган, унинг ёзги қароргоҳи ҳам бўлган, дейилади. Мутахасист олимлар мана шу хабарга асосланиб, “Кангуй ярим кўчманчи, ярим ўтроқ характеридаги давлат ва унинг қароргоҳи ҳам давлат характерида келиб чиқиб ўзгариб турган⁴⁵”, деган хулосага келдилар. Агар Авесто Қанғхаси билан хитойча Кангуй атамаларини ўхшашлигини ҳисобга олганда, Кангуйни қишки қароргоҳи Битян Тошкент вилоятининг Сирдарё яқинида жойлашган қадимги Канка шаҳар ҳаробаси бўлиб чиқади. Кангуй давлатининг асоси айнан мана шу жойдан бошланган. Демак, канки қабилаларини унинг асосчиларидан бири бўлганлиги эҳтимолдан узоқ эмас.

Саклар етакчилигидаги антик даври Кангуй давлати қабилаларининг ижтимоий-иқтисодий ва этномаданий иттифоқи асосида милодий эранинг бошларида (тахминан милодий II-III асрларда) икки тилда сўзлашувчи туркийгўй қанғар халқи ташкил топади⁴⁶ Аммо, милодий V аср ўрталарида Қанғ давлатининг емирилиши билан унинг таркибидаги элат ва қабилалар тарқалиб кетди, янги сиёсий уюшмалар ва этник бирликлар вужудга келади⁴⁷.

Археологик тадқиқотлар тахлилига кўра, милоддан аввалги II-милодий V асрларда Тошкент воҳасида шаҳар маданияти жадал ривожланади. Бу даврда воҳада 13 пунктда шаҳар ҳаётининг гуллаши кузатилади⁴⁸. Уларнинг таркиб топиши кавунчи маданиятининг ривожланиш босқичлари билан боғлиқ бўлиб, этномаданиятда туркий жило кучли эди. Бу давр шаҳарлари Тошкент воҳасининг жанубий-ғарбий қисмини эгаллаган эдилар. Уларнинг энг йириклари Қанка, Кавардан, Кулота, Киндиктепа, Қовунчитепа, Банокат ва бошқалар бўлиб, уларда шаҳар ҳаёти нафақат илк ўрта асрларда, балки ривожланган ўрта асрларда ҳам давом этади.

Ўрта Осиё илк ўрта асрлар даври шаҳарларининг ривожланиши масаласида фанда икки хил фикр шаклланган. Биринчиси С.П.Толстовга тегишли бўлиб, у илк ўрта аср шаҳарларида умумий кризис ҳолати кузатилади, деҳқонзодалар қасрлари ва хукмдорлар маҳкамасини ҳисога олмаганда, хунармандчилик тармоқларининг ривожини, шаҳар қурилиши ва уларни ободонлаштириш ишлари бўшашиб кетади⁴⁹, дейди. Иккинчи қараш

⁴³ Линвинский Б.А. Кангуйско-сарматский фарн. Душанбе-1968, стр.18.

⁴⁴ Литвинский Б.А. Указ. Соч. Стр. 19; Алан қабилла уюшмасида туркий “ас” уруғлари бўлганлиги ҳақида маълумотлар бор. Қаранг: Marquart. Osteuropaische und ostasiatische Steigezüge. Leipzig-1903. p.167.

Таъғидлаш жоизки, қадимда аланлар Амударёнинг куйи ҳавзаларида яшаган.

⁴⁵ Филанович М.И. Указ. Соч. Стр.24.

⁴⁶ Шониёзов К. Қанғ давлати ва қанғлилар. Тошкент-1990, 5 бет.

⁴⁷ Шониёзов К. Кўрсатилган асарда 6 бет.

⁴⁸ Буряков Ю.Ф. Генезис и этапы развития городской культуры Ташкентского оазиса. Ташкент-1982, стр.109.

⁴⁹ Толстов С.П. Древний Хорезм. М., 1948, стр. 152-153; его же, По древним дельтам Окса и Яксарта. М., 1962. стр. 249; Лавров В.А. Градостроительная культура Средней Азии. М., 1959. Стр. 53; Неразик Е.Е. Керамика Хорезма Афригидского периода. В сб. Керамика Хорезма. М., 1959. стр.109.

А.М.Белиницкийга тегишли бўлиб, у Самарқанд ва Мерв каби йирик шаҳарлардан ташқари, кўпгина шаҳарларнинг майдони қисқаради, аммо бу даврда шаҳар типига аҳоли пунктлари фавқулодда кўпаяди⁵⁰, деган хулосага келади. Хўш, бу даврда Тошкент воҳасида шаҳарлар ҳаёти билан боғлиқ нималар юз берди?

Авволам бор, Тошкент воҳаси эфталийлар давлати таркибига қўшиб олинди. Милодий VI асрнинг 60 йилларидан Чоч Турк ҳоконлиги таркибига ўтди⁵¹. Бу воқеалар дастлаб Чочнинг жанубий-ғарбий шаҳарлари иқтисодий ривожланишига салбий таъсир этмай қолмас эди. Айнан шу вақтда Илоқ ўзининг бой рангли металлургия саноатини интенсив ўсиши ҳисобига иқтисодий салоҳияти кўтарилиб, Чочдан ажралиб чиқади ва маълум муддатгача мустақил ривожланади⁵². VI аср охирларидан кучайган турк аслзодаларининг ўз аро тахт учун курашлари даврида, Чоч мустақилликка интилиб кўрди. Аммо, VII аср бошларидан яна ҳоконликка тобе бўлиб, Чочни Ғарбий турк ҳоконлигининг ноиб-тудуни бошқарадиган бўлди. Хатто тобе вилоятларни бошқариш ва дан йиғиш масалаларини қаттиқ назоратда тутиш мақсадида ҳоконликда иккита кичик ҳокон лавозими жорий этилиб, уларнинг бирини қароргоҳи Чоч атрофида бўлиб, у Моварауннахрнинг Суғд ўлкаларини бошқарар эди. VIII аср бошларида араблар босқини туфайли Чоч арабларга қарши Суғд, Фарагана ихшидлари ва турк ҳоконлигининг ҳарбий иттифоқига қўшилади. Бу иттифоқ 723-724 йилларда Сирдарё бўйида бшлган жангларда арабларга қаттиқ зарба беради. 739 йилда араблар Чоч ва унинг иттифоқчиларига қарши янги хужум уюштирадilar. Жанг давомида араб лашкарбошиси Хорис ибн Сурайж суғдийлар томонига ўтиб кетади⁵³. Турк ҳоконлиги Хитой таъсирига тушиб қолган кезларда, араблар Чочга, уни мустақиллигига путур етказмаслик шарти билан ўз ноибларини юбариб, Хитойга қарши иттифоқ тузади. Аммо, бу шартнома узокқа чўзилмайди. Чоч ва Илоқ VIII аср давомида барча антиараб чиқишларда фаол қатнашади.

Шундай қилиб, VI-VIII асрларда Чоч тарихининг кўп вақти ташки душмонга қарши курашлар билан ўтди. Бу курашлар Чоч иқтисодий ҳаётига салбий таъсир этмай қолмас эди. Шу муносабат билан йирик шаҳарлар майдони дастлаб қисқарди. Қачонким Чоч Турк ҳоконлиги таркибига ўтгач, мавжуд этносиёсий вазиятда юз берган ўз аро иқтисодий манфаатдорлик пайдо бўлиб, шаҳарлар ҳаётида жонланиш бошланди. VIII аср бошларига келганда Чочда шаҳарлар сони кўпайиб, улар 32тага етди. Шаҳарлар нафақат дарё ҳавзаларининг куйи оқимларида, балки уларнинг ўрта ва юқори ҳавзаларида ҳам таркиб топди.

Масалан, Ахонгароннинг ўрта оқимида Илоқнинг пойтахт шаҳри Тункет ташкил топди, унинг майдонида Илоқ хукмдорининг қасри қад

⁵⁰ Белиницкий А.М., Бентович И.Б., Большаков О.Г. Средневековый город Средней Азии. Л., 1973. стр.7.

⁵¹ Шмидт А.Э. Материалы по истории Средней Азии и Ирана. ИИВ АН СССР, вып. XVI. М-Л., 1958, стр. 453.

⁵² Буряков Ю.Ф. Горное дело и металлургия средневекового Илака. М., 1974. стр.101-102.

⁵³ Буряков Ю.Ф. Генезис и этапы развития.....стр. 123; Массон М.Е. Столичные города в области низовьев Кашкадарьи с древнейших времен. Ташкент-1973. стр.32.

кўтаради. Илоқ нафақат мис чақалар, балки иқтисодий жихатдан яхши ривожланганлигидан кумуш тангалар зарб этиш имкониятига эга эди. Хатто, Илоқ араблар қўл остига ўтиб, ўз сиёсий мустақиллигини йўқатсада, кумуш танга зарб этишни давом эттирарди. Тункет руда эритиш ва уни қайта ишлаш устахоналарига бой металлургллар шахрига марказига айланади. Унинг тоғ саноатини тез темпалар билан ривожланишида, Тункет яқинидан топилган олтин ва кумуш конлари катта рол ўйнайди. Натижада, Тункетнинг тоғ саноати нафақат уни Илоқнинг йирик иқтисодий маркази, балки сиёсий пойтахтига айланишида муҳим рол ўйнайди. Илк ўрта асрларда Ахонгарон ҳавзасида Тункет (17,5 га), Қулота (15 га), Намудлик (12 га), Тепа (12 га), Ошхонатепа (11 га), Мўнчоктепа (11,2 га) каби қатор шаҳар ва бошқа аҳоли пунктлари вужудга келдики, уларнинг иқтисодий негизини асосан тоғ саноати ташкил қиларди.

Илк ўрта асрларда шаҳарлар (Улкантойтепа-20 га, Кавардан- 75 га, Чинозтепа-12 га, Йўғонтепа-20 га) воҳанинг марказий ва шимолий адирлик районларида ҳам ривожланади. Чочнинг энг йирик шаҳар марказларидан бири Чирчиқ дарёсини ўрта оқими бўлиб қолади. Бу жойда Солор ва Жун каналлари базасида Мингўрик (35 га), Нўғойқўрғон (11 га), Хонободтепа (34 га), Тўғойтепа (9,5 га), Қулоқлитепа (14 га), Акататепа (18 га) каби шаҳарлар қад кўтаради.

Чоч аҳолисининг хўжалик машғулотларига келганда, улар кўп тармоқчилиги билан характерланади. Ўтроқ аҳолининг асосий хўжалиги суғорма ва лалмикор деҳқончилик ҳамда боғдорчилик, полиз экинлари бўлган⁵⁴. Чўл ва тоғ олди адирлар чорвачилик хўжалиги учун қулай бўлган. Чорвачиликнинг яйлов тури ривожланган. Шаҳарларда хунармандчилик ва унинг турли тармоқлари кенг ривожланган. Айниқса кулолчилик, терини ишлаш ва ундан эгар-жабдуклар тайёрлаш, китоб муқавалаш, тўқимачиликда шерс товарлари ишлаб чиқариш ривожланган⁵⁵. Хунармандчиликнинг характери ва унинг маҳсулотларига бўлган катта талаб, Чоч шаҳарлари орқали бир неча савдо карвон йўлларини вужудга келишига олиб келади. Айниқса карвон йўлларининг Илоқ шаҳарлари орқали ўтган тармоқлари Чоч иқтисодиятида муҳим аҳамиятга эга эди. Бу йўллар бўйлаб янги савдо пунктлари (Чиначкат, Навкат) қад кўтаради⁵⁶.

Шундай қилиб, илк ўрта асрларда Чоч шаҳарларининг сон жихатидан ўсиши ва уларнинг иқтисодий ихтисослашуви кузатилади. Бу жараён Чочдан Илоқни маълум муддатга ажраб, мустақил иқтисодий сиёсат юритишига олиб келди. Урбанизация жараёнлари Чочнинг адирли районларига жадал кириб бориб, хатто Чочнинг пойтахти Сирдарё соҳилларидан воҳанинг шимолий районларига, яъни ҳозирги Тошкент шаҳри районунига – Мингўриққа кўчади. Илк ўрта асрларда Чочда юз берган урбанистик жараёнлар воҳада асосан кичик шаҳар пунктларини пайдо бўлиши ҳисобига юз берди.

⁵⁴ Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. Кн. 2, Ташкент-1950. Стр.272.

⁵⁵ Гафуров Б.Г. Таджики. Древнейшая, древняя и средневековая история. М., 1972, стр. 254-258.

⁵⁶ Бурыков Ю.Ф. Генезис и этапы развития.... Стр. 134-135.

Илк ўрта асрларда воҳага туркий этник қатламларнинг тўхтовсиз кириб келиши, айниқса Чочнинг Турк ҳоконлиги таркибида бўлиши, унинг маданиятига катта таъсир кўрсатди. Бу маконда турко-суғдий этномаданий майдонни шаклланишига олиб келди. Чоч эроний тилли аҳолининг турклашиш жараёни жадал кечган масканга айланди. Бу ҳолатлар айниқса археологик материалларда яхши кузатилади ва ёзма манба материаллари эса тасдиқлайди.

III-BOB. ЎРТА ОСИЁ ХАЛҚЛАРИ ЭТНОГЕНЕЗИ ВА ЭТНИК ТАРИХНИНГ НАЗАРИЙ ВА ИЛМИЙ-МЕТОДОЛОГИК АСОСЛАРИ

Ҳар бир халқнинг этногенез ва этник тарихи айнан олинган халқ тарихининг таркибий қисмидир. Шунингдек, ўзбек этногенези ва этник тарихи ҳам Ўзбекистон халқлари тарихининг таркибий қисмини ташкил этади.

Одатда, тарих, биринчи навбатда, халқ тарихи бирламчи манбаларга асосланади. Халқ тарихининг манбалари - моддий маданият ва ёзма манбалар бўлиб, улардан олинган илмий маълумотлар асосида халқ тарихи яратилади. Этногенез ва этник тарихни ўрганмай, яъни айнан олинган халқнинг келиб чиқишини ўрганмай туриб, халқ тарихини тўла қонли яратиш мумкин эмас. Аммо, халқларнинг келиб чиқиши муаммосини фақат ёзма манбалар асосида ўрганиш ҳам етарли эмас. Чунки, ёзма манбалар, айниқса халқ тарихининг этногенез босқичини объектив илмий ўрганишда ҳар доим ҳам тўғри хулосалар чиқаришга имкон беравермайди. Масалан, собиқ совет ҳокимиятининг дастлабки йилларида ўзбек халқининг келиб чиқиши масаласида муаммо ечимига Ўрта Осиёдаги этносиёсий вазият ҳисобга олинмай, мутлақо туркпарастлик нуқтаи назаридан ёндашилди. Натижада, бундай ёндашувга зидли ўлароқ, фанда “паниранистик” қарашни келиб чиқишига олиб келди. Ўша кезларда, халқларнинг келиб чиқиши ҳақидаги бу ўта мураккаб масала ечимига ислом ақидапарастлари ҳам аралашиб, “бу вақтинчалик дунёда миллий этнослар йўқ, фақат ислом миллати бор. Халқларни миллий тили ва этномаданий ўзига хослигига қараб эмас, балки диний-руҳий дунёсига қараб миллатини белгиламоқ керак,” деган диний концепция пайдо бўлди. Афсуски, фанга зид бундай концепцияларнинг пайдо бўлиши, давр тақозасига кўра, муаммо ечими билан боғлиқ фан тармоқларининг ривожланиш даражасини заифлигидан далолат берарди.

Дарҳақиқат, Ўрта Осиё халқлари этногенез ва этник тарихи билан бевосита боғлиқ фанлар-этнология, археология, этнография, антропология, топонимика, тарихий лингвистика каби фан тармоқлари ўша кезларда хали ривожланмаган эди. Шунинг учун Ўрта Осиё халқларининг келиб чиқиши масаласида тушунмовчиликлар кўп эди. У ёки бу халқнинг келиб чиқиши масаласида олга сурилган ғоялар фақат тарихий ва афсонавий ривоятлар омехталашган ўрта асрлар даври қўл ёзма асарларига асосланган эди. Бундай ҳолатдан чиқиб кетиш учун Ўрта Осиё халқларининг келиб чиқиши масаласида кўхна тарих тақоза этган, илмий асосли концепция яратиш керак эдики, бу муаммо ечими билан ўтмиш тарихимизнинг дарғалари, рус шарқшунос, археолог, этнограф ва антропологлари шуғулландилар. Бунинг учун эса юқорида эслатилган фан йўналишлари бўйича илмий изланишларни ривожлантириш ва масалага комплекс ёндашув асосида тадқиқотлар олиб бориш керак эди ва шундай қилинди.

XX асрнинг 40 – йиллари арафасида объектив тарихий жараёнлар тақоза этган ва замон талабига хос ва мос илмий концепция ишлаб чиқилди. Ўрта Осиё халқларининг келиб чиқиши муаммолари ечимига назарий ва илмий методологик асос берган бу илмий ишланмани “миллий автохтонизм концепцияси”, деб аташ мумкин. Бу янги илмий назариянинг концептуал асосини “Ўрта Осиёнинг ҳар бир халқи ҳозирда яшаб турган ҳудудлари билан азалдан боғлиқдир⁵⁷”. “Ҳозирги замон Ўрта Осиё халқларининг биронтаси ҳам қадимги этник гуруҳларга бевосита бориб тақалмайди. Аксинча, уларнинг шаклланишида, ерли туб жойли халқлар ва теваарак-атрофдан кўчиб келган халқлар ҳар хил нисбатда ўз аксини топган⁵⁸”, деган ғоялар ташкил этади. Демак, Моварауннаҳр ва қадимги Хоразм ҳудудлари азалий ватани бўлган ўзбек халқининг илк аجدодлари икки тил-туркий ва эроний тиллар туркумидаги қабила ва элатлар бўлган. Улар узоқ асрлар давомида бир ҳудудда, аралашиб, қўни-қўшни ва қуда-анда бўлиб яшаганлар ва уларнинг қоришуви жараёнида ўзбек халқи шаклланган. Ўзбек халқи икки хил тилларда сўзлашувчи аجدодлардан, яъни икки тил соҳиблари-этник бирликлардан таркиб топган.

Маълумки, этнология фанидаги мана шу илмий концепцияга кўра, ҳар бир халқнинг келиб чиқиш тарихи уч босқичдан иборат бўлади. Биринчи босқичда қўшни, ҳудудий жиҳатдан яқин, турли тил ва лаҳжаларда сўзлашувчи қабила ва элатларнинг иқтисодий ва маданий алоқалари асосида этномаданий яқинлашиш, аралашуш ва этник қоришув, яъни этногенетик жараёнлар кечади. Бу этногенетик процес ҳар бир халқ тарихида жуда узоқ давом этадиган объектив тарихий жараён бўлиб, унинг якуни айнан олинган халқнинг шаклланишига олиб келади, яъни этногенетик жараён якунида халқ шаклланади. Демак, халқ бу биологик ҳосила эмас, балки узоқ давом этадиган этногенетик жараёнлар маҳсули ва этник бирликлар йиғиндисиدير. Халқ тарихининг этногенез қисми, унинг элат, халқ бўлиб шакллангунига қадар бўлган даврни ўз ичига олади. Этногенезнинг бошлангич нуқтаси, унинг ибтидоси қабиладан бошланади. Агар биз Ўрта Осиёнинг энг қадимги ўтроқ, туб жойли аҳолиси – ўзбек ва тожик халқлари мисолида оладиган бўлсак, у ҳолда ўзбек ва тожик этногенези кишилиқ жамияти тарихий тараққиётининг ибтидоий жамоа тузими сўнгидан (сўнги бронзадан) бошланиб, то ривожланган феодал жамиятининг XI асригача давом этади. Этногенез якунида этносга хос барча этник белгилар, этник аломатлар биринкетин юз бериб, мужассамлашган бўлади. Этник аломатларни эса ҳудудий бирлик, иқтисодий-хўжалиқ бирлиги, этномаданий бирлик, антропологик тип бирлиги, этник ном, ўзликни онглаш, тил бирлиги ва ниҳоят сиёсий уюшма (политическая консолидация) бирлиги ташкил этади.

Иккинчи босқич, бу элат-халқ тарихи, яъни қачонким, халқ этногенези якунлангач, унинг шаклланган халқ тарихи бошланади. Ўзбекларнинг халқ тарихи тўлалигича феодал жамиятининг ижтимоий маҳсулидир. Ўзбек халқи мисолида бу этногенетик жараён XI асригача давом этди ва ниҳоят у Ғарбий

⁵⁷ Якубовский А.Ю. К вопросу об этногенезе узбекского народа. Изд. «УзФАН», Ташкент-1941.

⁵⁸ Толстов С.П. Основные проблемы этногенеза народов Средней Азии. СЭ. 1947, N VI-VII. Стр. 304.

Қорахонийлар давлати доирасида XI-XII асрлар давомида ўз ниҳоясига етди. Шундан сўнг ўзбек халқининг этник тарихи бошланди. Ўзбекларнинг этник тарихи унинг этногенези каби узоқ давом этадиган этномаданий жараён бўлиб, бу жараён то XIX асрнинг ўрталаригача давом этади.

Халқ тарихи ўз иқтисодий-хўжалик ва этномаданий ривожининг маълум нуқтасига етгач, унинг миллат бўлиб шаклланиш жараёни бошланади, яъни унинг учунчи-миллат тарихи босқичи бошланади. Бу нуқтанинг ижтимоий ҳаётда намоён бўлиши жамиятда капиталистик ишлаб чиқариш муносабатларининг бошланиши билан юз берабошлайди. Шунинг учун миллат капитализмнинг ижтимоий махсули ҳисобланади. Агар мана шу методологик принципга асосланадиган бўлсак ўзбек халқининг миллат тарихи XIX аср охири - XX асрнинг бошларидан бошланади.

Миллатнинг шаклланиши халқнинг таркиб топиши каби узоқ давом этадиган тарихий ва этномаданий жараён бўлиб, миллат этник тарихнинг энг юксак юқори чўққиси, камолат босқичи, бу босқичга кўтарилган халқнинг давлати миллат номи билан юритилади, у суверен давлат сифатида ўзининг ички ва ташқи сиёсатини мустақил юритади, умум миллат тили давлат тили мақомини олади, унинг давлат чегаралари қатъий, даҳлсиз бўлиб, жаҳон ҳамжамияти томонидан тан олинади, миллатнинг ўзликни онглаш даражаси юксак, миллий гурур, ватанга фидойлик, она замин ва халқига содиқлик миллат фуқораларининг ҳаёт мазмунига, кундалик турмуш тарзига айланади, миллатга хос миллий менталитет шаклланади, давлат жамият томонидан бошқарилади, яъни давлат миллатнинг хоши-иродасини бажарувчи жонли механизмга айланади.

Миллатни тил, территория ва этномаданий жиҳатдан бирлаштирувчи омил иқтисодий негиздир. Миллатнинг иқтисодий-хўжалик бирлиги асосида тил ва территория ҳамда этномаданий бирликлар пайдо бўлади. Миллатнинг иқтисодий ва сиёсий бирлашиши халқ огзаки тилининг (лаҳжаларининг) яқинлашиши асосида ягона миллий адабий тилнинг пайдо бўлишига олиб келади. Лаҳжалар ўрнини миллий адабий тил эгаллайди. Унинг давлат тили мақоми даражасига кўтарилиши эса миллат номи билан аталган давлатнинг мустақиллик белгиларидан нишонандир. Миллат мустақил давлат белгиси. Давлат пул бирлигининг жаҳон бозоридаги мавқеи, унинг иқтисодий кудратидан нишона. Унинг мустаҳкам замини давлат иқтисодий, сиёсий ва мафкуравий сиёсатининг барқарорлигига боғлиқ. Фуқораларнинг ўзликни онглаш даражаси истиқболли иқтисодий сиёсат билан чамбарчас боғлиқдир. Бундан ўзбек миллати ва давлати ҳам истисно эмас.

Агарда халқларни келиб чиқиши масаласига доир методологик талаблардан келиб чиқадиган бўлсак, биринчидан, этногенез, этник тарих ва миллат тарихининг ҳар бирини алоҳида олганда, уларнинг бошлангич ва якуний нуқталари бор. Шунинг учун этногенез ва этник тарихни ўрганишда тадқиқотчи биринчи навбатда ўрганаётган халқ этногенезининг қачондан бошланганлигини аниқлаб олмоғи керак бўлади. Чунки, этнос фақат

кишилик тараққийетининг маълум бир босқичида пайдо бўлади.⁵⁹ Этногенезнинг бошланғич нуқтаси эса этноснинг қадим замонларда яшаган “аждодларига” бориб тақалади.⁶⁰ Ўзбек халқининг қадимги аждодлари кимлар эди? Улар Моварауннахр ва қадимги Хоразмнинг туркий ва эроний тил лаҳжаларида сўзлашувчи туб жойли ўтроқ ва чорвадор аҳолиси экан, бу икки хил тилда сўзлашувчи қабила ва элатларнинг биринчи бор бир-бирлари билан аралашиб жараёни миллий автохтонизм назариясига кўра, ўзбек этногенезининг бошланиши, дастлабки нуқтаси ҳисобланади.

Таниқли шарқ манбаларининг чуқур билиндони, проф. А.Ю. Якубовский ана шу илмий принципдан келиб чиқиб, 1941 йилда Тошкентда чоп этилган “Ўзбек халқининг юзага келиши ҳақида” номли асарида ўзбек этногенези Турк хоқонлигидан бошланади, деган эди⁶¹. Кейинроқ, ўзбек этногенезининг бошланғич нуқтаси антик давргача қадимийлаштирилди, яъни С. П. Толстов қадимги Хоразмда олиб борган кенг кўламли археологик, антропологик ва этнографик материалларнинг ёзма манба маълумотлари билан қиёсий ўрганиб, “Қанғ давлатининг таркибида ва у эгаллаб турган минтақаларда ўзбек халқининг илк аждодлари яшаган, буларнинг этник таркиби ва тили бир хилда бўлмаган⁶²”, деган ғояни кўтариб чиқди. Академик Карим Шониёзов эса ўзининг “Қанғ давлати ва қанғлилар” номли ҳамда “Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни” номли охириги фундаментал монографиясида мана шу ғояни қатъий ҳимоя қилиб чиқди. Шунингдек, Қанғ давлати ичида милоддан олдинги II- милодий I асрлар давомида мутлақо янги, туркий тилли халқ-қанғар элати вужудга келади. Бу элат эроний тилли халқлар билан туркий тилли қабилаларнинг аралашиб, қоришиб бориши натижасида ташкил топди⁶³, деган хулосага келади.

Ҳозирги кунда бу сана янада қадимийлаштирилган, яъни сўнги бронза даври билан белгиланмоқда (академик А.Асқаров нуқтаи назари). Бундай қарашларнинг илмий асосида ўзбекларнинг ўқ томири, бош илдизи икки тилда сўзлашувчи этник қатламларнинг (суғдий ва туркийгўй) қоришув натижаси эканлиги ва унинг дастлабки санаси, уларнинг илк бор қоришабошлаган нуқтаси сўнги бронза давридан бошланганлиги ҳисобга олинган.

Ўрта Осиё халқларининг келиб чиқиши ҳақидаги миллий автохтонизм концепцияси илмий-методологик жиҳатдан асосли бўлсада, аммо унинг айрим томонлари жиддий таҳлил ва қўшимча илмий изланишларни талаб қилади. Масалан, ўзбек халқининг туркий илдизини Ўрта Осиёда илк бор пайдо бўлиши ёки туркийларни фақат кўчманчи халқ сифатида таърифлаш масаласи. Бу ерда замон ва макон масаласи, қадимги халқларнинг табиий-

⁵⁹ Асқаров А. Ўзбек халқи этногенез ва этник тарихининг баъзи бир назарий ва илмий методологик асослари. “Ўзбекистон тарихи” журналы, N 2. Тошкент-2002.

⁶⁰ Асқаров А. Некоторые аспекты изучения этногенеза и этнической истории узбекского народа. Сб. «Материалы к этнической истории населения Средней Азии» стр.3. Ташкент-1986.

⁶¹ Якубовский А.Ю. Кўрсатилган асар, 6-7 бетлар.

⁶² Толстов С.П. Основные проблемы этногенеза народов Средней Азии. СЭ. N VI-VII. 1947, стр. 303.

⁶³ Шониёзов К. Қанғ давлати ва қанғлилар. Тошкент-1990. 5 бет; Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. Тошкент-2001. 19 бет.

географик шароитга, экологик вазиятга мослашиб хўжалик юритиш анъаналари ҳисобга олинмаган. Натижада фанда баъзи бир онглашилмовчиликлар пайдо бўлдики, бунга кўра, Ўрта Осиёнинг туркийгўй қабилалари “келгинди”, қадимий эрон забон халқига нисбатан “туб жойли” аҳоли деб қараш тасавури пайдо бўлди. Аслида шундаймиди? Йўқ, ундай эмас.

Миллий автохтонизм назариясига кўра, “Ўрта Осиё халқларининг барчаси ҳозирда яшаб турган ҳудудлари билан азалдан боғлиқлиги” таъқидлансада, аммо, ўзбек этногенезининг бошланғич нуқтаси Турк ҳоконлигидан бошланади, деган тезис ўртага ташланиб, ўзбек халқининг туркий илдизини дастлаб илк ўрта асрлар даври билан, кейинроқ эса антик даври билан чегаралаб қўйилди. Натижада фанда, ушбу заминнинг унга қадар тарихи ва бой маданий мероси фақат эрон забон халқларга тегишли, деган хулоса чиқаришга ўрин қолдирилди. Бундан ҳозиргача фойдаланиб келаётганлар орамизда йўқ эмас.

Тўғри, назарий қарашларда туркийгўй ўзбекларнинг асосий илдизларидан бири, ўқ томири эронзабон суғдийлар, бохтарийлар, хоразмийлар ва сак қабилалари эканлиги инкор этилмайди. Аммо, ўзбек халқи тарихи, маданий мероси, унинг келиб чиқиши ҳақида битилган илмий мақолалар, рисоалар, фундаментал монография ва асарларда асосий урғу, унинг туркий илдизи билан боғлиқ ёзма манбаларга кўпроқ қаратиб келинди. Натижада, ўзбек халқининг суғдий негизига беихтиёр соя тушаётганлигига эътибор берилмади.

Одатда кўчманчи қабила ва элатлар ҳеч қачон бир жойда муқим яшамайди. Улар доим кўчиб юради. Чунки, уларнинг хўжалик асоси ва турмуш тарзи шуни тақоза этади. Моддий маданият ва ёзма манбаларга кўра, Дашти Қипчоқ ўз табиий-географик шароитига кўра, кўчманчиларнинг азалий ватани бўлсада, у ерларда яшаган хунлар, усунлар, қарлуқ ва чигил, аргун ва тухси, калтатой ва қангли, қирғиз ва уйғур, Олтой турклари ва уларнинг аждодлари ху, ди, рунг ҳамда сак-скиф қабилалари ҳеч қачон бир жойда муқим яшамаган. Улар нафақат бепаён буюк турк даштида, балки Ўрта Осиёнинг қадимги деҳқон жамоалари томонидан ўзлаштирилмаган дарё ҳавзалари ва чўлларида ҳам ўз чорва молларини яйловларда боқиб кўчиб юрган. Кўчманчиларнинг овам камбағал қисмининг бир бўлаги ҳар сафар бу заминда қолиб кетган ва улар секин-аста ўтроқ ҳаётга, яъни деҳқончилик ва хунармандчилик хўжалиги билан шуғулланишга ўтабошлайдилар. Бу жараённинг бир неча асрлар давомида мунтазам давом этиши ва унинг узликсиз такрорланиши натижасида Ўрта Осиёнинг Амударёгача бўлган ҳудудларини бронза давридан бошлаб туркийгўй қабилаларни Турон заминнинг туб жойли аҳолига айланиб кетишига олиб келган.

Ўрта Осиё саклари (Авестода турлар, уларнинг аслзодалари-орийлар) ўз навбатида буюк турк чўлининг марказий ва шарқий Козокистон, Тоғли Олтой, Ўрол, Енисей ва Орхон дарёлари ҳавзаларигача кириб борганлар ва у жойларнинг ҳукмрон туркий тил муҳити таъсирида туркийлашганлар. Демак, қадимги сак-скиф қабилаларига хос икки тиллилик жуда кенг турко-суғдий

этномайдонда юз берган иктисодий ва сиёсий ҳамда маданий жараёнлар маҳсули эканлиги ҳақиқатга яқиндир, яъни Ўзбекистон деб аталмиш она заминимиз халқининг ҳар икки этник қатлами ҳам турко-суғдий этномайдонда жуда қадим-қадим замонлардан бирга яшаб, таркиб топган тағли-туғли, туб жойли аҳолисидир.

Собиқ совет даври тарихий лингвистика тадқиқотлари ва унинг таъсирида бўлган тарих фанида Ўрта Осиёнинг қадимги халқлари тили масаласида, уларни эроний тилли халқ сифатида талқин қилиб келинди. Чунки Авесто ва Веда каби энг қадимги ёзма манбалар тили Оврупа халқларининг қадимий тиллари билан қариндош эканлиги аён бўлгач, бу минтақанинг туб аҳолисини барчаси халиги ёзма манбалар тилидан келиб чиққан ҳолда эронзабон деб қабул қилиниб, бу заминда қадим замонлардан улар билан бирга қон-қардош, қўни-қўшни ва қуда-анда бўлиб яшаб келган туркчиликка ҳеч қандай ўрин қолдирилмади. Аслида эса, қадимги шимолий хитой кичик подшоликларининг “ши”ларини (йилномачиларини) Хитойдан шимолда, шимолий-шарқ ва шимолий-ғарбда яшаган чорвадор қабилалари ҳақидаги маълумотларининг таҳлилига қараганда, Дашти Қипчоқда, ҳозирда “Евразия” деб номланган минтақаларда бронза ва илк темир ҳамда ундан кейинги тарихий даврларда қадимги туркий тилнинг турли лаҳжаларида сўзлашувчи қабилалар яшаган (бу ҳақда ушбу кўлланманинг бундан кейинги тегишли бобларида сўз боради).

Ҳали бу янги малумотлар кенг оммалашмаган кезларда, ҳатто эроншунос олимлар Хинду-Овпуца назариясидан келиб чиққан ҳолда, Ўрта Осиёдан то Байкалгача бўлган минтақаларда эроний тил муҳити ҳукмрон эди, деган асоссиз қарашни илмий жамоатчилик онгига сингдириб юбарган. Масалага жиддийроқ ёндашилса, туркий халқлар этногенезини мутлақо туркчиликдан ёки турк давлатчилигининг илк маконларидан келиб чиқиб ечиб бўлмайди. Масалан, Хун давлати ва Турк ҳоконлиги шаклланган ҳудудлар Ўрта Осиёдан шарқда бўлган. Аммо, негадир, ҳар иккала давлат тарихида Турон ўлкаларини ўз тасарруфига қўшиб олиш масаласи бежиз кўтарилмаган. Чунки, Турон ўлкалари Марказий Осиёнинг аҳолиси жиҳатидан ҳам таркибий қисми бўлиб, бу ўлкалар милоддан аввалги I-минг йиллик ўрталаридан бошлаб Эрон аҳамонийлари тасарруфига ўтган эди. Таниқли авестошунос олим М. Исҳоқов табири билан айтганда, “бу ўлкада (қадимги Туронда) аҳамонийларнинг сиёсий ҳукмронлиги ўрнатилиб, унинг таркибига кирган эроний ва туркий халқларнинг барига буюк Эрон давлати фуқораси сифатида қараш давлат сиёсати даражасига кўтарилди. Халқларнинг ўз тилларидан қатъий назар умум эроний расмий тил қонуний тил қилиб қўйилди. Натижада давлат маҳкамачилиги доирасида Туроннинг туркий тил мавқеи сунъий равишда бекор қилинди”.

Шу шароитда Аҳамонийлар давлатининг таъсиридан ташқарида қолган туркий халқлар дунёсида давлатчиликнинг янги тўлқини вужудга келди, яъни хунлар империяси пайдо бўлди. Бу давлат ўзининг ички сиёсатида туркчилик руҳида иш тутиб, ташқи сиёсатда ўз назарини биринчи навбатда Турон ва турк дунёсини бирлаштиришга қаратди. Чунки, бу

Ўлкаларда тил, аҳолининг турмуш тарзи бир-бирларига яқин бўлган ҳамда сиёсий жиҳатдан Эрон анъанавий давлатчилигидан ажралиб чиқиш кайфиятида бўлган туркий халқлар яшарди. Кейинчалик, Турк ҳоконлиги ва Қорахонийлар давлати ҳам айнан шу қудратли ишончга таяниб иш кўрганлар.

Афсуски, ҳозиргача мураккаб тарихий жараёнларнинг бундай сиёсий жиҳатлари таҳлил қилинмай, минтақанинг туб жойли аҳолиси нафақат эроний тилли халқлар бўлган, деган тасаввурда, улар билан биргаликда, ягона ҳудудий кенгликда туркий қавмлар ҳам яшаганлиги ҳисобга олинмай, қадимги Турондаги туркий этносни инкор этиш даражасигача олиб келинди. Бундай қарашни собиқ совет даври тарих фанининг дарғалари А.Ю. Якубовский, С.П.Толстов, ака-ука Дьяконовлар, В.А. Лившиц, турколог С.Г.Кляшторний, Б.А.Литвинский, Ю.Я.Ставиский, Б.Ғ.Ғофуров, В.М.Массон ва бошқалар фанга олиб кирдилар. Бу қараш бутун бир авлод илмий жамоатчилиги онгига сингдирилди. Археология ва палеоантропология материаллари анализи ва таҳлили ҳам мана шу қарашга бўйсундирилди. Бундай қарашни фанда ҳукмрон бўлишида Ўрта Осиёдан топилган ёзма ёдгорликлар тили асос бўлди. Яқингача Ўрта Осиёдан топилган қадимги ёзувлар фақат хоразмий, бохтарий, суғдий тилларда битилган, демак, туб жойли аҳоли эроний тилли бўлган, деган хулоса қилиб келинди. Хатто туркийда ёзилган ёзма ёдгорликларни ҳам ўз номи билан аташни иштасмай, уларни “номаълум ёзув” деб эълон қилинди.

Аммо этногенез муаммосини фақат ёзма ёдгорликлар тили билан ечиш илмий чалкашликларга олиб келишини ҳисобга олинмади. Масалан, эроний тилли аҳамонийлар давлат маҳкамачилигида орамий тили ҳукмрон бўлгани ҳолда жонли халқ тили Эронда қадимги форсийда эди. Хатто подшолик сулолалари кетма-кет туркий халқлардан чиққан вақтларда ҳам расмий ҳужжат тили форсийда давом этган. Турк ҳоконлигининг илк даврида суғд ёзуви ва тили расмий документларда ишлатилгани маълум. Чунки суғд тили илк ўрта асрларда жуда кенг географик доирада буюк ипак йўли билан боғлиқ ҳолда, жаҳон савдо тили даражасига кўтарилган эди. Моварауннаҳрда араб ҳалифалиги истилосидан кейин расмий маҳкамачилик, илмий ижодий тил арабча, ҳаётда эса эроний ва туркийча эди. Демак, ёзма ёдгорликлар тили этногенез муаммосини ҳал этишда асосий омил бўлаолмайди, аксинча кўп ҳолларда чалкашликларга олиб келиши мумкин.

Аммо, бу билан ёзма ёдгорликлар тилини этногенез муаммоси ечимида ўрни йўқ, деган маъно чиқмайди. Қадимги сиёсий уюшмалар ва давлатлардаги расмиёт ва маҳкамалар тили ҳеч қачон шу уюшмалар ҳудудида яшаган ҳар хил этник қатламлар тилини, уларнинг этник таркибини тўлиқ ифода этаолмайди. Ўрта Осиёдаги икки тилли халқларнинг аралашиб яшаши, улар орасидаги бир-бирларига яқинлашиш ва интеграция жараёнлари турли этник қатламлар яратган муштарак маданият, фан ва маъновият ҳамда сиёсий ҳокимият охир оқибатда икки қардош ўзбек ва тажик халқларининг деярли бир вақтда шаклланишига олиб келган. Шундай қилиб, халқларнинг келиб чиқиши масаласидаги бундай илмий қараш, қачонким, муаммо

ечимини комплекс ёндашув асосида ўрганишга ўтилгач, этнология фанида ўз ўрнини топди.

Таъқидлаш жоизки, XX асрнинг 70-80 йилларида Ўрта Осиё республикалари ҳудудларида, Қозғқистон даштлари, Тоғли Олтой, Жанубий-Шарқий Ўрол тоғ олди минтақалари ва Жанубий Сибирда катта масштабда археологик ва антропологик тадқиқотлар олиб борилди. Мутахасис олимлар кўлида бой фактик материаллар тўпланди. Бирок, бу ҳудудларнинг қадимда яшаган аҳолисининг тили масаласида чиқарилган хулосалар объективлик, тарихийлик ва ҳолислик тамойилларидан келиб чиқмади. Собиқ совет даври тарихшунослиги эронпараст лингвистлар таъсирида (улар совет даври тарихи ва тилшунослигида нуфузли мавкега эга эдилар) Қора денгизнинг шимолий-шарқий соҳилларидан то Байкалгача чўзилган чўлларда қадимда эрон забон аҳоли яшаган, бу географик кенгликнинг фақат Тоғли Олтой қисмидагина турк қабилалари яшарди, деган нотўғри тасаввур фанда ўрнашиб қолган эди⁶⁴ Бундай тасаввур ҳозир ҳам нафақат Россия ва Тожикистон олимлари, балки мустақил Ўзбекистон археолог ва тарихчилари орасида учраб туради.

Совет даврида тўпланган археологик ва антропологик материалларни қайта кўриб чиқиш, улар тахлилига ҳолислик асосида янгича ёндашиш, мустақиллик берган ғоявий эркинликдан фойдаланган ҳолда ўтган асрнинг 90-йилларидан бошлаб, ўзбек халқи этногенезининг бошлангич нуқтаси роса минг йилга қадимийлаштирилди. Ўзбек халқи тарихи 3 минг йилдан кам эмас, дейилди. Ўзбекларнинг икки хил тилда сўзлашувчи илк аجدодларининг нафақат иқтисодий ва маданий, балки этник жиҳатдан ҳам бир-бирига яқинлашиш, аралашшиш, қоришиш жараёни сўнги бронза давридан бошланди, деган хулосага келинди⁶⁵.

Иккинчидан, ҳеч қачон этнос аجدодларининг антропологик типи ва тили этнос тили ва типм билан бир вақтда юз бермайди. Чунки, этногенез тарихининг илк босқичларида этник бирликлар, айниқса уларнинг тили ва типи ҳали шаклланмаган. Тил, тип ва этник бирлик тушунчалари ҳар хил давр воқийлиги бўлиб, уларнинг шаклланиш жараёни бир даврда содир бўлмайди⁶⁶.

Учунчидан, этнос бу биологик ҳосила эмас, балки ижтимоий борлик-дир. У кишилиқ тараққиёти маълум бир босқичининг ҳосиласидир. Этнос ўзининг шаклланиш жараёнида, яъни этногенез босқичида ва ундан кейин ҳам ҳар хил тарихий сабабларга кўра, унинг таркибига янгидан-янги этник

⁶⁴ Смирнов К.Ф., Кузьмина Е.Е. Происхождения индоиранцев в свете новейших археологических открытий. М., 1977, стр.5-56; Кузьмина Е.Е. Происхождения индоиранцев в свете новейших археологических данных. Сб. «Этнические проблемы истории Центральной Азии в древности». М., 1981. Стр. 101-125; Кузьмина Е.Е. Откуда пришли индоари? Материальная культура племен Андроновской общности и происхождения индоиранцев. М., 1994; Дьяконов И.М. Прородина индоевропейцев (по поводу книги Е.Е.Кузьминой «Откуда пришли индоари? ВДИ. N 1, 1995, стр. 123-130; Грантовский Э.А. Ранняя история иранских племен Передней Азии. М., 1970. стр. 351-358; Бонгард-Левин Г.М., Грантовский Э.А. От скифии до Индии. М., 1983; Оранский И.М. Иранские языки в историческом освещении. М., 1979..

⁶⁵ Аскарлов А. Мустақиллик йилларида тарих, археология ва этнология. “Ўз.ИФ” журналы, N6, Тошкент-1996. 71 бет; Аскарлов А. Ўзбек халқи этногенези ва этник тарихининг баъзи бир назарий ва илмий методологик асослари. “Ўзбекистон тарихи” журналы, N4, Тошкент-2002. 55 бет.

⁶⁶ Аскарлов А. Ўзбек халқи этногенези ва этник тарихининг баъзи бир назарий ва илмий методологик асослари. “Ўзбекистон тарихи” журналы, Тошкент-2002, N4, 55 бет.

катламлар қўшилиб боради. Бу табиий хол. Дунёда ҳеч бир халқ йўқки, у ўз шаклланиш жараёнининг илк босқичларидан то миллат даражасига кўтарилгунича бошқа этник бирликлар аралашмаларисиз ривожланган бўлса. Демак, ер юзининг барча халқлари келиб чиқиши жиҳатидан кўп этник компонентлидир. Ўзбек халқининг келиб чиқиши бунга ёрқин мисол бўлаолади. Дарҳақиқат, ўзбек халқи этногенезининг илк босқичларидан то халқ сифатида шаклланиб бўлгунига қадар, унинг асосий таркибини ташкил этган автохтон суғду-хоразмий ва қадимги туркий забон этник қатламлардан ташқари турли даврларда ҳар хил миқдорда маҳаллий ва теvarак-атрофдан келиб қўшилган этник гуруҳларни ўзига сингдириб борди⁶⁷.

Тўртинчидан, ҳар бир халқнинг этник тарихини ўрганиш этник бирликнинг шаклланиш жараёнини илк босқичдан бошлашни тақоза этади. Этник бирликнинг пайдо бўлиши, ривожланиши ва унинг этносга айланиши жуда қадим-қадим замонлардан бошланиб, то унинг халқ бўлиб шакллангунига қадар давом этадиган бутун бир тарихий жараёндир. Этнос тарихининг муҳим босқичларидан бири эса унинг узил-кесил шаклланиш жараёнини ниҳоясига етишидир. Агар этнос шаклланиши ниҳоясига етган бўлса, унга кейинроқ қўшилган этник компонентлар шаклланган этнос таркибини ўзгартириб юбараолмайди, балки унинг таркибида этнографик гуруҳлар сифатида узоқ вақтлар яшаб, маълум бир тарихий воқийлик таъсиридан сўнг этнос таркибига сингиб кетади. Масалан шундай ҳолат ўзбек халқининг этник тарихида юз берган. XI-XII аср биринчи ярмида узил-кесил шаклланган ўзбек халқи таркибини XIII аср биринчи чорагидан бошлаб, мўғул истилолари туфайли, бу заминга кириб келган турко-монғул қабилалари ва XVI аср бошларида Ўрта Осиёда 92 кўчманчи шайбоний уруғларининг пайдо бўлиши ўзбек халқи этник таркибининг асосини ўзгартириб юбара олмайди, аксинча улар жанубий сибир антропологик типининг вакиллари сифатида Зарафшон водийси, Сурхондарё ва Қашқадарёнинг тоғ олди ва чўл минтақаларида, шимолий Хоразмда узоқ вақт алоҳида этнографик гуруҳлар бўлиб яшай бердилар. Уларнинг бадавлат аслзода табақаси шаҳарларга ўрнашиб, Ўрта Осиё ўзбек хонликларини бошқарсалар ҳам, уларнинг маҳаллий туб жойли аҳолиси таркибига сингиши жуда секин кечди⁶⁸.

Бешинчидан, ҳар бир халқнинг этник тарихи билан шуғулланганда нафақат этник бирликнинг бошланғич жараёнини, балки унинг кейинги даврларини, унга хос этник белги ва аломатларни аниқлаб, ўрганиб боишлик талаб этилади. Чунки юқорида таъқидлаб ўтганимиздек, этник бирлик белгилари бир вақтда пайдо бўлмайди, балки этногенез жараёни давомида босқичма-босқич таркиб топиб боради. Этнос белгилари орасида тил бирлиги, этномаданий бирлик ва ўзликни англаш бирлиги алоҳида аҳамият касб этади. Кўтарилган масалалар бўйича этнос шаклланишининг назарий

⁶⁷ Ўша асар, 55 бет.

⁶⁸ Ошанин Л.В. Антропологический состав населения Средней Азии и этногенез его народов. Часть 1-3, Ереван-1957-1959. стр. 59.

асослари билан шуғулланганқатор олимлар ўз фикр-мулохазаларини билдирганлар. Масалан, археолог В.Ф Генинг этник белгиларни этноснинг уюштирувчи омиллардан фарқ қилиб, этник белгиларнинг муҳим томони шундаки, улар доим этник маъно ва мазмун касб этади,⁶⁹ дейди. Этносни уюштирувчи объектив омилларга у худудий бирлик, иқтисодий хўжалик бирлигини киритиб, булар этник муносабатлар ва этник онгни туғилишига асос беради, дейди. Этнограф Л.П.Лощук ва П.К.Козловлар тил этник бирлик шаклланишининг муҳим шартидир, тил нафақат этник омил, балки этник белги ҳамдир,⁷⁰ дейдилар. Аммо этногенез масалалари билан шуғулланувчи қатор олимлар тилни этник омилга киритмайдилар, тил фақат этник белгидир⁷¹, дейдилар. Этник белгилар ичида ўзликни англаш бирлиги ўта муҳим аҳамиятга эга эканлиги ҳақида этнографлар алоҳида таъкидлайдилар. Этнограф В.В.Мавродин тил ва ўзликни англаш бирлиги элатни халқ сифатида бирлаштирувчи муҳим омилдир,⁷² дейди.

Шундай қилиб, этногенез ва унинг этник ривожланишини ўрганишда этник белгилар ва этник омилларнинг таркиб топиш жараёнини кузатиб бориш этногенетик илмий тадқиқотларнинг тўғри йўналишда эканлигини таъминлайди. Этник омиллар таркибини худудий бирлик, иқтисодий хўжалик бирлиги, этномаданий бирлик, антропологик тип бирлиги ва сиёсий уюшма бирлиги, яъни этноснинг маълум бир давлат доирасида уюшқоқлиги ташкил этади. Этник белгиларга эса тил бирлиги, этник ном ва ўзликни англаш бирлиги, яъни тарихий қисматнинг умумийлиги киради. Юқорида таъкидлаганимиздек, уларнинг таркиб топиши бир даврда юз бермайди, балки улар узоқ давом этган тарихий жараёнда бирин-кетин шаклланиб боради. Қачонким, уларнинг асосий қисми таркиб топгач, элат халқ сифатида шаклланади, этногенетик жараён яқун топиб, этник тарих, халқ тарихи бошланади⁷³

Олтинчидан, этногенетик жараённи ўрганишда масалага комплекс ёндашиш, яъни этногенезга алоқадор фан ютуқларидан фойдаланиш муаммо ечимига илмийлик бағишлайди⁷⁴. Этногенез муаммоларини ҳал этишда фойдаланаётган бирламчи манбаъларнинг нисбати ва хусусиятини билиш муҳимдир. У бирламчи манбаъларни этнография, антропология, археология, топонимика, тарихий лингвистика, ёзма ёдғорликлар, нумизматика, эпиграфика ва бошқалар ташкил этади. Уларнинг ҳар бири этногенез ва этник тарих учун қимматли маълумот беради.

Еттинчидан, Этногенетик жараённи ўрганишда учта масалага ойдинлик киритиб олиш зарур. 1). Ўрганилаётган этнос туб жойлими ёки келгинди? 2). Ўрганилаётган этнос асоси бир компонентлими ёки кўп компонентли?

⁶⁹ Генинг В.Ф. Этнический процесс в первобытности. Свердловский-1970/ стр. 23.

⁷⁰ Лощук Л.П. О формах донациональных этнических связей. «Вопросы истории» N4, М., 1967, стр. 80; Козлов В.И. Динамика численности народов. М-1969. стр. 26-28.

⁷¹ Крюков М.В., Софронов М.В., Чебоксаров Н.М.. Древние Китайцы. Проблемы этногенеза. М-1978, стр.4.

⁷² Мавродин В.В. К вопросу о складывании Великоорусской народности и русской нации. СЭ, N1, 1947, стр.89.

⁷³ Аскарлов А. Ўзбек халқи этногенез ва этник тарихининг баъзи бир назарий ва илмий методологик асослари. “Ўзбекистон тарихи” журналы, Тошкент-2002, N4, 57 бет.

⁷⁴ Крюков М.В., Софронов М.В., Чебоксаров Н.М. Древние китайцы . Проблемы этногенеза. М-1978. стр.11.

3). Ўрганилаётган халқ этник уюшмасининг ўзаги дастлаб қаерда таркиб топган? Тадқиқотчи ўз олдигашу саволларни кўяр экан, доима бир нарсани ёдда тутиш керакки, ҳеч қачон этник уюшманинг “моногенези” бўлмайди. Дунёда бирор халқ йўкки, у кўп компонентли бўлмаса.

Ўзбек халқининг этногенез ва этник тарихини назарий масалалари билан таниқли элшунос олим, академик К.Ш.Шониёзов ҳам шуғулланган. У ушбу масалада 1998 йилда “Ўзбекистонда ижтимоий фанлар” журналида “Ўзбек халқининг этногенезига оид баъзи назарий масалалар” номли мақола эълон қилди. Мана шу мақолани тўлдирилган вариантыни 2001 йилда чоп этилган “Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни” китобида қайта чоп этди⁷⁵. Ушбу асарда ўзбек этногенези ва этник тарихига доир қатор атамаларга, жумладан этнос, этник бирлик, қабила, қабила иттифоқи, элат, халқ, этнографик гуруҳ (субэтнос) ва этник гуруҳларга таъриф берилган ва уларнинг мазмун ва моҳияти мисолларда яхши очиб берилган. Ушбу асар талабаларга мўлжалланган ўқув қўлланмаси сифатида тавсия этилаётгани боис, этногенез ва этник тарихга тегишли атамалар ҳақида қисқача маълумот бериб ўтишни лозим топдик.

Халқларнинг келиб чиқиш тарихини ўрганишда ижтимоий-гуманитар фанларида “этник бирлик” ва “этнос” атамалари ишлатилади. “Этник бирлик” маълум бир ижтимоий тузимда, табиий-тарихий тараққиёт жараёнида вужудга келган ижтимоий ва этник уюшмадир. Унинг синоними “этнос” бўлиб, у юнонча “халқ” демакдир. Аммо, “этник бирлик” (русчада этническая общность) “халқ” атамасига нисбатан маъно жиҳатидан аниқ тушунчадир.⁷⁶ Этнос атамаси, яъни халқ жуда кенг ва тор маънода ишлатилади. Масалан, кенг маънода: Россия халқи, Ўзбекистон халқи, дунё халқи; тор маънода: ўзбек халқи, қирғиз халқи, тожик халқи. Кичик бир гуруҳ кишиларига нисбатан ҳам “халқ” ибораси қўлланилади. Фанда этник бирликнинг уч босқичи, яъни уч тури мавжуд: қабила, элат (халқ) ва миллат. Кетма-кет алмашиб келган бу атамалар турли даврларда вужудга келган, улар ўз даврларига хос хусусиятлари билан бир-бирларидан фарқ қиладилар. “Элат” атамаси туркий ва форсий тилли аҳоли ўртасида қабила, қабила иттифоқи, давлат ёки маълум ҳудуд фуқораларига нисбатан “халқ” атамаси ўрнида ишлатилиб келинган. Шунинг учун “элат” туркий ва форсий тил мухити хукмрон доирада яратилган оғзаки ва ёзма манбаъларда учрайди. “Халқ” атамасини “эл”, “элат” ўрнида, анча вақтлардан буён ўтроқ ҳаёт кундалик турмуш тарзига айланган этник бирликлар уюшмасига нисбатан ишлатилиб келинмоқда.

Қабила-ибтидоий жамоа тузимининг сўнги босқичига хос этник бирлик. Қабила уруғларга бўлиниш хусусиятлари билан кейинги босқичдаги этник бирликдан (элатдан) фарқ қилади. Қабиланинг ўзига хос тили (лаҳжаси), ҳудуди, қабила номининг (этнонимининг) бўлиши ва ўзига хос қабила анъаналарини, унинг аъзолари томонидан билиши билан бошқа қабилалардан

⁷⁵ Шониёзов К.Ш. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. Тошкент-2001. 74-102 бетлар.

⁷⁶ Чебоксаров Н.Н. Проблемы происхождения древних и современных народов. Труды VII Международного конгресса антропологических и этнографических наук. Том 5, М-1970, стр.746.

ажралиб туради. Қабила уруғ жамоалари сардорларидан ташкил топган “оқсоқоллар кенгаши” томонидан бошқарилган, қабила жамоасига тегишли барча ишлар демократик принциплар асосида кўрилиб, ҳал этилган.

Кишилиқ жамиятининг таракқий этиб бориши ва синфий жамиятнинг пайдо бўлиши билан ибтидоий босқичга хос этник бирлик-туб маънодаги қабила уюшмаси ўз аҳамиятини йўқатади. Аммо, қабила атамаси ва унга тааллуқли бўлган баъзи хусусиятлар қолдиқ (русчада пережиток) сифатида барча синфий жамиятларда ҳам, уларга мослашган ҳолда, сақланиб қолган. Тарихда ибтидоий жамоа тузими билан биринчи синфий жамиятнинг оралигини таниқли элшунос олим Л.Г.Морган ўзининг “Қадимги жамият” (1877 йил) асарида “Ҳарбий демократия даври” номи билан биринчи бор фанга киритган. Бу даврда қабилалар орасидаги этник, иқтисодий хўжалиқ ва маданий алоқаларнинг тобора ривожланиб бориши ва маълум тарихий воқийликлар сабабли бир қанча қабилалар бирлашадилар. Қабилаларнинг бирлашиш жараёнида этник бирликнинг янги тури вужудга келади. Бу этник бирлик маълум тарихий шароитда ҳудудий, иқтисодий хўжалиқ, тил ва этномаданий умумийлик асосида шаклланади. Қадимий даврда (яъни ҳарбий демократия даврида) вужудга келган бу янги этник бирликни ифодалаш учун, деб ёзади элшунос олим К Шониёзов, “элат” атамасини қабул қилиш ўринли бўлса керак.⁷⁷ (“Элат” атамасини ўзбек тилида ёзилган илмий адабиётларда “народность” (“халқ”) сўзи ўрнида ишлатилиб келинмоқда).

Этнография фанида “этнографик гуруҳ” (субэтнос) атамаси ҳам кўпроқ қўлланилади. Этнографик гуруҳ-маълум бир этноснинг яъни элат- халқнинг ажралмас қисми, унинг таркибидаги бўлинмалардан бири бўлиб, ўзига хос тил лаҳжаси, хўжалиқ фаолияти, турмуш тарзининг баъзи бир томонлари билан муайян элатдан фарқ қилади. Этнографик гуруҳ одатда бир қабила ёки элатнинг бошқа ерга бориб, иккинчи бир халқ таркибига кириб яшаётган, аммо унинг таркибига мутлақо сингиб кетмай, у билан бирга яшаб келаётган этник бирликка айтилади. Масалан, собиқ совет ҳокимиятига қадар ўзбек халқи таркибидаги қипчоқлар, қурамалар, умуман олганда кўчманчи туркий қабилалар этнографик гуруҳ ҳисобланган. Баъзи ҳолларда этнографик гуруҳ ўз элидан, халқидан ажралиб, бошқа бир этнос таркибига қўшилиши туфайли ҳам пайдо бўлади. Бу ҳилдаги этносларнинг катта қисми асрлар давомида маҳаллий халқнинг ичида яшаб, уларнинг урф-одатлари ва маданиятини қабул қилиб, унинг таркибига сингиб кетган (масалан арабларнинг саид ва хўжа таифаси). Аммо, уларнинг маълум қисми ўз тилини ва урф-одатларини, антропологик қиёфасини баъзи хусусиятларини яқингача сақлаб келганлар (масалан эронийлар). Ҳозирги кунда на қипчоқ, на қурама, на кўнғирот, на эроний, на араблар ўзбек миллати таркибидаги этнографик гуруҳлар бўла олади. Чунки халқ ўзининг энг юксак камолат чуққиси-миллат даражасига кўтарилганда, миллат таркибида этнографик гуруҳларни бўлишини тарихий таракқиёт тақоза этмайди.

⁷⁷ Шониёзов К.Ш. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. Тошкент-2001, 76-77 бетлар.

Этник гуруҳ муайян бир халқнинг парчаланиб, алоҳида қисмларга бўлиниб кетиши натижасида вужудга келади. Этнографик гуруҳдан этник гуруҳнинг фарқи шундаки, парчаланган халқ таркибидан ажралиб чиққан этник гуруҳ бошқа халқ таркибида узоқ муддат яшаб, шу халқнинг тили, хўжалик фаолияти, маданияти, урф-одатлари ва турмуш тарзини қабул қилиб, уларни ўзига сингдириб, ўзларини унинг номи билан атайдиган бўлиб қолади. Аммо, шу билан бирга, бу гуруҳ ўтмишдаги ўз этник номини эслаб оладилар. Масалан, қипчоқлар XIX асрнинг иккинчи ярми ва XX асрнинг бошларида ўзбек халқининг таркибида этнографик гуруҳ бўлган бўлсалар, аммо қозоқ, қирғиз, қорақолпоқ, туркман, бошқирд ва бошқа халқлар таркибида этник гуруҳ ҳисобланган⁷⁸. Айрим этник гуруҳлар бошқа этник бирлик таркибига кириб, унга аралашиб сингиб кетган бўлсаларда, ўз этник номларини асрлар мобайнида сақлаб қоладилар. Масалан, Қашқадарёнинг ўрта оқимларида ҳозиргача мажар номи билан аталувчи этник гуруҳ яшайди. Маълумки, мажарлар Венгрия давлатининг асосий халқидир. Буларнинг илк аجدодлари бир замонлар Сирдарё кўйи оқимларидаги чўлларда ва Ўрал тоғ олди районларида яшаган. Милодий IX асрда мажарларнинг катта қисми хазарлар сиқувига бардош бера олмай ғарбга силжиб, ҳозирги Венгрия худудига бориб ўрнашганлар. Бу ерда улар славянлашиб, элат ва кейин миллат бўлиб шаклландилар. Қадимги она юртларида қолганлари татар, бошқирд ва ўзбеклар таркибига кўшилиб, сингиб кетишларига қарамасдан қадимги этник (мажар этнонимини) номларини ҳозиргача сақлаб келадилар⁷⁹.

Энди “этник жараён” иборасига келсак, этник бирликлар таркибига кирган этник гуруҳлар ўртасидаги этник, иқтисодий хўжалик ва маданий алоқаларнинг узлуксиз ривожланиб боришига “этник жараён” дейилади.

Тадқиқотчилар этник жараёнларни иккига яъни бўлиниб кетишга ва бирлашишга мойил жараёнларга бўладилар. Бўлиниб кетишга мойил жараёнлар кўпроқ кўчманчи чорвадор қабиллар ҳаётига кўзга ташланади. Масалан, бир қабила иттифоқи ёки элатни маълум бир тарихий сабабларга кўра, бўлиниш жараёнларини “хунн”, “қанғар”, “турк”, “кўчманчи дашти қипчоқ ўзбеклари” мисолида кўриш мумкин, яъни ўз даврида элат бўлиб шаклланган бу ижтимоий – сиёсий уюшмалар этник жараёнларнинг бўлиниш тамойилига кўра, ўзларининг дастлабки этнос ҳолатларини йўқатадилар. Этник жараёнларнинг бирлашиш тамойилига кўра эса, кейинчалик парчаланган бу элат уруғларининг иштироқида янги этник бирликлар вужудга келади. Масалан, ўзбек, қирғиз, қозоқ, туркман, қорақолпоқ, уйғур ва бошқалар.

Ўзбек халқи этногенетик жараёнларининг жадал кечган вақт милоддан аввалги III – милодий V асрлар давомида Қанғ давлати доирасида юз берди. Бу даврда турли тилли этник гуруҳларнинг бир-бирларига яқинлашиш, кўшилиш жараёнлари жадал кечди. Этник гуруҳларнинг ташқи қиёфаси, тили, моддий ва маъновий маданиятида яқинлашиш, феъл-атворида

⁷⁸ Шониёзов К.Ш. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. Тошкент-2001, 78 бет.

⁷⁹ Шониёзов К.Ш. ўша асар, 79-80 бетлар.

умумийлик ҳосил бўлди⁸⁰. Милоддан аввалги II-милодий I-II асрларда Тангритоғ шимолий-шарқий ҳудудларидан усунларнинг катта гуруҳи, Хитойнинг шимолий-ғарбий минтақаларидан ва жанубий Сибирда яшаган ху, ди, динлин, теле, хун ва бошқа туркий тилли кўчманчи этносларнинг катта гуруҳи Қанғ давлати ҳудудига келиб ўрнашадилар⁸¹. Мана шу даврда юз берган этногенетик жараёнлар, яъни Моварауннаҳр ва унга туташ минтақаларда уларнинг суғдийлар, хоразмийлар, бохтарий ва Фарғона ва Чочнинг ўтроқ аҳолиси билан қоришуви натижасида туркий тилли қанғар элати шаклланади. Бу этнос ўзбек элатининг шаклланишига асос солган энг қадимги йирик туркий қатламни ташкил этган⁸².

Шундай қилиб, этногенез ва этник тарихга тегишли атамаларнинг қисқача тавсифи ва моҳияти шулардан иборат.

---

⁸⁰ Шониёзов К. Ўша асар, 83-84 бетлар.

⁸¹ Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах..... 1 жилд, 92-93, 2 жилд, 196-198 бетлар.

⁸² Шониёзов К. Ўша асар, 85 бет.

IV–БОБ. ЎЗБЕК ХАЛҚИНИНГ КЕЛИБ ЧИҚИШИ МАСАЛАСИДА ФАНДА МАВЖУД МАВЖУД ИЛМИЙ КОНЦЕПЦИЯЛАР ВА ҚАРАШЛАР

Россия империяси даврида ҳокимиятга келган собиқ шўролар давлатининг ички сиёсати нима қилиб бўлса ҳам ўлка халқларини Марказий ҳокимиятга нисбатан муносаботини яхшилашга, ўлка халқларини ўз томонига ағдариш, бунинг учун эса биринчи навбатда миллий масалага эътибор беришликни зарур, деб ҳисоблади. Большевиклар ҳокимиятининг доҳийси В.И.Ленин Шарқнинг мазлум мусулмон халқларига қаратилган мурожатида, мулкдорлар синфи ҳокимиятдан ағдарилганлиги, энди ҳар бир халқ ўзлари яшаб турган юрт ва элни бошқариш ва уни қандай қилиб бошқариш мазлум халқлар ихтиёрига ўтганлиги ҳақида алоҳида таъкидлади. Йўқсиллар доҳийсининг бу мурожати жойлардаги миллий интелегениция-ўлка миллий халқларининг илғор отряди, жумладан Ўрта Осиёда жадиждларни илхомлантириб юбарди.

Собиқ совет ҳокимиятининг 1924 йилда Ўрта Осиёда ўтказилган миллий республикаларни ташкил этиш ва уларнинг давлат чегараларини белгилаш йўлида олиб борган сийсати ташқаридан қараганда жуда тўғри эди. Аммо, унинг заминида “шаклан миллий, мазмунан социалистик жамият” куриш сиёсати ётарди. Бошқача қилиб айтганда, ҳар бир халқ ўзи истаган жамият ва давлат тузиб, уни ўзи истаганича бошқара олмас эди. Узоқни ўйлаб олиб борилган бу сиёсат моҳиятини дастлаб юзаки тушунган жадиждлар Совет давлати таркибида Ўрта Осиёда ягона турк автономиясини тузиш ташаббуси билан чиқадилар.

Ўрта Осиё турк автономиясининг назарий ва мафкуравий асосини “турк миллий ватанпарварлик” (“тюркский национальный патриотизм) ғояси ташкил этарди. Бу ғоя XX асрнинг 20-йилларида Туркистон жадиждларининг сиёсий раҳбарлари орасида жуда кенг мавқеига эга эди. Собиқ совет даври сиёсий адабиётларида турк миллий ватанпарварлари пешонасига салбий маънода “пантуркист” тамғаси босилди.

Турк миллий ватанпарварлиги концепциясининг ғоявий асосчиси турк файласуфи Зиё Гёқалп (1879-1924) эди. Унинг большевиклар Россияси туркий тилли халқлари орасидаги таниқли издоши йирик шарқшунос-тарихчи олим Заки Валидий Тўғон бўлган. Заки Валиди Тўғон Туркистон зиёлилари орасида ўз асарлари билан большевиклар Россиясининг тоталитар-диктатура режими остида қолган туркий халқлар тарихини аниқ фактлар асосида ёритган сиёсатчи олим сифатида машҳур эди.

XX асрнинг биринчи чорагида Зиё Гёқалп ва Заки Валиди Тўғонлар концепцияси Туркистон миллий жадиждлари орасида жуда кенг ёйилди. Бу ҳаракатнинг етакчи илғор отряди тепасида Бехбуди, Фитрат, Чўлпон, Мунаввар қори Абдурашитов ва бошқалар турарди. XX асрнинг 20-йилларида Турккомиссия билан Туркистон совет автономияси раҳбарияти ўртасида Турк Республикасини тузиш ва мамлакат ички муаммоларини мустақил ҳал

етиш масаласида кескин кураш кетади. Туркистон совет автоном республикаси Марказий Ижроия Кўмитаси раиси Турор Рискулов миллий муҳолифат тепасида турди. Уни Туркистон совет автоном республикасининг аъзолари А.Раҳимбоев, С Хўжанов ва бошқалар қўллаб-қувватлаб чиқдилар. Афсуски, уларнинг барчаси кейинчалик ҳар хил баҳоналар билан ўзларининг турк миллий ватанпарварлик садоқати ва ишончлари учун сиёсий катағонликнинг қурбони бўлдилар.

XX аср бошида пайдо бўлган турк миллий ватанпарварлик концепцияси ҳозиргача турк зиёлилари орасида давом этади ва бу ғоя айниқса СССР парчалангач Азарбайжонда, Россиянинг Ўрол-Волга бўйи минтақаларида ғоят фаол ташвиқот қилиниб келади. Бу ғоя тарафдорлари ўтмиш тарихга мурожаат қилиб, қадимда ва ўрта асрларда ўтган ва ўз таъсирини чўл минтақаларига кенг ёйган турк империялари (хуннлар империяси ва Турк ҳоконлиги) ва уларнинг вайроналарида қад кўтарган турк давлатларининг тарихдаги ўрни ва ролини кўтаришга интиладилар, буюк туркчилик ғояларини қайтадан тиклаш даври келмадимикан? деган масалани кўтарадилар. Уларнинг даво қилишларича, барча туркий халқлар ягона турк миллатини ташкил этади ва уларнинг илк ватани – Буюк Турон. Турон туркларининг (ўзбек, қозоқ, қирғиз, туркман, татар, башқирд, уйғур, қорақолпоқ) миллий тиллари эса турк тили бўлиб, туркдан тарқалган ҳозирги замондаги ўзбек, қозоқ, қирғиз, туркман, озарбайжонларнинг тиллари аслида миллий тиллар эмас, балки ягона турк тилининг атиги диалектлари-лаҳжаларидир, деган-ғайри илмий сафсаталарни тарқатдилар. Айниқса, собиқ шўролар империяси инқирозга учрагач, мустақиллигимизнинг дастлабки йилларида, бу ғояни амалга ошириш мақсадида, собиқ совет давлати таркибида бўлган туркий республикалар олимлари иштироқида умумтурк тарихини ёзиш ва ана шу асосда дарсликлар яратиб, ёшларга таълим-тарбия бериш масаласини кўтариб чиқдилар ва шу мақсад йўлида Туркияда илмий-сиёсий анжуманлар уюштирдилар. Мана шу анжуманларда ушбу сатрлар муаллифи ҳам қатнашган, ўз илмий позициясида қатъий турган. Ниҳоят, ҳақиқат ғолиб чиқиб, бу ғоя улар кутганидек ижобий ҳал бўлавермагач, Туркия олимлари мустақил туркий республика мактаблари учун “Ўзбек туркларининг тарихи”, “Қирғиз туркларининг тарихи”, “Қозоқ туркларининг тарихи”, Туркман туркларининг тарихи”, Азорбайжон туркларининг тарихи” каби китоблар ёзишиб, 1993 йилда чоп эттирдилар.

Хурматли китобхон! Ўзлигини англаб, ўз ҳуқуқини ўзи белгилаб, тараққиёт сари жадал бораётган суверен туркий давлатлар ва миллатларни тарих тан олиб, улар мустақил ички ва ташқи давлат сиёсатларини юргизиб турган бир вазиятда, уларни мустақил миллат сифатида мавжудлигини инкор этишга даъват этувчи турк патриотизми билан келишиш мақсадга мувофиқ бўлармикан? 1920 йилларда умумтурк миллий ватанпарварлиги керак эди. Марказий Осиёда турк дунёсини бирлаштирувчи ягона Туркистон давлатини ташкил этиш тарихий зарурият эди. Эндичи, ундан буён 70-80 йил ўтди, замон ўзгарди. Ўзлигини англаган ўзбек миллати ва унинг мустақил давлати қарор топди.. Шунингдек, қозоқ, қирғиз, туркман, озарбайжон

кардошларимизнинг тақдири ҳам ўзбекникидек аниқланди. Эндиликда, ўзбек, қозок, қирғиз, туркман, озарбайжон атамалари этник маъно ва мазмун касб этди, этнонимга айланди. Бу тарихий ҳақиқат. Шундай экан, эндиликда Марказий Осиёда ягона турк давлати эмас, балки туркийзабон мустақил давлатларнинг конфедерацияси ҳақида гап бориши керак. Бу маънода юртбошимиз И.А.Каримов ташаббуси билан “Туркистон умум уйимиз” номи остида юритилаётган сиёсат бугунги куннинг энг долзарб масаласи бўлиб қолмоқда. Бу ташаббус Марказий Осиёда мустақил туркий давлатлар конфедерациясини тузишга қаратилган биринчи дадил сиёсий қадамдир. Аммо, бугунги кунда жаҳонда глобализация жараёнлари жадал ривожланаётган минтақада мавжуд геосиёсий вазиятни ҳисобга олмай, фақат туркий тилли давлатлар конфедерацияси масаласини кўтариш ҳам тўғри бўлмаса керак. Бу муаммо ўз даврида, айтайлик, ўша XX асрнинг бошларида қайсидир маънода тўғри эди. Хатто, большевиклар Россияси хокимиятининг дастлабки йилларида ҳам бу ғояни амалга ошириш мушқил муаммога айланди.

XX аср 20-йилларида, Ўрта Осиёда “этник белгилар”га қараб ўтказилган “миллий чегаралаш” сиёсати туфайли 5та миллий республикалар ташкил этилгандан кейин тарих фанида аста-секин янги концепция, яъни “миллий автохтонизм” назарияси шакллана бошлади. Бунга кўра, барча туркий тилли халқлар келиб чиқиши жихатидан ўзлари эгаллаб турган худудлар билан азалдан боғлиқдир, деган ғоя ўртага ташланди. Маълумки, туркий тилда сўзлашувчи халқларнинг ҳар бирида ўзига хослик, этномаданий ва антропологик ўзгачалик мавжудки, у белгилар айнан ўша миллатнинг бошқалардан ажратиб туради. Шўролар даврида тарих фани ва унинг археология, антропология ва этнография соҳаларида ўтказилган тадқиқотлар айнан ана шу менталитетни илмий ўрганишга, этногенетик жараёнларнинг тарихий изчиллик ва ҳолисона бирламчи манбалар асосида объектив таҳлил қилишга қаратилди. Натижада, муаммо илмий ечимига қаратилган бу комплекс тадқиқотлар этногенез ва этник тарихни ўрганишда янги илмий концепцияни, яъни “миллий автохтонизм” концепциясини туғилишига олиб келди. Бу концепция этник ном остида “қизил империя” таркибида миллий республикаларни ташкил топишига, миллий тилларнинг таркиб топишига, ўзликни англаш ва ҳар бир халққа хос миллий металитетни шаклланишига хизмат қилди. Шунингдек, бу концепция “пантуркизм”, “паниранизм” “панисламизм”га қарши собиқ тузим мафкурасининг кучли сиёсий ҳимоясида бўлди. Бироқ, Ўрта Осиё халқларининг то “миллий чегаралаш” сиёсатига қадар давом этган яхлит тарихини, ягона умумминтақа тарихий жараёнларни ўрганишда таниқли туркшунос олим С.Г.Кляшторний таъбири билан айтганда, “ҳар бир халқ тарихини минтақавий тарихий жараёндан ажратиб олиш ва миллатлараро таксимлаш учун мафкуравий асос бўлди”.

Савол туғилади, бугунги геосиёсий вазиятда қайси бир концепция тарихий жараёнларни объектив ёрита олади ва минтақада тинч ҳаётни таъминлай олади? Биринчи йўл, ўзбек халқининг келиб чиқиш муаммосини ўрганишда, унинг этник асосини фақат туркчиликка боғлаб изланишлар олиб

боришни талаб қилади. Ўзбек халқининг келиб чиқиш тарихий илдизи икки тилда сўзлашувчи этник компонентлардан, яъни туб жойли суғдий забон ўтроқ аҳоли ҳамда жуда қадимдан шу заминда яшаб келаётган ўтроқ ва ярим ўтроқ туркий тилли қабилалардан иборат эканлигини инкор этади. Аммо, бу йўл бугунги кун талабига мутлақо жавоб бера олмайди. Чунки, мустақил давлатларнинг биронтаси ҳам қандайдир “катта оға” қўл остида бирлашишни, ёки ўтмишда ўтган кўчманчи турк империяларининг босқинчиликка асосланган “бирлаштирувчилик” тарихий ролини XXI аср давлатчиги учун эталон сифатида қабул қилиши мумкин эмас. Дарҳақиқат, бугунги кунда туркий тилли суверен давлатларда юз бераётган иқтисодий қийинчиликлар ва улардан чиқиш йўлида баъзилар “турк миллий ватанпарварлиги” ғоясини узоқни ўйламай қўллашга, бошқалар эса, қўлга киритган мустақилликни мустахкамлаш учун ўзига хос ва ўзига мос йўлни танлаб, ижтимоий-иқтисодий, сиёсий ва маданий ривожланишнинг ягона йўли сифатида ўз аро манфаатдорлик асосида, минтақа давлатлари ва “евразия симбиози” доирасида, иқтисодий интеграцияни кучайтириш йўлидан бормоқда.

СССР парчалангач, Марказий Осиё халқлари тарихига қизиқиш кескин ошди, бу яхши аломат. Аммо, миллий туркчиликка урғу бериш, турк патриотизми ғояси, биринчи навбатда, ижодий публистика интелегенцияси орасида янги импулс олди. Уларга мураккаб ўтмиш тарихимизни, жумладан Туркистон ўлкасидаги этногенетик жараёнлар туб моҳиятини тушуниб етмаган илмий жамоаларнинг баъзи бир олимлари ҳам эргашдилар. Улар ҳеч қандай илмий асоссиз туркий халқларнинг келиб чиқиш илдизлари бир хил, ягона турқдир, деб мақола ва китоблар чиқара бошладилар. Уларга зидли ўлароқ, миллий автохтонизм концепцияси тарафдорлари ўзбек ва тожик халқларининг келиб чиқиш илдизлари икки этник компонентларнинг асрлар давомида қоришуви асосида, турко-суғдий этник қатламлар асосида қурилганлигини қаттиқ ҳимоя қилиб чиқдилар. Фанда учраб турадиган бундай илмий қарашлар курашида миллий автохтонизм ғояси ўзининг илмийлиги ва объективлиги билан тарих фанида ўз ўрнини эгаллади. Ушбу концепция асосида, айниқса, ўзбек халқи этногенез ва этник тарихи муаммоларини ўрганишда академик К. Шониёзовнинг хизматлари алоҳида таҳсинга сазовардир. У ўзининг қарийб ярим асрлик илмий фаолияти давомида Марказий Осиё минтақасида яшовчи ўзбек ва бошқа қардош халқлар этногенези ва этник тарихини изчил ўрганди, қатор илмий мақолалар ва бир неча йирик монографиялар яратди. Унинг “Ўзбек қарлуқлари” (1964 й.), “Ўзбек халқининг этник тарихига оид” (1974 й.), “Ўзбек халқининг моддий маданиятидан этнографик лавҳалар” (1981 й.), “Қанғ давлати ва қанғлилар” (1990 й.), “Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни” (2001 й.) каби асарлари фундаментал илмий асосга эга.

Афсуски, кейинги йилларда “паниранизм” ғояси тарафдорлари жонланиб, миллий автохтонизм назарияси собиқ совет даври ижтимоий-гуманитар фанларининг сиёсий ўйинидир, аслида Ўрта Осиё минтақаси эроний тилли халқлар ватани, турк ўзбеклари бу юртларни зўрлик билан

босиб олиб, унинг туб жойли халқи-тожикларнинг тоғу-тошларга сиқиб чиқарди, мазмунида асарлар ёзиб, чоп этмоқдалар. Масалан, Тожикистон ФА си академиги, тарихнавис Р.Масов А.Я.Вишневскийнинг 1988 йилда Душанбеда ротопринтда чоп этилган “Ещё раз к вопросу об истории национально-территориального размежевания» рисолашига асосланиб, 1991 йилда «История топорного разделения», 1995 йилда эса «Таджики: история с грифом “совершенно секретно” номлари остида, 2003 йилда эса “Ассимиляция и дестабилизация” каби панэранистик рухта монографиялар чоп этди.

Марказий Осиё шароитида, айниқса унинг ғарбий қисми - Туркистонда юз берган мураккаб этногенетик жараёнларни ҳисобга олмай, бундай чиқишларга ғоявий озуқа берувчи кучлар ҳам фанда йўқ эмас. Масалан, АҚШдаги Индиана университетининг профессори Ю. Брегель ва унинг баъзи бир издошлари (А.Я.Вишневский, Н. Неъматов, С.Н.Петрова ва бошқалар) чиқишларида “Ҳиндуоврўпа” назарияси асосида паниранистик қарашларга бўлган ҳайрихоҳлик ҳамон кўзга ташланади⁸³. Тожикистон раҳбарияти номидан “Таджики в зеркале истории: от арийцев до Саманидов» (Тожиклар тарих ойнасида: орийлардан сомонийларгача) асарини чоп этилиши, унинг кетидан президент Э.Раҳманов томонидан 2006 йилни “Годом арийской цивилизации”(Орийлар маданияти йили) деб эълон қилиниши панэранистик чиқишларга янада кенгроқ йўл очди. Масалан, Тожикистон ФА академиги, таниқли археолог олим Н.Неъматов ўзининг ўта эронпараст ҳамфикрларидан ҳам ошиб тушди, яъни “паниранизм” назариясининг асосини ташкил этган “орийларнинг илк ватани Ўрта Осиё, унинг туб жойли аҳолиси эса тожикларнинг ўзгинасидир”, деб илмий жамоатчиликни ишонтирмоқчи бўлмоқда⁸⁴. У “Перманентной макроцивилизации страны народа Арианы 8000 лет» (Ариана халқи мамлакатининг инқилобий макроцивилизациясини 8 минг йиллиги) мақолашида орийларнинг келиб чиқиш тарихини ўзича даврлаштирди. Унингча, орийларнинг пайдо бўлиши қадимги тош даврини юқори палеолит босқичига тўғри келади. Бу даврни у “арийской архаики”(орий ибтидоси) деб атаб, айнан шу даврда тожик орийлари тарихи бошланган, яъни “орийлар эраси бошланди”, тожик орийлари тарихининг иккинчи босқичи эса мезолит ва неолит даврининг бошларига (мил.авв. XII-VI минг йилликлар) тўғри келади, дейди. Бу даврда ўсимликлар ва ҳайвонат дунёсининг ибтидоий-интуитив селекцияланиши юз беради, ҳайвонларнинг хонакилаштириш, ибтидий деҳқончилик хўжалигининг пайдо бўлиши, орийлар селекцияси, яъни умум овам орасидан орийларнинг ажраб чиқиши содир бўлади. Бу даврнинг “Неолит инқилоби” деб аталмиш босқичида янги тарихий давр, цивилизация ихтиролари, яъни янгидан-янги хўжалик кашфиётлари даври бошланади: тош қуролларини силлиқлаш ва тешиш, қулоччилик, тўқимачилик, лойдан уй яшаш ва бошқалар кашф этилади. Ибтидоий уруғ жамоаларининг бирлаштиришга, уларни ўзлаштирувчи хўжалиқдан ишлаб

⁸³ Ю.Брегель.

⁸⁴ Неъматов Н. Газета “Вароруд” №51 (87), от 24.XII.2003.

чиқарувчи хўжаликка ўтишида бош-кош бўлган орий жамоаларининг цивилизацияси “неолит инқилоби” билан яқунланади.

Жаноби академик Н.Неъматовнинг табири билан айтганда, милоддан аввалги VI-IV минг йилликларда инсоният тарихида орийларнинг “Ўрта Осиё Ориёнаси” яъни “Қадимги Ориёна” - орий халқларининг илк ватани шаклланади. Шундан бошлаб Ориёна цивилизациясининг иккинчи даври бошланади, унинг хронологик санаси милоддан аввалги IV-III минг йилликларни ўз ичига олади. Бу даврда суғорма деҳқончилик, аҳолининг ўтроқ турмуш тарзи таркиб топади, воҳаларнинг, қадимги шаҳарлар, ижтимоий-бошқарув марказлари вужудга келади, бошоқли ўсимликлар янги навларининг селекцияси, тоғ саноати, мисдан меҳнат қуроллари яшаш пайдо бўлади. Бу даврнинг сўнги босқичида орийларнинг илк ва азалий ватанидан Евразия минтақаларига миграцияси (ёйилиши) бошланади. Орийларнинг янги гуруҳлари Шимолий Ҳиндистонга, Афғонистон ва Эронга, Жанубий Каспий бўйлари, Жанубий Кавказ ва Кичик Осиёга, Дарданел бўғози орқали Фракия ва Эгай денгизининг хавзалари ёйилиши кузатилади. Орийлар муаммосининг “янги назариятчиси” орийларнинг келиб чиқиши ва уларнинг илк ватани ҳақида илмий манбаъларга асосланган кўплаб илмий асарлар борлигини ҳисобга олиб фикр-мулоҳазалар қилмаган кўринади⁸⁵. Орийларнинг келиб чиқишини, умуман тош даври билан боғлашликнинг ҳеч бир илмий асоси йўқ. Шунингдек, уларнинг келиб чиқишини қадимги деҳқончилик минтақалари билан боғлашлик ҳам асоссиз. Афсуски, миллий эхтиросларга ўта берилган Н.Неъматов ғояси заминида Ўрта Осиё халқлари қадимги тарихини фақат тожиклар билан боғлашлик ётади. Унингча, ер қуррасининг ягона цивилизация ўчаги Ўрта Осиёку, унинг аҳолиси эса тожиклар бўлиб, тожик халқининг аجدодлари дунё бўйлаб тарқалиб, цивилизация тарқатган. Бундай чиқиш XX асрнинг 30-йилларидаги гитлерчилар Германиясини эслатмайдими?

Академик Н.Неъматовнинг “янги концепция”си аслида собиқ Шўролар ҳокимиятини дастлабки йилларида авж олган “паниранизм”нинг кўпол кўриниши холос. Бунда, Ўрта Осиёда қадимги деҳқончилик маданиятининг шаклланиши ва ривожланиши жараёнларини “тожик орийлари”нинг келиб чиқиши ва ривожланиши билан сунъий равишда боғлашга уринилган. Афсуски, бундай илмий асоссиз чиқишлар, фандаги мавжуд мураккаб илмий муаммоларни ечимини топишга эмас, балки фақат уларни янада чигаллаштиришга олиб келади.

Ҳурматли китобхон. Тарихий жараённи холисона ва объектив ёритиш, тарихий воқеа ва ҳодисаларни тўғри таҳлил этиш илмийликка асосланган ҳақиқий мезондир. Сизга мушоҳада учун тавсия этилаётган турли илмий конценциялар ва турлича қарашларнинг туб моҳиятини баёнидан сўнг тақидлаш жоизки, тарих фанининг асосий объекти-халқ, миллатдир, унинг яратувчилик фаолиятисиз тарихий жараён ўзининг мазмун ва маъносини

⁸⁵ Кузьмина Е.Е. Откуда пришли индоарии? Материальная культура племен андроновской общности и происхождение индоиранцев. Москва-1994; Аскарлов А. Арийская проблема: новые подходы и взгляды. Сб. «История Узбекистана в археологических и письменных источниках». Ташкент-2005.

йўкатади. Бинобарин, тарих долзарб ва қизиқарли бўладики, қачонким у халқ билан, унинг келиб чиқишини ҳаққоний ёрита олса; тарих халқнинг ривожланиш жараёнини асосий босқичларини объектив кузата олса; жамият тараққиётининг ҳар бир босқичида халқнинг асл фарзандлари (даҳолар, давлат арбоблари, фан ва маданиятнинг илғор вакиллари)ни тўғри баҳолай олса. Тарихни у ёки бу муаммоси ечими йўлида ишлаб чиқилган илмий концепциялар нафақат тарихий жараённи тўғри ёритишга, балки муайян минтақа халқлари ўртасидаги алоқаларни мустахкамлашга, иқтисодий ва маданий ҳамжиҳатлилиқка хизмат қилмоғи керак. Бу борада Ўрта Осиё халқларининг келиб чиқиши масаласини ёритишга бағишланган миллий автохтонизм назарияси барча талабларга жавоб беради. Масалан, ўзбек халқининг келиб чиқиши муаммосини ёритишда ушбу концепцияга асосланиб, ўзбек этногенезининг икки минг йиллик тарихий жараёнларини илмий кузатиш мумкин бўлди, шу билан бирга, ўзбек халқи нафақат қадимги турклардан, балки у икки этник қатламлар-туркий ва суғдий тилли халқларнинг қоришувидан ташкил топганлиги исботланди. Ушбу хулоса, ўзбек халқининг моддий ва маъновий маданиятида ҳамда ҳозирги замон ўзбекларининг жисмоний қиёфасида ҳам ўз ифодасини топган. Шу ўринда таниқли элшунос археолог олим С.П.Толстовнинг Ўрта Осиё халқлари этногенези ҳақида айтган фикрини келтириш жоиздир: “Ҳозирги замон Ўрта Осиё халқларининг биронтаси ҳам қадимги этносга бевосита бориб тақалмайди, аксинча, уларнинг шаклланишида ҳар хил миқдорда ерли туб аҳоли ва теварак-атрофдан келиб қўшилган халқлар ўз аксини топган”.

V–БОБ. ЎРТА ОСИЁ ҚАДИМГИ ДУНЁСИНИНГ МИНТАҚАВИЙ РИВОЖЛАНИШИ ВА МАДАНИЙ- ХЎЖАЛИК МАРКАЗЛАРИНИНГ ТАШКИЛ ТОПИШИ

Ўрта Осиё минтақавий ривожланишининг асосида ибтидоий уруф жамоаларининг ўзлаштирувчи хўжаликдан ишлаб чиқарувчи хўжаликка ўтиши, яъни деҳқончилик ва чорвачилик хўжаликларининг пайдо бўлиши ва ривожланиши ётади. Оддий қилиб айтганда, деҳқончилик ва чорвачиликнинг кашф этилиши минтақавий ривожланишнинг мазмун ва моҳиятини ташкил этади. Бу ибтидоий аждодларимиз ҳаётидаги туб маънодаги инқилобий ўзгаришлар Ўрта Осиё минтақасида, унинг ранг-баранг табиий-географик шароитига кўра, неолит давридан бошланди, яъни Ўрта Осиёда неолит давридан бошлаб ривожланишнинг минтақавий йўли шаклланиб борди. Бу жараённинг бошланишидан далолат берувчи дастлабки объект жойтун археологик ёдгорлиги бўлиб, айнан мана шу объектда қадимги Шарқ цивилизацияси таъсирида Ўрта Осиё минтақасининг илк бор қадимги деҳқончилик маданияти таркиб топган.

Агар Ўрта Осиёнинг жанубий-ғарбий минтақаларида Қадимги Шарқ цивилизацияси таъсирида ўтроқ деҳқончилик маданиятига асосланган ҳаёт тарзи неолит давридан қарор топа бошлаган бўлса (Жойтун маданияти)⁸⁶, унинг шимолий сархатларида бу даврда ибтидоий жамоалар хали овчилик билан кун кечирар эдилар (қалтаминор маданияти)⁸⁷. Энеолит ва бронза даврига келиб, бу минтақавий ривожланиш мувозанати нафақат сақланди, балки унинг ҳудудий доираси кенгайди.

Жойтун маданияти маданий-хўжалик анъаналари асосида таркиб топган энеолит ва бронза даврининг Анов-Номозгоҳ маданияти Ўрта Осиё жанубининг шимолий-шарқий минтақалари томон, шимолий Капетдаг бўйлаб кенг ёйилди⁸⁸. Узоқ ўтмиш тарихимизнинг энеолит (мис-тош) даври деб номланган босқичида Қадимги Хоразм, Тошкент воҳаси ва Фарғона водийсида, археологик тадқиқотлар натижаларига кўра, ибтидоий аждодларимиз хўжалик асосини хали овчилик, айниқса балиқ овчилиги ташкил этарди⁸⁹, у эндигина илдиз отиб келаётган янги хўжалик – чорвачиликка ўз ўрнини бўшатиб улгурмаган эди. Айнан ана шу кезларда Ўрта Осиёнинг марказий вилоятларида ибтидоий жамоаларнинг хўжалик ҳаётида туб ўзгаришлар юз бера бошлайди, яъни Зарафшон водийсининг юқори қисмида, Ўзбекистон билан Тожикистон республикалари чегара районларида қадимги деҳқончилик маданиятининг фавкулудда янги маскани пайдо бўлади. Бу маскан Тожикистон республикасига қарашли Саразм қишлоғида, унинг жанубий-шарқий, қуёшга ўнгай томонида қад кўтарди. Саразм қишлоғи Зарафшон дарёсининг Туркистон ва Зарафшон тоғ тизмалари оралигидан чиқиб, кенг водийга юз тутган биринчи ва энг қадимги

⁸⁶ Массон В.М. Поселение Джайтун (Проблема становления производящей экономики). Ленинград-1971.

⁸⁷ Виноградов А. В. Древние охотники и рыболовы среднеазиатского междуречья. Москва-1981.

⁸⁸ Массон В.М. Средняя Азия и Древний Восток. М.-Л., 1964; стр. 123-187.

⁸⁹ Толстов С.П. По следам древнехорезмийская цивилизация. Москва-1948.

Ўтроқ деҳқончилик маданиятига тегишли аҳоли пункти бўлган. “Саразм” сўзи атоқли суғдшунос олим В.А.Лившицнинг фикрига кўра, “сари-замин» яъни ернинг бошланиши демакдир, аниқроғи Зарафшон водийси-ҳавзасининг бошланиши маъносини англатади⁹⁰. Саразм маданияти номи билан фанга кирган бу ёдгорлик археологик материаллар комплексига кўра, Ўрта Осиёнинг жанубий минтақалари-Капетдағ тоғ этакларида энеолит даврида таркиб топган Номозгоҳ маданиятининг ўзгинаси эди⁹¹.

Археологик тадқиқот натижаларига қараганда, қадимги саразмилар бу жойларга Жанубий Туркменистоннинг қадимги геоксюр (кўксур) воҳасидан икки мақсадни кўзлаб келиб ўрнашганлар. Биринчиси деҳқончилик хўжалиги учун қулай экин майдонларини қидириш бўлса, иккинчиси-қадимги бобо деҳқон аждодларимизга маълум бўлган бу жой яқинида мис, қалайи, қўрғошин, олтин ва кумуш конлари мавжуд бўлган. Бизнинг қарашимизча, иккинчи тахлилий хулоса геоксюрлиларнинг бир гуруҳини бу жойга кўчишига сабаб бўлган. Чунки, Саразм мазилгоҳида олиб борилган тадқиқот натижаларига кўра, қадимги Саразм милоддан аввалги IV-III ва II-минг йилликнинг ўрталаригача Ўрта Осиёнинг йирик металлургия марказларидан бири бўлган. Милоддан аввалги IV-минг йилликда бу жойга кўчиб келган геоксюрли деҳқон жамоалари интенсив ривожланиб бораётган деҳқончилик хўжалиги учун қулай, сувга сероб ерларни қидириб келган бўлганларида, биринчи навбатда, Зарафшон водийсининг куйи оқимларини ўзлаштирган бўлар эдилар. Чунки, биринчидан, Зарафшон дарёсининг этакларида узоқ асрлар давомида сув оқизиб келган чириндиларга бой, деҳқончиликка қулай унумдор тупроқ-ер майдонлари кўп. Иккинчидан, ҳозиргача, бу минтақада XX асрнинг 50-йилларида академик Я.Ғуломов топиб ўрганган⁹² ибтидоий деҳқончиликнинг илк босқичига доир Замонбобо маданиятидан бошқа қадимги деҳқончилик маданиятига тегишли ёдгорликларни билмаймиз. Учунчидан, Замонбобо маданияти соҳибларининг хўжалик асосини, саразмилардан фарқли ўлароқ, хонаки чорвачилик ва мотиға деҳқончилиги ташкил этади. Тўртинчидан, Замонбобо маданиятининг келиб чиқиши калтаминор типигаги неолит даври маданиятининг маҳаллий дарбаза кир варианты билан боғлиқ⁹³. Бу жойнинг табиий-географик иқлим шароити кейинчалик замонбобо қабилаларини ўтроқ деҳқончилик билан эмас, балки чорвачилик билан шуғулланишга йўналтирган. Шу боис, дастлаб, Ўрта Осиё жанубий районларининг қадимги деҳқончилик маданияти таъсирида илк бронза даврида таркиб топган Замонбобо маданияти асосида ўтроқ аҳоли қишлоқ ва илк шаҳарлари қад кўтармади.

Энди, Саразм маданияти ёдгорликлари тахлилига қайтсак, шуни таъкидлаш жоизки, то сўнги бронза ва илк темир даврига қадар, Зарафшон

⁹⁰ Исаков А. Саразм. К вопросу становления раннеземледельческой культуры Зарафшанской долины. Душанбе-1991. стр. 5.

⁹¹ Исаков А. Саразм. К вопросу становления раннеземледельческой культуры.... стр.100-102.

⁹² Гулямов Я.Г. Археологические работы к западу от Бухарского оазиса. Тр. Института истории и археологии АН Уз ССР, вып. 8. Ташкент-1956.

⁹³ Гулямов Я.Г., Исламов У., Аскарлов А. Первобытная культура в низовьях Зарафшана. Ташкент-1966. Стр.166-170.

водийсида Саразм маданиятига тегишли биронта ёдгорлик ҳозиргача топилмади. Археолог Н.А.Аванесова Зарафшон водийсида Саразм типигаги ёдгорликлар бўлганлигига (Тугайное) ишора қилади⁹⁴. Аммо, уларнинг барчаси воҳани хўжалик жиҳатидан ўзлаштирилиши муносабати билан йўқолиб кенганлигини таъкидлайди. Маълумки, тахминан минг, бир ярим минг йил Саразмда давом этган ҳаёт милоддан аввалги II – минг йиллик ўрталарида тўхтади. Агар, қадимги геоксюрлилар, биринчи навбатда, металл хом ашёси эгаси бўлиш мақсадида Саразмга келиб ўрнашмаганларида, ушбу маскан бободехқонлари маданиятининг маркази сифатида милоддан аввалги II-минг йиллик ўрталаридан кейин ҳам ривожланишда давом этарди. Чунки, Саразмга яқин жойлашган Юқори Зарафшон тоғ тизмаларидаги олтин, кумиш, мис, қўрғошин, симоб, қалайи, феруза конларининг янги эгалари пайдо бўлиб қолди, яъни Панжикентдан 50 км чамаси шарқда Дашти Қазо яъни Қазо даштидан чўл минтақаси чорвадор қабилаларига тегишли қабристон топиб ўрганилди. Демак, милоддан аввалги II-минг йиллик ўрталарида бир гуруҳ дашт қабилалари юқори Зарафшон тоғ тизмаларидан топилган маъдан конлар (Ёри, Канчач, Жилоу) атрофига кўчиб келиб ўрнашадилар. Зарафшон сув ва сўкмоқ қуруқ йўллари орқали Саразм металлургияларининг ушбу тоғ конлари билан боғланиш имкониятлари энди йўқалади, Саразмдаги қайноқ ҳаёт инкирозга учрайди. Тоғ саноати ва металлургиядан келадиган нўмай дароматдан махрум бўлган саразмиллар, бу жойда қолишликнинг истиқболли имкониятлари йўқлигидан Саразмни тарк этадилар.

Агар қадимги Саразмни ташкил топиши, айнан маъдан конлари билан боғлиқ бўлса, у ҳолда, нима учун геоксюрли кончиларнинг масканлари маъдан конлари яқин атрофида эмас, балки 40-50 км нарида, деган савол туғилади. Жавоб сифатида шуни айтиш жоизки, биринчидан геоксюрлиларнинг анъанавий хўжалиги-деҳқончилик; иккинчидан, кончилик хўжалиги жамоага қанчалар дароматли бўлмасин, бободехқонлар анъанавий хўжаликдан воз кеча олмаган кўринади. Бунинг устига, анъанавий хўжалик юритиш учун эса конлар яқинида тегишли имкониятлар бўлмаган. Андророва қабилалари учун эса конлар яқинида Дашти Қазода макон топиш асл муддао бўлган.

Зарафшон водийсининг энг юқори қисмида саразмилиларга мерос бўлган хўжаликни, яъни деҳқончилик хўжалигини юритиш учун қандай қулайликлар мавжуд эди, деган савол туғилади. Авволам бор, Саразм ёдгорлиги шу номдаги қишлоқнинг лалмикор экин майдонлари ҳудудида жойлашган бўлиб, унинг яқинида қадим-қадим замонларда Зарафшон тоғ тизмаларидан оқиб чиққан Отчопар сой, Чумали сой ва Шўрнова сой этакларида таркиб топган Ойим кўл атрофида суғорма деҳқончилик учун қулай унумдор ерлар ҳосил бўлган. Деҳқончилик маданиятининг илк босқичларида айнан ана шундай деҳқончилик учун қулай жойларда бобо

⁹⁴ Аванесова Н.А. Межкультурные взаимодействия степного населения Евразии и урбанизированных земледельцев Средней Азии. Тез. докл. «Цивилизация Центральной Азии: земледельцы и скотоводы традиции и современность» Самарканд-2002. стр. 17.

деҳқонлар қишлоқлари қад кўтарган. Қадимги Саразм қишлоғининг энеолит даврида ташкил топиши ҳам ана шу тарихий жараён билан боғлиқ эди. Қадимги Саразмни археологик тадқиқот ишлари билан шуғулланган А. Исақовнинг хабар беришига қараганда, бу жойда ҳаёт энеолитнинг ривожланган босқичидан то илк бронза даврига қадар (яқин 1,5 минг йил) давом этган. Бизнингча, ёдгорликнинг бузилиб кетган энг юқори қатламлари материалларига кўра, бу жойда ҳаёт ривожланган бронза даврида ҳам (милоддан аввалги XIII-XII асрларгача) давом этган. Ёдгорликнинг умумий майдони яқин 100 га. У катта ва кичик, ҳар хил баландликдаги 10та тепаликлардан иборат. Ёдгорликни анчагина қисми аҳолининг ҳавли-жой ва томорқалари туфайли бузилиб кетган.

7 йил давом этган тадқиқот даврида 4та объектда кенг кўламли қозишма ишлари олиб борилди ва 10та нуқтада эса қадимги қишлоқ ҳаётининг давомийлигини ўрганиш учун шурфлар қозилди. Натижада қадимги қишлоқ ҳаётининг 4та тарихий босқичи аниқланди. Биринчи босқич (саразм 1) милоддан аввалги 3500-3300 йил билан белгиланса. Унинг тўртинчи босқичи (саразм 4) милоддан аввалги 2300-1900 йиллар билан белгиланди⁹⁵. Бу саналар шартли ва бахсли бўлиб, ёдгорликнинг бузилиб кетган юқори қатлами материаллари ичида Яз 1 керамикасига ўхшаш рангли сопол парчалари учрайди. Бунга А. Исақовнинг ўзи ҳам ишора қилиб ўтади⁹⁶

Саразм 1 даври уй-жой комплекслар “мудофаа” деворлари билан ўраб олинган. Шу даврга оид уруғ-оила жамоасига тегишли хилхона очилган. Хилхонанинг марказий қабри аёлга тегишли, ундан рангли накшинкор сопол парчалари, мис ойна, олтин ва кумушдан ясалган такинчоқлар, лазурит ва сердалик тошларидан ясалган мунчоқлар топилган. Саразм 1 даври материаллари кўп жиҳатдан Жанубий Туркманистоннинг қадимги геоксюр воҳаси материалларига ўхшаб кетади. Саразм 2 даври уй-жойлар комплекси тор кўчалар билан ажратилган кўп хонали ҳавли-жойлардан иборат. Уй-жой комплекслари орасида доира шаклида қурилган оилавий топиниш маскани-алтарлар учрайди. Қадимги қишлоқнинг икки жойида эса оташпараслик ибодатхоналари қолдиги очиб ўрганилган. Ибодатхона деворларига қизил рангда нақш берилган ва ибодатхона қоқ ўртасида квадрат шаклли алтар жойлашган. Саразм керамикаси геоксюр сополларидан фарқли ўлароқ, сиртига оч қизил рангда ангоб берилган. Баъзан ангоб устида ранг-баранг нақш солинган сопол парчалари ҳам учрайди. Саразм 3 даврида ижтимоий характердаги монументал бинолар пайдо бўлади. Уй-жой комплексларининг ҳавли майдонларида баъзан кулолчилик хумдонлари ва металл эритиш ва меҳнат қуроллари ишлаб чиқариш устахоналари учрайди. Бу босқичда ишлаб чиқаришнинг қатор соҳаларида хунармандчиликнинг турли йўналишлари бўйича ихтисослашув жараёни жадал кечади. Кулолчиликда ичи ва сирти пардозланган сополлар кескин камаяди. Уларнинг ўрнини маҳаллий анъанавий шаклдаги нақшлар эгаллайди. Маҳаллий нақшлар ёрдамида ибодатхоналарнинг деворларини безаш одати вужудга келади, маҳаллий

⁹⁵ Исаков А. Саразм. К вопросу становления раннеземледельческой культуры.....стр.112-113.

⁹⁶ Исаков А. Саразм. К вопросу становления раннеземледельческой культуры...стр. 115.

хомашё базасида металл эритиш ва металлдан турли хил куруллар яшаш кучаяди. Тошга ишлов бериш, тошдан меҳнат ва ҳарбий куруллар яшаш ривожланади. Бу босқичда саразмликлар ижтимоий, иқтисодий ва маданий ҳаётида туб ўзгаришлар содир бўладики, бу давр тараққиётини Анов маданиятининг номозгоҳ 5 босқичи билан қиёслаш мумкин. Иқтисодий ва маданий алоқалар доираси кенгаяди. Бундай юксалиш саразм 4 босқичида ҳам давом этади. Гарчи, А. Исаков ўз кузатувларига асосланиб, бундай хулоса чиқаришга ботинмаган бўлсада, аммо саразм 4 даврига оид Зарча Халифа⁹⁷, Сазаган⁹⁸ ва Жом⁹⁹ мазорларидан топилган Сополли маданиятига тегишли бронза предметлари ва кулолчилик маҳсулотлари Саразм металлургия марказининг Саразм 4 даврида ҳам юксак халқаро мавкеидан ҳамда қадимги деҳқончилик ва чорвачилик минтақалари аҳолиси ўртасида иқтисодий савдо алоқаларининг юксак даражада эканлигидан гувоҳлик беради. Афсуски, Саразмнинг ўзида бу давр маданий қатламлари давр тақозаси билан ёмон сақланган. Саразм маданиятига тегишли қадимги деҳқончилик жамоалари Зарафшон водийсида кам учратилсада, аммо бу реал тарихий ҳақиқат Ўрта Осиёда минтақавий ривожланиш жараёнларининг ўтроқ деҳқончилик жамоалари фойдасига кенгайиб бораётганлигидан далолат берар эди.

Бронза даврига келганда (милоддан аввалги II – минг йиллик) ибтидоий аждодларимиз ҳаётида туб социал-иқтисодий ва маданий ўзгаришлар юз берди. Бу ўзгаришларнинг илдизи милоддан аввалги III-минг йилликнинг охириги чорагида ҳар икки дунёда, яъни қадимги деҳқончилик ва овчи-балиқчи қабилалар жамоаларида бир вақтда юз беради. Қалтаминор маданиятининг сўнгида, аниқроғи Арол бўйи энеолит даври ёдгорликлари- (саксаул стоянкаси) да чорвачилик хўжалиги таркиб топа бошлайди¹⁰⁰. Анов маданиятининг номозгоҳ 5 босқичида эса илк шаҳарлар қад кўтара бошлайди. Қадимги деҳқончилик қабилалари жамоаларида иқтисодий-хўжалик соҳасидаги юксалишлар ижтимоий табақаланишга юз тутиб, Қадимги Шарқ цивилизациясининг янгидан янги маҳаллий марказлари пайдо бўла бошлайди. Мана шу ижтимоий-иқтисодий ва маданий жараёнлар натижаси сифатида қадимги деҳқончилик маданияти минтақаларининг чегараси Ўрта Осиёнинг шимолий-шарқи томон кенгаяди, яъни бирин-кетин Мурғоб водийсида¹⁰¹, Бактрияда¹⁰² Қадимги Шарқ цивилизациясига хос шаҳарсозлик маданиятининг янгидан-янги ўчоқлари таркиб топади.

⁹⁷ Бобомуллоев С.Б. Верховья Зарафшана во II тыс. до н.э. Душанбе-1998; его же, Раскопки гробницы бронзового века на верхнем Зерафшане. Stratoplus, №2. СПб.-1999.

⁹⁸ Аванесова Н.А. Новые материалы эпохи бронзы Зарафшанской долины. «Археологические исследования в Узбекистане-2001 год» стр.20-21.

⁹⁹ N. Avanesova, S. Sajdullaev, A. Ėrkulov. Gzam-ein neuer bronzzeitlicher Fundort in der Sogdiana. "Archaeologische mitteilungen aus Iran und Turan". Berlin-2001. p. 63-72.

¹⁰⁰ История Узбекской ССР, том 1. Ташкент-1967, стр. 46.

¹⁰¹ Массон В.М. Древнеземледельческая культура Маргианы. Москва-1959; Сарияниди В.И. Некрополь Гонура и Иранское язычество. Москва-2001; его же, Маргуш. Древневосточное царство в старой дельте реки Мургаб. Ашгабат-2002.

¹⁰² Сарияниди В.И. Древние земледельцы Афганистана. Москва-1977; Аскарлов А. Сапалитепа. Ташкент-1973; его же, Древнеземледельческая культура эпохи бронзы юга Узбекистана. Ташкент-1977.

Жумладан, қадимги Бактриянинг шимолий сархатлари ҳисобланган жанубий Ўзбекистонда суғорма деҳқончилик ва юксак даражада ривожланган хунармандчилик хўжалигининг бронза даврига оид Сополли маданияти шаклланади.

Милоддан аввалги II–минг йилликнинг биринчи ярмида Мурғоб воҳасини қадимги деҳқончилик жамоалари томонидан ўзлаштирилиши ва ушбу маконда Каучиндепа, Келелидепа, Гонурдепа каби қатор аҳоли пунктларини пайдо бўлиши Авестода “Маури” деб номи зикр этилган вилоятни таркиб топишига олиб келади. Унинг ўтроқ аҳолиси эса маргуш номи билан тарихда ўз ўрнини топади. Айни замонда худди шундай тарихий жараён Мурғобдан шимолий-шарқда, шимолий Афғонистоннинг Ахча дарё куйи ҳавзаларида (Дашли оазиси) ва Жанубий Ўзбекистоннинг Ўланбулоқсой ва Бўстонсой ҳавзаларида ҳам юз беради. Бу заминда Сополлитепа ва Жарқўтон каби ўтроқ аҳоли пунктлари қад кўтаради. Авестода “муқаддас Бахди” деб номи зикр этилган ушбу маданий-хўжалик вилояти-Қадимги Бактрия, унинг ўтроқ аҳолиси эса бохтарийлар эди. Шундай қилиб, бронза даврида Ўрта Осиёнинг жанубий районларида Бактрия ва Марғиёна қадимги Шарқ цивилизациясининг иккита маҳаллий ўчоги, янги маданий-хўжалик марказлари ташкил топиб, деҳқончилик минтақаларининг худудий чегараси кенгайди, маргуш ва бохтар элатлари шакллана бошлайди. Айни вақтда Туронзаминнинг бошқа минтақалари аҳолиси ҳаётида ҳам туб социал-иқтисодий ва маданий ўзгаришлар юз беради, яъни “кечаги” овчи қабилалари Авестода “турлар” деб номи зикр этилган чорвадор аҳолига айланади. Археологик манбаъларга кўра, турлар Ўрта Осиёнинг бронза даврида кенг тарқалган асосий аҳолиси эди. Археологик адабиётларда улар “тозабоғёб”, “қайроққум” ёки “андронова маданияти” қабилалари номи билан маълум¹⁰³. Сўнги бронза ва илк темир даврига келганда, уларнинг бир қисми жойлардаги табиий-географик шароитлар ва хўжалик имкониятларига кўра, секин-аста ўтроқ ҳаёт тарзига ўтабошлайдилар, яъни аҳамоний подшоларининг қоятош битикларида “сак” номи остида тилга олинган чорвадор қабилаларнинг (Авестода турларнинг) бир қисми ўтроқлашадилар. Зарафшон ва Қашқадарё ҳавзаларида ўтроқлашган бу саклар Авестода “Това Суғуда”, яъни суғдийлар номини олган. Улар яшаган воҳалар эса тарихда “Суғдиёна” деб аталди. Шундай қилиб, сўнги бронза ва илк темир даврида яна бир маданий-хўжалик маркази, яъни Суғдиёна вилояти таркиб топди, хўжаликнинг минтақавий ривожланиши давом этиб, қадимги деҳқончилик вилоятлари чегараси кенгайди.

Таъқидлаш жоизки, тарихий ва археологик адабиётларда Қадимги Хоразмда ҳам суғорма деҳқончилик маданиятининг шаклланиши айнан шу даврда, Суғдиёна маданий-хўжалик маркази билан бир вақтда юз берган, деган фикр мавжуд¹⁰⁴. Бундай фикрни шаклланишида “Катта Хоразм”

¹⁰³ Аскарлов А. Памятники андроновской культуры в низовьях Зарафшана. «ИМКУ», вып. 3. Ташкент-1962.

¹⁰⁴ Толстов С.П. По следам древнехорезмийской цивилизации. Москва-1948; его же, По древним дельтам Окса и Яксарта. Москва-1962.

таркибига “Амударёнинг куйи ҳавзалари ҳам кирган”, деган чалкаш тушунча хизмат қилган¹⁰⁵. Шу боис, Амударёнинг куйи ҳавзаларида “хоразм” атамасини пайдо бўлиши масаласида ҳам тарих фанида хато тушунча шаклланиб қолган¹⁰⁶. Аммо, тарихий манбаълар ва археологик материалларнинг янгича қиёсий таҳлили “хоразм” атамасининг тарихий илдизлари айнан “Катта Хоразм” ҳудудлари, унинг лотинчада “хорасмий”лар деб юритилган халқ этноними билан боғлиқ эканлигидан далолат бермоқда¹⁰⁷.

С.П.Толстов кўпчиллик қадимги давлат номларини этнос номлари билан боғлиқ эканлигини тўғри таъкидлаган ҳолда¹⁰⁸, «хоразм» атамасини “хорамий”ларнинг Амударё куйи ҳавзаларига кириб келиши билан боғламай, милоддан аввалги III-II минг йилликларга тегишли Олд Осиёли митанийлар давлатини аҳолиси хурритлар билан боғлашга уриниди¹⁰⁹. Унингча, митанийлар подшоси Шаушатар билан Хоразм подшоси Шаушафар ўртасида қандайдир боғлиқлик бор. Хоразмда Шаушафар исмли подшо ўтгани ҳақида Абу Райхон Берунийнинг “Ўтмиш халқлардан қолган ёдгорликлар” асарида, ҳамда хитой ёзма манбалари ва Хоразмнинг милоддан аввалги I-милодий VIII асрларга тегишли нумизматика материалларида ҳам учраши таъкидланади. Бундай ўхшашликни Митаний подшоси Артатама билан Хоразм подшоси Артамук исмларида, митаний хеттилар билан Хоразмнинг қадимги аҳолиси массагетлар ўртасида ҳам кўриш мумкин, дейди С.П.Толстов. Арна қадимги хоразмча бўлса, протохетча арна булоқ маъносини беради. Дарҳақиқат, С.П.Толстов келтирган бу ўхшашликлар бир қараганда С.П. Толстовни ҳақлигини исботлагандай бўлади, яъни бу ўхшашликлар Ўрта Осиё ва Олд Осиё халқлари ўртасида жуда қадимдан қандайдир боғлиқлик бўлганлигидан далолат беради. Аммо, масалага чуқурроқ, илмий асосли ёндашилса, бу ўхшашликлар заминидан ҳинду-оврўпа тиллар оиласининг илдизларининг бирлигидан нишона, икки минтақа қадимги аҳолилари ўртасидаги этномаданий ва иқтисодий алоқалар натижаси бўлиши мумкин. Дарҳақиқат, қадимда, тарих тақозасига кўра, қабилаларнинг минтақалар аро миграцияси бўлиб турган. Айниқса бронза давридан эътиборан фаоллашган. Масалан, академик В.В.Струве Моханжа-Даро ёзувларини хуррит қабилаларига тегишли эканлигини таъкидлар экан, бронза даврида Шарқий Хуросон томондан Хоразм ва Мурғоб этакларига янги этник гуруҳларни кириб келиши хурритларнинг миграцияси билан боғлиқ бўлиши мумкин, деган ғояни ўртага ташлаб, С.П.Толстов фикрини қувватлаб чиққан¹¹⁰. Академик В.В.Струве ғояси кейинги йилларда Қадимги Бактрия ва Марғиёнада олиб борилган археологик тадқиқотларда (масалан, Шўртуғай ва

¹⁰⁵ Толстов С.П. По следам древнехорезмийской ... стр. 102-104.

¹⁰⁶ Толстов С.П. По следам древнехорезмийской ...стр. 80-81, 85-86.

¹⁰⁷ Асқаров А. Қадимги Хоразм тарихига доир баъзи бир масалалар. “Ўзбекистон этнологияси: янгича қарашлар ва ёндошувлар”. Тошкент-2004. 76-84 бетлар.

¹⁰⁸ Толстов С.П. По следам древнехорезмийской.... стр.80.

¹⁰⁹ Толстов С.П. По следам древнехорезмийской....стр.81.

¹¹⁰ В.В.Струве. Дешифровка протоиндийских письмен. ВАН. 1947.

Сополли маданиятининг кўзали босқичи мисолида) ўз аксини топди¹¹¹. Аммо, С.П.Толстов ва В.В.Струве ўртага ташлаган фаразларнинг Хоразм тарихини бронза даври билан боғлиқлик томонлари археологик материалларда ўз аксини топмайди.

Абу Райхон Беруний таърифлаган Хоразм тарихига келсак, Хоразм тарихини илохий қахрамон Сиёвуш бошлаб берган, яъни милоддан аввалги XIII асрда массагетлар юртига Сиёвуш келиб, Хоразм давлатига асос солади. У авестода Сияваршан исми билан маълум. Сиёвуш Қай Қовуснинг тутинган ўғли (Авестода Кава Усанинг) бўлиб, Беруний келтирган ривоятга кўра, уни фаришта сифат гўзал аёл тукқан. Қай Қовус аскарлари уни Турон чегарасида ўрмон ичидан топиб оладилар. Сиёвуш туғилгач, она хаётдан кўз юмади, гўдак эса ер юзидаги гўзаллар ичидаи тенгсизлиги билан ҳаммани хайротда қолдиради. Ўгай она унга ошиқу махлиё бўлиб, уни йўлдан урмоқчи бўлганда, у рад жавоб қилиб, аёл найранглари хужумига учрайди. Поклигининг исботи сифатида у олтин шлёмда, қора отга миниб, осмон ўпар аланга ичидан ўтиб, ўз орсини тиклайди. Сўнг Эрон томондан Туронга уюштирилган ҳарбий юришда қатнашиб, ғалабадан сўнг Турон подшоси Афрасиёб хузурига, уни қизини кўлини сўраб боради. Афрасиёб тўй-тамошодан сўнг унга Турондан жой беради, Сиёвуш эса у жойда ажойиб бир қалъа-шаҳар бунёд этади. Сиёвуш қурдирган бу шаҳар Қангдиз ёки Қанггу Сиявахш деб аталган, дейилади. С.П.Толстов ана шу Қанггу Сиявахш Хоразмда жойлашган деб, Хоразмнинг қадимги маданиятини “Кангуй маданияти” номи билан атайди¹¹². Беруний ўз хикоясини давом эттириб, Сиёвушнинг парлоқ хаёти узоққа чўзилмади, у яна тўхмат маломатларига учрайди. У ўз ўғли (Авестода набираси) Қай Хусров қўлида жон беради. Қай Хусров (Авестода Кава Хусров) ўз қора ниятларини амалга оширгач, Турон орийларини бирлаштириб, Хоразмда сиёвушилар сулоласига бош бўлиб қолади¹¹³.

Ушбу ривоятни тарихий таҳлил этилса, кўз ўнгимизда, қарама-қаршиликлардан иборат хаётий манзарани “тарихлаштирилган” афсонавий сюжети тикланади. Афсонавий сулола асосчиси Сиёвуш сиймоси милоддан аввалги I асрдан то милодий VIII асргача Хоразмда зарб этилган тангаларда “Худо-сиворий» сифатида тасвирланган. Чунки, Эрон ва Турон халқлари тарихида реал хукмдорлар (подшолар) афсонавий сулолаларнинг давомчилари сифатида қаралиб, улар номидан зарб этилган тангаларда афсонавий сулола культларини акс эттириш анъанага айланган. Бу тарихий ҳақиқатнинг “хоразм” этногеографик атама билан боғлашлиқнинг хожати бўлмаса керак. У холда “хоразм” атамасини Амударёнинг куйи ҳавзаларида пайдо бўлиши билан боғлиқ реал тарихий ҳақиқат нимадан иборат, деган савол туғилади.

¹¹¹ Frankfort H. P/ Fouilles de Shortughai. Recherches sur L*Asie Central protohistoriques. V.I.II. Paris-1989.

Аскарлов А. Древнеземледельческая культура эпохи бронзы юга Узбекистана. Ташкент-1977, стр. 110-111; его же, Проблемы становления раннегородской культуры на юге Узбекистана и её связи с Индостаном. «Древние культуры Средней Азии и Индии» Ленинград-1984. стр. 87-97.

¹¹² Толстов С.П.

¹¹³ Толстов С.П. По следам древнехорезмийской .... стр. 85-86.

Юнон тарихчиси Страбон (мил. авв. 63-милодий 24 й.) хоразмийларнинг аجدодлари массагетларга бориб тақалади, деганида ҳақли эди. Массагет қабилалари тотемларида от культи марказий ўринда туради. Шунинг учун ҳам Хоразм тангаларида от култани илохийлаштириш бежис эмас эди. Археологик материалларга кўра, Хоразм тарихининг массагетларгача бўлган даврида бу заминда сувёрган ва тозабоғёб маданиятлари симбиозида таркиб топганқовунди қабилалари яшар эдилар¹¹⁴. Улар милоддан аввалги II-минг йилликнинг охирги чорагида қадимги Хоразмнинг массагет номи остида юритилган кўчманчи қабилаларининг асосини ташкил этган.

Археологик маълумотларга кўра, уларнинг бир қисми Амударёнинг куйи тармоқлари ҳавзаларидаги деҳқончиликка қулай пасткам, сернам текисликларда зироатчилик билан шуғуллана бошлаган бўлса (Амирабод маданияти), бошқа қисми тўқайзор жилғалар ва даштларда чорвачилик билан шуғулланишда давом этадилар (Куйи сой маданияти). Маҳаллий аҳолининг деҳқончилик хўжалиги бронза даврининг номозгоҳ ва сополли маданиятлари соҳибларининг деҳқончилик хўжалигидан тубдан фарқ қиларди. Қадимги Хоразмнинг амирабод маданиятида ибтидоий деҳқончилик эндигина шакллана бошлаган, унинг аҳолиси эса ярим ертўла типига кулбаларда яшар, қадимги шаҳар маданиятига хос ҳаётдан хали жуда узоқ эди. Номозгоҳ ва сополли маданиятлари аҳолиси аллақачон қадимги Шарқ цивилизациясининг илк давлатчилик босқичини ўтамоқда эди. С.П.Толстов бронза даври Хоразм ўлкасини ўз вақтида илк зардуштийларнинг Арьянам Вайжаҳи деб бежиз айтмаган.

Милоддан аввалги VI асрнинг иккинчи ярмига келганда Амударёнинг куйи ҳавзаларида сиёсий-иқтисодий ва этномаданий вазият ўзгарди. Ярим ертўла шаклидаги кулбаларда яшаб, мотиға деҳқончилиги ва кўчманчи чорвачилик билан шуғулланиб келаётган Хоразмда атрофи осмон ўпар мудофаа деворлари билан ўралган Кўзали-қир ва Қалъали-қир каби қалъа-шаҳарлар қад кўтарди. Дарҳақиқат, ақл бовар қилмайди, куни кеча на гувала, на ғишт, на пахсадан уй қуришга одатланмаган, кундалик ҳаёт тарзи кўчманчи чорвачиликка асосланган массагетлар ёки ярим ер тўлада яшаб, мотиға деҳқончилиги билан шуғулланиб келаётган амирабод маданияти соҳиблари қандай қилиб тегишли тажриба ва малакасиз ўсмон ўпар мудофаа иншоатлари билан ўралган қалъалар курсин? Бу ерда тарихий манзарани кузатишда қандайдир мантиқий боғланиш етишмайди. Шунингдек, амирабод маданияти даврида (милод. авв. X-VIII асрлар) қаналлар қурилиши, деҳқончилик майдонларининг сунъий суғоришга асосланиши, бу жараёнларнинг илдизи тозабоғёб маданиятига бориб тақалиши¹¹⁵ масаласи ҳам қўшимча тадқиқотлар ўтказишни талаб этади. Шу боис, Хоразм тарихи билан боғлиқ қадимги ёзма манбаъларни яна бир бор эслаб ўтишни лозим топдик.

¹¹⁴ Толстов С.П. По древним дельтам Окса и Яксарта. Москва-1962.

¹¹⁵ Андрианов Б.В. Древние оросительные системы Приаралья. Москва-1969. стр. 33-34, рис.5; 106-113.

Хоразм ҳақидаги маълумотлар Авестонинг Митра Яштида, Яштнинг Шарқий Эрон вилоятлари ҳақида яратилган мисраларда келтирилади. Авестода Ҳароева (Хорасмия) Ареядан шарқда, Ҳиндукушнинг Хилменд водийсида жойлашганлигига ишора қилинади. Хорасмиялилар ҳақида янада аниқроқ хабар Скилакнинг (мил. авв. VI аср) “Саёхатнома”сида берилган. Аммо, қариялик Скилак асари бизгача етиб келмаган. Унинг “Саёхатнома”си билан ўз вақтида милетлик Гекатей (мил. авв. VI аср) танишган ва у Хорасмия ҳақидаги маълумотларни Скилакдан олиб, ўзининг “Ер қуррасининг тасвири” асарини Осиёга багишланган қисмида берган. Гекатейнинг ушбу асарида келтирилган хорасмиялилар ҳақидаги хабар Геродот (мил. авв. V аср), Страбон (мил. авв. 63-милодий 24 й.), Афинея (милодий II-III аср) ва Степан (милодий VI аср) асарларида учрайди.

Тарихий манбаълар тахлилига кўра, Скилак Доро 1 нинг топшириги билан мил. авв. 519-512 йилларда Эроннинг жанубий ҳудудлари орқали Ҳинд дарёсига саёхат қилган ва у ҳақда шоҳга ҳисобот ёзган. Кейинчалик бу ҳисоботни “Саёхатнома” номи остида асар холига келтирган. Аммо, асар бизгача етиб келмай йўқолган, деган тахминлар бор. Геродот ҳам “Саёхатнома” мазмуни билан Гекатей орқали танишган. Геродотни ёзишчи, Гекатей Скилакдан хорасмияликлар ҳақида қуйидаги парчани келтиради: “...ер ариқлар ва каналлар билан суғорилади, тоғларда кинора ва бошқа ўтлар ўсади. Ундан кейин бу ерларда Ҳинд дарёсининг икки томонида баланд тоғлар бор, улар қалин ўрмон ва тиканли кинара билан қопланган”.

Геродот машхур “Тарих” асарида Гекатейга асосланиб, хорасмийлар ҳақида бир неча бор эслади. “Осиёда, - дейди Геродот- ҳар тарафидан тоғ билан ўралган водий бор, тоғларда беш дара бор. Бир вақтлар бу ерлар хорасмийларга қараган ва хорасмийлар гиркан, парфян, саранг ва фаманейларга чегарадош бўлган. Ана шу водий атрофидаги тоғлардан Акес деб аталувчи катта дарё оқиб тушган. Шу дарё беш ирмоққа бўлиниб, юқоридаги халқлар ерларини суғорган... Аммо эронийларга (ахамонийларга - А.А.) қарам бўлгандан кейин бу халқлар мана қандай аҳволга тушдилар. Шоҳ тоғ дараларини беркитиб, тўғон дарвозалар қурдирди. Водийда кўл ҳосил бўлди. Ер суғориш учун бу сувдан фойдаланган қабилилар энди оғир аҳволга тушадилар. Қишда , албатта, бошқа жойлардагидек, илоҳият уларга ҳам намгарчилик юбаради., ёзда эса улар экадиган тариқ ва кунжут доим сувсиз қолади. Мутлақо сувсиз қолганда, улар хотинлари билан шоҳ қасрига борадилар, шоҳ саройи қаршисига туриб олиб, баланд овоз билан ачинарли холда фарёд қиладилар. Улардаги сув танқислигини кўрган шоҳ арзгўйлар томонидаги тўғон дарвозаларини очишни буюради. Экинзорлар суғорилгач, яна тўғонни беркитишни буюради, энди сувга ташна бошқа қабила ерларига сув очадилар, бироқ мен билдимки, тўғон дарвозасини очиш учун шоҳ катта пул (божлардан ташқари) олар экан. Ишлар ана шундай¹¹⁶”.

Гекатейнинг “Ер қуррасининг тасвири” асари орқали Афинея ёзади: “Милетлик Гекатей Осиёни тасвирлаб шундай дейди: “Парфларнинг

¹¹⁶ Геродот, “Тарих”, том III, 117; Сулаймонова Ф. Шарқ ва Ғарб. Тошкент-1997. 61 бет.

шарқида текисликлар ва тоғларни ишғол қилган хорасмийлар яшайди. У тоғларда ёввойи дарахтлар, тол, юлғун, тиканлик кинара ўсади”. Степан эса: “Хорасмия парфларнинг шарқидаги шаҳар. Гекатей Осиёни тасвирлаб, шундай дейди: “Уларнинг шаҳри Хорасмия”¹¹⁷

И.В.Пьянков ўзининг «Хорасмии Гекатея Милетского» мақоласида юнон ва Византия муаррихларининг хорасмийлар ҳақидаги маълумотларини таҳлил қилиб, Ғарбдан Шарққа томон кетган қадимий карвон йўли МИдиядан Каспий дарвозаси бўйлаб гирканлар ерига, ундан парфянларнинг тоғлик ерларидан ўтиб, тоғлик ва текисликлардан иборат бўлган хорасмийлар ерига кириб келишини тасвирлайди. Кейин йўл бактрияликлар еридан ўтиб, бу ўринда тоғлар ўнг томонда қолади, кейин йўл гандарийлар ерига чиққан. Айнан шу жойда “Каспапира шаҳридан Ҳинд дарёси орқали сузиш бошланган. Дарёнинг иккала томонида ҳам тоғлар бўлган. Тоғларда қалин ўрмонлар бўлиб, унда тиканли кинара ҳам бўлган, Хорасмия тоғларида ундан ташқари тоғ ва юлғун ўсади”¹¹⁸.

Мана, тарихий ёзма манбаълар ва уларнинг этногеографик таҳлилидан кўриниб турибдики, хорасмийларнинг дастлабки ватани Бактриядан жанубда, Ареядан шарқда, Гереруд ва Хилменд дарёларининг юқори ҳавзасида, ҳозирги Хирот водийсида бўлган. Ахамоний подшолари шарқий Эрон қабилаларидан таъзик ўтказиш йўли билан йилига катта бож олиш мақсадида Хилменд тоғ дараларидан оқиб чиқадиган сойларга тўғонлар курдириб, сув йўлларини қадимги Хилменд, ҳозирги Хирот водийсига-хорасмийлар юртига буриб юбарган. Натижада водийда кўл ҳосил бўлиб, хорасмийлар ноиложликдан ватанларини тарқ этиб, Амударёнинг куйи ҳавзаларига кўчишга мажбур бўлганлар¹¹⁹. Мантикий тахминларга кўра, улар хас-пўшлардан соллар ясашиб, массагетлар юртига кириб борадилар. Амударёнинг куйи ҳавзаларида узоқ асрлар давомида Аму сувлари оқизиб келган лойқа ётқизиқлари туфайли ҳосил бўлган деҳқончиликка қулай текис, унумдор ерлар ва ҳавза ирмоқлари сувларидан деҳқончиликда фойдаланишнинг қулайлиги, зироатчиликда бой тажрибага эга бўлган хорасмий қабилаларининг янги жойга мослашишини тезлаштирган¹²⁰.

Хорасмийлар қадимги Хоразмнинг туб жойли аҳолиси массагетлардан фарқли ўлароқ, парфянлар, марғиёналиклар, бохтарийлар, гирканлар, саранглар каби суғформа деҳқончиликда жуда бой ҳаётий тажрибага эга эдилар. Улар қадимги Хоразм ерларида пайдо бўлганларида монументал иншоатлар барпо этиш, каналлар ва ариқлар қуриш, хунармандчиликнинг барча жабхалари бўйича профессионал тажрибага эга холда кириб келганлар. Шунинг учун ҳам қадимги Хоразмда милоддан аввалги VI-V асрларда ижтимоий-иқтисодий ва этномаданий ҳаётда туб ўзгаришлар содир бўлди. Дастлаб Хоразм воҳасининг қирларида Кўзали қир, Кальали қир, сўнг

¹¹⁷ Сулайманова Ф. Шарқ ва Ғарб. Тошкент-1997. 42 бет; Пьянков И.В. Хорасмии Гекатея Милетского. ВДИ, часть 2. Москва-1972. стр. 6.

¹¹⁸ Пьянков И.В. Хорасмии Гекатея Милетского. ВДИ., ч.2. Москва-1972. стр.7.

¹¹⁹ Асқаров А. Қадимги Хоразм тарихига доир баъзи бир масалалар. “Ўзбекистон Этнологияси:янгича қарашлар ва ёндашувлар”. Тошкент-2004. 81 бет.

¹²⁰ Асқаров ўша асар, 81 бет.

текисликларда Қўйқирилган қалъа, Жонбос қалъа каби маҳобатли мудофаа деворлари билан ўралган қалъ-шаҳарлар, канал ва ариқлар асосида ривож топган суғорма деҳқончилик маданияти шаклланди. Энди Амударёнинг куйи ҳавзалари мана шу маданият соҳиблари этник номи билан аталадиган бўлди, яъни милoddан аввалги VI-V асрлардан бошлаб бепоён Арьянам Вайчаҳнинг Амударё этакларида таркиб топабошлаган оазислар Авестода “хвари-зам”, юнон муаррихлари асарларида “хорасмия” деб аталадиган бўлди. Демак, Қадимги Хоразмнинг этногеографик номи мавжуд илмий фаразлардан фарқли ўлароқ, Кичик Осиёнинг хуррит қабилалари билан боғлиқ эмас, балки сўнги бронза ва илк темир даврининг “Катта Хоразм” маҳаллий хокимликлари конфедерациясининг парчаланишидан сўнг, хорасмийларнинг Амударё куйи ҳавзаларига кириб келиши билан боғлиқ эди. Бу тарихий воқийлик қарияли Скилак берган маълумотлар тахлилига кўра, милoddан аввалги VI асрнинг сўнги чорагида юз берди. Шундан бошлаб массагетлар юртининг воҳалари Хоразм, яъни “Қадимги Хоразм” деб аталадиган бўлди. Шундай қилиб, “Катта Хоразм” деб Хирот водийсидан то Амударёгача бўлган хорасмийлар, гирканлар, парфянлар, саранг ва фаманейлар яшаган ҳудудларни тушунмоқ керак. Демак, “Катта Хоразм” ва “Қадимги Хоразм” атамалари нафақат давр, балки ҳудудий жиҳатдан ҳам бир эмас. Ҳеч қачон Қадимги Хоразм “Катта Хоразм” таркибида бўлмаган.

Қадимги Хоразм тарихи билан боғлиқ яна бир масала хусусида, яъни бугунги кунда тарихчилар, умуман Ўзбекистонли илмий жамоатчилик тасаввурида Эрон ва Турон зардуштийларининг энг қадимги муқаддас китоби Авесто ва диний ислохатчи Заратуштранинг ватани қадимги Хоразмдир, деган тушунча ўрин олган. Бундай фикрни туғилишида албатта қадимги Хоразмдан топилган милoddан аввалги V-IV асрларга доир оссуариялар, алтарлар ва бошқа ашёвий далиллар асос бўлган. Унгача Ўрта Осиёнинг бирор жойидан улардан қадимги зардуштийлик аломатлари топилмаган эди.

Шунингдек, фанда оташпарастиликнинг илк ватани Арьянам Вайчаҳдир, у Даития этакларида жойлашган, у жойлар Авестода чорва ва яйловларга бой ўлка сифатида таърифланади¹²¹. С.П.Толстов Даития бу Амударёнинг Авесточа номи бўлса керак¹²², деб тахмин қилади. Мана шу фаразлар асосида Қадимги Хоразм Авестонинг ватани бўлиб қолди.

Аслида эса эзгулик худоси Ахурамазда “яратган” биринчи макон Арьянам Вайчаҳнинг жанубий сархатлари Хоразм ерларига бориб туташган. Унинг шимолий сархатлари йилига 9 ой қуёш нури кўринмайдиган қалин ўрмонлар билан чегарадош. Унинг шарқий чегарасининг поёни йўқ. Яйловлари бепоён, чорвага бой бу ўлка-Арьянам Вайчаҳни Дашти Қипчок чўлларининг бронза даври билан таққослаш мумкин. Дарҳақиқат, бу даврда археологик маълумотларга кўра, Турон турклари орасида жадал мулкий табақаланиш жараёни кечмоқда эди. Айнан шу кезларда чорвачилик хўжалигида йилқичилик таркиб топган, от, туя ва эшакдан транспорт

¹²¹ Вендидат, глава 1, 2002, стр. 431.

¹²² Толстов С.П. По следам древнехорезмийской.... стр. .

воситаси сифатида кенг фойдаланиш ривожланмоқда эди (Синташта, Аркаим и бошқалар). Яйлов чорвачилигидан кўчманчи чорвачиликка ўтишда (бу Дашти Қипчоқда милоддан аввалги II-минг йилликнинг иккинчи ярмида содир бўлди) йилкичиликнинг роли ва ўрни чексиз бўлиб, оқибатда чорвадорлар орасида бадавлат суворий-орийлар табақаси вужудга келди. Мана шу жараёнларда қадимги Хоразмнинг бронза даври аҳолиси–тозабоғёб маданияти соҳиблари, унинг Қаунди босқичи массагетлари фаол иштирок этганлар, дейиш мумкин (Тегискен мозор қўрғонини эсланг).

Авестонинг энг қадимги қатлами Гатларда Хваризам Суғдиёна Бактрия, Марғиёна, Арея, Парфия, Гиркания, Хорасмиялар қаторида эслатилмайди, у кезларда С.П.Толстов таъкидлаганидек, қадимги Хоразм чорвага бой Арьянам Вайчаҳ таркибида бўлиб, бу заминда массагетлар яшар эдилар. Афсуски, бу ҳолатлар ҳисобга олинмай, қадимги Хоразмга Авесто дастлаб таркиб топган ватан сифатида қаралди. Бу ғоя ўтган асрнинг 50- йилларигача илмий жамоатчилик тасаввурида шаклланиб, расмий доираларда ҳозиргача яшаб келмоқда. Ўз даври учун тўғри бўлган бу фикрлар, афсуски, археология фани соҳасида, кейинги 30 йил давомида Суғдиёна Бактрия ва Марғиёна худудларида олиб борилган кенг кўламли археологик қозишмаларда илмий асоссиз эканлиги аён бўлиб қолди. Бу тадқиқотлар ўрамидан биргина Жанубий Ўзбекистонда, бронза даври (милоддан аввалги II –минг йиллик) ёдгорлиги Жарқўтонда очиб ўрганилган протозардуштийлик ибодатхонасини эслаш кифоя бўлса керак.

Жарқўтон ибодатхонаси¹²³ ўтган асрнинг 80 – йилларида Ўрта Осиёдаги энг қадимги шаҳар-давлатнинг мафкуравий маркази, илк давлатчилигимизнинг муҳим белгиси сифатида ушбу сатрларнинг муаллифи томонидан ўрганилди. Қадимги Жарқўтон шаҳри ҳаробаларининг бизгача етиб келган қисми 100 гектар майдонни эгаллайди. У арки аъло, шахристон ва шаҳар некрополидан иборат. Унинг арк қисми (3 га) мудофаа деворлари билан ўраб олинган. Арк майдонида шаҳар хокимининг монументал саройи (32х32 м.), металлургия кархонаси (устахонаси), турар-жой комплекслари очиб ўрганилди. Маълум бўлдики, Жарқўтон шахристонининг энг баланд, марказий қисмида монументал ибодатхона (60х45,5 м.) қад кўтарган. Ибодатхона атрофи 4,5 м. кенгликдаги хомғишдан қурилган мудофаа деворлари билан ўраб олинган. Ибодатхона икки қисмдан - муқаддас зиёратгоҳ (35х35 м) ва буюртма бажариш –ишлаб чиқариш қисмидан (13х35 м.) иборат. Унинг муқаддас зиёратгоҳ қисмида зардуштийликка хос тўрт табиат унсурининг учтаси (ер, олов ва сувнинг муқаддаслиги) ўзининг моддий ифодасини топган. Ибодатхонани тўрт томондан ўраб олган мудофаа деворининг шарқий, қуёш чиқиш томонида ягона бурж (башня) мавжуд.

¹²³ Аскарлов А. Храмы первобытных земледельцев на юге Узбекистана. ОНУ №7. Ташкент-1980, стр 33-34; Le Temple du feu de Dzarkutan. (With T. Shirinov). "Histoire et Cultes de L, Asie Centrale preislamique. Colloque. Paris-1988, UNESCO. P. 5-9; Древнебактрийский храм огня в южном Узбекистане. (в авторстве с Т.Шириновым) «Архитектура и градостроительства», Ташкент-1989. стр.7-24; Аскарлов А. и Т. Ширинов. Ранняя городская культура эпохи бронзы юга Средней Азии. Самарканд-1993. стр.98-113; Зардуштийликнинг илк ватанидаги ибодатхона. "Санъат" журнали, №3, Тошкент-2001. 4-7 бетлар; Энг қадимги шаҳар.Тошкент-2001. 13-22 бетлар.

Буржнинг қурилиш асосида ётган ғояга кўра, у оташпарастликнинг бош илоҳи-қуёшга атаб қурилганлигидан гувоҳлик беради. Шунингдек, олов қуёшнинг ердаги парчаси сифатида ибодатхонада ягона топиниш объекти сифатида ўз аксини топган.

Демак, бу монументал иншоатни “Қуёш ибодатхонаси” деб аташ мумкин. Бу ердан топилган археологик материаллар тахлилига кўра, ибодатхона милoddан аввалги 14 асрда (Сополли маданиятининг эски даврий санаси) ёки 16 асрда (Сополли маданиятининг янги даврий санаси) қурилган. Худди шу даврдан бошлаб сополли маданиятида ўлганларни яшаб тутган турор-жойларига кўмиш тақиқланади, жамоа қабристони шаҳар ташқарисида пайдо бўлади, яъни зардуштийликдаги табиатнинг тўртинчи унсури-ҳовани муқаддаслаштириш расмий тус олади.

Бироқ, бу зардуштийлик диний қарашлари ўзининг қатъий удумлари билан узил-кесил шаклланди, деган сўз эмас эди. Гарчи одам суякларини этидан тозалаб кўмиш, уларни оссуарийларга солиб кўмиш оммавий тус олмаган бўлсада, сополли маданиятининг мўлали ва бўстон босқичларида митти остоданлар, одам жасадини этидан тозалаб кўмиш, хатто сополли босқичидан бошлаб айрим жасадларни хумларга, болаларни хумчаларга солиб кўмиш учрайди. Эҳтимол, бу қабрлар оташпараст рухонийлари ва уларнинг фарзандларига тегишли бўлиши мумкин. Ҳар қалай, юқорида келтирилган археологик ашёвий далиллар қадимги Хоразмнинг бронза даври ёдгорликларида, хатто сўнги бронза ва илк темир даври туб жойли аҳолиси яратган на амиробод маданияти, на куйи сой маданияти ёдгорликларида учрамайди. Оташпарастликнинг Жарқўтанда кузатилган холати эса қадимги Хоразмда қачонким, бу ўлкада хорасмийлар пайдо бўлгач, ўзининг классик шаклида учрай бошлайди.

Тўғри, хорасмийлар бу ўлгага келишдан анча аввал, эҳтимол бронза даврида, хатто ундан ҳам олдинроқ таниш бўлишлари мумкин. Улардаги бой диний тажриба Қадимги Хоразмда (милoddан аввалги VI асрнинг сўнги чорагидан бошлаб) зардуштийликнинг қонунлашган расмий удумлари билан ривожланишини таъминлади. Демак, зардуштийлик ғоялари хорасмийларнинг бу ўлгага этногеографик ном берган этник қатлами орасида жуда эрта пайдо бўлган ва у янги жойда, янги худудда расмий дин сифатида ўзининг классик шаклига кирган.

Шундай қилиб, археологик ва қадимги ёзма манбаъларнинг қиёсий тахлили асосида баён этилган фикр-мулоҳазалардан келиб чиқиб куйидаги хулосага келиш мумкин: қадимги Хоразмда туб маънодаги суғорма деҳқончилик маданияти бу заминга хорасмий қабилалари кириб келиши билан ривожлана бошлади. Айни вақтда Амударё куйи ҳавзаларида “хоразм” этноними, у билан боғлиқ холда қадимги Хоразм ўлкаси, тарихий маданий марказ, янги цивилизация ўчоғи, унинг ўтроқ хоразм халқи шакллана бошлади. Қадимги Хоразм цивилизацияси қадимги Шарқ маданий хўжалик ютуқлари таъсирида ривожланди. Қадимги Ўзбекистон худудида илк антик даврининг яна бир цивилизация маркази таркиб топди.

Ўрта Осиё ҳудудларида минтақавий ривожланиш билан боғлиқ янгидан-янги тарихий маданий хўжалик вилоятларини таркиб топиши антик даврида ҳам давом этади. Минтақавий ривожланишнинг маҳсули сифатида антик даврига келиб суғорма деҳқончилик маданиятининг ўчоқларидан бири, аҳолининг ўтроқ ҳаёт тарзи шаклланган қадимги Фарғона ўлкаси таркиб топди. Қадимги Фарғона саклари бронза давридаёқ булоқ сувлари асосида таркиб топган Қора дарё тармоқлари ҳавзаларида суғорма деҳқончилик маданиятини кашф этадилар. Бу аждодларимизнинг хўжалик кашфиёти “Чуст маданияти” номи билан маълум ва машҳур. Археолог олимлар қадимги Фарғонанинг шимолий-шарқий ҳудудларида чуст маданиятига тегишли 15та микрооазислардан 80 дан ортиқ ёдгорликларни топганлар. Бу маданиятга тегишли илк шаҳар излари (чуст маданиятининг сўнги босқичига тегишли) Далварзинтепа (Андижон вилояти, Ойим тумани) ва Буванамозорда (Наманган вилояти, чуст тумани) ўрганилди. Илк темир ва антик даврига келганда чуст маданияти хўжалик анъаналари асосида ривожланаётган қадимги деҳқончилик маданиятлари бутун водийни қамраб олади ва водийда аҳолининг ўтроқ ҳаёт тарзи жамият иқтисодий асосини ташкил этади. Водийда милoddан аввалги III асрдан бошлаб шаҳарсозлик маданияти бутун водий бўйлаб кенг ёйилади. Водий орқали ўтган ипак йўли трассаси бўйлаб қатор шаҳарлар қад кўтаради (Ахсикент, Кубо, Марғилон, Боб (Поп) ва бошқалар). Милoddан олдинги II-асрда Даванда 70та катта-кичик шаҳарлар бўлган, деб хитой манбаъларида бежис айтилмаган.

Шундай қилиб, милoddан аввалги III-I ва милодий эра бошларида қадимги Фарғонада суғорма деҳқончилик маданияти анъаналари асосида ривожланган Фарғона (суғдийча Фраганик) халқи, унинг Хитой манбаъларида “Даван” деб аталган илк давлати ташкил топади. Даван аслида “Дайюан” бўлиб, “тоғлар орасидаги водий” маъносини англатади. Дайюаннинг маҳаллий номи Фраганик ҳам “Тоғлар орасидаги водий, атрофи берк сойлик” маъносини беради. Демак, хитойлар қадимги Фарғона давлати номини (Фраганикни) хитойча таржимаси билан аташган (бу ҳақда тўлиқроқ маълумот ушбу асарда II-боб, қадимги Фарғона қисмига қаранг).

Ўрта Осиёда минтақавий ривожланишнинг натижаси сифатида антик даврда таркиб топган яна бир вилоят «Чоч» эди. Чоч ўлкаси ҳақида ёзма маълумотлар милoddан аввалги I-минг йилликнинг 2-ярмидан бошлаб учрай бошлайди. Аммо, Чоч атамаси биринчи бор милодий III асрда сосонийлар подшоси Шафур I нинг “Зороастра Каъбаси”да, унга тобе мамлакат ва вилоятлар рўйхатида тилга олинади¹²⁴.

Таъқидлаш жоизки, Чоч ўлкасида юз берган урбанизация жараёнлари заминида ерли ўтроқлашаётган аҳолининг бургулик маданияти ётади. Бургулик маданияти сохиблари қадимги деҳқончилик хўжалиги билан илк бор шуғуллана бошлаган Чочнинг қадимги аҳолиси бўлиб, унинг тарихий илдизлари Ўрта Осиёнинг жанубий вилоятлари деҳқончилик маданиятлари таъсирида секин-аста ўтроқ ҳаётга ўтиб бораётган Турон турлари-сакларга

¹²⁴ Sprengling M. Third Century Iran. Sapur and Kartir. Chicago-1953, p. 7.

бориб тақалади. Милоддан аввалги III асрга келганда бу ўлкада қадимги деҳқончилик қишлоқлари асосида илк шаҳарлар қад кўтара бошлайди. Атрофи мудофаа иншоатлари билан ўраб олинган ана шундай қишлоқлар дастлаб Чирчиқ дарёсининг ўрта ва куйи ҳавзаларида пайдо бўлиб, унинг аҳолиси таркибини суғдий ва туркий тилли қабилалар ташкил этар эди. Икки тилли аҳоли симбиозидан, қоришуvidан ташкил топган этномаданий ҳосила археологик адабиётларда қовунчи маданияти номини олган. Шу даврнинг илк ёдгорликлари Тошкент воҳасининг Оққўрғон туманидаги Қанқатепа, Янгийўл шаҳридаги Қовунчитепа, “Катта Тошкент” доирасидаги Шоштепа (Чочтепа) ва бошқалар бўлиб, бу масканларда қадимги шаҳарсозлик маданиятига хос белгилар милоддан аввалги III-II асрларда таркиб топабошлайди¹²⁵.

Шундай қилиб, дастлаб қадимги шаҳарлар Чочнинг жанубий-ғарбида, Чирчиқ дарёсининг ўрта ва куйи ҳавзаларида, ўнг қирғоқ Сирдарё бўйлаб қад кўтаради. Милоддан аввалги II-V асрлар Тошкент воҳаси учун қадимги шаҳар маданиятининг гуллаган даври бўлди. Бу даврда воҳанинг пайтахт шаҳри Қанқа қаторига Қовунчитепа (25 га), Кавардан (75 га), Кулота (45 га), Киндиктепа (25 га), Банокат (22 га), Далварзинтепа (13 га) ва бошқалар қўшилди. Милодий эранинг бошларида қадимги шаҳар маданияти ҳозирги Тошкент шаҳри ҳудудларига кириб келади ва Мингўриқ шаҳри қад кўтарди. Илк ўрта асрлар бошларига келганда шаҳарсозлик маданияти Охангарон водийсига, унинг ўрта оқимида ҳам кириб боради ва Илоқнинг пойтахт шаҳри сифатида Тункет (Имлоқ) тарих сахнасига кириб келади ва у Чоч-Илоқнинг йирик металлургия марказига айланади. Антик давридан бошланган урбанистик жараён илк ўрта асрлар бошларига келганда Чочнинг деярли барча ҳудудларини қамраб олади. Шунингдек, антик даврининг ижтимоий, иқтисодий ва маданий ривожини асосида қадимги шаҳарсозлик маданиятининг Чоч ва Илоқда таркиб топиши Ўрта Осиёда яна бир цивилизация ўчоғини, маданий хўжалик марказини, Чоч ўлкасини шаклландиришдан далолат берарди.

Шундай қилиб, юқорида баён этилган фикр-мулоҳазаларнинг якуний хулосаси шуки, Ўрта Осиё қадимги жамоаларининг урбанизациялашуви икки йўлдан борди. Биринчиси Амударё ва унинг ирмоқлари ҳавзаларида ташкил топган цивилизация ўчоқлари; иккинчиси Сирдарё ва унинг ирмоқлари ҳавзаларида таркиб топган цивилизация ўчоқлари. Амударё ҳавзалари билан боғлиқ маданий хўжалик марказларининг шаклланиш жараёни бронза давридан бошланган ва уларнинг таркиб топишида Қадимги Шарқ цивилизациясининг таъсири кучли бўлган. Биринчи йўлга хос урбанизация жараёни Ўрта Осиёнинг жанубий-ғарбидан унинг шимолий-шарқи томон кенгайиб, бу минтақада сўнги бронза давридан бошлаб бирин-кетин тарихий маданий хўжалик вилоятлари шаклланиб боради. Ўрта Осиё ҳудудида дастлаб бронза даврида (милоддан аввалги II-минг йилликнинг иккинчи ярмида) Парфия, Марғиёна ва Бактрия вилоятлари таркиб топади. Сўнг

¹²⁵ Буряков Ю.Ф. Генезис и этапы развития городской культуры Ташкентского оазиса. Ташкент-1982. стр.108-110.

уларнинг маданий хўжалик таъсирида илк темир даврида (милоддан аввалги IX-IV асрлар давомида) Суғдиёна маданий хўжалик маркази ташкил топди. Суғдиёна маданий хўжалик марказининг уч ўчоги мавжуд бўлиб, уларнинг шаклланиши Суғдиёнанинг барча ҳудудларида бир вақтда, бир хил ривожланишда бўлмаган. Агар бу жараён жанубий Суғдда милоддан аввалги IX-VI асрларда юз берган бўлса, у марказий Суғдда милоддан аввалги VII-V асрларда содир бўлди. Ғарбий Суғд, яъни Бухоро вилоятида шаҳарсозлик маданияти улардан кейин, милоддан аввалги VI-IV асрларда юз берди. Айнан шу асрларда Амударёнинг қуйи ҳавзаларида қадимги Хоразм цивилизация маркази ҳам шаклланди.

Сирдарё ҳавзалари билан боғлиқ цивилизация марказларининг шаклланиши, улардан анча кеч, антик даврида юз берди. Қадимги Фарғона ва Чочда шаҳарсозлик маданияти, урбанизация жараёни Қадимги Шарк цивилизация ўчоқларининг бевосита эмас, балки билвосита таъсиридан баҳраманд бўлганлар, холос. Бу минтақада чорвадор сак қабилаларига хос ҳаёт тарзи кучли эди. Турон сакларининг ўтроқлашиш жараёни анча суст кечди. Сирдарё ҳавзалари аҳолиси ҳаётида маҳаллий анъана, тарихий миллийлик кучли эди. Ўрта Осиёда Македонияли Искандар ҳарбий юришларидан кейин, Салавкийлар ва Юнон-Бактрия подшоликлари даврида юнон маданиятининг таъсири сезила бошлайди. Моддий ва маъновий маданиятда баробарлашув (нивелировка) жараёни кўзга ташланади. Қадимий маданий хўжалик анъаналари асосида шаклланган Фрағана ва Чоч маданий хўжалик марказлари таркиб топади. Бир вақтни ўзида ана шу маданий хўжалик марказларининг, цивилизация ўчоқларининг ўтроқ, тунғун, тағли-туғли аҳолиси - бахтарий, суғдий, хоразмий, Чоч ва Фрағана халқи шаклланиб боради. Илк ўрта асрларга келганда Санзар ва Охангарон дарёлари ҳавзаларига ҳам урбанизация жараёни кириб боради ва унинг натижаси сифатида Уструшона ва Илоқ тарихий маданий манказлари шаклланади.

VI-БОБ. ЎРТА ОСИЁНИНГ ҚАДИМГИ ТУБ ЖОЙЛИ АҲОЛИСИ ВА УНИНГ АВЕСТО ВА АҲАМОНИЙ ПОДШОЛАРИНИНГ КИТОБАЛАРИДА АКС ЭТИШИ

Ўрта Осиё халқлари тарихи жуда қадимий. У қадимги тош даврининг ашель босқичига бориб тақалади. Бу даврга тегишли археологик обидалар Ўзбекистон ҳудудларида Сел-Унғур ва Кўлбулоқ ёдгорликлари мисолида ўрганилган. **Сел-Унғурда** ҳатто илк аждодларимизнинг меҳнат қуроллари билан бирга одам суяк қолдиқлари **ҳам топилган**. У тарихда Фергантроп номи билан маълум бўлиб, унинг йил санаси яқин 1 миллион йил билан белгиланмоқда.

Ўрта Осиё, жумладан Ўзбекистон ҳудудларида кишилик тарихининг Фергантроп одамидан кейин ўтган аждодлар тарихининг барча давр ва босқичларига оид ёдгорликлар ҳам топиб ўрганилган. Бу кўп асрлик тарихнинг юздан тўқсон тўққиз фоизи археологик манбаълар асосида ўрганилади. Чунки у даврларда ёзув бўлмаган. Ўрта Осиё халқлари қадимги тарихи ҳақида илк маълумот берувчи дастлабки манба-Авесто бўлиб, биринчи бор унинг “Видевдат” китобида Ўрта Осиёнинг қадимги вилоятлари ва халқларининг номлари тилга олинади.

Ўрта Осиёнинг қадимги халқлари ҳақида Аҳамоний подшоларининг қоя тошларга битилган битикларида ҳам тегишли маълумотлар учрайди. Ўрта Осиё халқларининг турмуш тарзи, урф-одатлари, кийим-кечаги ва кўп қиррали ҳаёти ҳақида қизиқарли материаллар юнон муаллифлари ва Хитой ёзма манбаъларида кўпроқ учрайди. Булардан ташқари археологик изланишлар давомида турли давр ва йилларда топилган маҳаллий аҳолининг хоразмий, бохтарий, суғдий ва “номаълум ёзув” деб аталмиш ёзма манбаълари ҳам борки, улар қисқа ва кам бўлишидан қатъий назар, Ўрта Осиё халқлари, жумладан ўзбек этногенези учун ноёб маълумотлар беради. Араб, форс ва турк ёзма манбаларида ҳам ўзбек халқи этногенези ва этник тарихи учун қимматли маълумотлар учрайди. Ўрта Осиё халқларининг келиб чиқиши масалаларини ёритишда уларнинг ўрни ва аҳамияти беқиёсдир. Бу ёзма манбаълар ичида энг қадимгиси, қадимда Ўрта Осиёда яшаган халқлар номини илк бор тилга олган ёзма манбаъ – бу Авестодир.

1. Авесто.

Авесто зардуштийлик динининг муқаддас китоби бўлиб, шу диндаги халқарнинг ахлоқ, одаб, диний қонун ва қоидалар мажмуасидир. Дастлаб Авесто 21 китобдан иборат бўлган. Бизгача унинг айрим қисмларигина сақланиб қолган. Масалан, Ясна, Виспарат, Яшт, Видевдат. Ясна китоби 72 бобдан иборат бўлиб, улардан 17таси - “Готалар” пайғамбар Заратуштранинг “муқаддас мадҳиялари” ва диний насихатларидан иборат.”Готалар” Авестонинг энг қадимги қисми бўлиб, ундаги Заратуштранинг архаик ибора ва терминлари сўзма-сўз Ясна китобига киритилган. Шунинг учун тадқиқотчилар “Готалар” қадимги эроний

тиллернинг қайси лаҳжасида ёзилганлигини аниқлаш ва уларнинг маъноларини чақиш қийинлигидан нолийдилар. “Виспарат” китоби 21 бобдан иборат. Унда зардуштийларнинг байрам ва диний маросимларда ижро этиладиган айрим мадҳиялари тўпланган. 21 бобдан иборат “Яшт” китобида ёзувсиз замонларга оид эроний қабилаларнинг диний тасаввурлари, афсонавий қаҳрамонлар ва улуғ худоларга бағишланган мадҳиялар тўпланган. Демак, Яшт боблари қадимги қабилалар оғзаки ижоди асосида пайдо бўлган. Видевдат улар ичида бирмунча ёш, лекин тўлиқ сақланган китобдир. У 22 бобдан иборат бўлиб, унда “девларга қарши кураш” қоидалари ҳақида гап боради.

Заратуштра. Авестода акс этган асосий қонун ва қоидалар, диний эътиқоднинг етакчи тушунчалари тарихий шахс Заратуштра номи билан боғлиқ. Унинг номи қадимги эронча «зарат» ва «уштра» сўзларидан ташкил топган. «Зарат»-сарик, “уштра”-туя, яъни “Сарик туя етаклаган одам” маъносини англатади. Заратуштранинг бошқалардан фарқи шундаки, у ўта истеъдодли шоир, илоҳиёт билимдони, файласўф олим бўлган. Ягона худога ишонишгина жамиятни янги тараққиёт босқичига кўтара олади, деб ҳисоблар эди у. Заратуштра 40 ёшга тўлганда эзгулик худоси Ахурамазда назарига тушади ва шундан бошлаб Ахурамазда динининг пайғамбарига (“эзгулик ҳақида дарак берувчига”) айланади. У ўз қавмлари орасида Ахурамазда динини тарғиб қила бошлайди. Бунинг учун у “Готалар” деб аталган, кўшиқ қилиб айтишга мўлжалланган шеърлар яратади. Заратуштра “Готалар”идан 17таси Авестонинг “Ясна” деб аталган қисмига кирган ва бизгача сақланган. Авестода Заратуштра уруғининг номи, ота ва онасининг исми, оиласи ва фарзандлари ҳақида аниқ маълумотлар бор. Аммо унинг туғилган жойи аниқ эмас. Олимларнинг тахминий фараз қилишларича у Туронзамин вилоятларидан бирида, яъни Хоразм ёки Суғдиёнада қохинлар оиласида туғилиб ўсган. У Спитама уруғидан бўлиб, отасининг исми-Поурушасп, онасиники-Дуғдова.

Заратуштра анъанавий тасаввурларга кўра, милоддан аввалги VII-VI асрлар оралигида яшаган (И.М.Дьяконов, В.И.Абаев, Б.Ғ.Ғофуров). Аммо, Авесто маълумотларига асосланиб олимлар Заратуштрани милоддан аввалги II-минг йилликнинг иккинчи ярмида (1500-1200 йиллар-Мэри Бойс, А. Асқаров), милоддан аввалги I-минг йилликнинг бошларида (1000-900 йиллар-И.М.Стеблин-Каменский) ўтган, деган фикрларни ҳам ўртага ташлаганлар.

Авестога асос солинган юрт унинг тарихий географиясига кўра, Марғиёна Бактрия, Суғдиёна, Хоразм ёки Ўрта Осиёга чегарадош шимолий-шарқий Эрон худудлари бўлиши мумкин. Чунки, Авестонинг энг қадимги географик номлари айнан шу вилоятлардан бири эканлигидан далолат беради. Авестодаги қадимги географик худудий тушунчалар – этник қабилалар ва вилоятлар номлари, ижтимоий ва иқтисодий муносабатлар, Авесто жамиятининг ижтимоий таркиби Ўрта Осиё халқлари этногенези ва илк давлатчилик тарихи учун ноёб манбаъдир. Унда ўзбек ва тожик, форс ва афғон, озарбайжон ва бошқа халқларнинг ибтидоий ва қадимий илоҳий

тасаввурлари, қоинот ва ердаги дунёнинг яратилиши билан боғлиқ тушунчалар, афсона ва ривоятлар, фалсафий-ахлоқий қарашлар ўз аксини топган.

Авестода ижтимоий-иқтисодий муносабатлар. Авесто жамияти тўрт ижтимоий босқичдан иборат: патриархал оила жамоаси-нмана, патриархал уруғ жамоаси-вис, қабила жамоаси-занту ва қабилалар иттифоқи-дахью. Дахью вилоят, мамлакат маъносини ҳам англатган. Оила, уруғ, қабила бошлигини англатиш учун “пати” (ота) сўзи ишлатилган. Демак, оила бошлиги-нманapati, уруғ оқсоқоли-виспати, қабила бошлиги-зантупати, мамлакат сардори-дахьюпати деб юритилган. Мамлакатни идора қилган шахс “кави”, яъни диний, дунёвий ҳокимият эгаси бўлиб, унинг ҳарбий саркардасига “састар” сўзи ишлатилган. Састар одатда даъво пайтахтининг ҳокими бўлган, мамлакат ҳарбий ҳолатда бўлган кезларда унинг зиммасига ҳарбий кўмондонлик вазифаси юклатилган. Авестода ёзилишича, састар дахью округларидан бирини бошқариши ҳам мумкин бўлган. Демак, унинг вазифасига мамлакат ҳарбий кучларига кўмондонлик қилиш ва пайтахт ёки ўлкани бошқариш кирган.

Састар ва кави атамалари иқтисодий ҳаёти дехқончилик хўжалиги асосида қурилган мамлакатлар бошқарув тизимида учрайди. Чорвадорлар жамоасида эса кави ва састар вазифаларини қабила жабғуси бажарган. Авесто жамияти таркибининг энг юқори босқичи – дахью эногенез нуктаи зараридан ёндашилса – бу нафақат йирик ҳудудий бирлик, балки маълум бир этник бирликнинг маъмурий ҳудуди ҳамдир. Шундай ҳудудий этник бирликлардан 16 тасини номлари Авестода тилга олиниб, уларнинг ҳар бири ўз навбатида муайян халқлар номи билан боғлиқ этник бирликлардир.

Авесто жамиятининг ҳудудий таркибида бир неча дахьюларни сиёсий жиҳатдан уюштирган дахьюлар конфедерацияси бўлган. Уларнинг тепасида дахью сaсти турган. Дахью сaсти - бу дахьюнинг давлат даражасига ўсиб чиққан бўғини. Масалан, Ахамонийларга қадар хорасмийлар етакчилик қилган сиёсий уюшмани (Яшт, 10 боб) дахью сaсти конфедерацияси дейиш мумкин. Марквард мана шу сиёсий уюшмани “Қатта Хоразм” деб аташни таклиф қилган эди.

Ёзма манбаъларда Ахамонийларга қадар “Қадимги Бактрия подшолиги” бўлганлиги ҳақида маълумотлар учрайди. Хатто, унинг таркибига Марғиёна ва Суғдиёна вилоятлари ҳам кирганлиги ҳақида қарашлар мавжуд. Бу сиёсий давлат уюшмасига Бактрия етакчилик қилган. Аммо дахью сaсти қўл остидаги подшолик хали мутлоқ ҳокимият эгаси эмас эди, унинг ҳуқуқлари дахьюпатилар томонидан чекланган эди. У фақат дахьюпатилардан ташкил топган кенгашни раиси, дахью сaсти уюшмасининг ҳуқуқи “ханчамана” томонидан чекланган подшоси. Бу сиёсий уюшманинг тепасида диний раҳбари, олий судьяси бор. У заратуштроэма деб аталади. У пайғамбар Заратуштра даражасидаги олий диний бошлик. Унинг розилигисиз дахьюпатилар ва дахью сaстилар ҳокимият тепасига кела олмайдилар.

Эзгулик худоси Ахурамазда яратган мамлакатларда оқсоқоллар кенгаши “варзана”, “ханчамана”, умум жамоа мажлиси эса “вьяха” деб юритилган.

Авестода шаҳар ёки шаҳар жамоаси деган тушунчалар учрамайди. Авесто қадимги жамият аъзоларини тўрт таифага бўлади: қоҳинлар, жангчи аскарлар, чорвадорлар ва хунармандлар (Ясна китоби, 19-боб). Авестода тилга олинган “баланд уйлар”, “устунлар” иборалари Авесто жамиятининг ижтимоий-иқтисодий асосида бронза даври деҳқончилик жамоаларининг ҳаётий манзараси ётади.

Дарҳақиқат, агар ўша давр жамияти аъзолари таркибини таҳлил қиладиган бўлсак, қадимги деҳқончилик минтақаларида дастлаб бошқарув тизимининг тепасида қоҳинлар турган. Улар “чорва ва кенг яйловлар эгаси”. Жангчи аскарлар бу орийлар бўлиб, қоҳинлардан кейинги мулк эгалари. Авестода асосий бойлик чорва ҳисобланган. Заратуштра ўз таълимотида “Чорвага яхши эга керак. Ушбу ердаги чорва эгаларига мен эркин юришни ва эркин ҳаётни таъмин қиламан” дейди (Ясна, 24. Готалар). Ана шу эркин ҳаёт эгалари орийлар эди. Авестодаги чорвадорлар тоифаси эса қоҳинлар ва жангчи орийлар бойлиги - чорва мол-қўйлари ва йилқиларини боқувчи чўпонлардир.

Хунармандлар тоифасига келсак, улар меҳнат ва ҳарбий қурооллар, заргарлик, кулолчилик ва тўқимачилик касбини зироатчиликдан ажралмаган ҳолда олиб боровчи, яъни хўжалик юритувчи деҳқончилик жамоаларидир. Аммо, Авестонинг Ясна ва Яштларида деҳқончилик ҳақида маълумотлар учрамайди. Бундай маълумотлар Авестонинг Видевдат китобида бор (Видевдат, 3-боб).

Авестода диний ва ахлоқий фалсафий қарашлар. Заратуштранинг диний фалсафаси карама-қарши кучларнинг курашига асосланган. Бу кураш ҳудодлар ўртасида бошланиб, табиётда ва инсонлар ҳаётида ҳам давом этади. Аҳоли жойлашган дунёни зардуштийлар 7та табиий қисмларга бўлганлар. Бу дунёнинг тарихи 12 минг йил давомида ривожланади, деб фараз қилганлар. Улар дунё ривожини тўрт босқичга бўлиб, ҳар бир босқич 3 минг йилни ўз ичига олган. Биринчи босқич-кўринмас маъновий дунё; иккинчиси-ерда одамзод ҳаётини бошланиши, яъни Гавамард (исломда Одам ато) нинг пайда бўлиш даври; учунчиси-“олтин давр”, яъни орийларнинг тарих майдонига чиқиш даври; тўртинчиси-пайғамбар Заратуштра вафотидан кейинги давр. Дунё тарихининг иккинчи босқичида ёвузликлар илоҳи Ахриман (исломда Шайтон) фаолияти бошланади. Ахриман Гавамардни ўлдиради, аммо ундан тарқалган эркак ва аёл инсоният уруғини давом эттиради. Авестога кўра, орийлар Гавамард фарзандларидан ташкил топган. Орийларни Авесто турларининг аслзодалари сифатида тасаввур қилиш мумкин. Учунчи босқич Йима (Жамшид) подшолик қилган “олтин” давр бўлиб, бу даврда одамлар бахтли ҳаёт кечирганлар. Дунё аҳолиси бир неча бор кўпайган, қушлар ва ҳайвонлар яшаши учун сайхон (одам оёғи етмаган) ерлар қолмаган. Ахурамазда маслахатига кўра, Йима ҳар 300, 600 ва 900 йил давомида инсонлар яшайдиган ерлар чегараларини кенгайтириб борган. Йима совуқ ва сув тошқинига қарши “вара”- тўртбурчакли қалъа қуришга асос солган. Демак, бу давр археологик даврий тизимда бронза ва илк темир даврига тўғри келади. Дунё тарихининг тўртинчи босқичида инсониятни ёвуз

кучлардан халос этувчи, қутқарувчи Саошъянт исмли шахс пайдо бўлади, ер юзини ёмонликлардан тозалайди, гуноҳ иш қилган ва қилувчи одамларни йўқ қилади. Айнан шу даврда боҳодирларга ҳамду-санолар тўқиш, ҳаёт ва ўлим фалсафаси, халқ оғзаки ижодияти келиб чиқади. Бу давр кишилик тарихида “ҳарбий демократия даврига” тўғри келади. Тўртинчи даврнинг сўнгида “охирги замон” бошланади.

Заратуштрининг диний ахлоқий фалсафасида иймонли бўлиш, бунинг учун доимо тоза, пок юриш, иблисларга қарши ҳаракатлар қилиш, гуноҳ қилмаслик, эзгу фикр, эгу сўз, эзгу амаллар билан яшаш ҳар бир зардуштийнинг кундалик ҳаёт фаолиятининг мазмун ва моҳиятини ташкил этиш керак. Ахурамазда башоратларида жаҳаннам “ҳаётнинг энг ёмон онлари”, осмон эса “руҳнинг энг юксак холати” сифатида ифодаланади. Оламдаги ёмонлик ва ёвузликлар одамларнинг иймонсизлигидан келиб чиқади. Уларни бартараф этиш, бу истикболдаги вазифа бўлиб, иймонли кишилар буларни бартараф этишда фаоллик кўрсатишлари керак, дейилади.

Зардуштийлик динида иймон уч таянчга асосланади: фикрлар софлиги, сўзнинг собитлиги, амалларнинг инсонийлиги. Авестода “берган сўзнинг уддасидан чиқиш, унга содиқ қолиш, савдо-сотик ва шартномаларга қатъий амал қилиш, қарзни ўз вақтида тўлаш, алдамчилик ва хиёнатдан холи бўлиш иймонлилик аломатидир” дейилган. Заратуштра фалсафасига кўра, одам ўлгач, унинг руҳи 3 кун ўз танасида бўлади, тўртинчи кунда ғўзал қиз қиёфасидаги фаришта кузатувида нариги дунёга “чинвот” (қил кўприк) кўпригидан ўтиб жаннатга кетади. Гуноҳкорлар эса чинвотдан ўтолмай жаҳаннамга ғарқ бўладилар. Яхшилар эса яна янги таналарда яшашни давом эттирадилар.

Авесто бу борлик дунёни одам учун синов майдони, деб тушунтиради. Зеро, инсоният, дастлаб, Йима подшо бўлган даврларда азалий-абадий бахт-саодат маконида касаллик ва ўлим кўрмай, олтин асрни бошидан кечирган. Йима минг йил подшо бўлиб, жаннат макон юрт яратган. Унда мағрурлик ғолиб келиб, Ахурамазда ман этган таом-қорамол гўштини еб қўяди ва жазога тортилади. Натижада унинг авлодлари, яъни барча одамзод тирикчилик дарди – ташвишларига гирифтор бўлади, яъни ёйиш-ичиш заруриятига, касалликлар ва ўлимга юзма-юз бўлади. Ахриман Ахурамазда танасидан ажраб чиқиб, ёвузликлар яратишга тутинади. Энди, дунёни азалий эзгулик бағрига қайтаришнинг бирдан бир йўли пок ҳаёт, ҳалол меҳнат, яратувчилик, ёвузликни қалбдан чиқариб ташлаш, иймонли эътиқодли бўлиш, мискинларга ёрдам бериш, яхши ният, яхши сўз ва яхши амалларга қўл уришдир. Шундай қилиб, Авесто дунёдаги энг қадимги дин-зардуштийлик таълимотини ахлоқий фалсафаси, бу китоб нафақат диний, балки кенг маънода тарихий ва адабий манба, аждодларимизнинг узоқ ўтмиш тарихи ва тафаккур тараққиётининг қомусий йиғиндисидир.

Яқуний хулоса. Авесто тахлилига яқун ясаб шуни айтиш мумкинки, бу илоҳий, тарихий, адабий манбаъ ўзида бир неча давр тарихини қамраб олган. Унинг энг қадимги қатлами “Готалар” (муқаддас кўшиқлар) Заратуштра яшаган замонда таркиб топган. “Готалар”да баён этилган воқеалар тахлили,

уни бронза даврида яратилганлигидан гувоҳлик беради. “Яшт”ларда архаика ва илк антик даври ижтимоий-иқтисодий тараққиёт даражаси мужассамлашган бўлиб, унинг таркибига “Готалар” даври воқеалари омухталаштирилган. Давр жиҳатидан улардан ёш ҳисобланган Видевдат эса сосонийлар даврида (Шопур 1 даврида) тахрир қилиниб китоб холига келтирилади. Бунда анъанавий диний, фалсафий ва ахлоқий қарашлар давр руҳи билан омухталашган. Ҳар қалай, Авестони бир бутунликда таҳлил этганда шуниси аниқки, Заратуштра яшаган замонга қадар ибтидоий аждодларимиз турли қабилавий диний тасаввурларга амал қилиб келишган. Энди эса ибтидоий муносабатлар ўрнини дастлабки синфий жамият эгаллаётган давр бошланди. Бу даврнинг шаклланиши учун кучли мафкуравий ғоя зарурлиги сезила бошланди. Чунки, маҳаллий қабилавий динлар жамият тараққиётининг янги босқичга кўтарилишига тўсқинлик қилувчи кучга айланган эди. Бу мураккаб замонда ўлканинг турли қабиаларини бирлаштириш, бу орқали уларни илк давлатчилик ғояси атрофига уюштириш зарурияти туғилди. Ана шундай заруриятни тўғри тушунган ўз замонасининг илгор кишилардан бири сифатида Заратуштра тарих майдонига чиқди.

У ўз қавми, юрти Туронзаминда ўзига издошлар топа олмаган Заратуштра шимолий-шарқий Эрон вилоятларидан бири Бахдида, унинг қависи Виштасп, бутун хонадони ва аёнлари томонидан яхши кутиб олинади ва шундан сўнг унинг дини ривож топади.

Биз юқорида Авесто жамияти нмана, вис, занту ва дахъюлардан ташкил топганини кўрдик. Ана шу қадимги жамият тизимининг энг юқори босқичи дахъюга этногенез нуқтаи назаридан ёндашилса, дахъю нафақат йирик ҳудудий бирлик, балки маълум бир этник бирликнинг маъмурий ҳудуди ҳамдир. Шундай ҳудудий этник бирликлардан 16 тасини, масалан, Гава Суғуда, Бахди, Маури, Хороева, Тур ва бошқаларни, номлари Авестода тилга олинади. Уларнинг ҳар бири ўз навбатида муайян халқлар номлари билан бевосита боғлиқ этник бирликлардир. Айнан, ана шу Авесто манбаси туфайли қадимда Ўрта Осиё ҳудудларида туб жойли суғдий, бохтарий, хоразмий, марғуш, тур (сак) қабиалари яшаганлигини биламиз. Демак, Авесто маълумотлари ўзбек халқи этногенезини ўрганиш учун ҳам ноёб ёзма манбаъ ҳисобланади.

II. Ўрта Осиёнинг қадимги аҳолиси ҳақида Ахамонийларнинг қоятош битиклари

Сиёсий тарих. Милоддан аввалги II – минг йилликнинг иккинчи ярми Эрон ва Турон замин учун туб ижтимоий-иқтисодий ўзгаришлар ва сиёсий воқеаларга бой давр бўлди. Авесто манбаъсининг реал ҳаёт ва диний ривоятлар асосида битилган маълумотларини таҳлилида форс ва эрон атамаларини Ўрта Шарқда пайдо бўлишини қадимги халқлар миграцияси билан боғлаш анъанага айланди. Ана шу анъанага асосланган, форсларнинг аждодлари - орийлар дастлаб аккадча “Эламту”га (“Тоғли мамлакат”) жойлашган. Эламитлар эса ўз юртларини “Хотамту” деб атаганлар. Қадимги

“Хотамту” (“Эламту”) ҳозирги Эроннинг жанубий-ғарбий қисми ҳисобланади. Бу жойда орийлар макон топгач, “Хотамту” Персуа деб аталадиган бўлди. Манбаъларда ривоят қилинишича, узоқ замонларда бу жойлар шумерлилар томонидан “Ним мамлакати”, яни “баланддаги мамлакат” деб юритилган экан. Ривоятларга кўра, шу юртга қачонлардир (археологик манбаъларнинг тахлилига кўра, милoddан аввалги II- минг йилликнинг иккинчи ярмида) шимолдан орийлар бостириб келиб, ҳукмронликни қўлга киритган ва ўз чарва молларини боқиб юришган. Авестода улар “арья” деб юритилган, яъни озод, эркин чорвадор қабилалар. Секин-аста улар маҳаллий деҳқон жамоалари устидан ўз ҳукмронликларини ўрнатиб, жанубий-ғарбий эрон ҳудудларини хўжайинига, эгасига айланади. Милoddан аввалги VIII асрнинг охири ва VII асрнинг бошларида орийларнинг нуфузли сардорларидан бири Ахамен ўз сулоласига асос солади. Милoddан аввалги VII асрда унинг ўғли Чишпиш форс қабилаларининг иттифоқини тузади. Тахминан милoddан аввалги 640 йилга оид миҳхатларда Парсумаш, яъни форс мамлакатининг подшоҳи сифатида Кир I тилга олинган. У бир неча маҳаллий подшоҳликларни бирлаштириб ягона давлат барпо этади. Милoddан аввалги 559 йилда Кир II ҳокимиятга келади. Бу ҳақда милoddан аввалги 550 йилга оид Вавилон хроникасида Кир II нинг Парсуани ҳукмдори эканлиги эслатилади. Кир II нинг подшоҳлик даврида Яқин Шарқда Мидия, Лидия, Вавилония ва Миср каби йирик давлатлар мавжуд эди. У аввал Мидияни босиб олиб, Эламни ўзига қаратди. Сўнг Вавилония ва Лидияни қўшиб олди. Энди, Кир II нинг ҳужумлари Бактрияга ва сакларнинг ерларига қаратилди.

Милoddан аввалги 545-540 йилларда аҳамонийлар Бактрия, Парфия, Марғиёна, Бактрия ва Суғдиёна вилоятларини бўй сундирадilar. Милoddан аввалги 530 йилда Кир II массагетлар юртига бостириб киради. Кир томонидан Ўрта Осиёни босиб олиш жараёнини уч босқичга бўлиш мумкин. Биринчи босқичда у Парфия ва Каспий бўйи саклари устига юриш қилди; иккинчи босқичда Бактрия ва Амюргия саклари устига юриш; учунчи босқичда Орал бўйи саклари (массагетлар-А.А.) устига юриш. Парфияни қўшиб олиниши ва Каспий бўйи саклари устига юриш Мидияни тор-мор қилинишидан кейинроқ бошланган эди. Милoddан аввалги 530 йили Орал бўйи саклари (массагетлар) устига уюштирилган уруш Кир II учун муваффақийтсиз якунланган. Орал бўйи саклари милoddан аввалги 518 йилда Доро I томонидан истело қилинган. Доро I истелоларига якун ясаб таъқидлаш жоизки, унинг даврида (милoddан аввалги 522-486 йилларда) аҳамонийлар сулоласи Ҳинд водийсидан Ўрта ер денгизига қадар ҳудудларда ўз ҳукмронлигини ўрнатади. Ана шу истелолар натижалари, аҳамонийларга дан (солиқ) тўловчи мамлакат ва халқлар номи аҳамоний подшоҳларининг қоятошларда, Персопол шаҳридаги шоҳ саройи кўтарилиувчи пиллапоя деворларида, Суза шаҳрида қад кўтарган Доро I ҳайкал ёзувларида келтирилган. Улар ҳақида В.В.Струве, В.В.Бартольд, М.М.Дьяконов, И.М.Дьяконов, В.И.Абаев, М.А.Дандамаев, Э.А.Грантовский ва бошқалар кўп ёзганлар. Улар томонидан келтирилган маълумотларга кўра, аҳамоний

подшоларининг битиклари қадимги форс тилида ёзилган турли ижтимоий, сиёсий ва диний масалаларга доир подшо буйруқларидан ва нутқларидан иборат.

Беҳистун ёзувлари. Бу китоба Доро 1 даврида Карманшоҳ ва Ҳамадан шаҳри ўртасидаги йўлда баланд қоятошда қадимги форс, элам ва аккад тилларида битилган. Ёзувда шоҳ Доро 1 хабар қилади: “Мен-Доро, улуғ подшо, шаҳаншоҳ, мамлакатлар подшоси, Виштасп ўғли, Аршан невараси, Аҳамоний. Ахурамазда иродаси билан куйидаги давлатларни кўлимга киритиб, уларнинг подшоси бўлдим: Форс, Элам, Бобил, Оссурия, Арабистон, Миср, Лидия, Мония, Арманистон, Каппадокия, Парфия, Дранғиёна, Арья, Хоразм, Бактрия, Суғдиёна, Гандхара, Сака, Саттагадия, Арахозия, Мака. Ҳаммаси бўлиб 23 давлат”. Шоҳ Доро 1 давом этиб, “Мен Бобилда бўлганимда, куйидаги давлатлар мендан ажралиб чиқиб кетганлар: Форс, Элам, Мидия, Оссурия, Миср, Парфия, Марғиёна, Саттагодия, Сака”. Беҳистин ёзувида яна куйидаги хабарларни ўқиймиз: “Марғиёна номли давлат мендан ажралиб чиқиб кетди. Марғиёналик Фрада исмли бир одам ўзини вилоятнинг ҳокими деб эълон қилди. Кейин мен, Бактрия сатрапи, бўйсунувчи одамим форс Дадаршишни чақириб, унга гапирдим: “Менга бўйсунмаганларни тор-мор қилиш керак”. Дадаршиш кўшинлари билан отланиб, марғиёналиклар билан жанг қилди. Ахурамазда менга ёрдам кўрсатди. Ахурамазда иродаси билан менинг кўшинларим кўзғолончиларни бутунлай мағлубиятга учратди.... Мана мен Бактрияда нималарни қилдим”. Подшо Доро 1 яна ўз ютуқлари ҳақида сўзлашни давом эттириб, дейдики: “Бундан сўнг мен сакларга қарши улар юртига бостириб бордим, уларнинг ўзлари чўққи қалпоқ кийиб юрадилар. Мен дарёга етиб келдим. Уларнинг сардори Скунха исмли одамни тутиб, менинг ҳузуримга келтирдилар. Мен ўз хоҳишим билан саклар юртига янги бошлик тайин қилдим. Шундан сўнг мамлакат менинг қўл остимга ўтди”.

Нақши Рустам. Доро 1 Беҳистун ёзувларида Аҳамонийлар давлатининг ғарбий вилоятларини кўрсатиб берган бўлса, Нақши Рустам ёзувларида мамлакатлар рўйхати Мидия ва Эламдан сўнг шарқий вилоятлардан бошланади. Доро сўзи: “Мен-Доро, улуғ подшо, шаҳаншоҳ, кўп қабилала мамлакатларнинг подшоси, кенг сайхон ерларнинг подшоси, Виштасп ўғли, Аҳамоний, форс, форснинг ўғли, орийлар уруғидан келиб чиққан орий. Форс вилоятидан ташқари куйидаги мамлакатларни мен бўйсундирганман, менга хирож тўловчи бўлган, менинг сўзимни ижро этган, менинг қонунимга асосланиб ривожланаётган: Мидия, Элам, Арья, Бактрия, Суғдиёна, Хоразм.... Сака Хаумаварка, Сака Тиграхауда...денгиздан нариги ердаги саклар”.

Суза ёзуви. Доро 1 нинг Суза шаҳридаги подшоҳ саройида ўрнатилган хайкалидаги ёзувларда Бактрия, Суғдиёна ва Хоразмдан ташқари “балчиқ ва тупроқ ўлкаси саклари” тилга олинади. Сузадан топилган яна бир ёзувда Доро 1 эълон қилади: “Сузадаги саройни мен бино қилганимда унинг безаклари узоқ юртлардан олиб келинган. Уака ёғочи –Ганхарадан, олтин – Сард ва Баўтриядан, ялтироы тошлар ва ложувард- Суғдиёнадан, фируза-

Хоразмдан, кумуш ва бронза – Арахозиядан, тош устунлари-Эламдан етказиб берилган”.

Персепол деворларидаги бўртма расмлар. Персепол (Тахти Жамшид) шаҳрида Доро ва Ксеркс саройига олиб борувчи тош пилла поя деворларига Эрон аҳамонийларига тобе мамлакатлардан хирож олиб келган вакиллар суратлари бўртма услубда ишланган. Хайкалтарош ҳар бир мамлакатдан келган вакилларни савға-саломлари билан шунчалар реал тасвирлаганки, уларни қайси бир халққа тегишли эканини аниқлаш қийин эмас. Чунки, суратларда уларнинг қиёфаси, қийим-бошлари, қуроллари, хатто уларга хос анъанавий ҳайвон суратлари ҳам ўз аксини топган. Маслан, Суғдиёнадан келганлар деворий суратларда 8-қаторни ташкил этади. Улар етти кишидан иборат бўлиб, шоҳга кумуш идишлар, ипак матолари, номаълум ҳайвон териси (Шер бўлса керак) ва икки кўйни етаклаб келаётгани тасвирланган. Ўн биринчи қаторда чўққи қалпоқ кийган тиграхауда саклари тасвирланган. Улар кийим-бошларни кўтариб, дашт отини етаклаб бормоқдалар. Ўн бешинчи қаторда бактрияликларнинг беш вакили асл металлдан ишланган қимматбаҳо идишларни кўтариб ва икки урkachли туяни (бакрианани) етаклаб бормоқда. Ўн еттинчи қаторда хоразмликлар, уларнинг қўлларида дудама ханжар, жангавор ҳарбий болта, билагузик ва жийрон отни етаклаб бормоқдалар.

Шундай қилиб, Персепол суратлари Суғдиёна, Бактрия, Хоразм халқлари ва сак қабилаларининг нафақат кийим-бошлари ва уларга хос хунармандчилик ҳақида, балки бизни қизиқтирган жабҳа-Ўрта Осиёнинг қадимги халқлари этник таркиби тўғрисида ноёб маълумотлар беради. Шунингдек, Ўрта Осиёнинг туб жойли аҳолиси тўғрисидаги тасаввурларимизни бойитади. Умуман олганда, Аҳамоний битикларида қадимда яшаган юртимиз халқларининг вилоятлари, халқларининг номлари, сиёсий жараёнлар (Фрада кўзғолони), саклар юртига қарши юришлар, иқтисодий ҳаёт ва моддий маданият тўғрисида илмий манбавий маълумотларга эга бўламиз.

VII–BOB. ЎРТА ОСИЁНИНГ ҚАДИМГИ АҲОЛИСИ ҲАҚИДА ЮНОН МУАЛЛИФЛАРИ

Қадимги дунё тарихида Шарқ билан Ғарбни бир-бирлари билан боғлаб турган карван йўллари (улар тарихда “Ложувар йўл”, “Шоҳ йўли”, “Буюк ипак йўли”, “Нефрит йўли” ва бошқалар) мамлакатлар иқтисодий ҳаётида катта ўрин тутган. Ана шу йўлларнинг муайян қисмини назорат қилиш (чунки ундан катта даромат келарди) ва назорат ҳудудларини кенгайтириш мақсадида турли баҳоналар ва сабаблар қидирилиб, асосий мақсад йўлида мамлакатлар аро урушлар бўлиб турган. Ана шундай жангу-жадаллардан бири милоддан аввалги VI–IV асрларда қадимги форслар билан юнонлар ўртасида олиб борилган урушлар эди. Қадимги дунёнинг бу икки буюк империялари (Аҳамонийлар ва Юнонистон) ўртасида бошланган урушларда Ўрта Осиёнинг қадимги халқлари ҳам қатнашганлар. Шу муносабат билан юнон муаррихлари Ўрта Осиё халқлари ҳақида тарих учун қимматли маълумотлар қолдирганлар. Айниқса, қадимги Юнонистоннинг юксак илмий ва маданият марказларидан бўлган Кичик Осиё шаҳарлари, улардан чиққан олиму-фузалолар: тарихчилар, географлар ва тарих билан қизиққан турли соҳа йилномачилари Эрон ва Туронзаминнинг қадимги халқлари ҳақида кўп қизиқарли маълумотлар берадилар. Манбаълардан маълум бўлишича қадимги юнонлар тарихи Иониянинг Милет шаҳрида шаклланиб, тарих сўзи иония тилида “тадқиқот”, “изланиш” маъносини беради. Милет тарих мактабининг милоддан аввалги VI асрда ўтган вакиллари билан бири Гекатей бўлиб, у ўзининг “Ер қуррасининг тасвири” асарини Осиёга бағишланган қисмида ҳорасмийлар ҳақида биринчи бор маълумотлар берган. Шунингдек, Гекатей маълумотларига асосланиб, ҳорасмийлар ва уларнинг Амударё куйи ҳавзаларига кўчиб борган авлодлари ҳақидаги илк хабарларни Кичик Осиёлик “Тарихнинг отаси” (Цицерон баҳоси) деб аталган Геродот асари “Тарих”да ўқиймиз¹²⁶. Бу ҳақда Афинея, Степан ва бошқалар ҳам ёзишган. Масалан, Афинея ёзади: “Милетлик Гекатей Осиёни тасвирлаб шундай дейди: “... парфларнинг шарқида текисликлар ва тоғларни ишғол қилган ҳорасмийлар яшайди. У тоғларда ёввойи дарахтлар, тол, юлғун, тиканлик кинара ўсади”. Степан эса “Хорасмия: парфларнинг шарқидаги шаҳар. Гекатей Осиёни тасвирлаб, шундай дейди: “Уларнинг шаҳри Хорасмия”¹²⁷.

Геродот (милоддан аввалги 484-425 йиллар оралигида яшаган) Кичик Осиё шаҳарлари, Вавилон, Финикия, Кипр ороли, Македония, Марказий Греция (Афина), Қора денгиз соҳиллари, Эгей денгизи ороллари, умуман қадимги дунё мамлакатлари ва шаҳарларининг кўпчилигида бўлган. У ўзининг 10 йиллик саёхати давомида (мил.авв.455-445) Ливия, Миср, Оссурия, Бобил, Эқбатонда бўлиб, тўплаган барча материаллари асосида 9 жилдли “Тарих” асарини ёзган. Геродотнинг Ўрта Осиё халқлари тарихи ҳақидаги маълумотлари “Тарих” асарининг I, III, VII, IX жилдларида ўз

¹²⁶ Геродот. “Тарих”, III том, 117.

¹²⁷ Пьянков И.В. Хорасмии Гекатея Мимлетского. ВДИ, № 2, 1972, стр. 6.

аксини топган. У ўзининг “Тарих” асарида бутун эътиборини Афинага қаратган, кўп воқеа ва фактлар Афини сиёсати нуқтаи назаридан ёритилган. Асарда Европа ва Осиё, Юнонистон ва Эрон ўртасидаги урушлар воқеаси ёритилган. Асарда тарихий воқеа ва ҳикоялар кетма-кет, афсона, миф, нақл, ривоят, эртак, масал ва уларнинг асосий мазмуни орасига киритилган кистирма ҳикоялар тарзида берилади¹²⁸ (Ксеркс ва унинг укаси Масист, Томирис ва Кирнинг ҳалоқати ҳақидаги ҳикоя ва бошқалар).

Геродотнинг “Тарих” асарида бизни қизиқтирган масала сак (скиф), массагет, хорасмий ва Хоразм, исседон ва дай, фарф ва маргуш, суғд ва парикан каби Ўрта Осиёда қадимда яшаган ўтроқ ва кўчманчи халқлар ҳақидаги маълумотлардир. У Кирнинг массагетлар устига юриши ва ҳалокати сабабларини ёритади¹²⁹. Скиф халқлари ҳақидаги маълумотлар “Тарих” китобининг 4-жилдида берилади. У Шарқ халқларини менсимай, “варвар” деб қарамайди. Унинг учун Шарқ инсоният маданияти, донишмандликнинг ўчоги¹³⁰, унинг фикрича геометрия, офтоб соати, қонуният, қуроллар, ёзув маданияти қабилар Шарқдан келган¹³¹.

Ўрта Осиё халқлари Юнон-Эрон урушларининг иштирокчиси сифатида юнон муаллифларини қизиқтирди ва асарларида улар ҳақида қимматли маълумотлар берадилар. Масалан, Геродот “Тарих” китобида Бактрия, Бактра ва бохтарийлар ҳақида 13 марта, суғдларни 2 марта, хоразмликларни 3 марта, сакларни 11 марта, массагетларни 19 марта тилга олиб, уларнинг моддий маданияти, урф-одатлари, дини ва тарихи ҳақида ҳикоя қилган¹³².

Геродотнинг қадимги Ўрта Осиё тўғрисидаги асосий фикрлари форсларнинг сак-массагетларга қарши юришлари, Кир II ва Тўмарис ўртасидаги сиёсий муносабатлар, ахамоний ҳарбий кўшинлари сафида аждодларимиз жангчиларининг фаол иштироки, уларнинг яроқ-аслоҳалари, йўлбошчилари, жангларда уларнинг кўрсатган жасоратлари, аждодларимизнинг ахамонийлар асоратига тушиб катта хирож тўлашлари, Акес (Хилменд) дарёси сувларидан фойдаланиш масаласида туғилган мажоралар ва бошқалар ҳақида боради. Геродот ҳеч қачон Ўрта Осиё вилоятлари ва шаҳарларида бўлмаган. Шунинг учун унинг Ўрта Осиёни тарихий географияси ҳақидаги маълумотлари илмий изланишларни талаб қилади. Масалан, Геродот массагетларнинг ҳудудий жойлашуви ҳақида бундай ёзади: “Улар шарқда, қуёш чиқиши йўналишида, Аракс дарёсининг нариги ёғида жойлашганлар... Аракс дарёси Матиёна тоғларидан бошлаб оқади”. Тадқиқотлардан маълумки, Аракс-бу Амударё. Матиёна тоғлари – Помир ёки Ҳиндикуш тоғларидир. Чунки, Геродотнинг ёзишича, Матиёна тоғларида Ҳинд дарёси бошланади.

Геродот “Тарих” асарининг III – китобида (117- боб) Акес суви мажорасида Скилак ва Гекатейдан олган маълумотларига асосланиб

¹²⁸ Сулаймонова Ф. Шарқ ва Ғарб. Тошкент-1997. 48 бет.

¹²⁹ Геродот. “Тарих”, том I, 201, 204-215.

¹³⁰ Ўша асар, том I,4; том II, 4.

¹³¹ Ўша асар, том II, 109, 177; том IV, 180.

¹³² Сағдуллаев А. Қадимги Ўзбекистон илк ёзма манбаъларида. Тошкент-1996.34 бет.

куйидагиларни ҳабар қилади: “Осиёда ҳар тарафидан тоғ билан қуршалган бир водий бор, тоғда бешта дара бор. Бир вақтлар бу ерлар хорасмийларга қараган ва хорасмий гиркан, парфян, саранг ва фаманейларга чегарадош бўлган. Ана шу водий атрофидаги тоғлардан Акес деб аталувчи катта дарё оқиб тушган. Шу дарё беш ирмоққа бўлиниб, юқоридаги халқлар ерларини суғорган... Аммо форсларга қарам бўлгандан кейин бу халқлар мана қандай аҳволга тушдилар. Шоҳ тоғ дараларини беркиттириб, тўғон дарвозалар қурдиради. Водийда снъий қўл ҳосил бўлади. Илгари шу сувлардан фойдаланиб келган қабилалар энди бу имқониятлардан маҳрум бўлиб, даҳшатли ҳолатга тушадилар. Қишда, албатта, бошқа жойлардагидек, илоҳият уларга ҳам намгарчилик юбаради, ёзда эса улар экадиган тариқ ва кунжут доим сувсиз қолади. Мутлақо сувсиз қолганда улар хотин-бола чақалари билан Парсуага борадилар, шоҳ саройи қаршисига туриб олиб баланд овозлар билан ачинарли ҳолда фарёд қиладилар. Улардаги сув танкислигини кўрган шоҳ арзгўйлар томонидаги тўғон дарвозаларини очишни буюради. Ерлар суғорилгач, яна тўғонни беркитишни буюради, энди бошқа сувга ташна қабила ерларига сув очадилар. Бироқ, мен билдимки, тўғон дарвозасини очиш учун шоҳ катта пул (божлардан ташқари) олар экан. (порахўрликка ишора – А.А.) Ишлар ана шундай¹³³» Геродот асаридан келтирилган бу эпизоддан Аҳамонийлар ҳукмронлиги остида аждодларимиз, айниқса, оддий меҳнаткаш жамоалар аҳволи қанчалик огир бўлганлигини гувоҳи бўламиз.

Геродот келтирган мана шу эпизоддан келиб чиқиб, Тарн, Альхайм, Хеннинг, Пьянков, Ғофуров ва бошқалар хоразмликлар дастлаб Марв-Хирот атрофида яшаганлар, кейинчалик Аҳамонийлар сиқуви натижасида ҳозирги жойларига кўчиб келган бўлсалар керак, деб фикрни юритганлар. Тадқиқотчилар, айниқса В.А.Лившиц қадимги Хоразм тили Авесто тилига яқин, деган хулосага келади. Шу фикрдаги олимлар (В.В.Струве, И.М.Дьяконов, В.Г.Луконин, М.Мэри Бойс, С.П.Толстов, М.Исҳоқов ва бошқалар) Авестонинг энг кўхна қисмлари, яъни “Гота” гимнлари Хоразмда яратилган, дейдилар. Эхтимол, Гота гимнлари Хороевада (Хорасмияда) яратилиб, хорасмийлар уни ўзлари билан (милоддан аввалги VI асрнинг охириги чорагида) Амударё куйи ҳавзаларига олиб келган, дейиш тўғрироқдир. Бу вариантда ҳам Авестонинг “Готалари” хоразмликлар жамоасида яратилганлигини тасдиқлайди.

Геродот Бақтрияни кўп тилга олади. Кир II нинг ҳарбий юришларига “Бобил, Бақтрия халқи, саклар ва мисрликлар тўсиқ бўлиб турганлар” деб ёзади Геродот¹³⁴. Геродот маълумотларида берилган “Бақтрия халқи” тушунчаси маълум бир этник бирликни англатади. Халқ маъносини берувчи “этнос” сўзи Геродот “Тарих”ида кўп учрайди.

Геродотнинг ёзишича, Доро 1 Аҳамонийлар давлатини 20 та сатрапликларга бўлиб бошқарган. Шундан 3 таси Ўрта Осиё худудлари билан боғлиқ жойлардир. Масалан, “Тарих” китобида куйидагиларни

¹³³ Геродот. «Тарих», том III, 117.

¹³⁴ Геродот. “Тарих”, том I, 153.

ўқиймиз: Бактрияликлардан эгларгача бўлган халқлар 300 талант (бир талант 33,655 кг кумушга тенг- А.А.) солиқ тўлаганлар. Бу – ўн иккинчи ўлка”¹³⁵ “Саклар ва каспийлар 250 талант тўлаганлар. Бу ўн бешинчи ўлка. Парфянлар, хорасмийлар, суғдлар ва арийлар 300 талант тўлаганлар. Бу ўн олтинчи ўлка”¹³⁶. Геродот аждодларимизнинг этник таркиби, уларни кийим-боши, ҳарбий қуроли ҳақида ҳам маълумотлар беради, яъни “Бактрияликларнинг бошларига кийган қалпоқлари мидияликларникига жуда ўхшаган, улар тростникдан ясалган ўқ ва калта найзалар билан қуроланганлар. Саклар (скиф қабиласи) узун чўққили қалпоқлар кийган. Улар кенг шарвар кийганлар, сак камони ва ханжарлари билан қуроланганлар. Булардан ташқари уларда яна сагарислар, яъни икки тиғли жангавор ойболталар бўлган. Ушбу қабила (айнан скиф қабиласи) амиргия саклари деб номланган. Форслар скифларнинг ҳаммасини саклар деб атайдилар. Бактрияликлар ва сакларнинг сардори Гистасп – Доро ва Кирнинг қизи Атоссанинг ўғли бўлган”¹³⁷. “Парфянлар, хорасмийлар, суғдлар, гандарийлар ва дадиклар бактрияликларнинг қуролига ўхшаган яроғ-аслохалар билан ҳарбий юришга кирганлар. Уларнинг йўлбошчилари: парфян ва хорасмийларда Фарнакнинг ўғли Артабаз; суғдларники-Артей ўғли Азан бўлган”¹³⁸. “Бактрия чавандозларининг қуроли пиёда аскарлар қуролига ўхшаган, худди каспийларникини ўзи эди... Каспийлар ва париканийлар ҳам худди пиёда аскарлардек қуроланган эдилар. Араблар ҳам худди пиёда аскарлардек қуроланган эдилар, аммо уларнинг барчаси туяларда шундай тез чопар эдиларки, улар тез юришда сипоҳийлардан қолишмас эдилар”¹³⁹.

. Геродот Ўрта Осиёнинг қадимги халқлари ҳақидаги ҳикояларини айнан массагетлардаш бошлайди: “Бу халқларни ўзига тобе қилгандан сўнг,- дейди Геродот- Кир массагетларни истило қилиш мақсадини ўз олдига қўйган. Бу массагетлар, айтишларича, жасур ва беҳисоб қабиладир. Улар шарқда, қуёш чиқиши йўналишида, Аракс дарёсининг нариги ёғида исседонларга рўпара бўлиб жойлашганлар. Баъзилар уларни скиф қабиласи, деб ҳисоблайдилар.”¹⁴⁰ “Баъзиларнинг айтишига кўра, Аракс Истрадан катта; бошқалар эса, аксинча, бу дарёни кичик деб ҳисоблайдилар. Аракс дарёсида ороллар кўп...Бу оролларда яшовчи одамлар ёзда мевали дарахт ҳосилини йигиб, қишга қуритадилар....Массагетлар гулхон атрофига йиғилишиб, пишган меваларни оловга отадилар. Улардан чиққан ҳиддан, эллинлар вино ичиб маст бўлганларидек, кайф қиладилар. Оловга қанча кўп мева ташланса, ундан чиқадиган ҳид кўпайиб, бадмаст бўладилар. Сўнг ўринларидан туриб, ўйнашадилар, ашула айтишадилар. Бу қабилаларнинг турмуш тарзи ҳақида шундай ҳикоя қиладилар. Аракснинг бир ўзани ...Каспий денгизига қуйилади. Каспий денгизи бошқа сув омборлари билан боғланмаган

¹³⁵ Ўша асар, том III, 92.

¹³⁶ Ўша асар, том III, 93.

¹³⁷ Ўша асар, том VII, 64.

¹³⁸ Ўша асар, том VII, 66.

¹³⁹ Геродот. “Тарих”, том VII, 86.

¹⁴⁰ Ўша асар, том I, 201.

денгиздир¹⁴¹. “Массагетларнинг кийим-кечаклари скифларникига ўхшайди ва турмуш тарзи ҳам ўхшаш. Улар отда ва пиёда қиладилар. Одатда, уларнинг қуроллари камон, найза ва жангавор ойболталардан иборат. Уларнинг ҳамма нарсалари олтин ва мисдан ишланган. Аммо, барча санчиқ, ўқ ва ҳарбий болталарнинг металл қисми мисдан ишланган (бронзадан демокчи-А.А.), бош кийимлари, бел камари олтин билан нақшланган. Улар отларининг эгар-жабдуқларини ҳам уст-бошлари каби олтин билан безатадилар. Темир ва қумушдан ясалган буюмлар уларнинг рўзғорида ишлатилмайди, чунки бу металллар массагетларнинг ерларида умуман учрамайди. Аммо, уларда олтин ва мис жуда кўп”¹⁴²

“Массагетларнинг урф-одатлари ҳақида мана нималарни айтиш мумкин: Оиладаги эркакларнинг ҳар бири биттадан аёлга уйланади, аммо, улар оиладаги аёлларнинг истагани билан бирга жинсий алоқада бўлиши мумкин..... Массагет бирон бир аёлга илакишиб қолса, ўзининг ўқдонини унинг юртаси эшигига осиб, ичкарига киради ва шундан сўнг бамайли ҳатир ўзга хонадон бекаси билан жинсий алоқада бўлиши мумкин. Уларда инсон учун (ҳеч қандай) қатъий норма белгиланмаган. Лекин, агар кимки ўта қариса, унинг барча қориндош-уруғлари йиғилишадилар ва қариёни ўлдиришиб, унинг этини қурбонликка сўйилган ҳайвон ғўшти билан бирга қайнатиб ейдилар. Бундай ўлим улар учун энг фахрий ўлим ҳисобланади. Бошқа сабаблар билан ўлган кишилар ғўштини улар истемол қилмайдилар, аммо ерга кўмадилар..... Массагетлар буғдай экмайдилар, чорвачилик ва балиқчилик билан шуғулланадилар (Араксда балиқ зиётидан ортиқ) ҳамда сут ичадилар. Массагетларда улуғланган ягона худо-бу Қуёшдир, Қуёшга улар отни қурбонлик қиладилар, чунки худога дунёдаги энг чаққон-тез чопар жонликни қурбон қилиш лозим деб ўйлайдилар”¹⁴³.

Милоддан аввалги 530 йилда Кир II массагетлар устига юриш қилади. Геродотни ёзишича, шу кезларда массагетлар подшоси ўлган бўлиб, унинг ўрнига бева хотини-Тўмарис подшолик қиларди. Геродот ушбу воқеани куйидагича ҳикоя қилади: “Массагетларнинг подшоси ўлган шохнинг беваси эди. Унинг номи Тўмарис эди. Кир II уни хотинликка олиш баҳонасида, унга совчилар юбаради. Аммо, Тўмарис Кирни унга уйланиш учун эмас, балки массагетлар подшолигини эгаллаш учун шундай қилганини тушуниб қолади ва унга рад жавоб беради. Кир айёрлик йўли билан ўз мақсадиге етаолмагач, массагетлар юртига очиқ уруш эълон қилади. Дарёдан (Араксдан) кўшинни ўтказиш учун подшо сол-кўприк (понтонный мост) қуришга буюради, кўприк устига эса минора қурдиради. Кир кўшинлари бу ишлар билан бандлигида Тўмарис Кирга вакил юбариб, “Мидялилар подшоси! Кўприк қуришни тўхтат! Сен олдиндан билмайсанку, бу ишларинг сенга фойда келтирадимми ёки йўқ. Шаштингдан қайт, ўз мамлакатингга подшолик қилавер, бошқалар юртига кўз олайтирма. Лекин сен, албатта, маслаҳатимга кўнмайсан, тинчликни уйламай, ўз билганингдан қолмайсан. Агар сен массагетлар

¹⁴¹ Ўша асар, том 1, 202.

¹⁴² Ўша асар, том 1, 215.

¹⁴³ Геродот, “Тарих”, том 1, 216.

устига ҳарбий юриш қилишни жуда истаётган бўлсанг, дарёга кўприк қуришни тўхтатгинда, дарёдан биз томонга бемалол кечиб ўтавер, мен кўшинларимни соҳилдан уч кунлик йўл нарига олиб кетаман. Агар сен истасанг, соҳилдан уч кунлик йўл нарига кўшинингни олиб кет, мен дарёдан кечиб ўтай, сенинг юртинг чегараларида жангга қилайлик” Шундан сўнг Кир амалдорлари билан маслохат кенгаши ўтказди ва Тўмарисни кўшинлари билан ўз ерларида қарши олишга келишадилар.

Аммо, йиғинда қатнашганлардан бири-лидияли Крез бундай қарорга келиш катта хатоликка йўл кўйиш билан баробар эканлигини шоҳга исботлайди ва дейдики, “Агар душмонни ўз ерингга киритсанг, сенга катта ҳавф туғилади: мағлубиятга учраб, мамлакатинг бошига офатлар келтирасан. Чунки, массагетлар ғалабадан сўнг ўз юртларига осонликча қайтиб кетмайдилар, аксинча мамлакатинг ичқарисига босиб бораверади. Агар сен ғолиб чиқсанг, сенинг ютугинг унчалар катта бўлмайди. Бу ютуқ уларнинг ерларида юз берса, сен уларни ўз юртларида қувлайсан. Мен ҳар икки ҳолатни таҳлил қилиб, шундай хулосага келдимки, сен душмонни ўз ерида енгиб, тўғридан-тўғри Тўмарис бртига кириб борасан. Менимча, дарёдан ўтиб, улар юртига кириб олайлик, қаний душмонларимиз қанчага чекинар экан, сўнг улар устидан ғолиб чиқиш йўллари йўлайлик” деб Крез ўз режасини баён қилади. “Билсам, массагетлар аслзодаларга хос форс турмуш тарзидан мутлақо беҳабар ва улар (массагет жангчилари-А.А.) шоҳона дастурхон кўрмаган эканлар. Ҳарбий лагерда кўпгина қўйлар сўйилиб, тўкин дастурхон ясаиб, кичик бир отряд билан керагидан ортиқ вино ичимликлари қолдириш режалаштирилади. Асосий кўшин эса дарё томон чекиниши керак. Агар мен адашмасам, - дейди Геродот- душмон лагерида қолдирилган қисмни массагетлар енгиб, лагерда тузалган тўкин дастурхонга ташланадилар, маишат бошланиб кетади. Мўл-кўл винолардан бадмаст бўлган душмон устига Кир кўшинлари ёпирилиб ташланадилар ва буюк ғалабага эришиш имкониятлари яратилади¹⁴⁴.

“Кир биринчи маслохатдан воз кечиб, Крез таклифини қабул қилади. Сўнг шоҳ Тўмарисга ҳабар юбариб, уни чекинишга, дарёдан ўтиб олиб, унинг ерида жанг қилишга тайёр эканлигини билдиради. Малика ваъдасига биноан ўз кўшинлари билан чекинади. Кир эса ўғли Камбисни валиаҳд қилиб тайинлаб, унга Крезни хурмат қилишга ва (урушда бирон ҳол юз бергудек бўлса) доимо ғамхурлик қилиб юришни топширади. Шундан сўнг Кир Крез билан Камбисни Персидага жўнашга рухсат беради, ўзи эса кўшинлари билан дарёдан кечиб ўтабошлади. Араксдан ўтгач, массагетлар ерида Кир туш кўради. Тушида у катта ўғли Гистаспни елкасида қанотлар ва у қанотларни бири Осиёни, иккинчиси Европани ёритиб турган эмиш. Арсам ўғли Гистаспнинг энг катта фарзанди, Аҳамонийлар уруғидан бўлган Доро ўша вақтда 20 ёшларда бўлгани учун ҳарбий хизматга олинмай Персияда қолиб кетган эди. Уйғониб Кир кўрган туши устида ўйлай бошлайди, ...Сўнг у ҳузурига Гистаспни чақириб, гувоҳларсиз дейди: « Гистасп!

¹⁴⁴ Геродот. “Тарих”, том 1, 205-207.

Сенинг ўғлинг менга ва менинг давлатимга ҳавф солмоқда. Бу менга аниқ маълум бўлди... ..Чунки худолар менинг ҳақимда қайғурмоқдалар. Хуллас, тушимдан маълумки, сенинг ўғлинг менинг жонимга қасд қилмоқчи. Шунинг учун Персидага тезроқ қайтгинда ўғлингни жазога торт, мен массагетлар юртини таслим этгач, уйга қайтаман” дейди¹⁴⁵.

Кирнинг тушида илоҳларнинг маълум қилишича, массагетлар билан бўладиган жангда унинг ҳалокати, подшолик эса Дорога ўтиши аён бўлади. Қаттиқ ташвишга тушган Кирни кўнглини кўтариш мақсадида, “эй оълам паноҳ!, Сени ўлимингни истаган кимсани форс бўлиб туғилгандан кўра, тезроқ ўлгани яхши эди. Сен форсларни қулликдан озод этиб, барча халқлар устидан ҳукмронлик қилишни таъминладинг. Агар сенинг тушларинг менинг ўғлимни исёнкор эканлигини аён қилган экан, мен уни сенинг қўлингга топшираман, уни нима қилишликни ўзинг хал қил!”¹⁴⁶ деб Персидага жўнайди.

Кир эса ўз кўшинлари билан Араксдан ўтиб, бир кун йўл босади ва Крез маслохатига кўра лагер қуриб, энг заиф кўшинларидан бир қисмини тўкин дастурхон билан қолдириб, ўзи яна асосий кўшин билан Аракс бўйига қайтади. “Массагетлар армиясининг учдан бир қисми билан Кир II қолдирган кўшин ўртасида қаттиқ жанг бўлади. Жангда форслар кўшини енгиледи. Ғалабадан хурсанд массагетлар тўзаб қўйилган тўкин дастурхонга ташланадилар, маишат бошланади. Массагетлар бадмаст бўлишиб, барчаси уйқуга кетган пайтда, Кир кўшинлари пайдо бўлиб, бир қисм массагетларни қиради, қолганларини осонгина асир оладилар. Асирлар орасида малика Тўмариснинг ўғли, массагетлар сардори Спаргамис ҳам бўлган эди”¹⁴⁷.

Геродот ўз ҳикояларини давом эттириб: “Малика Тўмарис ўз кўшини ва ўғли билан юз берган воқеадан ҳабар топгач, Кирга элчи юбаради ва дедик, “Қонхўр Кир! Қуванма, бу ютугин билан. Узум виносини ичганда сизлар ҳам эс-хушингизни йўқатасиз, сўзлаганда маънисиз, налойиқ иборалар ишлатасиз, ҳалол жангда қурол кучи билан эмас, балки шундай ифлос йўллар билан ўғлимни қўлга олдинг. Энди менинг сўзимга қулоқ сол: ўғлимни бер ва яхшилиқча менинг ерларимдан кет, кўшинимни учдан бир қисмини яқсан қилишга эришдинг. Агар сен шундай қилмасанг, массагетлар илоҳи - Қуёш худоси олдида қасамёд қиламанки, мен сени-қонхўр жаллодни, қонингга тўйдираман”¹⁴⁸. Аммо, Кир элчи сўзларига эътибор бермади, жанга отланди. Малика Тўмарис ўғли Спаргапис эса мастликдан хушига келгач, ёмон аҳволга тушиб қолганини тушунади, занжирбандликдан озод қилишликни Кирдан илтимос қилади. Валиахд қўллари қишандан озод этилгач, нодонлик қилиб қўйганлигидан орият қилиб, ўзини-ўзи ўлдиради”¹⁴⁹

¹⁴⁵ Ўша асар, том 1, 208-209.

¹⁴⁶ Ўша асар, том 1, 210.

¹⁴⁷ Геродот, “Тарих”, том 1, 211.

¹⁴⁸ Ўша асар, том 1, 212.

¹⁴⁹ Ўша асар, том 1, 213.

«Кир Тўмарис таклифини эътиборга олмагач, малика бор кучи билан форслар устига ташланди. Бу жанг, менинг назаримда варварлар билан бўлган тўқнашувларнинг энг даҳшатлиси эди. Жангни бориши билишимча бундай бўлган. Аввало, ҳар икки томон бир-бирларига қарама-қарши туриб олиб, узокдан камондан ўқ отишган. Ўқдонлар бўшагач, найза ва ханжарлар ёрдамида олишув бошланган. Томонлар узок олишадилар, ҳеч ким чекинишни истамайди. Ниҳоят массагетларнинг қўли баланд келади. Деярли форс қўшинлари ва Кир ҳам жангда ҳалок бўлади. У 29 йил подшолик қилган эди. Тўмарис Кир танасини ўликлар ичидан топдириб, унинг калласини одам конига тўлдирилган чарм мешга солишни буюради. Сўнг мағрур она матомида ўз қўшини ва асирлар олдида нутқ сўзлайди: «Сен ўғлимни хиллаю-найранг ишлатиб қўлга туширдинг ва нобуд қилдинг. Мен эса ҳаётман ва сени жангда енгдим. Шунинг учун сенга мен айтган эдим, конингга тўйдираман»¹⁵⁰. Бу хабарларнинг охирида Геродот бундай хулога келади: “Кирнинг ўлими ҳақидаги кўпдан-кўп ҳикоялар орасида менимча, бу ҳикоя энг ишончлидир”¹⁵¹.

Геродотдан аввал аждодларимиз ҳақида илк хабарлар келтирган бошқа бир юнон тарихчиси милетлик Гекатей бўлиб, у милоддан аввалги VI-V асрларда яшаб, юртимиз қадимги халқлари ва аҳамоний империяси ўлкалари рўйхати ҳақида хабар берган. Унинг маълумотларидан Геродот ва Ктесийлар ўз асарларида фойдаланганлар. Хорасмиялар ва уларнинг Амударё куйи ҳавзаларига кўчиши ҳақидаги маълумотларни эса у Скилакнинг “Саёхатнома”сидан олиб, ўзининг “Ер қуррасининг тасвири” асарида баён этган.

Ктесий. Геродотнинг тарихий аъналарини давом эттирган бошқа бир юнон тарихчиси Кичик Осиёдаги Книд шаҳридан чиққан Ктесийдир. У милоддан аввалги V аср охири ва IV асрнинг биринчи ярмида аҳамонийлар саройида шоҳ Артаксеркснинг шахсий табиби сифатида 17 йил хизмат қилган. Қадимги юнон афсоналари таъсирида тарбияланган Ктесий подшо саройида Шарқ халқлари дostonлари ва тарихи билан жуда қизиққан. Шунинг учун у қадимги Шарқ давлатлари, шаҳарлари ва халқлари ҳақида талай маълумотлар тўплаб, “Ҳиндистон тасвири”, “Персика”, “Осиё солиғи ҳақида”, “Ер тасвири”, “Тоғ ҳақида”, “Дарёлар ҳақида” асарлар ёзган. Аммо, уларнинг биронтаси ҳам бизгача тўлиқ сақланиб қолмаган, кейинги давр муаррихлари баёнида, айниқса Диодорда келтирилган парчаларда сақланган.. Ктесий айниқса Ҳиндистон ва Бактрия тарихига тегишли маълумотларга катта эътибор беради. Чунки Ҳиндистон ва унга чегарадош Қадимги Бактрия подшолиги юнон тарихчиларининг фикрига кўра, дунёнинг шарқий чегараларидаги охириги давлат бўлган. Унга чегарадош қадимги Бактрия эса олтин ва лаъли ложувард тош конларига бой ўлка бўлиб, унинг найзабоз ва камончи чавандозлари Эронда машхур эди.

Ктесий асарида тарихий воқеалар ривоятлар денгизида омухталашган бўлсада, айниқса Бактрия, бактрия халқи, унинг тарихига қизиқувчилар кўламининг кенглиги билан қимматлидир. Ктесий Оссурия подшоси Нин ва

¹⁵⁰ Ўша асар, том 1, 214.

¹⁵¹ Ўша асар, том 1, 214.

Бақтрия подшоси Оксиард (бошқа манбаъларда Заратушра) урушлари ҳақида, Кир II нинг бақтрияликлар билан тўқнашуви тўғрисида ҳикоя қилади; Бақтриянинг жуда кўп истехкомлари ва қалъалари тўғрисида, унинг баланд ва мустаҳкам мудофаа деворлари билан ўраб олинган пойтахти Бақтра номли шаҳар бўлгани, унда подшо қасри жойлашгани тўғрисида маълумотлар келтиради ҳамда шу шаҳарни қамал қилган Оссурия подшоси Нин тўғрисида куйидагиларни ёзади: “Нин бақртияликларга қарши юришни бошлаган. У Бақтриянинг қалъалари, ағолисининг кўплиги ва жасурлиги ҳақида хабардор бўлиб, ўзига бўйсундирган халқлардан кўп сонли кўшинларни йиғиб олган. Шу кўшинларга сардор бўлиб, Нин Бақтрия юртига бостириб кирган, аммо вилоятдаги хилма-хил тоғ даралари ва йўллар уни кўшинларни бир неча қисмларга бўлишга мажбур қилган”. Матн мазмунидан маълумки, Нин кўшинлари Бақтра шаҳри деворларини бузиб, қалъа ичига кира олмаган.

Кўп тадқиқотчилар томонидан шубҳа остига олинган Ктесий маълумотлари археология тадқиқотларида ўз тасдиғини топмоқда. Ҳозирги кунда Бақтрия тупроғида милоддан аввалги I-минг йилликнинг биринчи ярмига оид 240 дан ортиқ қишлоқ-қўрғонлар, қалъалар ва шаҳар қолдиқлари топиб ўрганилган. Биргина Сурхон воҳасида жойлашган Кучуктепа, Пшактепа, Бешқўтон, Талашкан, Жондавлат, Бандихон, Бўйрачи, Қизилча, Обишир, Шўртепа каби ёдгорликларни эслаш kifоя. Улар мудофаа деворлари, мудофаа буржлари билан мустаҳкамланган қалъалар ва қўрғонлардир. Қадимги аҳоли у даврларда суғорма деҳқончилик билан шуғулланган. Уй-қурилиши, диний ва дунёвий монументал бинолар қурилиши, кўп тармоқли хунармандчилик ва савдо-сотик, айниқса унинг кулолчилик, металлургия, заргарлик, тўқимачилик ва кўнчилик сохалари Бақтрияда юксак даражада ривожланганлигидан гувоҳлик беради.

Агар Авестода Бақтрияни “энг яхши мамлакатлар ва ўлкалардан бири бўлган, баланд байроқли, гўзал ўлка” деб таърифланса, юнон муаллифлари “минг шаҳарли давлат” деб атайдилар. Герордотдан олдин “бақтрия халқи” тушунчасини буюк Эсхил “Форслар” трагедиясида ишлатади ва форсларда ёш бақтриялик жангчилардан Тенаган ва Аритом исмларини тилга олиб, уларни Саламин жангида (милоддан аввалги 480 йилда) қаҳрамонларча курашиб халок бўлганини эслайди.

Ўрта Осиёнинг қадимги халқлари ҳақида аниқ ва ишонарли маълумотлар Искандар тарихчилари ва улардан кейин ўтган юнон муаррихлари қаламига мансубдир. Милоддан аввалги 329 йилда Македонияли Искандарнинг Бақтрия ва Суғдиёна ерларига ҳарбий юришларида, унинг кўшини билан бирга бўлажак тарихчилар-Птолемей, Аристовул, Онесикрит, Каллисфен ва Харесслар хизмат қилиб, турли хил сиёсий ва маданий воқеяликларни ёзиб борганлар. Аммо, бу маълумотлар уларнинг ўзлари томонидан ёзилган махсус асар сифатида бизгача етиб келмаган бўлсада, у маълумотлардан сўнгги давр юнон тарихчилари ва географлари кенг фойдаланганлар. Масалан, Диодор (мил. авв. 90-21 йиллар) «Тарихий кутубхона», Страбон (мил. авв. 64-24 йиллар) «География» ,

Помпей Трог (мил. авв. 1-милодий 1 аср) “Филипп тарихи” асарларини, Плутарх (милодий 46-127 йиллар), Клавдий Птолемейлар (милодий II аср) ўз ҳикояларини, Плиний (милодий I аср) “Табиий тарих” номли китобини яратдилар. Аммо, Искандар ҳарбий юришлари ҳақида кенг ва тўлиқ маълумотлар римлик Квинт Курций Руф (милоддан аввалги I асрнинг охири – милодий 1 аср ўрталари) ва юнон Арриан (милодий 90/95-175 йиллар) асарларида бизгача етиб келган. Арриан “Искандар юришлари”, Квинт Курций Руф эса “Македонияли Искандар тарихи” асарларини яратган. Куйида уларнинг асарларидан М.Е.Сергеенко ва В.С.Соколовлар томонидан рус тилига ағдарилган вариантдан парчалар келтирамиз.

Арриан. Македонияли Искандарнинг Ўрта Шарқ ва Ўрта Осиё худудларига ҳарбий юришлари ҳақида ёзган антик дунё тарихчиларидан бўлиб, юртимиз қадимги халқлари, уларнинг урф-одатлари, жангавор мард ўғлонлар эканлиги ҳамда енгилмас Искандар кўшинига қутилмаганда пайдо бўлиб, илк бор зарба берган жасур халқлар эканлиги ҳақида ноёб маълумотлар беради. Арриан ҳикоя қилади: “Искандар яқинлашиб келиши ҳақида эшитиб, Бесс Окс дарёсидан кечиб ўтади ва кемаларини ёндириб, Наутака-су-дийлар ерига йшл олади»¹⁵² Спитамен ва Оксирд билан бирга суғд чавандозлари ҳамда Танаис дайлари унга эргашадилар. Бактрия чавандозлари Беснинг қочишидан хабар топиб, ҳар томонларга қараб ўз уйларига йўл оладилар. Искандар Драпсакка етиб келади, кўшинларга дам бериб, уларни Бактриядаги энг йирик шаҳарлар-Аорн ва Бактра томонга юргизади. Бу шаҳарларни хужум қилиб забт этади ... Ҳимоясиз таслим бўлган бактрийларга ҳоким қилиб форс Артабоз тайинланади”¹⁵³.

“Искандар чавандоз кўшинларини маҳаллий отлар билан таъминлаб Суғдиёна пойтахти Марокандага йўл олади”¹⁵⁴. “Шу жойдан Танаис дарёсига қараб юради. Танаис ҳам Кавказ тоғларидан бошланади, Аристовул сўзларига кўра, варварлар (юнонлар ўзга халқларга нисбатан одатда “варвар” иборасини ишлатишга одатланганлар-А.А.) уни Орксант дарёси дейдилар¹⁵⁵; “Шу ерда озик- овқатлар ғамлашга чиққан македонлар маҳаллий аҳоли томонидан қириб ташланади, кейин уларнинг ўзлари тик ва чиқиб бўлмайдиган қояга қочиб бекинадилар. Улар 30 мингга яқин бўлган”¹⁵⁶. “Македонлар қояга чиқиш учун бир неча марта ҳаракат қиладилар; дастлаб улар варварлар ўқлари остида ортга чекинадилар; кўп аскарлар ярадор бўлади; Искандарнинг сонига ўқ тегиб, суягини бир қисмини учуриб кетади. Шунга қарамасдан қоядаги қалъа хужум билан олинади. Македонлар варварларнинг бир қисмини жойида қириб ташлайдилар, уларнинг кўплари ўзларини қоялардан ташлаб ҳалок бўладилар, шунинг учун ҳам 30000 дан 800 киши тирик қолади”¹⁵⁷. “Спитамен ўз жангчилари билан Мароканда

¹⁵² Арриан. Искандар юришлари. III – китоб, 27, 9.

¹⁵³ Ўша асар, III - китоб, 27, 10.

¹⁵⁴ Ўша асар, III – китоб, 30, 6.

¹⁵⁵ Ўша асар, III – китоб, 30, 7.

¹⁵⁶ Ўша асар, III - китоб, 30, 10.

¹⁵⁷ Ўша асар, III – китоб, 30, 11.

кальясини кўриқлаётган македонларга хужум қилади”¹⁵⁸.... “Искандар Марокандага ёрдамчи кўшин юбарганидан хабар топиб, Спитамен қалъа камолини тўхтатиб, Суғдиёнадаги базилейя – подшо шаҳрига отланади¹⁵⁹ (Базилейя Пойарикдаги Кўктепа болса керак- А.А.). “Спитамен яна 600 та скиф отликларини ўз кўшинига кўшиб олади ва скиф иттифокдошларидан кўнгли кўтарилиб, хужум қилаётган македонларга қарши жанг қилишга қарор қилади. Скиф даштларининг текислигида туриб у душмоннинг хужумини ҳам қутмади, душмонга хужум ҳам қилмади; фақат унинг чавандозлари пиёда македонларнинг атрофида от чоптириб юрдилар ва уларга ўқ отдилар”¹⁶⁰. “Фарнухнинг аскарларидан улар осонгина қутилдилар, чунки уларнинг отлари чакқонроқ бўлиб, ўша пайтда ҳали чарчамаган эди, Андромах кўшинларидаги отлар эса олис йўлларда чарчаб, емиш камлигидан заифлашганди. Скифлар жанг майдонида турган ва чекинаётган македонларга ғайрат билан хужум қиладилар”¹⁶¹. “Кўпдан-кўп македонлар яраланади ва ҳалок бўлади; хуллас аскарлар тўртбурчак бир қатор сафланиб, Политимет дарёси томонга чекинадилар; бу ерда ўрмон бўлиб, ўрмондаги чангалзорлар варварларнинг ўқларига тўсиқ бўлади ва пиёда аскарларнинг ҳаракатларига кўпроқ фойда келтиради”¹⁶². Арриан шу ерда Искандар кўшинларини кечувдан ўтиш вақидаги тартибсизлик, улар орасида юз берган кўркув ҳақида гапириб, сўнг ҳикоясини давом эттиради: “Македонларнинг хатоларини сезиб қолган отлик варварлар ҳар иккала қирғоқдан отлари билан дарёга ташланадилар.... Македонларнинг баъзилари дарёдан кечиб ўтган эдилар ва узоқлашганларнинг ортидан варвар суворийлари қувадилар, бошқа бирлари дарёни кечиб ўтаётганларга рўбаро бўлиб, уларни ортга, сувга улоқтирадилар ёки ўқ отадилар ёки дарёга келаётганлар ортидан хужум қиладилар. Оғир аҳволга учраган македонлар дарё ўртасидаги кичик оролга ташланадилар. Спитамен аскарлари уларни ўраб олиб, ҳаммасини қириб ташлайдилар; бошқа бир кичик қисмини асирликка олиб, ҳаммасини ўлдирадилар”¹⁶³. (Аррианни бу ҳикояси Зарафшон дарёсининг Пойарик туманида Оқдарё ва Қора дарё каби ирмоқларга бўлинган жойида Мианкал номли кичик бир орол ҳосил бўлган, гап шу орол ҳақида бормоқда-А. А.). «Шу мағлубият ҳақида Искандарга хабар етиб келганда у аскарларнинг аччиқ тақдирларидан қайғуга тушади ва Спитаменга қарши шиддатлихужум қилишга қарор қилади. У ўзи чавандозлар кўшинининг ярмига ва тез юрар пиёда аскарларга бош бўлиб, Марокандага йўл олади, унинг билишича, Спитамен шаҳарга қайтиб қалъани яна қамал қилган”¹⁶⁴. Арриан ҳикоясини давом эттириб хабар қиладикки, Искандар уч кун узоқ йўл босиб, тўртинчи куни тонгда Марақандага етиб келса, ундан хабар топган Спитамен аллақачон шаҳарни ташлаб сахрога

¹⁵⁸ Ўша асар, IV – китоб, 5, 2.

¹⁵⁹ Ўша асар, IV – китоб, 5, 3.

¹⁶⁰ Арриан. Искандар юришлари. IV китоб, 5, 4.

¹⁶¹ Ўша асар, IV китоб, 5, 5.

¹⁶² Ўша асар, IV китоб, 5, 6.

¹⁶³ Ўша асар, IV китоб, 5, 8.

¹⁶⁴ Ўша асар, IV китоб, 6, 3.

чекинади. Искандар уни кетидан изма-из қувиб, йўл-йўлакай учраган маҳаллий аҳолини аёвсиз қиличдан ўтказиб, қишлоқ ва шаҳарларни вайрон қилади. “У Политимет дарёси сувларидан фойдаланувчи бутун мамлакат ерларидан ўтди”¹⁶⁵, дейди Арриан. Демак, Спитамен Бухоро томон чекиниб, Қизил Кум ичкарасига қириб кетган. Самарқанд ва Бухоро оралигидаги аҳоли пунктларининг деярли барчаси Искандар қўшинларидан азиат чеккан.

Аррианни ёзишича, Искандар аламидан ўтказган ёвузликларини яқунлаб, Спитаменга етаолмай Зариспда (Балх қалъасига- А.А.) қишни ўтказди. Шу пайтда Искандар хузурига Хоразмдан колхлар ва Амазонка қабилаларига қўшни бўлиб яшаганлиги ҳақида ҳикоя қилиб подшо Фарасман келади ва унга Хоразмдан шимолда яшовчи қабилаларни истило қилиш ниятида бўлса, ҳар қандай ёрдамга тайёр эканлигини билдиради. Искандар Фарасманга миннатдорчилик билдириб, у билан дўстлик иттифоқи шартномасига имзо чекади ҳамда Понт денгизи томон юришга ҳозир вақти йўқлигини билдириб, Фарасманни Бактрия сатрапи форс Артабоз хузурига юбариб, ватанига жўнатади. Ўзи эса Суғдиёна шаҳарларида қолдирган ишончли одамларига - ҳокимларига қарши чиққанларга жазо бериш ва Суғдда тартиб ўрнатишни режалаштиради¹⁶⁶. Ниҳоят, Искандар махсус қўшин билан бирнеча яқинларини Бактрияда қолдириб, “уларга шу давлатни назорат қилиб туриш билан бирга варварларнинг ғалаёнлар кўтаришига йўл қўймаслик ва бошланган кўзғолонларни бостириш ҳақида буйруқ бериб” ўзи Мароқандага отланади¹⁶⁷. “Искандар шу ишлар билан банд бўлган пайтда, Спитамен скиф-массагет ерларида 600 та отлик сипоҳийларга бош бўлиб, Бактриядаги бир қалъага етиб келади. Қалъа кўриқчиларининг бошлиги Фрурах ва унинг аскарлари ҳам душмон томонидан хужум ҳавфини кутмаганлар, аскарлар қирилади. Фрурах асирликка олинади. Шу қалъани қўлга киритишганларидан кўнгли кўтарилиб, улар бир неча кундан сўнг Зариспга етиб келадилар, аммо шаҳарга хужум қилмадилар ва катта ўлжани қўлга олиб ортга қайтишга қарор қилдилар”¹⁶⁸. “Кратер бу ҳақда хабар олиб, массагетларга қарши шиддатли юриш бошлади. Улар бундан хабардор бўлиб, чўлга чекинадилар. Кратер Спитаменнинг изидан қувиб, унга сахро чегараларида етиб олади; унинг (Спитаменнинг – А.А.) бошчиллигида яна мингта отлик массагетлар бор эди. Македонлар ва скифлар ўртасидаги кучли жангда македонлар ғалаба қознадилар. Скифларнинг 150 та чавандозлари ҳалок бўлади. Бошқалари осонлик билан чўлга бекинадилар; уларнинг кетидан қувиш македонлар учун оғир бўлади”¹⁶⁹. Жангда катта талофат кўрган Спитамен айғоқчилари орқали билдики, македонлар уларни ҳар томондан қуршаб, сиқувга олган. Кутилишни ягона йўли македонларнинг Кен бошчиллигидаги қўшинларига қарши шиддатли хужум билан ғалаба қозониб, қуршовдан

¹⁶⁵ Ўша асар, IV китоб, 6, 5.

¹⁶⁶ Арриан. Искандар юришлари. IV китоб, 7, 1; 15, 4, 5, 7.

¹⁶⁷ Ўша асар, IV китоб, 16, 1, 2.

¹⁶⁸ Ўша асар, IV китоб, 16, 4.

¹⁶⁹ Ўша асар, IV китоб, 17, 1, 2.

чиқиш. Шу мақсадда Спитамен Гава суғдийлари билан скиф-массагетлар юрти чегараларига йиғилиб, отрядидаги 3000 кўчманчи чавандозларни Суўдиёна томонга юришга кўндиради¹⁷⁰. “Бу скифлар, - Аррианни ёзишича, - жуда ҳам қашшоқ аҳволда яшаганлар; бойлик мулкларидан ажраб қолишдан кўркмас эдилар, шунинг учун уларни ҳар қандай урушларга рози қилиш осон эди. Кен Спитамен унга яқинлашиб келишини сезиб, унга қарши чиқади”. “Шиддатли жанг бошланиб, у македонлар учун ғалаба билан якунланди; бу жангда душмоннинг 800 та отлик чавандозлари, Кен қўшинидан эса 25 та чавандоз ва 12 та пиёда аскар ҳалок бўлади. Кўпчиллик бактрияликлар Спитаменни ташлаб, уни ёлғиз қолдирадилар ва Кен олдига етиб келиб, асирга тушадилар”. “Мағлубиятга учраган кўчманчи чавандозлар ўзлари билан жангда қатнашган қуролдошлари-бохтарийлар ва суғдийларни от-араваларидаги юкларини талаб, Спитамен билан дашт ичида ғойиб бўладилар. Кўчманчи массагет чавандозлари Искандарни ўзи улар изидан қувиб келаётганлигини билгач, ўз сардорлари-Спитаменни бошини кесиб Искандарга юбарадилар”¹⁷¹

Квинт Курций Руф қадимги Юнонистоннинг антик даври тарихчилари мактабининг вакиллари билан бири бўлиб, у ўзининг “Македониялик Искандар тарихи” асарида қадимги Бактриянинг ранг-баранг табиати ва Искандар ҳарбий юришлари ҳақида яхши маълумотлар қолдирган. Масалан у Бактрия мамлакатининг табиати ҳақида шундай ёзади: “Бактриянинг табиати бой ва турли-тумандир. Баъзи жойларда кўпдан-кўп дарахтзорлар ва ток новдаси сероб ширин мева ҳосил қилади; унумдор ерларни кўп сонли булоқ-дарёлар суғорадилар; ҳосилдор тупроғида буғдой экилади; бошқа ерлар ўтлоқлар учун қолдирилади”. “Мамлакатнинг катта бир қисмини ҳосилсиз даштлар эгаллайди; сувсизлик туфайли ташлаб қўйилган вилоятларда на одамлар, на мевалар бор. Понтдан (денгиздан – А.А.) эсаётган шамоллар текисликларга қумларни учириб келтиради; олис масофадан қум уюмлари катта тепаликларга ўхшаб кетади; шу ерда йўлларнинг излари йўқолиб қолади”¹⁷². Курций Руф Искандарнинг Осиёга уюштирган ҳарбий юришлари ҳақида, айниқса унинг Ўрта Осиёдаги ҳарбий ҳаракатлари тўғрисида қимматли маълумотлар қолдирган. Улардан парчалар келтирамиз: “Искандар Бактрия вилоятини бошқаришни тажрибали лашкарбошиларидан бири Артабозга топшириб, унинг билан бирга кўриқчи қўшин ва от-аравалар қолдиради. Ўзи эса ҳаракатдаги қўшинларга бош бўлиб, Суғдиёна саҳросига йўл олади”¹⁷³. “Хуллас, кечки пайт у Окс дарёсига етиб келади. Аммо, унинг изидан келаётган кўпдан-кўп аскарлар унга етаолмайдилар ва орқада қоладилар. Шунинг учун ҳам у баланд тоғ устида ўт ёндиришга буйруқ беради, орқада қолганлар учун аланга нури лагерга яқинлаб қолганликларини билдиради”¹⁷⁴. Македонлар дарёдан соллар орқали

¹⁷⁰ Ўша асар, IV китоб, 17, 4.

¹⁷¹ Арриан. Искандар Юришлари. IV китоб, 17. 5, 6, 7.

¹⁷² Курций Руф. Македониялик Искандар тарихи. VII китоб, IV боб, 26, 27.

¹⁷³ Ўша асар, VII китоб, V боб, 1.

¹⁷⁴ Ўша асар, VII китоб, V боб, 13.

барча қўшин ва уларнинг юк-тоқларини 6 кунда ўтказиб, сўнг узок йўл босиб, “Искандар Мароқандага етиб келади. Унинг мудофаа деворларининг узунлиги 70 стадий; шаҳар қўрғони иккинчи девор билан ўраб олинган”¹⁷⁵. “Танаис ортидаги сикф мамлакатининг подшоси македонлар томонидан дарё бўйида асос солинган шаҳарни вайрон қилиш ва македонларни дарё қирғогидан узок масофага қувиб чиқариш учун катта бир отлик қўшинга бош қилиб акаси Каратазисни юбаради. Танаис дарёси бакрийларни европалик скифлардан ажратиш туради”¹⁷⁶. “Искандар тайёргарлик кўрмасдан биринчи бўлиб жанг қилишга эришади, унинг кўз ўнгида душмон чавандозлари отда чопадилар, у эса ярадорликдан бутунлай тузалмаган... Хуллас, у дўстларини маслохатга чақиради”. “У душмондан эмас, ноқулай вазиятдан кўрққан эди. Бактриялилар исён кўтардилар, скифлар безовта қиладилар; унинг ўзи зўрга оёқда туриб, отга минишга ҳам, йўлбошчи бўлишга ва аскарларни рухлантиришга ҳам имкон топмади”¹⁷⁷. Курций Руф Искандар билан Спитамен қўшинлари ўртасидаги жангу-жадаллар ҳақидаги ҳикояларида буюк ғалабаларга ўрганган Искандарни Спитамен ҳарбий тактикалари чўчитиш кўйганлиги, унга қарши қўшинга тажрибали саркардалар ва кўп ҳолларда шахсан ўзи бош бўлиб жангга кириши, душмоннинг “ҳар бир отларида иккитадан қуролланган чавандозлар бўлиб, қутилмаганда улар навбат билан отдан тушиб, отликлар жангида душмонига тўсқинлик қилишлари”, аскарларнинг эпчиллиги отларнинг чаққонлигига ўхшаб кетиши ва уларнинг душмонларга қарши бирданига ортдан, рўппара ва ён томонлардан ҳужумга ўтиб, душмонни довдиратиб қўйишлари ҳақида ёзади¹⁷⁸. Спитамен билан македон қўшини кўмандони Менедем ўртасидаги жангда тажрибали Менедем қанчалар ўз қўшини жангчиларини мардликка ва жасоратга чақириб, уларни рухлантирмасин, ёмғурдек ёғиб турган Спитамен жангчилари сиқувига бардош бера олмайди, Менедемнинг душмон устига даҳшат солиб ташланишлари ҳам фойда бермайди, ниҳоят у “саноксиз яралардан заифлашиб, жонсиз от устидан йиқилади”¹⁷⁹. Македонлар “бу жангларда 2000 та пиёда, 300 та отлик чавандозларидан ажрайди. Жанг майдонидан чиқиб келган аскарларни ўлим жазоси билан кўрқитиб, Искандар бу мағлубият ҳақидаги хабарни эҳтиётлик билан сир сақлади”¹⁸⁰.

Курций Руф ўз асарида Бактрия каби Суғдиёна ҳақида ҳам маълумотлар қолдирган. Унинг ёзишича, “Суғдиёна-кенг ҳудудий масофадаги даштли мамлакатдан иборат, чўлларининг кенглиги 80 стадийга яқинлашади. ...махаллий аҳоли томонидан Политимет деган дарё мамлакат бўйлаб шиддатли оқади. Сув йўли ўзани торайиб, дарё қум ичига оқади ва қумга сингиб кетади”¹⁸¹. Курций Руф Искандар Спитамен билан уч йил

¹⁷⁵ Ўша асар, VII китоб, VII боб, 6,17.

¹⁷⁶ Ўша асар, VII китоб, VII боб, 1, 2.

¹⁷⁷ Курций Руф. Македониялик Искандар тарихи. VII китоб, VII боб, 5, 6.

¹⁷⁸ Ўша асар, VII китоб, VII боб, 30, 31, 32, 33.

¹⁷⁹ Ўша асар, VII китоб, VII боб, 34, 35,36.

¹⁸⁰ Ўша асар, VII китоб, VII боб, 39.

¹⁸¹ Ўша асар, VII китоб, X боб, 1.

давом этган машоқатли урушда ғолиб чиққач, кўзғолончиларни жазолаш учун уларни тирик қолган етакчиларини талаб қилади, деб ёзади. Шунда “суғдийлар асирлардан подшога 30 та кучли эрларни олиб келадилар, улар подшо буйруғига биноан ўлим жазосига берилишини эшитиб, мағрур ҳолатда ғоят хурсонд бўлишиб куйлайдилар”. “Подшо уларнинг мардлигидан ажабланиб, ортга қайтаришга буйруқ беради ва ўлим олдидан уларнинг шодланиш сабабларини суриштиради. Улар айтадиларки, агар улар ўзларига бошқа биров ўлим жазосини берганда, қайғуланиб ўлардилар, аммо ўз аждодларининг ёнига уларни ҳамма қабилалар устидан ғолиб чиққан улуг подшо юбарганлигидан хурсонд бўлишиб, ўз жонажон кўшиқларини айтдилар ва бутун жасурлар орзуси бўлган фахрли ўлимни байрам қилдилар”¹⁸² деб жавоб қилган эканлар.

Страбон машхур «География» асарининг муаллифи. У Ўрта Осиё қадимги халқларининг урф-одатлари, шаҳарлари ва дарёлари ҳақида маълумотлар беради: “Олдинги замонларда бақтрийлар ва суғдийларнинг турмуш тарзи ва урф-одатлари кўчманчиларнинг турмуш тарзидан кўп фарк қилмаган, аммо бақтрийларнинг анъанавий маданияти анча юқори бўлган; лекин улар ҳақидаги Онесикритнинг фикри мақтовга сазовор эмас. Унинг сўзларига кўра, қарлик ва касалликдан қаттиқ толиққан одамларни улар махсус боққанлар ва ўзларининг маҳаллий тилларида “гўрковлар” деган итларга тирик ҳолда ташлаганлар. Бақтрийлар пойтахти деворларидан ташқари жойлар тоза бўлган, лекин мамлакат ичқарисидаги худуднинг катта бир қисми одамлар суяклари билан тўлдирилган; Искандар бу урф-одатни йўқ қилди. Шунга ўхшаган ҳикояларни каспийлар ҳақида ҳам айтиб берадилар: улар 70 ёшдан ошган ўз ота-оналарини қамаб қўядилар ва оч қолдирадилар”¹⁸³. Страбон юртимиз қадимги шаҳарлари ҳақида куйидагиларни ёзади: “Айтишларича, Искандар Бақтрия ва Суғдиёнада 8 та шаҳарга асос солган ва кўпларини вайрон қилган. Вайрон қилганлари жумласидан Бақтриядаги Кариата (бу ерда Каллисфен қўлга тушиб қамокқа олинган), Суғдиёнадаги Мароқанда ва Кира – Яксарт дарёсидаги Кир томонидан қурилган оҳирги шаҳар; бу форс давлатининг чеккаси бўлган. Искандар Кирни иззат-хурмат қилган бўлса ҳам, бу шаҳар аҳолисини кўпдан-кўп кўзғолонлари сабабли уни вайрон қилишга буйруқ берган...”¹⁸⁴. “Суғдиёна ичидан оқаётган дарёни Аристовулнинг айтишича, македонлар Политимет деб аташган. ..Орийлар еридан оқаётган Арий дарёсига ўхшаб бу дарё ҳам мамлакат ерларини суғориб, дашт ва чўл ўлкаларига интилади ва кумлар ичида йўқолиб кетади”¹⁸⁵.

Сиёсий тарих. Македонияли Искандарнинг Ўрта Осиё худудларига ҳарбий юриши муносабати билан кўп мамлакатлар сиёсий ва этномаданий тарихида туб ўзгаришлар юз берди. Милоддан аввалги 329 йилда Искандар ўз қўшинлари билан Ҳиндикуш тоғ тизмаларидан ошиб ўтиб Бақтриянинг

¹⁸² Ўша асар, VII китоб, X боб, 4, 5.

¹⁸³ Страбон. География. XI китоб, XI боб, 3.

¹⁸⁴ Ўша асар, XI китоб, XI боб, 4.

¹⁸⁵ Ўша асар, XI китоб, XI боб, 5.

пойтахт шаҳри Бақтра ва бошқа шаҳарларни осонгина эгаллайди. Бактрия ва Суғдиёнанинг ҳокими Бесс эса охириги Аҳамоний Доро III ни ўлдириб, ўзини Артаксеркс номи билан “улуғ подшо” деб эълон қилади ва Искандарга қарши чиқа олмай, издошлари билан Суғдиёнага, унинг Наутака шаҳрига қочиб, қалъага яширинади. Курций Руфнинг хабар беришига қараганда Искандар қўшинлари Бақтрадан чиқиб, Окс (Амударё) томон юриб, Термиздан ғарбда, Чўчка Гузар кечуви орқали Бесс ортидан Наутакага йўл олади. Қачоқ Бесс билан Спитамен, Аримаз, Датафарн ва бошқалар бирга бўлиб, Искандарни мамлакат ичкарасига киритмаслик мақсадида Бессни оёқ-қўлларини қишанлаб Наутакада қолдирадилар, ўзлари эса Суғдиёна ичкарасига кириб, Искандар хатти-ҳаракатларини кузатадилар. Аммо, Искандар Бессни қўлга олсада, орқага қайтмади, аксинча ҳарбий юришни давом эттирди. Унинг асл ниятини тушуниб етган аслзода саркардалар Искандарни Бессдан подшо Доро III учун ўч олиш эмас, балки мамлакатни истило қилиш ниятида эканлигини пайқаб қоладилар.

Шундан сўнг Спитаменнинг мамлакатни ҳимоя қилиш ҳаракати бошланиб кетди. Спитамен ўз қўшинларини тўплаш ҳаракати билан юрган кезларда, Искандар Наутака ва Мароқанда шаҳарларини осонгина эгаллайди ва Мароқандада ўз ҳарбийларини бир қисмини қолдириб, Яксарт (Сирдарё) томон йўл олади. Уструшона тоғларида Искандар қўшинларига қарши маҳаллий аҳоли-мамакенлар хужум қиладилар. Жангда Искандар яраланади, аммо қаттиқ жанглар Искандар ғалабаси билан якунланади. Тоғликлардан 22 минг киши ҳалок бўлади. Искандар ҳарбий юришлари Яксарт томон давом этиб, Яксарт яқинидаги Кирополис шаҳри қамал қилинади.

Шу вақт Яксарт ортидаги саклар дарё соҳилига тўпланиб, македонларга хужум қилмоқчи бўладилар. Аммо, Искандар шошилинич дарёдан кечиб ўтиб, орада қаттиқ жанглар бўлади, саклар чекинадилар. Сўнг Искандар орқасига қайтиб, Яксарт соҳилида ҳарбий қалъа қуради ва унга Александрия Эсхата (четдаги Искандария) деб ном беради. Шу пайт Мароқанда горнизонидан чопар келиб, Суғдиёнада македонларга қарши кўзғолон бошланиб кетгани, Мароқанда эса Спитамен отрядлари томонидан қамал қилингани ҳақида нохуш хабар келтиради. Кўзғолончиларни тор-мор келтириш учун Искандар шошилинич Фарнух билан Каран бошчиллигида пиёда ва отлик аскарларни Мароқандага жўнатади. Политимет бўйидаги шиддатли жангларда Спитамен юнонлар устидан ғалаба қозонади, икки мингдан ортиқ македонлар ҳалок бўладилар. Искандар учун бу жанг кутилмаган мағлубият бўлиб, Искандар энди жангларга қатъийроқ тайёрланиш зарурлигини тушуниб етади. (Шу жойда Спитаменни тажрибали юнон саркардаси Менедем билан бўлган жангдаги ғалабасини эсланг).

Искандар асосий кучлари билан Мароқандага етиб келади. Аммо, Спитамен бу пайтда Қашқадарё куйи ҳавзасида, Бухоро яқинида эди. Ханузгача енгилиш нималигини билмаган Искандар ғзаб ўтида, Аррианни ёзишича, Самарқанд билан Бухоро ўртасидаги қишлоқ ва шаҳар аҳолисини қиличдан ўтказади. Милоддан аввалги 328 йилда Куйи Зарафшонда бўлган жангларда Спитамен мағлубиятга учраб, тинимсиз жанглар ва сарсон-

саргардонликдан чарчаб, умидсизликка тушган унинг яқинлари Спитамен калласини олиб Искандарга топширадилар.

Юнон тарихчилари ёзишига қараганда, бу урушлар туфайли Суғдиёна харобага айланади, кўпгина суғдийлар Ҳисор тоғ тизмаларига жойлашган қалъаларга яширинадилар. 327 йилда Искандар Оксирд эгаллаб турган “Суғд қалъа”сини қўлга киритиб, Оксирднинг гўзал қизи Рухшанакка (Раксона) уйланади. Суғдиёна ва Бактрия оралигидаги тоғларда жойлашган “Хориен қалъаси”да маҳаллий ҳокимлардан Хориен ўз оиласи ва яқинлари билан яшар эди. Искандар кўшинлари Хориен қалъасини ҳам осонгина эгаллайди. Таъқидлаш жоизки, аслзода Хориен ва Оксирдлар ўз тинчлигини ўйлаб Спитамен каби она-юрт ҳимояси учун қайғурмадилар. Шу муносабат билан шарқшунос олим В.В.Григорьев ватанпарвар суғдийларга ва уларнинг сардори Спитаменга юксак баҳо бериб шундай дейди: “ Агар Доро III Искандардан ўз подшолигини ҳимоя қила олмаган бўлса, Бесс разил номард чиққан бўлса ҳамки, аммо бу ерда, Туронда, шундай дов юраклар топилдики, улар чет элликларга бўйсуниб нималигини обдан тушуниб, уларга итоат этмадилар, шундай қўллар топилдики, улар чақирилмаган бегоналарга қарши халқ қасосини намоён этдилар”.

Искандар Бактрия, Суғдиёна ва Уструшонанинг бир қисмини истило этгач, Ҳиндистонга йўл олади, Ўрта Осиёнинг Хоразм, Фарғона, Чоч ва саклар юрти мустақил бўлиб қолади. Лекин Бактрия, Суғдиёна, Марғиёна ва Парфия вилоятлари салавкилар давлатига қўшилиб, ҳеч вақт ўтмай милоддан аввалги III аср ўрталаридан Бактрия, Суғдиёна ва Марғиёна таркибида Юнон-Бактрия давлати ташкил топади. Хуллас, Искандар Шарқ халқларини аҳамонийлар зулмидан озод қилиб, уларнинг устига юнон зулмини ўрнатди. Подшолар, ҳокиму-тўралар олмашиб, сиёсат ўзгарди, аммо Ўрта Осиёнинг қадимги халқлари мустақил бўлмади. Бу зулмдан қутулиш учун минтақа халқларига жуда кўп вақтлар ва озодлик учун курашлар қилишга, кўплаб қон тўкишга тўғри келди.

Яна шуни таъқидлаш жоизки, македониялик Искандар ўз даврининг тадбиркор, ўз халқининг уддабирон фарзанди эди. Ўша замоннинг сиёсий жараёнлари шундай подшони, шоҳлар шоҳини талаб этди. У ташкил этган урушлар ва ундан кейин юз берган қирғинликлар ҳам халқ бошига кўплаб азоб ва ўлим келтирди. Шу билан бирга, Искандарнинг ҳарбий юришлари Ғарб ва Шарқ ўртасидаги савдо-сотик ва маданий алоқаларнинг ривожланишига олиб келди. Бу жараёнларнинг таъсирини моддий маданиятнинг ривожланишида, қурилиш ва меъморчиликда, кулолчилик ва тасвирий санъатда, янги алифбо ва ёзувларнинг тарқалишида, тангашунослик ва диний эътиқодларда кўриш мумкин. Юнонлар Қадимги Шарқнинг кўплаб маданий-хўжалик ютуқларини қабул қиладилар ва ўзларининг маданий таъсирларини ҳам маҳаллий аҳолининг маданиятига жорий қиладилар.

Искандар Ҳиндистонда ўз мақсадига эриша олмади, у ўз орзулари билан яккаланиб қолди. Искандарнинг ғолибона ҳарбий юришлари, унинг улкан ютуқлари қанчалар юксак бўлмасин, у узок ўлка халқлари тасавурида

улуғ подшо бўлиб қолмасин, улар, айниқса унинг ҳарбийлари қалбидаги ватан севгиси олдида ҳеч нарса бўлмай қолди, унинг жангавор аскарлари олдинга бир қадам ҳам босишни хоҳламай қўйдилар. Улар ортга қайтишни истаб қолдилар. Искандарнинг ҳарбий саркардалари “агар подшо аскарлари жангга рози бўлмаса, уларни хатто қириб ташлаб, Ганг дарёсига янги отаси-худо Амон билан биргаликда юриши мумкин», деб ўйлайдилар.

Бирок, хушёр ва доно Искандар шарқий юришларни тўхтатилишини эълон қилиб, яна бир юксак ғалабани қўлга киритади, яъни оддий аскарлар меҳрини қозанади. Милоддан аввалги 325 йилда македонлар кемаларда Ҳинд дарёси орқали океанга етиб борадилар. Ҳарбийлар иккига бўлиниб, Неарх бошчиллигидаги қисм кемаларда Форс қўлтиғига қараб сузадилар. Искандар ва унинг қисми эса сахролар орқали Эронга йўл оладилар. Милоддан аввалги 324 йилда улар (ҳар икки қисм) сахро ва сув азобини тотишиб, Эроннинг Суза шаҳрида учрашадилар. Шундай қилиб, Македония, Кичик Осиё, Миср, Сирдарё ва Ҳиндистонгача чўзилган кенгликларда йирик давлатга асос солинади. Бу давлатнинг пойтахти сифатида Бобил шаҳри эълон қилинади. Аммо унинг асосчиси буюк Искандар ўлимидан сўнг бу давлат қисмларга бўлиниб, парчаланadi. Жаҳон тарихида янги жараёнлар бошланади.

VIII-БОБ.ЎРТА ОСИЁНИНГ ҚАДИМГИ ТАРИХИ ҲАҚИДА ХИТОЙ МАНБАЪЛАРИ

Жаҳон халқлари тарихидан маълумки, Ўрта Осиё жуда қадим-қадим замонлардан Шарқнинг Ғарбга томон дарвозаси, иқтисодий ва маданий алоқалар узатувчи узели ролини ўйнаб келган. Шарқ халқлари Ғарбга томон турли мақсад сари интилишларида ҳеч қачон Ўрта Осиё ҳудудларини чеклаб ўтмаганлар. Қадимда ва ўрта асрларда Евразия даштлари аҳолиси, айниқса Олтой, Жанубий Сибир, Шимолий Хитой ҳудудлари нафақат иқтисодий, балки этномаданий жиҳатдан ҳам Ўрта Осиё билан ўз аро узвий алоқада бўлган. Бу ҳақда археологик манбаълар кўп фактологик материаллар беради. Археолог А.В. Виноградов бу алоқа натижаларини неолит ва энеолит даври Ўралорти, шимолий ва шарқий Қозоқистон ёдгорликлари билан қадимги Хоразмнинг калтаминорлар маданияти материаллари мисолида яхши кўзатади. Бронза даврига келганда, айниқса йилқичилик ривожланиб, от ва туядан тез юрувчи транспорт ҳайвони сифатида фойдаланиш кашф этилгач, жанубий Сибир ва Ўрта Осиё қабилалари ўртасидаги алоқалар жонланиб кетди.

Милоддан аввалги II – минг йилликнинг ўрталарига келганда Марказий Осиёнинг чўл ва дашт минтақаларида, айниқса унинг Жанубий Сибир, Тоғли Олтой, жанубий – шарқий Ўрол орти районларида, Қозоқистон даштларида чорвадор қабилалар ҳаётида туб социал-иқтисодий ва этномаданий ўзгаришлар юз бердики, дашт аҳолиси орасида мулкий табақаланиш жадал кечди, дашт аҳолисининг асосий бойлиги ҳисобланган чорвага бўлган мулкчилик ўша даврнинг ҳарбий аслзодалари – сардорлар: қабила ва уруғ бошликлари кўлида тўплана бошланди, ўша давр жамиятининг аристократия табақаси, озод ва эркин мулк эгалари пайдо бўлди. Ем-хашак захиралари етарли бўлган минтақаларда чорва молларини тез кўпайиши бу табиий хол. Буни яхши тушунган мулк эгаларининг эътибори ўша давр тақозасига кўра, отлик ҳарбий кўриқчилар-жангавор суворийлар отрядини ташкил этишга қаратилди. Эндиликда чорвадор аслзодаларнинг иқтисодий юксалишидаги асосий омил чорва молларини мунтазам ем-хашак захиралари билан таъминлаб бориш бўлиб қолди. Дашт аҳолисининг ҳали давлат тузилмалари шаклланмаган, қабилавий тартиб-қоидалари ҳукм сурган жамиятида янги яйловларни ўзлаштириш учун ўз аро курашлар муқаррар эди. Ўша давр талабига кўра, чорвадорлар жамоаларида жангавор суворийлар, яъни эркин, озод ҳарбийлар табақаси пайдо бўлди. Улар қадимги Эрон ва Турон халқларининг муқаддас китоби Авестода турлар деб аталган мулкдор чорвадорлар, яъни арийлар эди. Орийлар бронза ва илк темир даври ижтимоий табақаси, шаклланиб бораётган дастлабки синфий жамиятнинг мулкдорлар синфи.

Археологик тадқиқотлар натижаларига кўра, милоддан аввалги II-минг йилликнинг ўраларидан бошлаб, Ўрта Осиёнинг шимолий – шарқидан Сидарёнинг куйи ҳавзаларига Марказий Осиёнинг дашт аҳолиси жадал

кириб келабошлайди. Дастлаб улар Амударёнинг куйи ҳавзаларига жойлашадилар (тозабоғёб маданияти), Уларнинг бир қисми Сирдарёнинг ўрта ҳавзаси, яъни Жанубий Қозоқистон ва Тошкент воҳасига кириб келадилар, Етгисув орқали қадимги Фарғонага (қайроққум маданияти), ундан Қайроққум орқали Уструшона ва Суғдиёна ҳудудларига кириб борадилар. Ҳозирги кунда уларнинг моддий маданият излари бутун Ўрта Осиё ҳудудлари бўйлаб кенг тарқалган. Уларнинг излари хатто Ўрта Осиёнинг қадимги деҳқончилик минтақаларида, айнан Мурғоб воҳаси ёдгорликларида ҳам учрайди. Бронза давридан бошланган бу миграция жараёнлари моддий маданият ва қадимги ёзма манбалар тахлилига кўра, мунтазам равишда то сўнгги ўрта асрларгача давом этган.

Таъқидлаш жоизки, Ўрта Осиё туб жойли аҳолисининг айнан икки қутб билан, яъни шимолий – шарқ ва жанубий минтақалар билан анъанавий узвий боғлиқлигининг заминида муҳим бир омил ётади. Бу ҳам бўлса, улар ўртасида қадим-қадим замонлардан давом этиб келган этник алоқалар эди. Биз юқорида такрор-такрор таъқидлаганимиздек, ўзбек халқи этник асосини эронзабон ва туркийгўй компонентлар ташкил этган экан, тарихий жараёни шундай кечиши табиий хол эди.

Дарҳақиқат, Марказий Осиёнинг қадимги аҳолиси Хитой ёзма манбаъларига кўра туркийгўй бўлган. Бу ҳақда кейинроқ алоҳида тўхтаб ўтамиз. Ўрта Осиёнинг жанубий чегараларида эса қадимдан эроний тилли аҳолилар яшаб келган. Бу икки тилли аҳолининг учрашув нуқтаси, чегара ҳудудлари қадимда Сирдарёнинг куйи ҳавзалари бўлса, илк ўрта асрлардан бошлаб бу чегара Амударёнинг ўрта ҳавзаларига кўчди. Бу тарихий жараёнда туркий кабилаларнинг фаоллиги, уларнинг мунтазам равишда давом этган миграцияси бош ролни ўйнаган. Айнан шу даврдан бошлаб, жанубий Турон ҳудудлари аҳолисининг этник таркибига кўра, аксарият кўпчиллик туркий халқлардан ташкил топганлиги учун Туркистонга айланди.

Туркистон тарихининг қадимги даврлари, унинг халқи ва хўжалиги, турмуш тарзи ва урф-одатлари ҳақида, айниқса Қанғ давлати ва қадимги Фарғона-Даван ҳақида ҳамда Дахя тўғрисида Хитой ёзма манбаъларида бизгача қизиқарли маълумотлар етиб келган. Бу маълумотлар қадимги Хитой тарихчилари Си Ма Цяннинг (милоддан аввалги II-I асрлар) “Тарихий хотиралар” ва Бан Гунинг (милоддан аввалги I аср) “Биринчи Хан династиясининг тарихи” асарлари орқали етиб келган. Биринчи асар (“Ши Жи”) милоддан аввалги 138-90 йилларда бўлиб ўтган воқеаларни ўз ичига олган бўлса, иккинчи асар (“Ханшу”) милоддан аввалги 138-23 йилларда бўлиб ўтган воқеаларни қамраб олган. Унинг муаллифи ўз асарини ёзишда “Ши Жи” да баён этилган маълумотлардан тўлиқ фойдаланиб, уни янги воқеалар баёни билан бойитган.

Ушбу манбаълар маълумотига кўра, Хан сулоласи даврида Хитой империяси билан Хунлар ўртасида муносабатлар ёмонлашиб, Хан хукмдори Уди (милоддан аввалги 140-87 йиллар) хунларга қарши ҳарбий иттифоқчи қидириб, бир замонлари Орол бўйларидан Шарқий Туркистон томон бориб қолган, аммо, у ерларнинг эгалари хунлар билан келиша олмай, улар билан

яйлов талашиб, бир неча бор ўз аро тўкнашувлардан сўнг, Ғарбга чекинишга мажбур бўлган Юечжи (массагетлар қабила иттифоқи) қабилалари орқасидан милоддан аввалги 138 йилда ҳарбий зобит, айғоқчи Чжан Цянни юбаради. Чжан Цяннинг ўз императорига ёзган ҳисобат номасига қараганда, у Шарқий Туркистонда хунлар томонидан қўлга олиниб, 10 йил асирликдан сўнг қочишга улгуриб, ўз саёхатини давом эттиради. У Қашғар орқали Қадимги Фарғона (аслида Дайюан, рус адабиётида Даван бўлиб кетган) давлатига келади. Даванликлар уни яхши кутиб олишиб, Хитойдек буюк давлат билан савдо-сотик қилиш, ўз аро муносабатларни ривожлантиришга, дўстлик алоқаларини ўрнатишга тайёр эканликларини баён қилишиб, улардан шимолда кудратли Кангуй давлати борлиги ва улар билан тинч-тотув яшаётганликларини билдирадилар. Агар лозим бўлса элчи жанобларини Кангуй чегарасигача кузатиб қўйишларини билдирадилар. Даванликларнинг илиқ муомилаю-илтифотларидан манмун бўлган зобит Чжан Цян даванлик ҳамроҳ кузатувида Кангуйга жўнайди. Аммо, Кангуй ҳукмдори билан тил топаолмай, Юечжиларни қидириб, саёхатини давом эттиради.

Милоддан аввалги 126 йилгача Юечжи қабилалари Бактрия (Хитой манбаъларида “Дахя”)га бориб жойлашиб олган эдилар. Юечжиларнинг Гуйшуан қабиласи етакчилигидаги ҳукмдори билан учрашувда: “биз поёни йўқ жангу-жадаллардан чарчадик, энди унумдор ерларга бой мамлакатда тинч-тотув яшамоқчимиз” деб, ундан рад жавобини олади. Ниҳоят, Чжан Цян ўз мақсадига эриша олмай, Бадахшон ва Помир орқали ўз юртига қайтиб кетади. У Шарқий Туркистонда хунлар томонидан яна қўлга олиниб, бир йил асирликда бўлиб, сўнг Хитойга етиб боради.

Шундан сўнг 11 йил ўтди. Чжан Цян милоддан аввалги 114 йилда император топшириги билан Ўрта Осиёга иккинчи марта саёхатга рухсат олади. Энди у 300 кишидан иборат карвонга бош бўлиб, йўлга чиқади. Карвонда бир неча минг пулга тенг олтин ва кумуш, қимматбаҳо шойи-атласлар Ўрта Осиё подшоликларига савға-салом учун олиб олади. Сафар қатнашчиларининг озик-овқатлари учун ўн мингдан ортиқ сиғир ва қўйлар карвон билан жўнатилади. Сафардагиларнинг ҳар бирига иккитадан от берилади. Чжан Цяннинг ўзи Усун, Кангуй ва Дайюанга йўл олган карвонга бош бўлади. У Ҳиндистон ва Араб мамлакатларигача борадиган карвонлар ажратиб, уларни ҳам кўп моллар билан таъминлаб, махсус элчиларни юбаради¹⁸⁶ Улар Иссиқ қўл орқали усунларга бориб, у ердан ғарбий мамлакатларга махсус топшириқлар билан ўз айғоқчиларини карвонларга қўшиб юбаради. Унинг айғоқчилари Парфиягача кириб борадилар ва турли маълумотлар олиб келдилар. Чжан Цяннинг ёзишича, ўша кезларда Кангуй давлатининг жанубий чегара районлари Бактрияни эгаллаган Юечжилар таъсирида, унинг шимолий-шарқий чегара районлари эса хунлар таъсирига тушиб қолган эди. Зобит берган маълумотлардан келиб чиқадиган хулоса шуки, милоддан аввалги II – асрнинг охирларида Кангуй давлатида иқтисодий ва ҳарбий танглик юз беради. Чунки, Хитой билан хунлар

¹⁸⁶ Бан Гу. Чжан Цян, Ли Гуангли таржимаи ҳоли. Ханнома. Ўримчи-1994, 452 бет.

ўртасида бошланган жангларга Кангуй ҳам (хунлар томонида) тортилган бўлиб, бу урушда хунлар енгиледи, аммо Кангуй, ҳар қалай, ўз мустақиллигини сақлаб қолган эди.

Милоддан аввалги I – асрдан бошлаб Кангуй яна ўзини ўнглаб олади. Мана шу воқеалар таъсири бўлса керак, Хитой элчиси Чжан Цян император саройига юбарган ҳисобатида Кангуй ҳақида шундай ёзади: “Кангуй мағрур ва кўрс. У бизнинг элчиларимиз олдида таъзим қилишни ўзига эп кўрмади ва бутун феъл-атвори билан ҳоким номидан унинг олдида юбарилган бизни амалдорларимизни қўшқина давлат элчиларидан, ҳатто усун элчиларидан ҳам куйига ўтказди”. Чжан Цян маълумотларига асосланиб, Си Ма Цян ўзининг “Тарихий хотиралар” асарида қанғиларнинг турмуш тарзи ҳақида фикр юритиб, “улар урф – одатлари бўйича юечжиларга ўхшаб кетади”, деб ёзади.

Хулос, хитойликлар айғоқчи дипломат, собиқ ҳарбий зобит Чжан Цяннинг ҳар икки саёхати давомида император саройига юбарган ҳисобатидан сўнг, Ўрта Осиё, айниқса қадимги Фарғона ва Қанғ давлати, бу давлатлар аҳолисининг урф-одатлари, турмуш тарзи, хўжалиги ва ҳаёти ҳақида тўлиқ маълумотга эга бўладилар.

Қанғ давлати. Хитой манбаъларида Қанғ давлати Кангуй ёки Канцуй деб аталган. Хитой тарихчиси Си Ма Цян ўз хотираларида қанғуйларнинг жойлашиши, ҳарбий кучи, урф-одати, уларга кўшни халқлар ҳақида қисқача маълумот беради. Қанғуйлар ҳақида батафсил маълумот Бан Гу асарида ва бошқа Хитой муаллифларининг асарларида берилган.

Канғуйларнинг хўжалиги, маданияти ва турмуш тарзи ҳақида археолог олимларнинг қовунчи маданиятига оид ёдгорликларда олиб борган илмий тадқиқот ишлари таҳсинга сазовар. Қанғуй давлати ва унинг ташкил топган ҳудуди масаласида яқингача С.П.Толстов фикрига суянган ҳолда Ўзбекистон тарихида нотўғри тасаввурлар ҳукмрон бўлиб келди. Аммо, кейинги йилларда Тошкент воҳаси ва Жанубий Қозоқистонда олиб борилган кенг кўламли археологик қозишмалар Қанғуй давлатининг жойлашган ҳудуди ҳақида тарихий ҳақиқатни юзага чиқарди. Бу масалада Я.Ф.Ғуломов, С. Г. Кляшторний, Ю.Ф.Буряков, К.Ш.Шониёзов, М.И.Филанович ва бошқалар катта иш қилдилар.

Авестода Канха, Птолемейда “кандар” (қанғар), “Шохнома”да турлар деб номланган қабила аслида саклар эди. Турон подшоларининг бош шаҳри Қанғдиз – ҳозирги Тошкент вилоятининг Оққўрғон туманида жойлашган Қанқа шаҳар харобаси эканлиги аниқланди. Хитой манбаъларига кўра, қанғарларда давлат бўлганлиги ҳақида маълумотлар бор. Искандар ҳарбий юришларидан кейин Ўрта Осиёнинг қадимги эрксевар кўчманчи қабилалари жанубда Юнон-Бақтрия давлати ташкил топгач, дархол шимолда кўчманчи қабилалар ва ўтроқ аҳоли маҳаллий ҳокимликлари иттифоқи асосида ўз давлатини тузадилар. Бу давлат ярим ўтроқ, ярим кўчманчи қабилалар конфедерацияси сифатида ташкил топган Қанғ давлати эди. Мунтазам ҳарбий кучга эга бўлган бу давлат Ўрта Осиё жанубида таркиб топган юнонлар ҳукмронлигига қарши қаратилган эди.

Шуниси алоҳида тахсинга сазоварки, бу давлат аҳолиси икки тилда (суғдий ва туркий) сўзлашувчи қабила ва элатлардан ташкил топган бўлиб, бу заминда яшовчи қадимги эроний тилларда сўзлашувчи туб жойли халқларнинг Жанубий Сибир, Олтой, жанубий-шарқий Ўролорти, Шарқий Туркистон ва Еттисув вилоятларида яшавчи туркий қабилалар билан алоқалари, яқинлашиш жараёнлари жадаллашади. Натижада, милоддан аввалги III – асрдан бошлаб Сирдарёнинг ўрта оқими районларида туркий тилда сўзлашувчи янги этнос вужудга кела бошлайди. Милодий эранинг бошларига келганда бу янги этнос сон жиҳатидан кўпайиб, Ўрта Осиёнинг икки азим дарёлари оралигида ва уларнинг теварак-атроф районларида ўз устунлигини таъминлайди ва улар алоҳида қанғар элати бўлиб шаклланади. Ана шу элат бирлиги асосида таркиб топган сиёсий уюшма, яъни ўзбек давлатчилиги тизимининг бошланғич куртаги мана шу Қанғ давлати эди.

Қадимги манбаъларда Қанғ давлатининг қандай идора қилинганлиги, давлат тузилиши қандай бўлганлиги тўғрисида маълумотлар етиб келмаган. Аммо, тўнғич Хан сулоласи тарихида (милоддан аввалги II-I асрларда) Кангуй подшоси ўз оқсоқоллари билан маслохатлашиб иш тутиши ҳақида эслаб ўтилади. Осиёча ишлаб чиқариш принциплари асосида ташкил топган Қанғ давлатида оқсоқоллар кенгаши катта рол ўйнаган. Бу кенгашда қабила бошлиқлари, ҳарбий саркардалар фаол қатнашиб, муҳим давлат аҳамиятига молик масалалар ҳал этилган. Подшо ҳокимияти маслохат мажлиси (анчумана) билан ҳамнафасликда иш юритган. Бундай бошқарув услуби тарихда ҳарбий демократия принциплари асосида ташкил топган давлат тизими деб ном олган.

Қанғ давлатига қарашли ерлар бир неча вилоятлардан ташкил топган эди. Улар агар чорвадор қабилаларга тегишли минтақалар бўлса, уларни бошқариш жабғу (ябғу)ларга топширилган. Қанғ ҳоконлари мамлакатни ана шу жабғуларга таяниб бошқарар экан, улар, одатда, ҳоконларга яқин кишилардан, уларнинг қавму-қориндошларидан, йирик уруғ ва қабила бошлиқларидан тайинланган. Қанғ давлати таркибида бўлган ўтроқ аҳоли вилоятларини бошқариш эса маҳаллий ҳокимликлар тасарруфида қолдирилиб, улар ҳокон томонидан тайинланган туданлар назоратида марказий ҳокимиятга мунтазам равишда солиқ (бож) тўлаб турган. Ана шундай тобе вилоятларга қадимги Хоразм, Суғд вилоятлари, Ўрол тоғолди районлари (аланлар, ян қабилалари) кирган.

Қадимги Хитой манбаъларида Қанғ давлатининг чегаралари аниқ кўрсатилмасда, аммо, милоддан аввалги II- асрда Қанғ давлати Даваннинг шимолий-ғарбида бўлганлиги эслатиб ўтилади, яъни “Кангуй Даван билан чегарадош” дейилган. Милодий I-III асрларга оид кичик Хан сулоласи тарихида эса Шарқий Туркистон вилояти шимолда “кангуйлар билан чегарадош” дейилган. Хитой элчиси Чжан Цян берган маълумотларда ғарбий меридионал йўли ҳақида гап кетганда, бу йўл аввал Давандан, сўнгра Кангуйдан ўтиб, Янцай (аланлар) ерига ўтиб боради, дейилган. Хитой манбаъларига кўра, Қанғ давлатининг асосий ерлари Тошкент воҳаси, Жанубий Қозоқистон, Талас водийси, Чу дарёсининг куйи оқимлари, ундан

то Сарисув дарёсигача бўлган ҳудудларни ўз ичига олган. Си Ма Цяннинг “Тарихий хотиралар “ асарида ёзилишича Қанғ давлатининг пойтахти иккита бўлган. Манбаъда хабар берилишича, Кангуйнинг пойтахти Битьянда бўлган дейлади. С. П. Толстов уларни дастлаб қадимги Хоразмдан қидирди. Аммо, ёзма манбаъларни археологик ёдгорликлар билан қиёсий ўрганиш натижасида олимлар Битьян (Қанғдиз) Хоразмда эмас, балки Тошкент воҳасида жойлашганлигини исботладилар. Дарҳақиқат, Қанғ давлатининг кишки пойтахти сифатида Битьян айнан Тошкент вилоятининг Оққўрғон туманида жойлашган Канкатепа шаҳар ҳаробаси эканлиги аниқланди.

Канка, яъни қадимги Қанғдиз (Битьян) қадимги ипак йўли йўналишида жойлашган, милоддан аввалги III- асрда қад кўтарган йирик шаҳар бўлиб, унинг бизгача сақланиб қолган майдони 150 га. Унинг атрофи мудофаа деворлари билан ўраб олинган. Шаҳар майдонида Қанғ ҳоконининг ўрдаси, шаҳар ибодатхонаси, савдо-сотик ва хунармандчилик мавзелари, йўллар, хавузлар, бозор майдонлари, турор-жой массивлари очиб ўрганилган. V аср ўрталарига келиб Қанғ давлати парчаланиб кетади, Канка эса энди Чоч маликларининг пойтахти бўлиб қолади. Бундай хулосага келишга гувоҳлик берувчи қўлимизда ашёвий далиллар бор, яъни Канкадан V асрга оид Чоч маликларининг расми туширилган тангалар, лойга Чоч маликларининг сурати босилган буллалар топилган. Хитой манбаъларида Қанғ давлати ҳоконларининг кишки пойтахти Битьяндан бошқа ёзги қароргоҳи ҳам бўлган дейлади. Қанғ давлатининг ёзги қароргоҳи манбаъларда эслатиб ўтилган Тарбанд (ҳозирги Ўтрор шаҳри ҳаробаси) шаҳри эди. Тарбанд топоними VIII асрга оид туркий тош ёзувида “Қанғу-Тарбанд” деб эслатилади. Тарбанд (Ўтрор) Қанғ давлати парчаланиб кетгач (V аср ўрталари), Чоч давлатининг таркибида қолади.

Шундай қилиб, Қанғ давлатининг иккита маркази бўлган. Улардан бири Канка (Қанғдиз) бўлиб, у Тошкент воҳасида, Сирдарёга яқин ерда жойлашган. Бу шаҳар археологик тадқиқот натижаларига кўра, милоддан аввалги III – асрда будёд этилган бўлиб, у Қанғ подшоларининг доимий қароргоҳи бўлган. Арис дарёсининг куйи оқимида жойлашган Ўтрор (Тарбанд) эса Қанғ давлати ҳоконларининг ёзги қароргоҳи бўлган. Қадимги Хитой манбаъларида қанғарларга қарашли 5 та вилоят тилга олинади. Улар Сусие, Фуму, Юни, Ги, Юеган бўлиб, бу номлар Хитой тарихчилари томонидан берилган маҳаллий номларнинг хитойча таржималаридир. Тарихий жойлар ва шаҳарлар номларини хитойлаштириш (шундай ҳолат юнон тарихчиларида ҳам учрайди) хансуларга хос улуғ Хитой шовинизмининг асосий мақсади эди. Афсуски, маҳаллий номлар бизгача етиб келмаган. Улар ҳақидаги маълумотлар хитойча ном билан қадимги хитой манбаъларида учрайди.

Милоддан аввалги I аср ўрталарида тўнғич Хан сулоласига мансуб Хитой императорлари буюк ипак йўлининг барча бўғинларида ўз назоратини ўрнатиш мақсадида аввало хунларни, сўнгра усунларни ўзига бўй сундириш йўлида сиёсат юритадилар. Милоддан аввалги 59 йилга келиб, улар Тяншан орқали ўтган шимолий йўлнинг Ёркентгача бўлган қисмини

эгаллайдилар. Худди шу кезларда усун ва хун муносабатлари кескинлашган эди. Бундан фойдаланган Хитой усунларни ўзига иттифоқчи қилади. Қанғарлар эса хунлар билан иттифоқда бўлиб, усунлар устига қўшин тортиб боради. Натижада Хитой-Кангуй муносабатлари янада ёмонлашади. Чунки бу адоват милоддан аввалги II аср охиридан бошланган, яъни Қанғ давлати ўз ташқи сиёсатида Хитойнинг Даванга уюштирган (милоддан аввалги 104 ва 101 йиллар) ҳар икки юришида Даванга мадад бўлиб турган. Милоддан аввалги 65 йилги Ёркент қўзғолончиларига ҳам қанғарлар ёрдам қиладилар. Ўша кезларда қанғарларга халқаро майдонда оғир йиллар бўлди. Кейинроқ қанғарлар билан хунлар ўртасидаги дўстлик иттифоқига зил кетади. Бунга хун ҳукмдорининг парфянлар билан дўстлик аҳдини тузилиши сабаб бўлади. Чунки парфянлар билан қанғарлар ўртасидаги алоқа ёмон эди. Натижада хунлар қанғарларнинг ашаддий душмониغا айланади. Энди қанғарлар Хитойга яқинлашиш йўлини ахтаради. Аммо, Кангуйга келган Хитой элчисига кўрсатилган муносабатни эслаб, Хитой сийсатдонлари Хитой-Қанғ ўртасида дўстлик алоқаларини тиклашга йўл қўймайдилар. Ҳатто улар қанғарларнинг хунлар билан иттифоқини ҳам бузишга муяссар бўладилар.

Хитой императорларининг қанғарларга нисбатан ташқи сиёсатининг заминида қудратли Қанғ давлатини халқаро мавқеини заифлаштиришга қаратилган эди. Буни яхши тушунган қанғар аслзодалари хитойликларнинг босқинчилик ташқи сиёсатида доима қарши турадилар. Милодий асрнинг 80 йилларида Хитой қўшинлари Қанғ ва Даванни эгаллаш учун юриш бошлайди. Даванликлар Қанғ подшоларига ёрдам сўраб мурожат қиладилар. Қанғ ҳарбий қўшинлари душмонни Қашғарда кутиб олади ва орада қаттиқ жанглар бўлади. Жангда қанғарларнинг қўли баланд келади. Саросимага тушган Хитой дарҳол ёрдам сўраб кушонларга чопар юбаради. Худди шу кезларда қанғарлар кушонларга хирож тўлар эдилар. Ушбу мажорара кушонлар аралашгач, қанғарлар Қашғарни ташлаб чиқиб кетадилар. Хитой эса шармандалиқдан қутилиб қолади. Биринчи асрда қанғарлар Бухоро ва Хоразмни эгаллайди. Аммо, бу вилоятлар тезда Қанғ давлати таъсиридан чиқиб, Кушон салтанати таркибига ўтади. Фарбда эса қанғарлар Парфиянинг кучсизланиб қолишидан фойдаланиб, Янцайни (аланлар юртини) эгаллайди.

Қанғ давлатини иқтисодий ҳаётига келсак, Хитой тарихчиси Си Ма Цян уни кўчманчилар давлати деб ёзади. Аммо, милодий эранинг бошларига оид тўнғич Хан сулоласининг тарихида кангуйларни ўтроқ халқ эканлигига ишора қилинади. Кангуйларда қора мол ва қўйлар кўп бўлган, улар зотли отларни кўплаб етиштирганлар, чорва молларининг кўпчилиги Қанғ подшолари ва уларнинг яқинларига қараган, деб эслатилади Хитой манбаъларида.. Шунинг учун бўлса керак, Қанғ ҳокони ва унинг уруғлари баҳор келиши билан қишқи қароргоҳдан ёзги қароргоҳга кўчиб юрган. Чорваси кам овам аҳоли эса воҳадан чиқиб кетаолмаган. Бу вазият қанғарларнинг қамбағал қисмини ўтроқ ёки ярим ўтроқ ҳаёт кечиришга мажбур этган. Хитой манбаълари тахлилига асосланган бундай хулосалар қовунчи ва жети асар маданиятлари ёдгорликларида олиб борилган археологик тадқиқотлар билан ҳам тасдиқланади.

Дайюан (Даван) подшолиги. Қадимги Хитой манбаъларида Қанг давлатига нисбатан ҳам Даван подшолиги ҳақида кўпроқ маълумотлар келтирилади. Қадимги Хитой тарихчиси Си Ма Цяннинг “Тарихий хотиралар” (Ши Жи“) асарида ёзишича: “Даван Хан сулоласидан 10 минг ли (Ли қадимда тахминан 0,5 км га тенг бўлган, ҳозир эса – 576 м. деб қабул қилинган) олисда бўлиб, хунларнинг ғарбий-жанубига, Хан (сулоласи) нинг айнан ғарбига тўғри келади. Даванликлар авлоддан авлодга ўтроқ ҳаёт кечириб келган экан. (Улар) деҳқончилик билан шуғулланиб, шоли, буғдой экар экан. Узум шароби чиқарар экан. Даванда асл отлар кўп бўлиб, мазкур отларнинг ҳаммаси тулпор отлардан экан. Баданидан қизил тер томчилари (ялтираб) чиқиб турар экан. (Даванда) шаҳар, қалъа, уй – иморатлари бор, катта- кичик 70 дан ортиқ шаҳарлар бор экан. Уларда 60 минг оила (300 минг одам) яшар экан. Бу давлат аскарлари ўқ-ёй, найза ишлатар экан ва улар отга минишга, ўқ-ёйдан фойдаланишда мохир мерган экан. Шимолда Қангуй, ғарбда Да-юечжилар, жанубий—ғарбда Бактрия, шимолий—шарқда Усун, шарқда Дандан уйлик, Удун бор экан”¹⁸⁷.

Бу асарда яъни “Ши Жи”да Даваннинг иккита пойтахти бўлганлиги, уларнинг бири Эрши бўлса, иккинчиси Ю (Ючен) эканлиги тилга олинади. Бу икки шаҳарнинг локализацияси масаласида олимлар ўртасида ҳозиргача илмий мунозара ва бахслар давом этади. Ўзбекистон тарихининг 1950 йилда чоп этилган нашрида Даван хукмдорининг қароргоҳи Гушан (Ю-чен) ни Ўзган шаҳри билан таққосланади, Эршини эса А.Н.Бернштамга асосланиб Андижон вилоятининг Мархамат районида жойлашган Мингтепа деб кўрсатилади¹⁸⁸, Ўз даврида Н.Я.Бичурин Эрши бу Қўқон бўлиши керак, деган ғояни ўртага ташлаган. Э.Шаванна тахлилига кўра, Эрши шаҳри Ўратепа ёки Жиззах бўлиши керак. Эрши шаҳрининг локализацияси масаласида А.Н.Бернштам тахлилининг тарафдорлари кўпроқ¹⁸⁹. Аммо, кейинги йилларда Эршини локализацияси масаласида А.Анорбоев янги ғоя билан чиқиб, Эрши бу Эски Ахсикентдир¹⁹⁰, деган асосли хулосага келади. Гушан (Ю-чен) эса Даван подшосининг ёзги қароргоҳи сифатида Косон ёдгорлиги ўрнида бўлган, деган фикрга кўпчиллик олимлар келган.

Милоддан аввалги II асрда, яъни Хитой элчиси Чжан Цян қадимги Фарғонага келганда, у бу юрт қишлоқ ва шаҳарлари обод, суғорма деҳқончилик ва хунармандчилик хўжаликлари юксак даражада ривожланган, кучли қўшинга эга мамлакат эди. Чжан Цян император саройига юбарган ҳисобатида бу мамлакатни Дайюан деб атади ва унинг аҳолиси жуда хуш муомилали, меҳмондўст, кўнгли очиқ одамлар эканлиги, улар қишлоқ хўжалиги экинларидан арпа, буғдой, шоли, беда, момик (пахта) экиб, улардан юқори ҳосил олишларини ёзади. Дайюанликларда боғдорчилик ривожланганлиги, улар узумдан кишини кайфиятини кўтарувчи ичимлик

¹⁸⁷ Си Ма Цян. Фарғона тазкираси. Тарихий хотиралар (“24 тарих” даги Ўрта Осиёга оид материаллар тўплами). Урумчи- 1989, 489-490 бетлар.

¹⁸⁸ История народов Узбекистана, том 1, стр.110. Ташкент-1950.

¹⁸⁹ Матбобоев Б.Х. Ўзбек давлатчилигининг илк боскичларида Фарғона. 35-36 бетлар. Тошкент-2001/

¹⁹⁰ Анорбоев А. Қадимги ва ўрта асрларда Ахсикент. «Ўзбекистон тарихида қадимги Фарғона» тўплами.. !0-11 бетлар. Тошкент-2001.

тайёрлашлари, ҳар бир хонадоннинг ер тўласида бир нечалаб катта хумларда бу ичимлик борлиги ҳақида шундай ёзади: “Дайюаннинг барча жойларида узум виноси тайёрлайдилар. Бой хонадонлар уни катта микдорда тайёрлайди, бу ичимлик хумларда бир неча ўн йилларда ҳам бузилмай сақланади”¹⁹¹ дейди. Дайюанликлар боғларида узумдан бошқа анор, бадринг, ёнғоқ ва бошқа мевали дарахтлар кўп бўлиб, Хитой тарихчилари бу меваларнинг Хитойда пойдо бўлишини Дайюан билан боғлайдилар.

Хитой элчиси Дайюанда кучли давлат тизими шаклланганлиги, унинг аҳолиси 60 минг оиладан (300 минг кишидан) иборат эканлиги, ҳар бир оила мамлакат мудофаасига биттадан, жаъми 60 минг ўқ-ёй ва найза билан қуролланган, от устида камондан ўқ узувчи, найза санчгувчи моҳир жангчилар ажратиши мумкинлиги, давлат тепасида маҳаллий аслзодалардан чиққан ҳукмдор туришини ёзиб, улардан баъзи бирларини номини хитойчага ағдариб, Мугуа, Чан Фин, Яньлю деб атайти. Хитой ёзма манбаъларига кўра, ҳукмдорнинг ёнида унинг энг яқин қориндошларидан иккита ёрдамчиси бўлган. Ҳукмдор давлат ишларини олиб боришда оқсоқоллар кенгашига суянган. Оқсоқоллар кенгаши ҳукмдор билан биргаликда давлат аҳамиятига молик ижтимоий, сиёсий ва диний масалаларни ҳал этган. Шу билан бирга, оқсоқоллар кенгаши ҳукмдор фаолиятини муҳим масалаларда назорат қилиб борган. Демак, Олий кенгаш олдида ҳукмдорнинг ҳукуқи чекланган эди. Айниқса, уруш ва тинчлик, дипломатик масалаларда ҳал этувчи куч ва ҳукук олий кенгаш қўлида эди.

Хитой манбаъларининг хабар беришига қараганда, ўзга давлат ва унинг кўшини билан бўлган жангларда даванликларнинг мағлубияти учун олий ҳокимият эгаси-ҳукмдор оқсоқоллар кенгаши қарори билан ўлим жазосига тортилган.

Император Удининг “Самовий дулдуллар” васвасаси ва Даванга уюштирилган икки ҳарбий юриши

Чжан Цян Дайюанда бўлганида “самовий дулдуллар”га алоҳида эътибор берган. Унинг таърифлашича, бундай отлар гўёки қон терлайди. Чжан Цяннинг ташаббуси билан император саройига ҳар йили иккитадан аргумақ отлар юбариб туриш учун Дайюан подшоси Чаньфин билан шартнома тузилади. Хитой тарихидаги бир ривоятга кўра, “Самовий тулпор”ларни кўрган Хитой императори Уди (мил.авв.140-87 йиллар) машҳур Хитой подшоси Мувонг (мил. авв. 1001- 947 й.) каби тулпор отларга миниб, ғарбга саёҳат қилишни орзу қилади. Орзуга етиш иштиёқида Император Уди фол очтирганда, фолбин: ““Ҳосиятли отлар қуёш ботиш томондан чиқади”деб кўрсатганмиш. Удининг Хитой манбаъларидаги Мувонг қилган ишларга қизиқиши бежис эмас эди. Чунки, Мувонг хитой тарихида кўп ғаройиб ишлари билан машҳур улуғ инсон сифатида тасвирланади. Ривоятларда у Мутайзи номи билан 8 та тулпор отлар қўшилган соябонли аравада Ғарбга саёҳат қилиб, авлиё она Шивангму ҳузурида меҳмон бўлган. Хитой тадқиқотчилари тахлилига кўра, Шивонгму

¹⁹¹ История народов Узбекистана. Том 1, Ташкент-1950, стр.110.

шимолий Ҳиндистон ва жанубий Туркистон замида 4-5 минг йиллар муқаддам (Ҳиндистонда “Ума”, Туркистонда “Умай” номи билан) боқий ҳаёт рамзи, илоҳийлашган она образи сифатида тасвирланади. Умай онани зиёрат қилиш учун “тулпор отлар” ёрдамида қушдай учиб, булутларни ёриб ўтиб, минг чақирим йўллар босиб, у (Умай она) турган манзилга етиб бориши мумкин эди”¹⁹². Ривоятни тарихий ҳақиқат деб тушунган император Уди машҳур Дайюан тулпорларини қўлга қиритиб, Ҳоконлигини шухратини оширса “Дунё ҳукмдори”, “Тангрининг ўғли” деб танилишига ёрдам беради деган орзу-ҳавасга берилади. Шу боис, у ашаддий душмони хунларга қарши ҳарбий иттифоқчи қидириш билан бирга айғоқчи зобит Чжан Цянни ғарбий мамлакатларга юбарган. Зобит Чжан Цяннинг вазифасига нафақат иттифоқчи топиш ва зотли отларга эга бўлиш кирган, балки у Дайюан, Да-юечжилар, Кангуй, Парфия каби мамлакатларнинг ҳудудий чегаралари, уларнинг бойлиги, иқтисодий қудрати, ҳарбий кучи, турмуш тарзи ва урф-одатлари ҳақида маълумотлар тўплашни кўзда тутган. Чжан Цян ахборотларида Да-юечжилар билан Кангуй подшоликлари ҳарбий куч жиҳатидан Хитойдан кучлироқ эканлиги, қолган подшоликлар эса улардан ҳарбий жиҳатдан кучсизроқ булиб, хунлар таъсирида эканлиги, аммо, уларнинг барчасида Хитой молларига катта қизиқиш мавжудлиги, айниқса Дайюан Хитой билан савдо-сотик қилишга иштиёқ билдириб, бу масалада улар мустақил сиёсат олиб боришлари мумкинлиги баён этилади¹⁹³. Чжан Цянни Дайюанда бўлиши Хитой-Дайюан муносабатларини ривожланишига олиб келди. Хитойлилар император Удининг махсус истироҳат боғларида бедазорлар ташкил этиб, Фарғона тулпорларини боқабошлайдилар. Карвонлар усун мамлакатидан ҳам зотли отларни Хитойга олиб бориб, император Удини хурсонд қилишган эди. Уларни ҳам Ҳокон тулпор отлар сифатида эъзозлаган. Аммо, Фарғона “самовий тулпорлари”ни кўрганда, усун зотли отларини “тулпор” деб аташдан воз кечиб, уларни “узоқ куёш ботиш оти” деб атай бошлади, Дайюан отларига эса ҳақиқий “тулпор от” деган ном беради¹⁹⁴.

Хитой савдо карвонининг Ўрта Осиё мамлакатларига борган элчилари ўз ахборотларида Хитойдан ғарбда жойлашган кўпгина давлатлар, жумладан Дайюан подшолигининг ҳарбий кучлари Хитойникига нисбатан заиф эканлиги, озгина куч билан бир ҳамла қилинса, улар ҳисобига буюк Хан сулоласининг территорияси кенгайиши мумкинлиги ҳақида хабар берадилар. Масалан, Дайюанга борган элчи Яв Дингхан “Даван ҳарбий куч жиҳатидан ожиз. Агар 3 минг аскар юбарилса, кучли ўқ-ёйлар ёрдамида Дайюанни тормор қилса бўлади”¹⁹⁵ деб ёзади. Даван билан урушни тезроқ келтириб чиқариш мақсадида сафардан қайтган элчилар: “Дайюанда яхши отлар бор. (Уни) Эрши шаҳрига яшириб қўйиб, Хан элчиларига бермаётир” деб арз қиладилар¹⁹⁶. Энди Хитой императори Даванга уруш очиш учун баҳона

¹⁹² Қурбон Вали. “Шивонгму” ривояти ҳақида янги мулоҳаза. “Бизнинг тарихий ёзувларимиз” Уримчи-1986, 37 бет.

¹⁹³ Бан Гу. Чжан Цян, Ли Гуангли таржимаи холи. Ханнома. Ўримчи-1994, 447-449 бетлар.

¹⁹⁴ Си Ма Цян. Фарғона тазкираси. Тарихий хотиралар. 526 бет.

¹⁹⁵ Си Ма Цян. Ўша асар, 508 бет.

¹⁹⁶ Си Ма Цян. Ўша асар, 508 бет.

кидира бошлайди. Император Уди аёнлари билан маслохатлашиб, Дайюан подшолигидан “самовий тулпорлар” талаб қилиб, файқулодда ҳуқуқлар билан Че Ли бошчиллигида махсус элчилар гуруҳи ташкил қилади. Элчиларга Фарғона аргумақларини сотиб олиш учун олтин ва мисдан ишланган 600 га яқин “Зар от” хайкаллари бериб, шуларга “самовий тулпорлар”ни олмаштириб келишликни топширади¹⁹⁷. Элчилар Эршига келиб, совға-саломни топширсада, Дайюан подшоси улар талаб қилган миқдорда тулпорларни бериб юбариши мумкин эмас эди. Шу боис, Хитой элчилари рад жавоб оладилар¹⁹⁸.

Мақсадларига эриша олмаган элчилар Фарғона ҳукмдорига ҳурматсизлик қилиб, уни ҳақоратлайдилар, унинг кўз ўнгида “зар от”ларни синдириб ташлайдилар¹⁹⁹. Аммо, подшо мулойимлик билан оқилона жавоб қилиб, элчиларни пойтахтдан чиқариб юбаради ва Юченг (Ўзган) шаҳри ҳокимининг кўли билан уларни йўқ қилган²⁰⁰. Шундай қилиб, Хитой-Фарғона урушлари бошланиб кетди.

Хан ҳукмдори Уди Дайюанга қарши қўшинга севимли рафиқасининг акаси Ли Гуанглини бош кўмондон қилиб тайинлади. Унга 6 минг чавандоз ва бир неча юз минг бекорчи безорилардан пиёда қўшин тузиб, Даванга “жазо” беришга фармон беради. Бундан ташқари, уларни озиқ-овқат билан таъминловчилар, мол-қўйларга қаровчи хизматкорлар ажратилади. Умуман урушга сафарбар қилинганларнинг сони 40-50 мингдан кам эмас эди. Агар Хитой анъанасидан келиб чиқадиган бўлсак, у ҳолда урушга сафарбар қилинганлар сони 60 мингдан кам бўлмаган²⁰¹. Милоддан аввалги 104 йилда Хитой қўшинлари Шарқий Туркистоннинг Лубнор ўлкасига кириб келиши билан уруш бошланиб кетади²⁰². Хитой қўшинлари то Даванга етиб келгунларича ҳар бир қишлоқ ёки шаҳарда қаршиликка учрайди ва Юченг (Ўзган) да қаттиқ жанглар бўлиб, хитойлилар катта талофат кўради²⁰³. Вазиатни Хитой қўшинлари учун танглигини тушунган бош кўмондон Ли Гуангли қолган-қутган кучларини йиғиштириб, Дўн Хуанга қайтиб кетади²⁰⁴.

Улар қайтишда ҳам кўп қаршиликларга учрайди. Икки йил давом этган хитойлиларнинг бу биринчи юриши ҳақида манбада шундай дейилган: “Улар Дўн Хуанга қайтиб келганида қўшиннинг ўндан бир қисмигина қолган эди. Ли Гуангли Хитой ҳоконига аҳволни маълум қилади²⁰⁵. Мағлубиятдан хабар топган император Уди дарғазаб бўлиб, бу нохуш хабарни мамлакатда тарқалиб кетишидан чўчиб, Буюк Хитой деворидан ичқарига кириб олган сипоҳ бекларининг калласини олишга, қўшинни эса Хитойга киритмасликка фармон беради²⁰⁶. Хитой манбаъларида бу мағлубият ҳақида император

¹⁹⁷ Ўша асар, 508, 527 бетлар; Бан Гу. Чжан Цян, Ли Гуангли таржимаи ҳоли..., 457 бет.

¹⁹⁸ Си Ма Цян, ўша асар, 508 бет.

¹⁹⁹ Ўша асар, 508 бет.

²⁰⁰ Си Ма Цян. Ўша асар, 508; Бан Гу. Чжан Цян, Ли Гуангли таржимаи ҳоли. ...., 458 бет.

²⁰¹ Абдухолик Абдурасул ўғли. Қадимги Фарғона тарихидан. Тошкент-2002, 46 бет.

²⁰² Си Ма Цян, ўша асар, 509 бет.

²⁰³ Ўша асар, 509 бет.

²⁰⁴ Ўша асар, 510 бет.

²⁰⁵ Си Ма Цян. Ўша асар, 510 бет.

²⁰⁶ Ўша асар, 510 бет.

Удининг фикрлари келтирилган: “У Давандек кичик бир мамлакатни бўйсундира олмасак, унинг атрофидаги давлатлар яна Хан сулоласини менсимай кўяди. Усун, Бугун эллари ҳам Хан сулоласини назарга илмас бўлиб олади. Чет элликларнинг олдида масхара бўламиз, деб ўйлар эди”²⁰⁷. Шармандаларча мағлубиятдан ғазабланган император Уди айбдорларни жазолаб²⁰⁸, Даванга қарши иккинчи юришга жиддий тайёргарликни бошлаб юбаради.

Бекарчи ёшлар ва чегара кўриқчиларидан ташқари зиндондаги оғир жиноятчилар ҳам аскарликка олинди. Дўн Хуандан милоддан аввалги 102 йилда 60 минг кўшин йўлга чиқади. Бош кўмондон Ли Гуангли раҳбарлигидаги кўшинга 50 дан ортиқ тажрибали лашкарбошилар бошчиллик қилди. Кўшинни озиқ-овқат билан таъмининлаш учун 100 минг кора мол, 30 минг жанг отидан ташқари озиқ-овқат ортилган туя, эшак ва хачирларнинг сони 10 мингга етар эди²⁰⁹. Кўшинда фақат таъминот ишлари билан шуғулланувчи амалларларнинг сони 50 дан ортиқ одамларни ташкил қиларди. Кўшин таркибига турли мутахасисликларнинг вакиллари киритилди. Эршини жуда тез таслим қилиш режаси ишлаб чиқилди, сув иншоатлари бўйича мутахасислар ва ғалабадан сўнг зотли отларни танлашга устаси фарангларгача танлаб олинди²¹⁰. Ҳокон Уди Усун хукмдорига элчи юбариб, ўз кўшинлари билан Дайюанга қарши юришда қатнашишни илтимос қилади. Кичик бир мамлакатга қарши бундай тайёргарликни эшитган кулоқлар дахшатга тушишган. Хатто Хитойга муқобил тура оладиган хунлар ҳам бундай тайёргарликни кўриб, Даванга ёрдам беришга ботина олмаган. Ҳар ҳолда 100 мингдан кўп одам билан Фарғонадай кичик бир мамлакатга қарши юриш қилиниши ўша замонда жуда катта тарихий воқеа эди²¹¹.

Манбаъларда хабар қилинишича, дастлаб Хитой кўшинига қарши Даванга ҳайрихоҳ қишлоқ ва шаҳарлар қаршилиқ кўрсатишмаган. Аммо, Хитой кўшини Бугур хонлигига келганда (Шарқий Туркистондаги кичик бир шаҳар-давлат) улар биринчи қаттиқ қаршилиқка учрайди, таслим бўлишни истамаган шаҳар аҳолиси ва аскарлари икки кун давом этган қаттиқ жангларда қириб ташланади²¹². Аммо, Хитой кўшинларидан Эршига 30 минг лашкар етиб келган эди холос²¹³. Демак, Бугурдан то Эршига боргунга қадар ҳам Хитой кўшинлари маҳаллий хокимликлар қашшилигига учраган ва йўл-йўлакай талофатлар кўрган, деган хулоса келиб чиқади.

Эрши ҳимоячилари шаҳар деворлари тепасига чиқиб, шинаклардан душмонни ўққа тутишган. Қамал узоққа чўзилиб (40 кун), Эрши мудофачилари таслим бўлавермагач, Хитойдан кўшин билан бирга келтирилган сув иншоатлари мутахасислари шаҳарга кирадиган сув йўлини

²⁰⁷ Бан Гу. Чжан Цян, Ли Гуангли таржимаи ҳоли. ..., 460 бет.

²⁰⁸ Си Ма Цян. Тарихий хотиралар, 511 бет.

²⁰⁹ Бан Гу. Чжан Цян, Ли Гуангли таржимаи ҳоли...461 бет.

²¹⁰ Си Ма Цян. Тарихий хотиралар, 511 бет.

²¹¹ Абдухолик Абдурасул ўғли. Қадимги Фарғона тарихидан. Тошкент-2002. 55 бет.

²¹² Бан Гу. Чжан Цян, Ли Гуангли таржимаи ҳоли. ..., 462 бет.

²¹³ Си Ма Цян. Фарғона таскираси. Тарихий хотиралар. 1 жилд. Ўримчи-1989. 512 бет.

тўсиб, шаҳарни сувсизликдан таслим қилмоққа киришадилар²¹⁴. Қалъа бошлиги қудуқлар қоздириб, аҳолини ичимлик суви билан таъминлаб туради. (Бу тадбир “Бобирномада” Бобир эслатган “Обидуз”, яъни яширин сув йўлини эслатади).

Қамал жараёнида мудофаачилар Кангуй кўшинлари даванликларга ёрдамга келаётганлигини хабар қилиб, Хитой кўшинини ташвишга сола бошлайдилар. Лекин, қанқаликлар негадир ёрдамга шошилмас эдилар. 40 кунлик қамалдан сўнг Хитой кўшинлари девор тешар қуроллари ёрдамида шаҳар ташқи мудофаа деворини бузиб киришга эришадилар. Шаҳар аҳолиси ва мудофаачилар эса ички шаҳарга кириб олишга улгурадилар.

Кези келганда таъкидлаш жоизки, археолог А. Анорбоев “Эрши-бу Эски Ахсининг ўзгинасидир,” деган хулосага келганда, у ҳақли эди. Чунки Ахсикент шаҳри Даван ҳокони қароргоҳи жойлашган арки аълодан ташқари мудофаа деворлари билан ўралган икки қисмдан, яъни ички ва ташқи шаҳристонлардан иборат. Хитойликлар ташқи шаҳристон деворларини бузиб, шаҳар ичкарасига кирганда, улар фақат ташқи шаҳристонни эгаллаган, мудофаачилар эса шаҳар аҳолиси билан ички шаҳристонга жойлашиб олишган. Бироқ, узок давом этган қамал таъсирида даванлик аслзодалар орасида, орқадан Кангуйдан амалий ёрдам келавермагач, ховатирланиш бошланади.

Си Ма Цяннинг “Тарихий хотиралар” асарида ёзилишича, “Дайюан аслзодалари ўз аро кенгашиб” душмон хужумининг асосида, биринчи навбатда, элчи Че Лининг ўлими ва “самовий тулпорлар”га эришиш ётганлигини муҳокама қиладилар. Ҳокон Мугуа ва унинг тарафдорлари душмонга тулпорлар бермасликка аҳд қилиб, қаршилиқ кўрсатишни давом эттириш керак, кангуйдан келадиган ёрдамни кутиш керак, деб қатъий туриб оладилар. Ташқи ёрдамдан умидини узган аслзодалар (улар кўпчиллик бўлган кўринади) эса вазиатни мудофаачиларга жуда оғирлигини айтиб, хитойликлар талабини қондириш кераклигини таъкидлайдилар. Кўпчиллик аслзода ва мудофаа сардорларининг “агар душмон қуршовни бўшатмаса, кучларимиз яна бир марта қаттиқ жанг қилишга етади холос”, сўнг эса иложсизликдан таслим бўламиз. Хитойликларнинг талабидан келиб чиқиб, қайсар Мугуани ўлдириб, тулпорларни уларга чиқариб бермасак бўлмайди, деган қарорга келадилар.

Ниҳоят, оқсоқоллар кенгаши бир қарорга келади. Бунга кўра, Мугуа ва “самовий тулпорлар”ни душмонга топширишга келишилди. Аслзодалар биргаликда Мугуани ўлдирди²¹⁵. Сўнг эса Хитой манбаъларида хабар беришига қараганда, “Аслзодалар Мугуани қалласини кўтариб келиб, “Эрши сангун” (Эрши юришининг кўмондони) билан кўришди ва шарт қўйиб, “Хан кўшинлари бизга хужум қилмасин! Биз асл отларни чиқариб берамиз. Ўзларинг танлаб оласизлар ҳамда озиқ-овқат билан таъминлаймиз. Агар гапимизга кирмасаларинг барча “тулпорлар”ни ўлдириб ташлаймиз. Кангуйдан келадиган кўшин ҳам келиш олдида турибди. Улар етиб келиши

²¹⁴ Бан Гу. Чжан Цян, Ли Гуангли таржимаи холи. ..., 462 бет.

²¹⁵ Си Ма Цян. Фарғона таъриқи. “Тарихий хотиралар”, 512-513 бетлар.

хамон, бизнинг кўшинларимиз ички томондан, Кангуй кўшинлари ташқаридан Хан кўшинларига хужум қилади. Қайси бирига розисизлар” дейдилар²¹⁶.

Эрши мудафаачилари томонидан таклиф қилинган шартларни Ли Гуангли штабида ҳар томонлама муҳокама қилган кўринади. Чунки, душмон ўзларига озиқ-овқат ва отларига ем-хашакдан қийналган, усунлар ваъда қилган 2 минг кўшиндан дарак ҳалигача дарак йўқ. Хитой манбаъларида ишора қилинишича, усунлар маҳаллий подшоликлар ўртасида анъанага айланган аҳдга содиқ қолиб²¹⁷, “иккиланиб олға босмади”²¹⁸, яъни Даванга қарши жангларда қатнашмади. Воқеалар йўналишини тўғри таҳлил этган император Уди: “Агар биз Дайюандек кичик бир мамлакатни бўйсундира олмасак, усунлар бизни кўзга илмай кўяди”²¹⁹ деб бежиз айтмаганлиги маълум бўлиб қолди. Усун амалда ёрдамга келмагач, Даван билан дўст Кангуй мудафаачиларга ёрдамга келиб қолса енгилиб қолишидан кўрқиб, Ли Гуангли даванликлар таклифини ҳеч бир эътироз билдирмай қабул қилади.

Даванликлар ваъдага вафо қилиб, хитойликларга 3 минг зотли отларни танлаб олишларига имкон беради. Бош кўмондон Ли Гуангли Фарғона давлатининг собиқ хукмдори кекса Моцайни Даванга подшо этиб тайинлайди. Ли Гуангли армияси тегишли озиқ-овқат захираларини олиб, бир неча гуруҳларга бўлиниб, Эршини тўлиқ эгаллай олмай, Хитойга қайтади²²⁰. Гуруҳларга бўлиниб, Хитойга қайтган кўшин ичида қаттиқ тартиб бўлмаганлигидан, армия сафига олинган собиқ жиноятчилар йўл-йўлакай қишлоқ ва шаҳарларни талайдилар. Ўзган аҳолиси хитойликлар талаб қилган озиқ-овқат ва ем-хашак етказиб беришдан бош тортиб, Ўзганда талончилик билан шуғулланаётган Хитой отрядини бутунлай қириб ташлайди. Теварак-атрофни талаш билан банд ҳарбий қисмлар яна Ўзганга қайтиб, икки орада қаттиқ жанглар бўлади. Ўзган мудафаачиларидан Қанг давлатига қочиб кетган шаҳар ҳокимини хитойликларга топширишни талаб қилинади ва уни қўлга киритгач, бошини танасидан жудо қиладилар. Бироқ бу ҳам Хитой кўмондонлигини қаноатлантирмайди. Ўзган мудафаачилари янада қаттиқ қаршилиқ кўрсатишга ўтадилар. Натижада Хитой отряди катта тадофат кўради. Қочиб қутилган душмон аскарларининг қолдиқлари зўрга “Эрши сангун” кўшинига бориб кўшилади²²¹. Хитой армияси Давандан чиқиб кетиши биланоқ, аҳоли кекса Моцайни тахтдан тушуриб, Мугуанинг инисини хукмдор қилиб кўтарадилар.

Кўмондон Ли Гуангли ҳисобатида “озиқ-овқат етарли бўлди”, “кичик ҳокимликлар қарши чиқмади” деган иборалар учрайди. Аммо, Ўзганга бўлган хужум нима сабабдан келиб чиқди, у ердаги Хитой кўшини учун юз

²¹⁶ Си Ма Цян. Фарғона тазкираси. “Тарихий хотиралар”. 513 бет.

²¹⁷ Ўрта Осиёнинг қадимги давлатлари ўртасида ўз аро кўмаклашиш аҳдига кўра, бирон бирини устига ёв бостириб келса, қўролли ёрдам бериш иложи бўлмаган тақдирда, турли йўллар билан бир-бирларини қўллаб-қувватлашлари кўзда тутилган.

²¹⁸ Си Ма Цян. Фарғона тазкираси. “Тарихий хотиралар”, 515 бет.

²¹⁹ Бан Гу. Чжан Цян, Ли Гуангли таржимаи холи. Ханнома. 460 бет.

²²⁰ Си Ма Цян. Фарғона тазкираси. “Тарихий хотиралар”, 513-514 бетлар.

²²¹ Си Ма Цян. Фарғона тазкираси. “Тарихий хотиралар”. 515-516 бетлар.

берган катта талофат Даван шаҳар ва қишлоқларининг қаршилигидан далолат эмасми? Негадир, Хитой манбаъларида фақат бир шаҳардаги қаттиқ қаршилик тилга олинган ҳолос. Кейин кўмондонлик ҳисобатида “аскарлар очликдан ўлиб кетди” деган ибора ҳам учрайди. Дарҳақиқат, иккинчи юришда милоддан аввалги 102 йилда жанга отланган 60 минг пиёда ва 30 минг отлик аскардан 101 йилда Хитойга атиги 10 минг пиёда ва бир мингдан ортиқроқ отлик аскар қайтган²²². Нахотки, улар фақат Эрши қамали, Бугур ва Ўзган жангларида ҳалоқ бўлган бўлса. Уларнинг кўпи қайтишда очликдан талончилик билан шуғулланиб, кичик ҳокимликлар билан бўлган жанглarda ҳам анчагина ҳалоқ бўлганлар борлигини эслатади.

Фарғона юришида Хитой учун катта талофатлар бўлишига қарамай, ҳокон Уди Ли Гуанглини катта ғалаба билан табриклаб, унга “Хансу тўраси” унвонини беради ва 8 минг хонадонли ер суюргал қилинади. Урушда қатнашган 3 ҳарбий амалдор вазир этиб тайинланади, 1000 қопдан ортиқ маош оладиган одамлар сони мингдан ошиб кетади. Урушга сафарбар қилинган бандитлар гуноҳидан ўтилиб, уларга берилган жазо ҳукмлари бекор қилинади. Аскарларга 40 минг пул ёки ўша пулга тенг келадиган молу-дунё инъом қилинади²²³

Шундай қилиб, Хитой қадимги Фарғона подшолигига қарши ҳар иккала юришида ҳам амалда ғолиб чиққан эмас. Биринчи юришда Эршига этиб кела олмай, Лубнорда қаттиқ қаршиликка учраб, Ўзганда катта талофат кўриб, Хитойга қайтиб кетган. Иккинчи юришда урушга пухта тайёргарлик кўришига қарамай, Эршини батомом таслим этаолмай, атиги 3 минг от ва Мугуани ўлимига эришиб, 50 мингдан ортиқ аскардан ажраб ватанига қайтиб кетди. Даван эса дипломатияни ишлатиб, она Ватанни мардларча ҳимоя қила олди, Хитой олдида мустақилликни сақлаб қолди. Кичик бир подшолик антик даврининг буюк империяларидан бири Хан сулоласини кўзини очиб кўйди. Бу даванликларнинг буюк ғалабаси эди. Аждодларимизга хос ватан озодлиги, ватан қайғуси билан яшаш, унинг парлоқ келажаги йўлида мардларча курашга доим тайёр бўлган халқнинг она-ватанга бўлган садоқатининг бир намунаси эди.

Дахя. Ўрта Осиёда милоддан аввалги II-I асрларда ташкил топган мустақил давлат уюшмаларидан яна бири бу Тохаристон бўлиб, Хитой манбаъларида у Дахя номи билан бизгача этиб келган. Тарихий манбаъларда бу давлат ўрнида қадимги Бактрия подшолиги ўтган, сўнг унинг ҳудуди Бактрия сатраплиги номи билан Эрон аҳамонийлар империяси таркибида бўлган. Македонияли Искандар аҳамонийлар империясини тор-мор этгач, Бактрия вилояти унинг империяси таркибига ўтди. Искандар ўлимидан сўнг эса унинг ворислари-салавкилар, кейин Юнон-Бактрия давлати ташкил топиб эллинизмнинг маҳаллий марказларидан бирига айланди.

Ниҳоят, милоддан аввалги II асрнинг охириги чорагида кўчманчи сақларнинг Да-юечжи қабила уюшмаси Юнон-Бактрия давлатини ағдариб, Бактрияда сиёсий ҳокимият тохар қабиласи етакчилигидаги юечжилар қўлига

²²³ Си Ма Цян. Фарғона тазкираси. “Тарихий хотиралар”, 516 бет; Бан Гу. Чжан Цян, Ли Гуангли...466 бет.

ўтди, мамлакат эса шундан бошлаб “Тохаристон” номини олди. Тохаристон хитойча “тохар,” “дахар” бўлиб, Хитой манбаъларида у “Дахя” деб талаффуз этилади. Тохар қабилалари Хитой манбаъларига кўра, Юнон-Бахтрия давлатини ағдариб, дастлаб Амударёнинг ўнг соҳилини эгаллайдилар. Айнан мана шу жойда милoddан аввалги 126 йилда Хитой элчиси Чжан Цян юечжи қабилалари бошликлари билан учрашиб, хунларга қарши биргалашиб курашиш таклифига рад жавоб олган эди.

Чжан Цян ўз ҳисобатида уларнинг давлат чегараларини куйидагича белгилайди: “Дахя ғарбга томон, Давандан 2-3 минг ли жанубда жойлашган. Ундан ғарбда – Аньси (Парфия), шимолда эса Кангуй жойлашган»²²⁴. Яъни унинг чегаралари Ўзбекистоннинг Сурхондарё вилояти ва Тожикистоннинг Кобадийён ва Хутталон вилоятларини ўз ичига олади.

Чжан Цяннинг таъкидлашича, Да-юечжи қабилалари аслида кўчманчи қабилалар бўлиб, янги жойлар аҳолиси маданий-хўжалик таъсирида ўтrockлашган ва қисман чорвачилик хўжалиги билан ҳам шуғулланадилар. Элчи келтирган маълумотлар тахлилига кўра, юечжи қабилалари Бахтрияда ягона давлат тузмаганлар, “Дахяда ягона давлат бошлиги йўқ, ҳар бир шаҳар ўз ҳокими томонидан бошқарилади”. “Дахяда 5та патриархал князлик хонадонлари (Хюми, Шуанми, Гуйшуан, Хисе ва Дюми) мавжуд”²²⁵. Чжан Цян Дахя ва Дайюанда: “Эркалар ўз қарорларида хотинлари билан маслохатлашадилар”²²⁶ деб хабар беради. Аҳолининг турмуш тарзи ва урф-одатлари ҳақида: “Дахяда ўтrock ҳаёт кечиридилар, шаҳарлари бор ва уйларда яшайдилар, урф-одатлари бўйича дайюанлиларга ўхшаб кетади; қўшини кучсизрок, лекин жангда чакқон ва чабдаст. Аҳолиси савдода устамон. Дахяда аҳоли сони миллионга етади. Пойтахти Ланьши деб аталади. Бу шаҳарнинг хилма-хил товарларга бой бозори бор”²²⁷ деб ёзади.

Дахя ҳақида Чжан Цян кўриб-билиб ёзган маълумотлар бу заминда олиб борилган кенг кўламли археологик тадқиқотларда тўлиқ ўз аксини топган. Чжан Цян сафаридан сўнг Да-юечжи қабилалари 5га бўлиниб, юз йиллар чамаси яшагандан сўнг Гуйшуан князи Кудзуло Кадфис ўзини Гуйшуан (Кушон) подшоси деб эълон қилади. У Аньси (Парфия) билан уруш бошлаб, Хиндикуш жанубидаги Пуду (Паропамисада-қадимги Кашмир)ни босиб олади ва Гибин (Қабул вилояти) ерларини ҳам эгаллайди. Хитой манбаълари ва археологик материаллар (биринчи навбатда нумизматика материаллари) тахлилига кўра, Кудзуло (Кадфис 1) 80 йил яшаб, милoddий эранинг биринчи ярмида подшолик қилган. Рабатак сулолавий руйхатига кўра, унинг ўғли Вима Такто “номаълум шох” Сотер Мегас номи остида подшолик қилади. У узок ҳукмдорлик қилмаган кўринади. Чунки милoddий 51 йилда ҳокимиятга Кудзуло Кадфиснинг бошқа ўғли- Вима Кадфис (милoddий 51-78 йиллар) келиб, Ҳиндистонни Банорасга қадар ерларини босиб олади ва юнонларнинг (Юнон-Бахтрия подшолиги емирилгандан кейинги) энг сўнги

²²⁴ История народов Узбекистана. Том 1, 1950, стр.112.

²²⁵ Там же, стр.112.

²²⁶ Там же, стр.112.

²²⁷ Там же. Стр.112.

хукмронлигига барҳам беради. Шунингдек, у пул ислохати ўтказиб, олтин тангалар зарб этдиради ва уларни муомилага киритади. Маалакат пойтахтини эса Пешоварга кўчиради.

Кушонлар империяси «шоҳан шоҳ» Канишка даврида (милодий 78-123 йиллар) гуллайди. Канишканинг ҳокимиятга келиши билан Кушон давлати тарихида янги давр бошланади. Биринчи навбатда давлат чегаралари шарққа, Покистон ва Ҳиндистон ҳисобига кенгайиб, мамлакатни бошқарув тизими мустаҳкамланади. Пойтахт Пешоварга кўчиб, кушонлар давлати империяга айланади. Канишка қатор давлат аҳамиятига молик ислохатлар ўтказди: 1). Пул ислохати ўтказди, яъни Канишка номидан юнон тангаларига таклид қилинмай, подшо сурати туширилган тангалар зарб этилабошлади; 2). Тил ислохати, яъни маҳаллий аҳолининг она тили-бохтарий грек тили ўрнига давлат тили деб эълон қилинади; 3). ёзув ислохати, яъни юнон ёзуви бекор қилиниб, давлат ва маҳкама ишлари ва ҳужжатлари бохтарий ёзуви ва тилида олиб борилади; 4). Диний бағрикенгликка путур етказилмаган ҳолда буддавийлик дини умум давлат дини деб эълон қилинади.

Канишка Суғдиёна, Хоразм, Чоч ва Дайноан билан иқтисодий ва маданий алоқаларга катта эътибор беради. Иқтисодий муносабатларда у Фарб мамлакатларини ҳам четда қолдирмади. Милодий 99 йилда Римга элчи юбаради. Айниқса милодий II асрнинг биринчи ярмида Кушон элчилари катта-катта савдо қарвонлари билан Римга кириб борганлар. Бу ҳақда Рим ёзувчилари (уларни Бактрия элчиликлари номи билан) хабар берадилар. Римдаги машҳур Троян колонналари бўртма безакларида кушон элчиларининг тасвирини акс этиши ҳам Рим ёзувчилари хабарларини тасдиқлайди. Шунингдек, Рим империяси тангаларини Кушон подшолиги ҳудудларида кўплаб учраши эса Рим савдо-элчиларини жавоб визити сифатида бир неча бор Дахяга келиб кетганлигидан далолат беради. Кушон тангаларининг шимолий-шарқий Қора денгиз соҳилларида, Кама дарёси ҳавзасида учраши эса кушонларнинг Шарқий Европа билан яқин алоқада бўлганлигидан гувоҳлик беради.

Кушонлар антик даврнинг қудратли давлатларидан бири сифатида Хувишка, Васидева (Васишка) даврида ҳам Канишка олиб борган давлат сиёсатини давом этдирадилар. Негадир, Кушон империясининг III-IV асрлар давридаги сиёсий ҳаёти ҳақида ёзма манбаълар деярли маълумот бермайди. Археологик манбаъларни камоб ёзма манбалар билан қиёсий ўрганиш натижаларига асосланиб, тарих фанида кушонлар III асрдан бошлаб орқага кетабошлайди, деган тасаввур шаклланган. IV аср охирларига келиб, бир томондан сосонийлар, иккинчи томондан хионийлар ва кидарийлар томонидан берилган зарбалар натижасида кушон давлати парчаланиб, фақатгина Марғиёнадаги сосоний ҳукмдориди “кушоншоҳ” унвони сақланиб қолди холос.

Хулоса ўрнида шуни таъкидлаш жоизки, қадимги Бактрияда бошланган кушонлар даври тарихи милоддан аввалги I аср охирларидан (Гуйшуан князи Кудзуло Кадфис ўзини Гуйшуан подшоси деб эълон қилгандан)

милодий IV аср охирларигача бўлган даврни ўз ичига олади. Бу давр икки босқичдан иборат. Биринчи босқич илк кушонлар (Кадфис 1, Вима Такто ва Кадфис 2) даври бўлиб, бу даврдаги кушонлар тарихи асосан Ўрта Осиё ҳудудлари билан боғлиқ. Иккинчи давр-Канишка ва унинг ворислари даври бўлиб, кушонлар тарихининг сиёсий майдони асосан шимолий-ғарбий Ҳиндистон бўлиб қолади.

IX–БОБ. ЎРТА ОСИЁНИНГ ҚАДИМГИ ҲАЛҚЛАРИ ҲАҚИДА МАҲАЛЛИЙ ЁЗМА МАНБАЪЛАР

Ўрта Осиёда араблар босқинига қадар ҳам қадимги ёзувлар бўлган. Улар асосан археологик изланишлар давомида турли йилларда топилган маҳаллий аҳолининг хоразмий, бохтарий, суғдий, қадимги туркий ва “номаълум ёзув” деб аталмиш ноёб ёзма ёдгорликларидир. Улар Парфия давлатининг пойтахти Эски Нисадан топилган подшо архиви, Тупрок қаладан топилган қадимги Хоразм подшоларининг архиви, Муғ қала қасридан топилган суғд хужжатлари, Бактрия ҳудудларидан топилган диний, ахлоқий-фалсафий мазмундаги ибодатхона жужжатларидир. Улардан ташқари қадимги самарқандликларга тегишли Дўнхуандан топилган оилавий хатлар, Афрасиёбдан топилган савдо қарз тилхати ва элчилик номалари, тангаларга ёзилган ёзувлар, “номаълум ёзув” сифатида бизгача етиб келган қадимги туркий ёзувлардир. Улар тошга, сополга, чармга, ёғочга, металга, қоғозга ва бошқа буюмларга битилган текстлар, шахсий мактублар, хўжалик, ҳуқуқий ва дипломатик хужжатлар, диний, ахлоқий-фалсафий текстларнинг парчалари ҳамда кўплаб нумизматика материаллари, яъни танга ёзувлари бўлиб, улар қисқа ва жуда кам бўлишидан қатъий назар, Ўрта Осиё халқлари, жумладан ўзбек халқи тарихи ва маданиятини ўрганиш учун қимматли маълумотлар беради.

Хўш бу ёзув намуналари Ўрта Осиёда қачон пайдо бўлган, умуман инсоният қачон ёзувни кашф этиб, қивилизациялар тарихини бошлаб берди? Тарихдан маълумки, ёзув кишилиқ жамияти ҳаётида 5 минг йиллик тарихга эга. Ёзув дастлаб суратли ёзув сифатида Мисрда пайдо бўлди, яъни граматик ва семантик аниқлагич белгилари (детерминативлар)дан иборат иероглифлар яратилди. Сўнг қадимги Шумерда сўз ва бўғин ифода этувчи миҳхат ёзув тизими шаклланди. Милоддан аввалги II минг йиллик ўрталарида Ўрта ер денгизининг шарқий соҳилларида таркиб топган давлатларда савдо ривожланади. Савдо-сотик ишларида ёзувга бўлган талаб ошади. Айниқса, Ўрта ер денгизи Шарқида, Шом (Сурия) ўлкаларида милодий эрадан аввалги XIII–XII асрларгача қўлланиб келинган бўғинлаб ёзишга мўлжалланган миҳхат ёзувлар тажрибасидан фойдаланиб, финикиялилар жаҳон аҳамиятига молик ёзувни ихтиро қиладилар. Бу ёзув тарихда биринчи бўлиб, инсон нутқи айрим товуш бирликларидан иборат эканлигини, шу товушлар бирикмасидан сўзлар ҳосил бўлишини тушуниб етадилар. Улар ҳар бир нутқ товушини алоҳида, лекин доим бир шаклда чизиладиган ҳарф-белги орқали ифодаланишини ҳаётга олиб киришади. Шундай қилиб, финикиялилар алифбони ишлаб чиқишди. Аммо улар алифбосида унли белгилар учун махсус ҳарфлар йўқ эди. Бу анъана қадимги Шарқ мамлакатларида кенг тарқалган, арабларда эса бу ҳозиргача бор.

Ана шу ёзувдан тахминан милоддан аввалги 1000 йиллар атрофида орамий ёзуви ажраб чиқиб, ўзининг илк босқичида (милоддан аввалги X–VII асрлар) финикия ёзуви чизма шакллари орамий тили доирасида катта

синовдан ўтади. Бу ёзув намуналари тошларга битилган ахамоний подшоларининг (мил. авв. VI-IV асрлар) китобалари бўлиб, бу битиклар орамий ёзувига катта нуфуз беради. Бу нуфуз ахамонийлар давлати доирасида маҳкама тили ва ёзуви сифатида кўзга ташланади, яъни орамий ёзувининг халқаро нуфузи Бихистун қоятош битикларининг машхур “70 банди”да ўз аксини топган. Ушбу тош китобада Доро 1, унга тобе мамлакатларга орамий ёзувида буйруғини тарқатган. Бу буйруқ орамий ёзуви ҳақида бўлиб, унда “битикни бошқа қилиб орийча туздим, бунақаси илгари бўлмаган эди. Кейин эса бу ёзувни (барча) юртларга тарқатдим. Уни халқлар қабул қилди”, дейди. Орамий ёзувида ҳам унли товушлар йўқ. Ундош товушларни ёза оладиган ибодатхона ходимлари сўзлардаги унлиларни ҳаёлан тиклаб ўқийдилар. Бундай ўқиш ёзув тарихида квазиалфавит дейилиб, орамий квазиалфавитидан парфия, хоразмий, бохтарий, суғдий ёзувлари пайдо бўлади. Демак, уларда ҳам унли товушлар йўқ. Орамий ёзуви ва унга асосланган бошқа ёзувлар алфавити 22 та ҳарф-белги асосида қурилган.

Фақат Панжикент сарой ҳаробасидан топилган сополак тахтачада, яъни алифбода 23 та ҳарф-белги кўрсатилган.

Қадимги юнонлар Финикия ёзувига асосланиб, улардан фарқ қиладиган ўз алифбосини ишлаб чиқишган. Юнон алифбоси 25 ҳарфдан иборат. Юнон алифбосини Финикия алифбосидан муҳим фарқи шундаки, юнон ёзувида унли ҳарфлар ҳам бор. Юнон ёзуви асосида римликларнинг лотин алифбоси ишлаб чиқилди ва у кейинчалик дунё халқлари лотин алифбоси асосида ўз ёзувларини ишлаб чиқадиладар. Орамий ёзуви эса Шарқнинг узок ўлкаларигача кириб бориб, эроний, туркий ва мўғулий тилли халқларнинг ёзувига асос бўлган. Суғд ёзуви асосида қадимги турк ёзуви пайдо бўлган. Ундан уйғур, мўғул ва манжур ёзувлари ўсиб чиққан. Уйғур ёзуви доирасида квазиалфавит хусусияти йўқатилиб, сўз тузилишида унлиларни ифодалаш бошланди. Бу тажрибадан мўғул ва манжур ёзувлари фойдаланиб, ўз ёзувларига унли товушларни киритишган.

Ўрта Осиёнинг қадимги халқлари орамий алифбоси асосида ўз ёзувларини кашф этгач, маҳаллий аҳолининг маъновий-ахлоқий қарашлари, хўжалик ва ҳуқуқий ҳужжатлари, оилавий ёзишмалар, савдо-сотик ва танга пулларидаги ёзувлар шу ёзувларда олиб борилган. Афсуски, уларнинг аксарияти турли сабабларга кўра бизгача етиб келмаган. Буюк Абу Райхон Беруний ўзининг “Ўтмиш халқлардан қолган ёдгорликлар” асарида таъкидлаганидек, у ёзувларда битилган асарлар динийми ёки дунёвий араблар истилоси даврида йўқ қилинган. Уларнинг борлиги ҳақидаги маълумотлар эса археологик қозишмалар вақтида ахён ва ахёнда учраб турадиган топилмаларга асосланган. Улар куйидаги ёзувлардир:

Қадимги Хоразм ёзуви. Шимолий Хоразмда “Катта Айбуйир қалъа” ёдгорлигидан хум қорнига ёзилган орамий ёзуви нусхаси топилган. Бу Ўрта Осиёдаги орамий ёзувининг энг қадимги намунаси бўлиб, ушбу хум миллоддан аввалги V асрга оид. Унга нима ёзилганлиги номаълум, чунки у ўқилмаган. Маҳаллий аҳоли орамий алфавитидан фойдаланиб, қадимги

Хоразм тилига мослаб кашф этган хоразмий ёзувининг намунаси милоддан аввалги IV асрнинг охири – III аср бошларига оид ёдгорлик Кўй қирилган қалъадан топилган, у атиги битта сўздан, яъни сопол парчасига ёзилган “ASPAVAREK” сўздан иборат бўлиб, у отлик аскар, сипоҳий деган маънони беради. Хронологик жихатдан навбатдаги хоразмий ёзуви милодий I-VIII асрлар оралигида зарб этилган қадимги Хоразм тангаларида учрайди. Тангаларда Вазамар, Артамах, Санобар деган қадимги Хоразм подшоларининг номлари ёзилган. Учунчи гуруҳ ёзувлар Тупроқ қалъадаги қадимги Хоразм подшоларининг архивидан топилган. Улар терига, ёғочга ва ғишт тахтакачларга ёзилган 114 парча хўжалик хужжатлари, яъни теварак-атроф қишлоқлардан келтирилган қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг миқдорий руйхати, қирим-чиқим бухгалтерия ҳисоби ва бошқалар бўлиб, улар милодий III-IV асрларга тегишли эди. Қадимги Хоразм ёзувининг тўртинчи гуруҳи VI-VIII асрларга оид бўлиб, булар қумуш қадахчалардан иборат. Уларнинг сиртига уста ва эгасининг номи битилган. Бешинчи гуруҳ ёзувлар Тўққаладан топилган оссуарийлар сиртига ёзилган. Тўққала ёзувлари бутун бир кутбхона. Ниҳоят олтинчи гуруҳ ёзувлар Миздахкан ёдгорликлар мажмуасидаги Говур қалъадан топилган.

Парфия ёзуви. Парфия давлатининг пойтахт шаҳри Михрдаткирт қаладан (Эски Нисо) сополакка ёзилган 2700 дан кўпроқ сопол парчалари топилган. Ушбу ёзув парчалари асосан хўжалик хужжатлари бўлиб, уларда кўпроқ вино ҳақида, вино келтирилган қишлоқ номлари, вино миқдори ва бошқалар ёзилган. Парфия ёзуви орамий ёзуви асосида подшо Митридат I даврида (милоддан аввалги II аср ўрталарида) ишлаб чиқилган, у 22 та ҳарфлардан иборат. Бу ёзув милоддан аввалги II-III асрларда мамлакат бўйлаб кенг тарқалган бўлиб, шу даврда Михрдаткирт шаҳрида давлат архиви ташкил топган. Парфияда ўз тилида ёзилган ёзувдан ташқари, юнон тили ва ёзуви ҳам муомилада бўлган. Парфияда мутахассислар таъқидлашича, 2800га яқин орамей тилида ёзилган ёзув парчалари топилган.

Бохтарий ёзуви. Милоддан аввалги IV аср охиригача қадимги Бактрия ҳудудларида орамий ёзуви ишлатиб келинган. Кейин Бактрияда маҳкама тили ва ёзуви юнонча бўлган. Тахминан, милоддан аввалги III-II асрлар чегарасида орамий ёзуви асосида бохтарий ёзуви ишлаб чиқилади, деган илмий фаразлар мавжуд. Чунки Ойхонимда милоддан аввалги II аср биринчи ярмига тегишли бохтар ёзуви топилган. Қадимги Бактрияда ўша асрларда бир вақтни ўзида бохтар ва юнон тили ва ёзуви, брахма ва кхорашта ёзувлари ҳам муомилада бўлганлиги ҳақида ёзма ва нумизматика материаллари топилган.

Нумизматика материаллари орасида Юнон-Бактрия подшолари расми ҳамда юнон ёзуви битилган кўплаб тангалар топилган. Дастлабки кушон подшолари Евкратид ва Гелиокл тангаларига тақлид қилиб танга зарб қила бошлайдилар. Бу тангаларнинг олд томонида номаълум шоҳнинг боши, орқа томонида юнонлар худоси Зевснинг хайкали тасвирланган. Муҳими шундаки, бу тангаларнинг асосий қисми Сурхондарё ёдгорликларида топилган. Материаллар таҳлилига кўра, бу тангалар Далварзинтепада зарб

қилинган. Тахмин қилинишича, бу тангалар Гуйшуан ҳокимлари томонидан зарб этирилган. Дастлаб бу тангаларнинг орқа томонида юнон худоси Зевс тасвирланса, текширишлар шуни кўрсатдики, вақт ўтиши билан танганинг орқа томонига энди Зевс ўрнига отнинг сурати зарб қилинабошлади. Тангага жойлаштирилган от сурати янги давлат пайдо бўлганлигидан далолат беради. Бундай тангалар ҳозиргача асосан Сурхондарё ёдгорликларидан топилмоқда. Демак, дастлабки кушон давлати шимолий Бақтрияда ташкил топган, унинг пойтахти эса айнан Далварзинтепа бўлган. Тангаларда отнинг тасвирини пайдо бўлиши билан унинг олд томонидаги номаълум шоҳ сурати ўрнида аниқ шоҳ тасвири пайдо бўлади. Унинг юз қиёфаси Ҳолчаёнда топилган хайкалларга ўхшаб кетади. Танганинг орқа томонида энди отнинг ўзи эмас, отлик, от минган киши тасвири туширилган. Бу ерда юнон ҳарфлари билан битилган тўртта сўз ҳам бор. Биринчи сўз-ҳукмдор, иккинчи сўз-Герай, учунчи сўз-ҳалигача ўқилмаган, тўртинчи сўз-кушон деб ўқилади. Шундай қилиб, гуйшуан-кушон уруғидан бўлган биринчи ҳукмдорнинг номи маълум бўлди. Афсуски, ҳозиргача Герайнинг ҳукмдорлик вақти аниқланмаган. Тахмин қилинишича, у мил. авв. I асрнинг II-ярмида ҳукмронлик қилган. Хитой манбаъларида Кудзуло Кадфиснинг подшолиги юечжи қабилалари Бақтрияга келиб, юз йилларча вақт ўтгач, Гуйшуан 5та юечжи қабилаларини бирлаштириб, Гуйшуан подшолигини ташкил этганлиги ҳақида хабар берилади. Демак, Герай Кудзулагача Гуйшуанга ҳокимлик қилган. Кудзула Кадфис эса унинг ўғли ёки набираси бўлиб чиқади.

Шундай қилиб, кушонлар давлат тепасига келгач, боҳтар тили ва ёзувига катта йўл очилади. Канишка даврида боҳтарий тилига давлат мақоми берилиб, боҳтар тили ва ёзуви барча соҳаларга кириб боради ва юнон тили ва ёзувини сиқиб чиқаради. Будда дини ибодатхоналари пештахталарида боҳтар тили ва ёзувида Канишка ва унинг ворисларининг фармонлари ўз аксини топади. Масалан, сулолавий ибодатхоналар ҳисобланган Сурх-катал ва Рабатак ибодатхона пештахталаридаги ёзувлар бунга мисол бўла олади. Хатто, Канишка Рабатак ибодатхонаси деворларида ажодлари ва ўзини суратини ишлатган ва уларнинг номлари келтирилган. Ажодлар руйхатида (Кудзуло Кадфис, Вима Такто, Вима Кадфис) унинг бобоси сифатида Вима Такто исми келтирилади. Рабатак сулолавий ибодатхонада Канишканинг бобоси Вима Такто номини биринчи бор келтирилиши тарих фани учун сенсация эди. Унгача кушон тангаларининг орасида исмсиз шоҳ Сотер Мегас номи билан тангалар мавжудлигини биламиз. Аммо, у тангалар Вима Тактога тегишлими ёки Вима Кадфисгами? Бу муаммо эди. Бизнингча, номсиз шоҳ тангалари Вима Тактога тегишли бўлса керак. Чунки, Вима Кадфис номида зарб этилган тангалар бор. Шундай ҳам бўлсин, у ҳолда нима учун Вима Такто ўз исми билан танга зарб эттирмай, исмсиз шоҳ номи билан пул чиқартирган. Бу масала ҳам ҳозирча муаммо бўлиб қолади. Рабатак ёзувининг яна бир муҳим жиҳати борки, у ҳам бўлса, Кушон подшоси Канишка ўзи ва сулолавий

аждодларининг келиб чиқишини орийлардан эканлигини таъкидлаб ўтади. Бу маълумот ўзбек халқи этногенези учун жуда муҳим фактдир.

Суғд ёзуви

Милоддан аввалги III-II асрларда орамий ёзуви асосида шаклланган суғд ёзуви ўлкамиз маданияти тарихида муҳим рол ўйнади. Бу ёзув ижтимоий ва маданий ҳаётнинг барча соҳаларида кенг қўлланган. Суғд тили ва ёзуви Суғдиёна ҳудудларидан ташқари Фарғона водийсида, Тошкент воҳасида ва Еттисувда кенг ёйилган. Суғд ёзуви орқали бизгача эрамиз бошларидан то XI аср биринчи чорагига қадар ёзилган кўплаб ноёб ёзма ёдгорликлар етиб келган. Улар орасида кўплаб нумизматика материаллари (танга ёзувлари), металл, сопол, ёғоч, чарм, қоғоз ва бошқа буюмларга битилган текстлар, шахсий мактублар, хўжалик ва молия ҳисобати ҳамда ҳуқуқий ва дипломатик ҳужжатлар, никоҳ гувоҳномалари, айғоқчилик мактублари, диний, ахлоқий-фалсафий текстларнинг парчалари бор.

Суғд ёзуви 22 та ҳарф-белгидан иборат. У бир неча босқични ўз бошидан кечирган. Унинг илк босқичи юнон-бактрия тангаларига тақлид қилиб чиқарилган суғд тангаларида учрайди. Шунингдек, суғд ёзувининг намуналари Афрасиёбдан топилган милодий эранинг I-III асрларга тегишли сопол парчаларида ва терракота хайкалчаларда учрайди. Милодий II асрда Суғдда кумуш тангалар зарб этилабошлайди ва у жаҳон бозорига чиқади. Бу тангалар то милодий V-VI асрларда Кеш пойтахти бўлган суғд конфедератив давлати ташкил топгунга қадар давом этади. Сўнг VII аср ўрталаридан Суғд конфедерациясининг пойтахти Самарқандга кўчгандан кейин суғд ёзувининг ташқи шакли янада такомиллашиб, унинг ички тил товуш мазмуни аниқ ифодалаш томон ўсади ва муайян орфографик нормалар вужудга келади.

Суғдда кумуш тангалар зарб этилиб, жаҳон бозорига чиқгач, суғд савдогарларининг иши юришиб, суғд савдо карвонлари Шарқда узоқ ўлкаларга кириб боради. Жанубий-шарқий Ўролорти ўлкаларида, Енисей ҳавзалари районларида, Жанубий Сибир ва Ангара дарёси ҳавзаларида, шимолий Хитой ва Монголияда суғд савдо факториялари (савдо карвон саройлари) ва қишлоқлари пайдо бўлади. Суғд савдогарлари узоқ ўлкаларга ҳам кириб борганлар. Улар қаерга кириб борса, ўша жойга суғд ёзуви ҳам кириб борган. Фикримизнинг далили сифатида 1889 йилда Мўғулистонда топилган суғд ёзувини кўрсатиш мумкин. Мўғулистондаги суғд ёзуви ёдгорлиги – XI асрда ҳукмронлик қилган уйғур ҳокони шарафига қабр устидаги плитага ёзилган ёзув эди.

Қадимда йирик халқаро савдо пунктларидан бири шимолий – ғарбий Хитой шаҳри Дунхуанда бўлиб, айнан мана шу шаҳарда 3 минг самарқандлик савдо аҳли жойлашган самарқанд квартали ташкил топган. Дунхуан савдо факторияси савдогарлари она ватани-она шаҳри Самарқанд билан узвий алоқада бўлиб, Самарқандга карвонлар орқали хатлар юбариб туришган. Ана шундай хатлардан 9 таси эгасига етиб бормади, Дунхуан почта-башнясида қолиб кетган. У хатлар милодий 313-317 йилларда ёзилган бўлиб, уларни ўтган асрнинг бошларида инглиз археологлари топиб

ўрганганлар. Суғд тилида ёзилган бу хатлар тарихда “Қадимги суғд мактублари” номи билан машхурдир.

Ана шундай ёдгорликларнинг катта гуруҳи 1933 йилда Ҳайрабод қишлоғи яқинида Муғ қалъа қасри ҳаробаларидан топилган суғд ҳужжатларидир. Муғ қала суғд архиви деб юритилган бу ёзма ҳужжатлар мажмуаси VIII асрнинг дастлабки ўн йиллигига оид (712-722) 89 та ҳужжат бўлиб, улардан 74 таси суғд тилида (шундан 29 таси терига, 22 таси қоғозга, 23 таси ёғочга) ёзилган эди. Қолганлари араб тилида ёзилган эди. Давлат ҳужжатларини Суғд подшосига тобе Панч (Панжикент) ҳокимлиги саройидан Муғ қалъа қасрига бориб қолишининг боиси шундаки, араблар босқини даврида Панжикент ҳокими Деваштич араб истилочиларига қарши суғд-чоч-фарғана-турк ҳарбий иттифоқини тузиш мақсадида, у ўлка ва мамлакат бошлиқлари билан дипломатик ёзишмалар олиб боради. Самарқанд ихшиди (подшоси) Тархуннинг қатъиятсизлигидан норози бўлиб, бир вақтни ўзида ўзини Самарқанд тахти давоғари деб эълон қилади ва арабларга қаршилик кўрсатишни бошлаб юбаради. Аммо, араблар кучли келиб, Деваштич кўшинлари бир неча зарбалардан сўнг тоғ томон чекинадилар ва тоғдаги Муғ қалъага оила ва барча яқинлари билан жойлашиб оладилар. Деваштич Муғ қалъага чекинганда сарой архивини ҳам бирга олиб кетган бўлган.

Араб кўшинлари мудофаачиларни у ерда ҳам тинч қўймади. 722 йилда икки орада қаттиқ жанглар бўлган, қалъа эса вайрон қилинган. Араб кўмонданлиги Деваштични Хуросондаги халифалик ноибни хукмига юбаради. Деваштич Хуросон ноибни қўйган шартларни қабул қилгач, уни Суғдга гўё қайтариб юбаради. Аммо, хуфия буйруқ асосида Рабинжон (Каттақўрғон шаҳри яқинидаги илк ўрта асрлар шаҳар харобаси) зардуштийлар қабристонидан оёқ-қўлларини ёғочга михлаш йўли билан қатл қиладилар.

Муғ қаласида қолиб кетган суғд архиви роса 1210 йил ўтгач, 1932-33 йилларда топилди. Мутахасис олимлар муғ қалъа ҳужжатларини ўрганиб бирнеча туркумларга ажратганлар. Ана шу тадқиқотларга кўра, А-14 ҳужжат Суғд элчиси Фатуфарннинг Чочдан жўнатган мактуби бўлса, В-8 ер харид қилиш ҳақидаги суғдча ҳужжат, В-4 тегирмон ижараси ҳақидаги ҳужжат, пов.3-суғдча никоҳ гувоҳномаси, пов.4-куёвнинг келин томон олдидаги мажбуриятлари, А-9 –қўшни ҳокимликлардаги аҳвол тўғрисида Деваштичга унинг айғоқчиси ёзган мактуб ва бошқалар.

Суғд тили ва ёзуви ҳақидаги яна бир ҳужжат Афрасиёбдан, Самарқанд ихшиди Вархуман саройи деворидан топилган. Вархуман 651 йилда ҳокимият тепасига келиши шарафига шоҳона сарой қурдирган. Сарой қалин пахсадан қурилган монументал (11x 11 м.) бино бўлиб, унинг деворлари ранг-баранг деворий суратлар билан безатилган эди. Сарой деворининг бир томонида Чоғаниён мамлакатидан Самарқандга ташриф буюрган элчилик карвони чизилган бўлса, саройнинг иккинчи деворида Узок Шарқдан (эхтимол Хитойдандир) денгиз сувида елканли улкан кемада сузиб келаётган элчилар тасвирланган. Учунчи девор ўртасида эшик бўлиб, унинг ўнг томонида мукаддас Ворукаша денгизидан болаларини сузаётганлигини

тиззасидан сувга кириб, тамоша қилаётган гўзал аёллар, сузиб юрган балик ва тошбоқалар тасвирланса, эшикнинг чоп томонида эркакларни от устида човғин ўйини ўйнаётганликлари тасвирланган.

Яна бир деворда 3 ярусда суратлар, суратларнинг юқори яруси тўлик сақланмаган. Унинг иккинчи ярусидан подшо Вархуман тахти равонда ўз аёнлари, унга тобе ихридликларнинг ҳокимлари билан (улар 11 ҳокимлик бошлиқлари бўлса керак, чунки тахти равон яқинида 11 та байроқ хилпиллаб турибди) элчи меҳмонларни кутмокда. Саройнинг биринчи қаватидан иккинчи қаватга, қўлларида қиммат баҳо совғалари билан пиллапоядан юқорига кўтарилаётган элчилар тасвири туширилган. Биринчи ярусда (қаватда) қабулга навбат кутаётганлар қаторида, бир чеккада, узун халат қийган мусаввир сурати ҳам бор. Унинг халати этагига 11 қаторли суғдча хат битилган. Хатда Самарқандга келган элчилар ҳақида маълумотлар бор. Элчиларни Чоғаниён ва Чочдан келгани аниқ. Чунки хатда улар ёзилган. Хатнинг бузилган, уқаланиб кетган жойларида яна нималардир ёзилган. Хатда Самарқанд Смарақанса талаффусида берилибди. Шундай талаффусдаги Самарқанд номи Дунхуан мактубларида ва Муғ қала хужжатларида ҳам бор. Демак, суғдийлар ўз тилларида Самарқандни “Смарақанса” деб атаган эканлар.

XX асрнинг 70 йилларида милодий IV асрга тегишли ёғочга битилган суғдча хужжат Афрасиёбдан топилган. Суғдшунос М.Исҳоқовнинг хабар беришича, бу хат Самарқандлик бир савдогарни ўз ҳамкасбига қарзга берган пулига тилхат экан. Хат мазмуни ва қарз шартларининг тахлилига кўра, қарз олувчи қарз берувчига сутхурлик шартлари кўймай, қайтариш муддати келганда, қарзга олган пул қиммати баробарида қарзни қайтариш қайд қилинган. Бунинг учун қарз берувчи қарз олувчи билан бозорга бориб, берилаётган пулга қанча сўйишга тайёр наввос келишини аниқлаганлар. Қайтариш вақтида ҳам худди шундай қилиниб, қарз қайтарилган. Ушбу тилхат ана шу ҳақда бўлган.

Суғд ёзуви кўп саҳаларга кириб борган. Масалан, Пахлавон Рустам тўғрисидаги халқ достонида “Калила ва Димна” тўғрисидаги иккита парча суғдча баён қилинган, VIII-IX асрларга доир диний мазмундаги бир неча будда, христиан, манихей матнлари, будда илоҳияти, будда адабиёти асарларини ўз ичига олган бир гуруҳ хужжатлар суғд тили ва суғд ёзувида битилган. Хуллос, юқорида қайд қилинган ёзув намуналарида, гарчи уларнинг деярли барчаси айрим суғд ёзуви парчаларидан иборат бўлишига қарамай, Ўрта Осиё халқлари, жумладан ўзбек халқи қадимги тарихи ва маданияти ҳақида қимматли ва ноёб маълумотлар беради. Шунингдек, уларни илмий тахлили асосида ўзбек этногенези ва этник тарихини ўрганиш учун ҳам тегишли маълумотлар олиш мумкин.

Қадимги туркий ёзув.

Қадимда суғдий, боҳтарий ва хоразмий ёзувлари қаторида орамий алифбоси асосида туркий ёзув ҳам кашф этилган. Ҳозирги вақтда Осиё ва Европанинг турли минтақаларида бу ёзувга доир топилган ёзма

ёдгорликларнинг сони 300 га яқинлашиб қолди. Дастлаб улар Енисей ва ўрхун дарёлари ҳавзаларидан топилиб, белгиларнинг ўзига хос рунийсимон шаклига кўра, “ўрхун-енисей руний ёзуви» деб атала бошлади. 38 та ҳарфдан иборат бу ёзув Жанубий Сибир, Марказий Осиёнинг туркий забон қабилалари ва элатлари ўртасида кенг тарқалган. Руний ёзувларининг каттагина қисми қояларга, қабр тошларига, тошдан ясалган одам хайкалларига ўйиб ёзилган. Бир қисм хатлар эса металлдан ишланган идишларда - сопол, танга, қоғоз ва ёғочда учрайди.

Қадимги туркий ёзуви асосан будда тарихий биографик лавҳалардан иборат бўлиб, турк, уйғур, қирғиз аслзодалари, ҳокон уруғидан чиққан машхур кишиларнинг хизматлари ва уларнинг қаҳрамонлик хатти-ҳаракатларини махташга бағишланган. Қадимги туркий ёзувининг энг йирик ёдгорлиги “Ирк битиги” (Фолбинлик китобчаси) бўлиб, у қарийиб 100 саҳифадан иборат. Билка ҳокон, Қултегин шарафига битилган ёдгорликлар, Ўнгин ёзуви, Тунюкук, Мўйин чура ва Қули чура шарафига битилган ёдгорликлар уларнинг энг машхурларидирлар. Сибир ва Шимолий Мўғулистондан ташқари руний ёзуви ёдгорликлари Шарқий Европада, Шарқий Туркистон ва Олойда, Ўрта Осиё ва шимолий-шарқий Қора денгиз ҳавзаларида ҳам учрайди. Бу ёзувнинг пайдо бўлиши милоддан аввалги I-минг йилликка тўғри келади, деган фаразлар бор²²⁸

Мутахасислар тахлилига кўра, илк ўрта асрларда фақат туркий нутқ Дон ва Кубан ҳавзалари аҳолисини, Сирдарё ва Толос, Юқори ва Ўрта Енисейнинг бошланиш қисмларидаги аҳолини бирлаштириб турган.

“Номаълум ёзув”. Бу ёзувга тегишли дастлабки маълумот 1954 йилда француз археологи А.Марик томонидан бир идиш парчасидаги ёзувдан бошланди. Бу биринчи **“номаълум ёзув”** намунаси эди. 1966 йилда Г.А.Пугаченкова Холчаёндан **“номалум ёзув”** лавҳасини топади. Бу ёзув ҳам ўқилмай номаълумлигича қолди. 1967 йилда Дашти Навур (Афғонистон) да қояга ёзилган шундай ёзув намунаси топилади. У эрамизнинг 1 асрига тегишли бўлиб, у уч тилда, яъни кхарошта, юнонча графика асосидаги бақтрияча ва номаълум тилда ёзилган эди.

Машхур тилшунос олим Ж.Фюсман бу хат ўнг томондан чап томонга қараб ёзилишини, Сурх-Котал ва Холчаян ёзувлари билан бир эканлигини исботлайди. 1972 йилда археолог К. Акишев машхур «Иссиқ» кўрғонидан кумуш косага ёзилган, милоддан аввалги IV-III асрга тегишли ёзувни топади, тилшунослар эса уни **“номаълум ёзув”** сирасига қўшадилар. Уни ўқишда мутахасислар орасида ҳар хиллик бўлсада, аммо “Иссиқ” кўрғони милоддан аввалги III асрдан кам эмаслиги масаласида мутахасислар орасида иккиланиш йўқ. Яна “иссиқ” ёзуви **“номаълум ёзуви”** тарқалган тарихий-маданий минтақалар географиясига аниқлик киритди. Бу ёзув намуналари жанубий Ўзбекистоннинг Хотинрабод, Қоратепа, Фаёзтепа, Тўққизтепа, Кампиртепа каби ёдгорликларидан, Шимолий Афғонистоннинг Ойхонум ёдгорлигидан ҳам топилган. “Иссиқ” ёзуви (**“номаълум ёзув”**)

²²⁸ Омонжулов А.С. Докторлик дисс. 1962, стр. 61-65.

ёдгорликларини академик Э.В.Ртвеладзе Юечжи қабилалари билан боғлайди. В.А.Лившиц эса уни сакларга тегишли дейди. Шу билан бирга, «иссиқ» ёзувини кушон империяси ёзув тизимининг расмий шаклларида бири деган хулосага келади. Кейинги йилларда тадқиқотчилар бу ёзувни энг қадимги туркий ёзув бўлиши керак, деган фаразларни ўртага ташламоқдалар. Масалан А. С. Омонжулов “Иссиқ” ёзуви туркий ёзув эканлигига шубха қилмайди. Биз ҳам шу фикрдамыз. Э.В. Ртвеладзе **“номаълум ёзув”** тилини аниқлаш муайян этносни ёзув атрибутикасига узил-кесил тузатишлар киритади. Ҳар ҳолда **“номаълум ёзув”**ни тарқалиш географияси ҳам уни юечжи қабилаларига мансублигига шубха уйғотмайди дейди. Дарҳақиқат, бу ёзув Ўрта Осиёнинг жанубий-шарқий қисми ва Афғонистоннинг шимолий ғарбида шаклланган кўринади. Ёзув ёдгорликларининг тарқалиш минтақаси “Иссиқ” кўрғони райони ва Етгисувдан жанубда то Ҳиндикушгача ва шарқда шимолий Афғонистондан ғарбда то Шарқий Туркманистонгача ёйилган. Фаолият доираси милоддан аввалги III асрдан то милодий VIII асргача бўлган даврни ўз ичига олади.

X- БОБ. ТУРКИЙГҮЙ ҚАБИЛАЛАРНИНГ ИЛК ВАТАНИ ВА ОРИЙЛАР МУАММОСИ

Собиқ совет даври тарихий тилшунослик фанида Тоғли Олтой туркий халқларнинг ватани, туркийгўй аҳоли айнан ана шу ўлкада таркиб топиб, сўнг бошқа юртларга тарқалган, деган тасаввур шаклланган. Бундай тасаввурни пайдо бўлишида турк этноними остида Тоғли Олтой худудларида ҳоконликнинг илк бор таркиб топиши ҳам катта роль ўйнаган. XVIII-XIX асрлар давомида Тоғли Олтой минтақасида олиб борилган этнолингвистик тадқиқотлар ҳам бундай илмий фаразга асосли эканлигини тасдиқлайди. Шундай қилиб, Тоғли Олтой туркий халқларнинг илк ватани сифатида тилга олиниб, жаҳон тарихий тилшунослигида “Олтой тиллар оиласи” деган термин пайдо бўлади. Бундай тушунчани илмий асосланишида этнограф ва тилшуносларнинг бу ерда олиб борган изланишлари ва улар томонидан туркларнинг келиб чиқиши ҳақида тўпланган ривоятлар ҳам катта роль ўйнайди.

Масалан, Олтой турклари орасида ўзларининг келиб чиқишлари ҳақида ҳозиргача оғиздан оғизга ўтиб келаётган ривоятлардан иккитаси оғзаки ва ёзма адабиётларда тилга олинади. Биринчи ривоятда Атилла бошчиллигида ғарбга кетган хунларни, унинг ўлимидан кейин, анча вақт ўтгач, маҳаллий аҳоли бутунлай қириб ташлайди. Оёқ-қўллари кесилиб, ботқоқликка улоқтирилган 9 ёшли бола тирик қолади ва ботқоқли тўқайзорда ундан урғочи бўри ҳамиладор бўлиб қолади. Бола тириклигини билиб қолган унинг душмонлари, ҳар қалай болани ўлдирадилар, ҳамиладор бўри эса Олтойга қочиб улгуради ва Олтой тоғларининг ғорларидан бирига жойлашиб, 10 та ўғил тугади. Бўри болалари вояга етгач, улар ҳам ўз навбатида бола-чақалик бўлиб, кўпайишиб кетадилар, бўридай чакқон, табиатан ҳарбийлашган бўри уруғи бўлиб етишадилар.

“Бир неча авлод ўтгач, уларнинг сардори Асан шод ўз аймақлари билан ғордан чиқиб, ўзларига Олтой ўлкасининг эгалари жужанлардан яшашга ер сўрайди. Жужанлар ҳокони эса бунинг эвозига уларга (тобе сифатида) маъдан конларида ишлаб беришликни талаб қилиб розилигини олади”. Шундай қилиб, “Олтой турклари-тукю, ривоятга кўра, ғарбий хунлардан келиб чиққан, яъни туркларнинг она уруғи **бўридан** тарқаган”²²⁹. Иккинчи

²²⁹ Гумилов Л.Н. Древние тюрки. Москва-1993, стр.23.

ривоятга кўра, “турклар маҳаллий “Со” қабиласининг бўри уруғидан келиб чиққан. Ривоятга кўра, қабила сардори **Абанбуни** 17 та ини-оғалари бўлган. Улардан бирини номи Ичасин Ишид, яъни “**бўри боласи**” деб аталган. Со қабиласи “ўзларининг айби билан” деярли қирилиб кетади, улардан атиги тўрт ўғлон тирик қолади. Биринчиси ғозга (лебедга) айланиб учиб кетади, иккинчиси Кама дарёси соҳилига жойлашади, учунчиси -.Чуса дарёси соҳилига, тўртинчиси, энг каттаси – Нудули шод Ғарбий Саян тоғ ёнбағирларига бориб жойлашади. Нудули шоднинг кенжа хотинидан ўғил бола-**Ашин** туғилиб, мусобақада барча оғаларини енгиб, уруғнинг сардори бўлиб қолади. Шундан бошлаб бу уруғ **Ашина уруғи** деб отала бошлайди. Ашиннинг ботирлиги ва ишбилармандлиги туфайли унинг уруғини қудрати ошиб, у **Ашин қабила бошлигига** айланади. Энди қабила номи **Асаншод** бўлиб қолади. Ашиннинг набираси Тумин (Бумин) 551 йилда ўзини туркларнинг ҳокони деб эълон қилади.²³⁰

Агар юқорида зикр этилган ҳар икала ривоятнинг мазмунидан келиб чиқадиган бўлсак, гап қадимги туркларнинг Олтойдан келиб чиққанлиги тўғрисида эмас, балки Тоғли Олтойда княз Ашина атрофида тўпланган жангавор сипоҳий ёшлар гуруҳининг “турк” номи остида бирлашиши ҳақида боради. “Улар турк тилида сўзлашардилар. Аммо, қўшни қабилалар, гарчи улар тилида сўзлашсаларда, ўзларини асло турклар деб атамас эдилар”²³¹ Шундай қилиб, дастлаб княз Ашиннинг ёш ҳарбийлар гуруҳи турклар деб аталган. Қачонким Асан шод, унинг ўғли Туу ва набираси Тумин даврида Ашина уруғи ўзига теле, жужан ва бошқа қабилаларни бўй сундиргач, нафақат Тоғли Олтой, балки бутун Марказий Осиёда яшовчи туркий тилли қабилалар ўзларини турклар деб атайдиган бўлдилар.

Тоғли Олтой районларида олиб борилган этнолингвистик материаллар ва Олтой туркларини келиб чиқишини бўри уруғи билан боғлашга қаратилган ривоятлар таъсирида тарихий тилшунослик фанида, менимча, бир ёқламали тасаввурлар пайдо бўлдики, бунга кўра, Тоғли Олтой қадимги туркларнинг илк ватани бўлиб қолди, кейинчалик (антик даврдан бошлаб-А.А.) туркий халқлар Тоғли Олтойдан чиқиб, Марказий Осиёнинг барча ҳудудларига, жумладан бутун Жанубий Сибир, жанубий-шарқий Ўролорти минтақалари, Қозоқистон даштлари, куйи Волга, Дон, Днепр дарёларининг куйи хавзалари, Ўрта Осиёга ёйилди. Совет тарихшунослигида унга қадар бу ҳудудларда (Шимолий-шарқий Қора денгиз бўйларидан то Байқалгача) эроний тиллар лахжаларида сўзлашувчи қабилалар яшар эдилар, деган тасаввур ҳукмрон.

Аммо, бу ҳудудларда олиб борилган археологик тадқиқот натижалари, яъни бронза ва илк темир даврларига оид Тоғли Олтой ёдгорликларидан топилган археологик материалларни Жанубий Сибир, бутун Қозоқистон даштлари, Ўралорти, Еттисув районлари материаллари билан қийсий-типологик тахлили бу минтақалар моддий ва маъновий маданияти бир, улар ўртасида этногенетик узвийлик кучли ва этнографик турмуш тарзида айнан ўхшашлик кузатилади. Бу хилдаги типологик қийсий тадқиқотлар

²³⁰ Рахмонов Н. Турк ҳоконлиги. Тошкент-1993, 42-43 бетлар.

²³¹ Гумилов, указ. лит. стр. 24.

антропологик сериялар мисолида ҳам ўтказилиб, улар ҳам ушбу минтакалар дашт қабилаларининг бир-бирлари билан этногенетик жиҳатдан бир эканлигини тасдиқлайди.

Куйи Волгадан шарққа томон чўзилган чўлларда истиқомат қилган бронза даврининг бу қабилалари археологик адабиётларда андронova маданияти соҳиблари деб юритилади. Андронova маданияти ёдгорликлари ғарбий Қозоқистондан то жанубий-ғарбий Байкалгача чўзилган даштларда учрайди. Айнан мана шу худудларда ёзма манба маълумотларига кўра, бронза даври ва ундан кейинги асрларда туркий забон қабилалар яшаган.

Маълумки, совет тарихшунослигида хуннларни туркий забон қабилалар эканлиги тан олинган. Таниқли тарихчи Л.Н.Гумилов ўзининг “Хунну” асарида хуннлар Хитой тарихида биринчи бор милоддан аввалги 1764 йилда, сўнг милоддан аввалги 822 ва 304 йилларда тилга олинганини эслайди²³² Проф. А.Хўжаевнинг ёзишича, кейинги йилларда Хитой ва Япон олимлари ҳамкорликда Хитойнинг 24 жилдли тарихи (Эр си ши) устида жиддий тадқиқотлар олиб бориб, ана шу изланишлар жараёнида турк атамаси Хитой манбаъларига бундан камида 4 минг йил аввал кириб келганини таъкидлайди²³³.

А.Хўжаевнинг Хитой манбаъларига асосланиб берган маълумотларига кўра, милоддан аввалги III-минг йилликнинг охири чорагидан бошлаб шимолий Хитой князликларининг тарихи ўша даврнинг йилномачилари томонидан ёзила бошлаган, яъни қадимги Хитой кичик подшоликларида “ши” деб аталган йилномачилар бўлиб, улар шимолий Хитой подшоликларининг шимолий, шимолий-ғарбий ва шимолий-шарқий чегараларида чорвадор туркий қабилалар яшаганликларини тасдиқлайди. Ана шу кичик ҳокимликлардан бири “Шя” подшолиги бўлиб, у шимолий Хитойда (милоддан аввалги 2205-1766 йилларда) ҳукмронлик қилган. Сўнг милоддан аввалги 1766-1122 йилларда “Шонг” номли кичик ҳокимлик ҳукм сурган. Уларнинг ҳар иккаласи девонида “ши”лар фаолият кўрсатиб, нафақат ўз подшоликлари тарихини тошга, суякка ва хитой қамишига ёзиб борган, балки у ҳокимликларга чегарадош қабилалар ва элатлар ҳақида ҳам маълумот қолдирганлар.

Тарихда ана шундай “ши”лардан Са Же ва Рюй Сунг номли йилномачиларнинг номи бизгача етиб келган. Милоддан аввалги I-минг йилликда “ши” лавозимидаги йилномачиларнинг сони кўпаяди, улар ёзадиган иш хажми ҳам кенгаяди. Хотиралар ҳукмдорлар истаги асосида битилиб, ҳукмдорлар “Тангри фарзанди” сифатида илоҳийлаштирилади. Уларнинг фаолияти қонун, ахлоқ нормалари Тангри таолонинг амри сифатида қабул қилинади. Сима Цян ана шу хотиралар асосида ўзининг “Тарихий хотиралар” асарини ёзган.

Милодий 319 йилдан бошлаб нафақат тарихга оид хотиралар, балки тарихшуносликка доир асарлар ҳам пайдо бўла бошлайди. Танг сулоласи

²³² Гумилов, “Хунну”. Москва-1960, стр. 23.

²³³ Хўжаев А. Қадимги Хитой манбаъларидаги туркий халқларга оид айрим этнонимлар. “Ўзбекистон ўрта асрларда: тарих ва маданият”. Тошкент-2003, 178 бет.

даврида (618 – 907 й.) тарихий воқеаларни ёзиш давлат сиёсати даражасига кўтарилиб, бу иш давлат монополиясига айланади. Йилномачи “ши”лар ёзиб борган расмий сулолалар 24 та бўлганлиги учун сулолалар тарихи “24 тарих”, яъни “Эр си ши” номини олган. “24 тарих”нинг биринчи жилди Сима Цян қаламига мансуб “Тарихий хотиралар” бўлса, унинг охиригиси Минг сулоласи (1368-1644 й.) тарихидан иборат. Хронологик жиҳатдан ушбу 24 сулола тарихи 3,5 минг йилдан кўпроқ давр тарихини ўз ичига олади. Ана шу тарихнинг қадимги ва илк ўрта асрлар даври воқеаларини ўз ичига олган жилдларида хитойшунос олим Аҳаджон Хўжаевнинг таъқидлашича, бевосита Турон ва Туркистон тарихи учун кўп қимматли маълумотлар бор²³⁴.

Сима Цяннинг «Тарихий хотиралар»ига асосланиб ёзилган “Хитой тили катта иероглифлар луғати”да шимолий Хитой «Шя» ҳокимлигининг шимолий-ғарбий чегараларида “ху” ёки “хулу” деб аталган чорвадор қабилалар яшайди, дейилган.²³⁵ Худди шундай маълумот Си Юаннинг “Сўзлар этимологияси”луғатида ҳам учрайди.²³⁶ Хитойшунос олим А. Хўжаевнинг ёзишича, хитой тилида ундош “р” товушини талаффус этиш мумкин бўлмаганлигидан хитойлилар “хур” атамасини “ху” иероглифи билан ифода этишган. Кейинроқ, шарқий “ху”лар хитойчада “дунгху” аталиб, ушбу атама рус адабиёти орқали ҳозирчи замон тилимизга “тунгус” талаффуси билан кириб келган. “Ху”ларнинг ғарбий қисми эса “рунг “ ва “ди” деб аталган икки қабиллага бўлинган. “Диг”лар ўз навбатида қизил ди (“чи ди”), катта ди (жонг ди”), оқ ди (“бай ди”) ларга бўлинган. “Рунг”лар ҳам ғарбий рунг (“ши рунг”), тоғли рунг (“шан рунг”), ўрмонли рунг (“линг рунг”) каби қисмларга бўлиниб, Жанубий Сибир чўлларида яшаган.

Хан сулоласи тарихининг “Хуннлар тазкираси”ни иккинчи қисмида “жанубда буюк Хан мавжуд, унинг шимолида кучли “ху” мавжуд” деб хуннларга ишора қилинган. Шарқий Хан тарихчиси Чженг Шюан “ху” ҳозирги сунну”, яъни хунн деб ёзган²³⁷.

“Ди” лар баъзи бир қадимий хитой ёзма манбаъларида “динглинг” деб ёзилган. “Шя”(мил.авв.2205-1766 й.), “Шонг” (мил. авв.1766-1122 й.) ва «Чжоу» (мил.авв. 1122-771 й.) кичик подшоликлари давридаги «гуйфанглар» динглингларни ўзи эди, деб ёзади. хитой тарихчиси Дуан Лянчин²³⁸. Бошқа бир Хитой тарихчиси Люй Симян эса “илгари динлин ёки динглинг деб номланган қабилалар кейинчалик чиле, теле деб аталган. Ҳозир биз уларни умумлаштириб уйғур деб атаيمиз, ғарб мамлакатларида уларни турк деб аташади. Аслини олганда турк ва уйғур динглинглар таркибидадирлар...Чилеларни хитойликлар “Гавчэ” (қангли) деб аташган. Мазкур номлар бир-бирларига ўхшамаса ҳам, уларнинг келиб чиқиши бир. Буларнинг теле ва гавчэ деб аталиб қолишининг сабаби шу бўлганки,

²³⁴ Хўжаев А. Ўша асар, 178-184 бетлар.

²³⁵ Хитой тили катта иероглифлар луғати. 3-жилд, 2057 бет.

²³⁶ Си Юан. Сўзлар этимологияси. 1218 бет.

²³⁷ Хитой тили катта иероглифлар луғати, 3 жилд, 2057 бет.

²³⁸ Дуан Лянчин. Динглинглар, ыангыилар ва турулар. 1-жилд, Уримчи-1996, 115 бет.

кумликнинг шимолида яшаб Вэй хонадонига (милодий 220-260 й.) итоат қилганлар гавчэ, кумликнинг шимолида яшаб жужанлар итоатида бўлганлар теле деб аталган²³⁹.

А.Хўжаевнинг таъкидлашича, қадимги хитой ёзма манбаъларида “д” товуши “т” товуши билан алмашиб, “динглинг” атамаси “тинглинг” деб талаффус қилинган. Кейинроқ, “нг” товуши туширилиб қолдирилиб, “тинглинг” “теле” бўлиб кетган. “Т” товуши эса “ч” товуши билан алмашиб, “теле” “челе” ёки “чиле” деб талаффус қилинган. Демак, ди, динглинг, тинглинг, теле, челе, чиле қабилалари “ху” нинг авлодларидир.

Милодий III-VI асрларда улар “туро” номи остида юритилган. “Теле” ва “туро” аслида битта қабилянинг номи эмас, балки улар туркий тилли қабиляларнинг турли уруғидир. Чунки кўчманчи қабилялар анъанасига кўра, қайси бир уруғ ёки қабиля бир неча қабилялар сиёсий уюшмасига етакчилик қилса, қабилялар иттифоқига кирган барча қабилялар ўз уруғи ва қабиляси номини унитмаган ҳолда, ўша етакчи қабиля номи билан юритилаверади. Масалан, бир замонлари туркий қабилялар сиёсий уюшмасида етакчи қабиля “ху”лар бўлган бўлса, кейин шундай етакчилик роли “ди”ларга ўтди. Кейинроқ, туркий қабилялар сиёсий уюшмаси-қабилялар иттифоқига хуннлар етакчилик қилганлар. Манбаъларнинг ²⁴⁰ гувоҳлик беришича, хуннлар ҳокимияти емирилгандан кейин Атилла билан Ғарбга кетмай, ўз жойларида қолиб кетган туркий қабиляларга “туро” қабиляси бош бўлиб, улар таркибида 44 та қабиля бўлган, уларнинг номлари шимолий сулолалар тарихида келтирилади²⁴⁰.

Шундай қилиб, юқорида номлари келтирилган қадимги хитой ёзма манбаъларига кўра, шимолий Хитой кичик подшоликларининг шимолий, шимолий-шарқий ва шимолий-ғарбий чегараларида милоддан аввалги III-II-минг йилликлар давомида “ху”, “ди”, “хунн” номлари остида чорвадор қабилялар жамоалари яшаган. Улар Хитой иероглифларида даврига қараб, турлича талаффус этилган бўлсада, уларнинг туркий этносга тегишли эканлиги маълум бўлди. Археологик тадқиқот натижалари айнан мана шу ҳудудларда бронза даврида андронова маданияти соҳиблари яшаганлигини тасдиқлайди. Андронова маданияти ёдгорликлари Жанубий Сибирнинг ғарбидан то Ўрол тоғ тизмаларининг жанубий-шарқий минтақаларигача ёйилган.

С. В.Киселев милоддан аввалги XVIII асрда Миусинский пасттекислиги ва Енисейгача ёйилган андронова маданияти ёдгорликларини куйи Волга, Дон ва Донец чўлларининг сруб маданияти билан кўп жиҳатдан яқинлигини алоҳида таъкидлаб ўтади²⁴¹. Улар кенг тарқалган минтақалар куйи Волгадан то Монголиягача, жанубий-шарқий Ўролдан то Ўрта Осиёгача чўзилган чўл минтақалари эди.²⁴² Демак, қадимги хитой ёзма манбаъларида тилга олинган

²³⁹ Люй Симян. ХХР халклари тарихи. Шанхай-1987, 87 бет.

²⁴⁰ Кўхна Танг сулоласи тарихи. 2-қисм, 199 боб, 15393 бет.

²⁴¹ Киселев С.В. Древняя история Южной Сибири. Москва-1951, стр. 100.

²⁴² Грязнов М.П. Племена Сибири и Казахстана в эпоху бронзы. «Очерки истории СССР». Москва-1956; Кузьмина Е.Е. Древнейшие скотоводы от Урала до Тянь-Шаня. Фрунзе-1986; Аванесова Н.А. Культура пастушеских племен эпохи бронзы Азиатской части СССР. Ташкент-1991.

“ху”, “ди”, “гуйфанг”, “туфанг”, “рунг”, “хунн” ва бошқа сахроилар қадимги туркийда сўзлашувчи андронova маданияти соҳиблари бўлган.

Андронova маданияти қабилаларини туркий этносга тегишли экнлиги ҳақидаги фаразлар авваллари ҳам мавжуд эди²⁴³. Аммо, Авесто ва Веда манбаъларининг лингвистик тахлили бундай қарашларни тасдиқламади, аксинча сруб ва андронova қабилалари билан саврамаат ва саклар (мимл.авв.VII-Vасрлар) ўртасидаги генетик алоқаларни археологик материалларда кузатилиши антик ва қадимги форс ёзма манбаълари томонидан тасдиқланади, деган хулосага келадилар²⁴⁴. У пайтларда буюк турк чўлининг чорвадорлари туркий тилли бўлганликларини тасдиқловчи ёзма манбаълар йўқ эди. Қадимги Хитой ёзма манбаларининг Бичурин таржималарида андронova маданияти соҳибларини туркийда сўзлашардилар, дейишга айрим ишоралар бўлсада, собиқ совет даври тарихшунослигидаги “европацентристик” қарашларнинг салмоги бунга имкон бермай келди.

Айнан истиқлол туфайли тарихий ҳақиқат рўёбга чиқабошлади. Қадимги хитой ёзма манбаъларининг объектив тахлили энди уларни, яъни бронза давридан Ўрол тоғ тизмаларининг шарқий, жанубий ҳудудлари томон чўзилган минтақалар Россия ишбилармандлари томонидан ўзлаштира бошлаганига қадар бу замин туркий этносга тегишли эканлиги аниқланди. Бу минтақалардан топилган археологик, антропологик комплекслар ва уларни қадимги хитой ёзма манбаъларини қиёсий тахлили Жанубий Сибир аҳолиси қадимги ва ўрта асрлар даврида туркийда сўзлашганлар, деган фикрни дадил ташлашга имкон бермоқда²⁴⁵.

Хитойшунос олим А. Хўжаевнинг айтишича, “ху” ва “хулу” туркийча “хур” атамасининг хитойча талаффуsidир. “Хур” қадимги туркийда эркин, озод, бир жойда узоқ туриб қола олмайдиган, бир жойга боғланиб қолмаган кўчманчи халқ маъносини беради. Қадимги туркийда “хур”сўзининг эркин, озод ва ўзларининг беклардек хис этишлари Авестодаги “арья” сўзига монанддир. Демак, эронийда “арья” туркийда “хур” бир хил маъно ва мазмунга эга, бир ижтимоий табақага мансуб этнос бўлагидир. Зардуштийлик динининг эзгуликлар худоси Ахурамазда оламни яратганда, одамлар учун ҳар хил иқлимли ўлкалар ва мамлакатларни яратди. Биринчи бўлиб, кенг яйловларга бой, чорвага қулай муқаддас Арьянам Вайчахни

²⁴³ Черников С.С. Восточный Казахстан в эпоху бронзы. М-Л, 1960, стр.112; Аманжулов А.С. Рунообразная надпись из сакского захоронения. «Вестник АН Каз.ССР», №2, Алмата-1971, стр.64-66; его же, Материалы и исследования по истории древнетюркской письменности. Автореф. Докт. Дисс. Алмата-1975; его же, Тюрская руническая графика, Алмата-1980.

²⁴⁴ Бернштам А.Н. Спорные вопросы истории кочевых народов в древности. КСИЭ, вып. XXVI, -1957; Смирнов К.Ф. Проблема происхождения ранних сарматов. Москва-1957; Кузьмина Е.Е. Сложение скотоводческого хозяйства к производящему и особенности развития общественного строя. Москва-1974; Акишев К.А. Саки азиатские и скифские. “Археологические исследования в Казахстане. Алмата-1973.

²⁴⁵ Аскарлов А. Мустакиллик йилларида тарих, археология ва этнология. “Ўзбекистонда ижтимоий фанлар”, №6, Тошкент-1996, 71 бет; Ўша муаллиф, Об исконной родине расселения древних тюрков. ИМКУ, вып.32, Ташкент-2001, стр. 69-72; Ўша муаллиф, Ўзбек халқи этногенези ва этник тарихининг баъзи бир назарий ва илмий-методологик асослари. «Ўзбекистон тарихи» журналы, №4, Тошкент-2002, 55 бет; Ўша муаллиф, Ўзбек халқи этногенези ва этник тарихининг баъзи бир назарий ва илмий-методологик масалалари. «Ўзбек халқининг келиб чиқиши: илмий-методологик ёндашувлар, этногенетик ва этник тарих» мавзусидаги Республика илмий-назарий семинар материаллари. Тошкент-2004, 4-6 бетлар; Хўжаев А. Қадимги хитой манбаъларидаги.... 176-184 бетлар.

яратиб, унга орийларни жойлаштирди. Арьянам Вайчаҳ атамасининг туб маъноси ҳам орийлар мамлакати демакдир. Олимлар ҳар хил даврларда Авесто мадҳиялари тахлили асосида Арьянам Вайчаҳни эрон ҳудудларидан (Ариана), Қадимги Бақтрия, Қадимги Хоразм, Хилменд ваҳоси, Эрон Азарбайжонидан қидирдилар. Бироқ, Арьянам Вайчаҳ табиати, табиий-географик иқлим шароитлари, аҳолисининг турмуш тарзи, машғулоти ва асосий бойлиги ҳақида гувоҳлик берувчи ҳамду-санолар, таърифлар Арьянам Вайчаҳ кўпроқ Евросиё чўллари эканлигини эслатади. Чунки бу юрт аҳолиси чорвадорларга хос саҳрои турмуш кечирганлар, уларнинг маъбудлари “кенг яйловлар эгаси”, “ажойиб отлар юбарувчи илоҳлар” бўлган. Улар худоларга илтижо қилиб, улардан яйловларга осмондан ёмғир юбаришни, кўплаб отлар ва хукизлар ато этишни сўрайдилар, маъбудларга атаб отлар, новвос ва қўйларни қурбонлик қиладилар. Уларда Тваштар биринчи губчакли аравани яратувчи илоҳ ҳисобланган. Гилдиракли транспорт турининг барчаси, икки гилдиракли арава (золотая колесница), унинг қисмлари, от абзали, даштликларнинг барча кийим-бошларини номларигача чорвадор аҳолига тегишли бўлиб, аммо, уларни “европацентризм” тарфдорлари булар ҳинду-эроний қабилалари эди, деб ҳисоблаб келганлар.

Евраосиё дашт ва чўлларининг чорвадор қабилаларини эроний тилли халқлар эканлиги ҳақидаги лингвистик фаразлар Евраосиёнинг дашт минтақаларида Тоғли Олтой ҳудудларидан бошқа жойларда турк этносига ўрин қолдирмайди. Хатто, унинг теварак-атроф районлари аҳолиси ва ундан Ғарбда то Қора денгиз шарқий соҳилларигача, Шарқда то Байқалгача чўзилган минтақаларнинг дашт аҳолиси ҳам эрон забон эди, деган тасаввур шаклланиб, у ҳозиргача давом этмокда.

Илмий, илмий этнографик асарларда дашт кўчманчиларини дастлаб “варварлар”, “варварларнинг жанубга оккупацияси” каби иборалар ишлатиб келинди. Қачонким, Авесто терминлари илмий асосда ўрганила бошлагач, ана шу “варварлар”нинг жанубга миграцияси туфайли Эрон тоғ олди районларида Ариана таркиб топгач, “варвар” атамаси “орий” терминига олмаштирилди. Орийлар жамиятнинг аслзодалари, эркин ва озод табақаси, эл-юрт бошқарувчилари, хўжайини эканлиги ойдинлашгач, “Европацентризм” назариясининг, бошқача қилиб айтганда, Европа давлатларининг Осиё ва Африкага мустамлакачилик сиёсатининг куртаклари орийлар билан боғлиқ эканлиги, хатто гитлерчилар Германияси ўз даврида ўзларини орий ирки, тоза ирк, ҳақиқий ирк, деб эълон қилганликларини ҳеч ким унитмаган.

Савол туғилади, орийлар ўзи кимлар? Улар эроний тили этносларга тегишлими ёки туркий этнос вакилларими? Ёзма манба-Авестога кўра, улар ижтимоий ҳаётда жамоанинг эркин, озод, жанговар мулкдорлар табақаси бўлиб, мана шу табақа ва унинг оила аъзолари ўз уруғ-аймоқларидан фарқли ўлароқ Авестода «озодлар» (“азады»), яъни «орийлар» деб юритилган. Улар яшаган юрт орийлар ватани, орийлар кенглиги (арийский простор), яъни «Арьянам Вайчаҳ» деб номланди. Бу юрт халқининг асосий бойлиги чорва, яъни майда ва йирик шохлик ҳайвонлар, от, туя ва эшак ҳисобланади.

Уларнинг кундалик турмуш тарзи дашт аҳолисига хос кўчманчи чорвачилик асосида қурилган.

Маълумки, чорвадан келадиган бойлик деҳқончиликка нисбатан жуда тез кўпаювчан бўлади. Бадавлат мулк эгаси иштаҳасининг эса чеки бўлмайди. Ибтидоий жамоа тузимидан дастлабки синфий жамиятга ўтиш босқичи ҳисобланган ҳарбий демократия даври имкониятлар қабилалар аро тўқнашувларни тез-тез содир бўлишини тақозо этади. Кўп ҳолларда кўчманчилар орасида ўз аро бўладиган ҳарбий тўқнашувлар доимий характер тусини олади. Бундай шароитда қўшинга чакқон ва абжир, бақувват ва мард ўғлонлар, ташаббускор ва тадбиркор ҳарбийлар керак. Қачонким, чорвадор қабилалар ҳаётимда кўчманчилик турмуш тарзи қарор топгач, жангавор ҳарбийлар тарбиялашга кенг имкониятлар очилди.

Давр тақозасига кўра, абжир ва чакқон чавандоз, моҳир мерган ва чайир ва чабдаст жангчи бўлишга интилиш ҳар бир ёшнинг кундалик ҳаракат дастурига айланиб борди. Оқибат натижада ўтиш даврининг ана шу жангавор ҳарбий руҳияти жараёнида суворий орийлар таркиб топиб, улар томонидан ўзга юртларни босиб олиш чорвадор қабилаларнинг муҳим даромат манбаига айланди. Ана шу чорвадор қабилаларнинг суворий ҳарбийлари ҳаётда ўзларини озод ва эркин, ҳеч кимга қарам ва тобе ҳис этмас, улар ўзларини доимо ҳаётда иқтисодий ва сиёсий мустақил ҳис этувчи озодлар-орийлар эдилар. Уларнинг Уруғ-аймоқлари ҳам қабила анъанасига кўра, ўзларини орийлар деб аташган. Чунки, ўша давр чорвадор жамоаларида ҳарбий демократия тизимига хос тартиб-қоидалар ҳукмрон эди. Ҳар бир оилада туғилган фарзанд ёшлигидан қабила удумларига содиқлик руҳида тарбияланади. Тарбиянинг мақсад йўналиши эса ҳар бир нуфузли чорвадор сиймосида орийни шаклланиши билан яқунланади.

Авесто ва Ригведага кўра, дастлаб орийлар маҳаллий аҳолига нисбатан “бегона”, “бошқа ерлик”, “босқинчи” маъносини англаган. Кейинчалик, улар “хўжайин”, “аслзода” маъно ва мазмунни касб этган. Чорвадорларнинг деҳқонларга нисбатан тезда бойиб кетишига чорвачиликда йилқичиликнинг таркиб топиши, яъни от, туя, хўкиз ва эшакдан транспорт воситаси сифатида фойдаланишга ўтиш асосий ролни ўйнади. Айнан шу вақтда кўчманчи чорвачиликка ўтишга кенг имкониятлар яратилди. Бу жамият ижтимоий-иқтисодий ҳаётида туб ўзгаришлар юз беришига олиб келди. Ана шу туб ўзгаришларнинг меваси сифатида ибтидоий чорвадор жамоалари таркибида бадавлат мулк эгалари: ўнлаб, юзлаб атар мол-қўйга эга жамоа сардорлари етишиб чиқади.

Демак, орийлар Марказий Осиё чорвадор қабилаларнинг иқтисодий юксалишидаги кўчманчилик ҳаёт босқичининг ижтимоий маҳсули, уларнинг ташаббускор ва тадбиркор ишбиларманд қатлами, туғилиб келаётган дастлабки синфий жамиятнинг аслзодалар табақаси эди.

Ёзма манбаълардаги орийларга берилган бу тавсифлар археологик ёдгорликлар мисолида ҳам ўз аксини топган²⁴⁶. Хатто, археологлар

²⁴⁶ Кузьмина Е.Е. Откуда пришли индоарии? Материальная культура племен андроновской общности и происхождение индоиранцев. Москва-1994.

орийларнинг археологик тавсифини ишлаб чиққанлар. Бунга кўра, орийлар ўз уруғ-аймоёлари ичида энг нуфузли, бадавлат, эркин ва озод суворийлар бўлиб, улар вафот этганда: биринчидан, шша даврнинг урф – одатларига кўра, чуқур хурмат ва эхтиром белгиси сифатида қабиладошлари уларга атаб маҳобатли мазор кўрғонлар бунёд этганлар Тегискен, Солоха, Аржан, Салбик, Кулобо, Синташта, Башадар, Пазирик ва бошқалар); иккинчидан, орий жасади кўмилган мазор кўрғонга унинг ҳаётлик чогидаги жангавор қурол-аслоҳалари ва бойлиги билан кўмилади; учунчидан, марказий жасад (орий жасади) теварак-атрофига, кўрғон остига, мархумнинг тириклик чогидаги жамиятда тутган ўрнига қараб, 10-15 тадан то 70-80 тагача отлар мажбурий ўлим излари ва эгар-жабдуклари билан кўмилган бўлади; тўртинчидан, орий жасадининг оёқ ёки ён томонига унинг ҳарамдаги хотинларидан бирини канизаклари ҳамда унга тегишли зеби-зийнат ва олтин арава (золотая колесница) лари билан бирга (заҳар бериш йўли билан ўлдирилиб) кўмилган бўлади. Бундай мазор кўрғонлар сўнги бронза ва илк темир даврларига хос бўлиб, улар Қора денгизнинг шимолий-шарқий соҳилларидан то Байқалгача чўзилган евраосиё чўлларида учрайди.

Милоддан аввалги II- минг йилликнинг ўрталарида евраосиё чўлларининг орийлари ўз чорваларига янгидан-янги яйловлар қидириб, жанубга томон, нафақат Ўрта Осиёнинг ички райнларига, хатто Эрон адирлик зоналарига ҳам кириб борадилар. Уларнинг Ўрта Осиё ҳудудларидан ўтганлиги бронза даври археологик ёдгорликларида яхши кузатилади. Милоддан аввалги II-минг йилликнинг иккинчи ярми давомида Ўрта Осиёда улар кириб бормаган дашт ва чўл минтақалари қолмаган бўлса керак. Улар милоддан аввалги II-минг йилликнинг охириги чорагида хатто уларнинг бир қисми маҳаллий аҳолининг шаҳар ва қишлоқларига ҳам кириб борадилар. Авесто маълумотларига кўра, улар Эрон ва Шимолий Ҳиндистонгача кириб борадилар.

Чорвадор орийларнинг шимолий минтақалардан келиб Эрон адирларида ўрнашиб қолган жойлар Авестода “Ариана” номини олган. Эрон Ариананинг янги шакли. Аслида, қадимги тарихда Ариана термини нафақат ҳозирги Эрон ҳудуди, балки қадимги эроний тиллар тарқалган географик кенглик маъносида тушинилади. Шу боис, фанда орийларнинг Эрон ҳудудида қолиб кетганлари эронийлар, Ҳиндистонга йўл олганлари ҳинду-орийлар номини олган. Шундай қилиб, “орий” термини дастлаб ижтимоий маънода, кейинроқ эса улар маҳаллий аҳоли билан қоришиб кетгач, янги этник маъно ва мазмун касб этди ва улардан сон жиҳатидан бир неча марта кўп бўлган маҳаллий аҳоли тил муҳити таъсирида секин – аста ўз туркий тилларини йўқотиб эронийлашиб кетадилар.

Тарихий тилшуносликка кўра, қадимда Ўрта Шарқ минтақасида орийларнинг бу заминда пайдо бўлганларига қадар, хуррит ва элам тилларида сўзлашувчи жамоалари каби қадимги форс- дарий тили ҳам мавжуд бўлиши керак. У Эроннинг жанубий-ғарбида форс жамоаларининг она тили бўлган. Чорвадор орийлар дастлаб шу заминда макон топгач, улар маҳаллий форс жамоалари устидан ўз сиёсий ҳокимиятини ўрнатадилар. Бу ҳокимият қадҳудот Аҳамоний авлодлари Чишпиш давридан бошлаб нафақат

иктисодий, балки сиёсий-маъмурий бошқарув тизими таркиб топишига олиб келган, яъни жанубий Эрон доирасида маҳаллий ҳокимлик Парсда шаклланади. Аҳамоний Кир 2 ва Доруш 1 даврида бу подшолик империя даражасига кўтарилди. Форс тилининг давлат тили сифатида мавкеи ва ёйилиш доираси кенгайди.

Шундай қилиб, милoddан аввалги II- минг йилликнинг иккинчи ярми ва I-минг йилликнинг бошларида юз берган тароихий жараёнларнинг мантикий хулосаси шуки, аҳамонийларнинг келиб чиқиши бу заминга Евросиё чўлларидан кириб келган туркий тилли орийлар эди. Улар кўп ўтмай маҳаллий аҳоли тил мухити ва маданий-хўжалик таъсирида эронийлашадилар. Шунинг учун ҳам Кир 2 ва Доруш 1 қоятошларга битилган китобаларида ўзларини “ҳақиқий орий” эканликларини алоҳида таъқидлайдилар. Нафақат улар, хатто кушон подшоларининг (масалан, “Рабатак” битиги) асли зоти орий, яъни туркий эканлигига ишора қилинади. Парс подшолари ўзларининг келиб чиқишларини эслайдилар ва алоҳида қайд этадиларки, улар аҳамонийлар уруғидан, Парс қабиласи (ёки қабила иттифоқи) дан эканликлари ва уларнинг таг томири орийларга бориб тақалади²⁴⁷.

Юқорида келтирилган фикр – мулоҳазалардан келиб чиқиб айтиш мумкинки, туркий халқларнинг илк ватани, азалий юрти буюк турк чўли бўлган. Ҳозирги тасаввурларда бу қадимги туркий этно майдон адабиётларда Евразия чўллари деб номланади. Унинг ҳудудий доираси жуда кенг. Ғарбда Қора денгизнинг шимолий-шарқий соҳилларидан Шарқда то жанубий Байкалгача чўзилган чўл ва дашт минтақаларидан иборат. Унинг шимолий чегараси Ўрол дарёси ва ундан ҳам шимолроққа, қалин рус ўрмонларигача бориб тақалади. Ўрол тоғи қадимдан то сўнги ўрта асрларгача славянлар билан туркий қабилаларнинг ҳудудий чегараси бўлган. Жанубий –шарқда шимолий Хитой, жанубий—ғарбда Ўрта Осиё ҳудудлари билан чегарадош бўлган. Антик давр юнон муаллифлари Сирдарёнинг куйи оқими эрон забон суғдийлар билан туркий тилли қабилалар чегара районлари бўлганлигини алоҳида таъқидлайдилар. Туркий забон қабилаларнинг Ўрта Осиёга илк бор кириб келиши бронза даврига бориб тақалади²⁴⁸. Айнан мана шу даврдан бошлаб ўзбек этногенези бошланади²⁴⁹. Бу ҳақда тўлиқроқ маълумотлар бериш ушбу асарнинг 11-бобида кўзда тутилган.

Орийлар масаласига келсак, куйидаги хулосага келиш мумкин: Орийлар Евросиё чўли ва дашт минтақалари чорвадор қабилаларининг иқтисодий юксалишидаги кўчманчилик ҳаёт босқичининг ижтимоий маҳсули, уларнинг ташаббускор ва ишбиларманд тадбиркор жангавор қатлами, туғилиб келаётган дастлабки синфий жамиятнинг аслзодалар табақасидир. Улар тарихий тилшунослик ва археологик тадқиқотларга кўра, аслида келиб

²⁴⁷ Дьяконов М. М. Очерки истории древнего Ирана. Москва-1961. стр.67.

²⁴⁸ Асқаров А. Мустақиллик йилларида тарих, археология ва этнология. “Ўзбекистонда ижтимоий фанлар” журналы, №6, Тошкент-1996, 71 бет.

²⁴⁹ Асқаров А. Ўзбек халқи этногенез ва этник тарихининг баъзи бир назарий ва илмий-методологик масалалари. «Ўзбек халқининг келиб чиқиши: илмий –методологик ёндашувлар, этногенетик ва этник тарих». Республика семинари материаллари. Тошкент-2004, 9 бет.

чиқиши жиҳатидан эроний тиллар соҳиблари эмас, балки қадимги хитой кичик подшоликлари “ши”ларининг йилномалари таҳлилига кўра, туркийда сўзлашганлар. Уларнинг милoddан аввалги II- минг йилликнинг ўрталаридан ҳаёт тақозасига кўра, жанубий ўлкаларга, айниқса Ўрта Осиё минтақаларига оммавий равишда кириб келганликлари археологик материалларда ҳам кузатилади. Улар кенг кўламда тарқалган ва доимий кириб келиб ўрнашиб қолган худудларда (жанубий Туронда) илк ўрта асрларга келиб турко-суғдий ижтимоий этномаданий майдон таркиб топди. Оқибат натижада, бу тарихий майдон доирасида ўзбек ва тожик халқлари шаклланди. Эрон, Афғонистон, Покистон ва Шимолий Ҳиндистон худудларига орийларнинг кириб бориши археологик материалларда яхши кузатилмасада, баъзи бир олимлар (С.П.Толстов, М.А.Итина) ҳинд водийси цивилизациясининг ҳалокатини орийларнинг хужуми билан асослашга уринадилар. Бошқа гуруҳ олимлар эса (Г.М.Бонгард-Левин, Г.Ф.Ильин) хараппа цивилизацияси ҳалокати билан орийларнинг Ҳинд водийсига кириб келиш вақтига тўғри келмаслигини таъқидлайдилар.

Бизнингча, милoddан аввалги II-минг йилликнинг иккинчи ярми давомида орийларнинг қайси бир бўлаги Эрон, Афғонистон ва Шимолий Ҳиндистон худудларига кириб борганлар. Буни қадимги ёзма манбаълар-Ригведа ва Авесто ҳам тасдиқлайди. Аммо, орийлар на Ҳиндистон, на Шарқий Хуросон ва умуман Эроннинг маҳаллий аҳолиси тилини ўзгартириб юбара олмаган. Аксинча, Жанубий-Ғарбий Эрон-Парсда маҳаллий асосда таркиб топган қадимги форс-дарий тили орийларнинг маҳаллий жамоалар устидан ўрнатган ҳукмронлик сиёсати туфайли ўсиб ва ривожланиб борган ва унинг географик доирасини кенгайтишига кейинги тарихий жараёнлар кенг имкониятлар яратган. Демак, Эрон учун эроний тил ташқаридан кириб келмади, аксинча ўзга юртларнинг истилочилари тили маҳаллий аҳоли тили томонидан ютиб юбарилди, ассимиляция қилинди.

XI-БОБ. ЎЗБЕК ЭТНОСИНИНГ АНТРОПОЛОГИК ТИПИ ВА У ДАСТЛАБ ТАРКИБ ТОПГАН МАКОН ВА ЗАМОН

Ҳозирги кунда Ўрта Осиё ҳудудларида яшаб турган маҳаллий аҳолининг сиймосини ўрганиш, биринчи навбатда уларнинг бош чаногини биологик ва антропологик жиҳатдан ўрганиш туфайли уларнинг антропологик типлари аниқлаган. Улар асосан 3 типни ташкил этади. Масалан, қоғоқ, қирғиз ва қорақолпоқлар асосан “жанубий сибир” типига кирадилар, тоғли тожиклар, туркманлар эса “закаспий” типининг вакиллари дир. Ҳозирги замон ўзбеклари ва ваҳо тожиклари “ўрта Осиё икки дарё оралиги” типига кирадилар²⁵⁰. Бу типларнинг ҳар бирига алоҳида тавсиф берадиган бўлсак, уларнинг юз тузилишлари куйидагича таърифланади: 1). Жанубий сибир типни мўғул башара ирққа мансуб: кўзлари қисик, юзлари юмалоқ, танаси оқ сариқ малла, пучук бурун, панжалари қалта, жуссалари майда, бош чаноги брахикефал (думалоқ). Бепоён даштликлар, от-улов, туя уларнинг жону-дили; эркин, озод ҳаёт турмуш тарзи билан суяги қотган. 2). Закаспий типни мутадил табиий-географик муҳитда шаклланган европеоид ирққа мансуб: бодом кўз, пешоналари кенг, юзи узунчоқ, қирра бурун, ияги кичик, бош чаногининг тузилиши долихокефал (узунчоқ), жуссаси йириқ. Бу тип маҳаллий аҳолининг энг қадимги шарқий ўрта ер денгизи типни билан туркий европеоид типлари қаришувидан ташкил топган. Унинг таркибида шарқий ўрта ер денгизи типининг таъсири кучли. 3). “Ўрта Осиё икки дарё оралиги типни” асосан европеоид ирқининг вариантларидан бирини ташкил қилади. Унинг таркиби маҳаллий туб жойли аҳолининг шарқий ўрта ер денгизи типнига қарашли протоевропеоид типни билан қаришувидан таркиб топган. “Ўрта Осиё икки дарё оралиги типни”нинг асосий белгилари: кўзлари қўй кўз, танаси буғдой ранг, юз тузилиши думалоқроқ, юз чаноклари бироз бўртиб чиққан, ияги овал шаклда, сочлари қора, бош чаноги брахикефал (думалоқроқ), жуссаси ўртача.

Мавзуимиз талабига кўра бизни қизиқтирган тип-“Ўрта Осиё икки дарё оралиги типни” бўлиб, бу тип антропологик олимлар юқорида айтиб ўтганимиздек, ҳозирги замон ўзбеклари ва ваҳо тожикларига хос дир. Дастлаб ўзбек ва тожикларга хос тип сифатида антрополог Ярхо “Помир-Фарғона” типни таклиф қилди. Аммо, ҳозирги замон ўзбеклари антропологик жиҳатдан ваҳо тожиклари билан бир бўлсада, аммо, улар антропологик тип жиҳатидан Помир тожикларидан фарқ қиларди. Ўрта Осиё антропологиясининг чуқур билимдонлари Л.В.Ошанин ва В.В.Гинзбурглар ўз тадқиқотларида ҳозирги замон ўзбеклари билан ваҳо тожиклари бир типни ташкил этишларини исботлади ва бу типни “Ўрта Осиё икки дарё оралиги

²⁵⁰ Ошанин Л.В. Антропологический состав населения Средней Азии и этногенез её народов. Часть 1-3. Ереван, 1957-1979; Гинзбург В.В. Основные вопросы палеоантропологии Средней Азии в связи с изучением этногенеза её народов. КСИЭ, вып.31, М-Л. 1959.

2. Гинзбург В.В. Теория происхождения расового типа Среднеазиатского междуречья. Тезисы докладов «Этнографических исследований за 1967 год» Л.-1967; Ошанин Л.В. Этногенез народов Средней Азии в свете данных антропологии. СЭ, VI-VII. Москва-1947.

типи” деб атадилар²⁵¹. Помир тожикларини эса закаспий типига киритишни таклиф қилди. Аммо “Ўрта Осиё икки дарё оралиги тип”ининг таркиб топиш замони ва макони масаласида мутахасист олимлар узоқ йиллар бахслашишда давом этадилар.

Академик антрополог В.П. Алексеев “Ўрта Осиё икки дарё оралиги типи”ни таркиб топиши Жанубий Сибирнинг бронза даври қабилалари билан боғлашни таклиф қилади. Аммо, жанубий Сибир даштларида бронза даври ёдгорликларидан топилган антропологик материаллар гарчи тип жиҳатидан Ўрта Осиё икки дарё оралиги типига яқин популяция (генетик яқинлик) берсада, аммо, Жанубий Сибирнинг илк темир ва антик даври краниологик серия материаллари таркиби ўзининг бронза даври қиёфасини сақлай олмаган эди. Чунки, Шимолий хитой минтақаларидан кириб келган илк темир даврининг карасук маданияти аҳолиси этник таркибида мўғул башара элементлар кучли эди. Антик ва илк ўрта асрларга келганда Жанубий Сибир ва Қозоқистон чўлларининг чорвадор аҳолиси таркибида жанубий сибир типи хукмронлик қилар эди. Энди Ўрта Осиё худудларига келганда, унинг бронза даври аҳолиси шарқий ўрта ер денгизи типига бўлиб, унинг таркибига сўнги бронза давридан эътиборан Евразия даштларидан эндигина протоевропеоид типи кириб кела бошлаган. Улар археологик адабиётларда андронов маданияти аҳолиси ҳисобланиб, улар ҳали шарқий ўрта ер денгизи типи билан қоришиб улгурмаган эди. Демак, “Ўрта Осиё икки дарё оралиги типи” бронза даврида таркиб топмаган.

Бошқа бир гуруҳ олимлар бу типни таркиб топишини Ўрта Осиёга турк ҳоконлигини кириб келиши билан боғлашга уриниб кўрдилар. Чунки, бундай ғояни кўтарилишида А.Ю. Якубовскийнинг ўзбек этногенезининг бошланишини турк ҳоконлиги билан боғлаши асос бўлган эди. Бироқ, археологик тадқиқотлар кўламнинг Ўрта Осиё худудларида кенгайиб бориши ва шу билан боғлиқ ҳолда янгидан-янги краниологик (одам бош суяклари) материаллар сериясини кўпайиши, Ўрта Осиё икки дарё оралиги типининг илдизлари янада қадимий эканлигидан гувоҳлик беради.

Антропологлар орасида узоқ давом этган бахслардан сўнг бу масала билан мунтазам шуғулланиш иши В.В. Гинзбурнинг шоғирди антрополог Т.Қ. Хўжайов зиммасига тушди. У ўзининг номзодлик диссертациясини муваффақиятли ҳимоя қилгач, Ўзбекистон ФА нинг Қорақолпоқ филиалида ишлар эди. Ўша кезларда Ўзбекистон ФА тизимида Самарқандда Археология илмий-тадқиқот институти ташкил этилиб, унинг илмий-тадқиқот режаларида палеоантропология илмий йўналиши соҳасини ривожлантиришга эҳтиёж катта эди. Институтнинг ягона антропологи В.Я. Зезенкова касаллиги туфайли дала тадқиқот ишларига қатнашмай кўйган эди. Академия раҳбарияти розилиги билан талантили ёш антрополог Т.Қ.Хўжайовни Нукусдан Самарқандга чақириб олинди. Унга барча зарурий имкониятлар яратиб берилди. Т.Қ. Хўжайовнинг тиниб-тинчимаган антропологлардан эканлиги тезда кўзга ташланиб қолди. Институт

раҳбарияти ва унинг илмий жамоаси кўмагида Т.Қ.Хўжайов Республика худудларида иш олиб бораётган 30 дан ортиқ археологик отрядлар ишида бевосита қатнашиш имкониятига эга бўлди. Институт таркибида махсус антропология бўлими ташкил этилиб, Т.Қ.Хўжайовга бир нечта шоғирдлар беркитиб берилди. Т.Хўжайов шоғиртлари ва археолог ҳамкасблари ёрдамида яқин 20 йил давомида 500 дан ортиқ краниологик серия материалларини қўлга киритди. Улар ҳар хил археологик давр ва босқичларга тегишли бўлиб, уларнинг хронологик доираси неолит давридан то сўнги ўрта асрлар даврини қамраб олган эди. Тўпланган палеоантропология материаллар нафақат Ўзбекистон вилоятларидан, хатто қўшни республика худудларидан ҳам келтирилган эди. Институтимиз антропологиялари Москва, Ленинград(Санкт-Петербург) ва бошқа илмий-тадқиқот институтлари антропологиялари билан мунтазам алоқада, илмий мулоқатда бўлдилар. Палеоантропология материалларни ўрганиш комплекс олиб борилди, Ўрта Осиё икки дарё оралиги типини таркиб топиш даврини аниқлаш ва унинг дастлаб таркиб топган маконини ўрганишга алоҳида эътибор берилди.

Ниҳоят, тўпланган материалларни комплекс илмий таҳлили, уларни ҳар бир маданий хўжалик ва тарихий ўлкалар бўйича археологик комплекслар билан узвий боғлиқликда қиёсий ўрганиш туфайли Ўрта Осиё икки дарё оралиги типининг макон ва замонини аниқлашга эришилди. Узок йиллардан бери илмий бахслар мавзуси бўлиб келаётган масала ечими топилди, яъни **“Ўрта Осиё икки дарё оралиги типи” антик даврида Сирдарёнинг ўрта ҳавзаларида таркиб топганлиги аниқланди.** Бу биринчи навбатда ўзбек халқи этногенезини ўрганишда буюк кашфиёт эди.

Проф. Т.Қ.Хўжайовнинг хулосаларига кўра, “Ўрта Осиё икки дарё оралиги типи” туркий ва суғдий тилли қабила ва элатларнинг қадимги типлари асосида, уларнинг узок давом этган этномаданий қоришуви натижасида милоддан аввалги I-минг йилликнинг охири ва мелодий эранинг бошларида таркиб топган. Маҳаллий суғдийлар антропология тип жиҳатидан шарқий ўрта ер денгизи типининг вакиллари бўлган. Уларга хос белгилар: бош чаноги овал - долихокефал, юзи узунчоқ, бодом ковоқ, кўзлари кўк, сочлари малла, қирра бурун, ияги чиққан. жуссаси келишган, бўйдор, ок танли бўлган. Улар асосан ўтроқ, кўпроқ суғорма деҳқончилик ва хунармандчилик билан шуғулланади. Савдода устаси паранг, уй-рўзғори сарамжон. Мана шу тип ичига брохикефал бош чаноқли европеоид типига аҳоли келиб қўшилган.

Антик давр юнон муаллифларининг хабар беришига қараганда суғдийларни туркий қабилалар билан чегараси Сирдарёнинг куйи ҳавзалари бўлган, яъни дарёнинг ўнг соҳилида туркий қабилалар яшаса, чоп соҳилида суғдийлар жойлашган. Ҳар икки тип, ва икки тил соҳибларининг узок давом этган иқтисодий, маданий ва этник алоқалари натижаси сифатида “Ўрта Осиё икки дарё оралиги типи шаклланган. Т.Қ. Хўжайовнинг таъкидлашича бу янги типнинг таркиб топиш жараёни хронологик жиҳатдан милоддан аввалги VI асрдан то мелодий V асргача давом этган. Худди шу даврга оид

Ўзбекистоннинг барча вилоятларининг 34та археологик ёдгорликларидан янги краниологик серия материаллари олиниб таҳлил қилинган ва ҳар бир минтақа материалларининг ўзига хос хусусиятлари, деҳқончилик ва чорвачилик хўжаликлари билан шуғулланувчи аҳолига хос ирқий белгилар, Ўзбекистон ҳудудларида яшаган қадимги аҳолиси антропологик типларининг келиб чиқиши таҳлил қилинган.

Жанубий орол бўйининг қадимий аҳолиси. Бу минтақанинг неолит даври аҳолиси (калтаминор маданияти) европеоид бўлиб, маҳаллий ирқ белгиларини ўзида мужассамлаштирган, яъни долихокефал бош чаноклидир. Бу минтақага бронза даврида (тозабоғёб маданияти) маҳаллий аҳоли типидан фарқ қилувчи ўзга этнос вакиллари кириб келадилар. Ўзга юрт аҳолисининг (Кўкча 3 материаллари асосида) киёфаси ҳам европеоид бўлиб, уларнинг бош чаногли брахикефал шаклда бўлган. Кўкча 3 одамлари икки хил бош чанокка эга. Биринчиси ўзларининг ирқий хусусиятлари бўйича Куйи Волга, Қозоқистон, Олтой ва Минусинск пастекислиги даштлари бронза даври аҳолисига яқин турса, иккинчи гуруҳ одамлар ўз ирқий белгиларига кўра, Ҳиндистон, Покистон, Афғонистон ва Ўрта Осиёнинг қадимги деҳқончилик маданиятлари аҳолиси типига ўхшаб кетади. Уларнинг ҳар иккаласи ҳам европеоид ирқининг турли типларини ташкил этади²⁵².

Илк темир даври Жанубий Орол бўйи аҳолиси таркибида ҳам бронза даврига хос ирқий белгилар сақланади. Бироқ, бир серия краниологик (калла суяги) материалларида икки хил ирқ вакиллари эмас, балки бир индивидуумда ҳар хил ирқ белгиларини мужассамлашган вариантлари учрай бошлайди. Аммо, маҳаллий анъанавий ирқ белгилари ҳали кучли. Антропологлар бу ҳолатни Қадимги Хоразмнинг куйи сой маданияти материалларида кузатишганлар.

Қадимги Хоразмда милоддан аввалги V-IV асрларга доир антропологик серия Султонуйздоғ мазор-қўрғонларидан топилган. Археологларнинг айтишича, улар чорвадор қабилаларига тегишли. Бу ерга кўмилган одамлар ўзбекларга хос брахикефал европеоид тип билан ҳарактерланади²⁵³. Аммо, дафиналар орасида бир аёл борки, у бошқалардан тубдан фарқ қилиб, мўғул башара жанубий сибир типини эслатади. Эхтимол у асирадир ёки қадимги хоразмликларга келин бўлиб тушгандир. Шу даврга оид Устюртдан топилган антропологик серияларда андронва типидан (брахикефал европеоид типидан) Ўрта Осиё икки дарё оралиги типига ўтиш ҳолати кузатилади. Булар орасида бир гуруҳ материаллар борки, улар Жанубий-шарқий Орол бўйи одамларининг ўзгинасидир. Жанубий-шарқий Орол бўйи типлари орасида монголоид қоришманинг хиссаси катта.

Қадимги Хоразмнинг Сарикамиш делтаси атрофи антик давр аҳолиси асосан европеоид бўлиб, улар орасида ҳам қисман жанубий сибир типига хос одамлар учрайди. Милодий эранинг бошларидан Жанубий ва Жанубий-шарқий Орол бўйларида монголоидлик хиссаси кўпая боради. Жетиасар маданиятига тегишли Олтин асар шаҳар харобалари атрофида бир неча

²⁵² Ходжайов Т. Жанубий Орол бўйида яшаган қадимги халқлар. Тошкент-1978. 3-4 бетлар.

²⁵³ Ўша муаллиф, 4 бет.

мозор-қўрғонлар очиб ўрганилган. Унинг аҳолиси аралаш бўлиб, антропологик типнинг асосини маҳаллий европеоид узун бошли тоҳар қабилалари ташкил қилса, улар орасида Хоразм воҳасига хунлар билан бирга келиб қолган жанубий сибир типи ҳам учрайди. Мўғул башара одамлар кўпроқ Қувондарё хавзасига жойлашган. Қалали қир шаҳар қабристони суяк материалларининг аксарият кўпчилигини закаспий типигаги европеоид одамлари ташкил қилади.

Жанубий Орол бўйи аҳолисининг ирқий таркиби ривожланишининг кейинги икки минг йиллик тарихи Миздахқан қабристони материаллари асосида кузатилади. Бу ердан топилган краниологик материаллар тахлилига кўра, эрамизнинг биринчи минг йиллигида Жанубий Орол бўйи аҳолиси асосан европеоид бўлиб, улар орасида закаспий типи кўпроқ қисми ташкил қилган. Милодий I-минг йилликнинг иккинчи ярмида узун бошли аҳолининг брахикефаллашиш (калта бошли бўла бориш) жараёни кузатилади. Шунинг натижасида I-минг йилликнинг охири ва II-минг йиллик бошларида Жанубий Орол бўйи территориясининг ҳамма қисмида асосий этник қатламни Ўрта Осиё икки дарё оралиги типи ташкил қила бошлайди. Лекин, қоришма сифатида Хоразм ўзбеклари ва Корақолпоқлар таркибида закаспий узун бошли тип белгилари ҳозиргача сақланиб келмоқда²⁵⁴.

Суғдиёнанинг қадимги аҳолиси. Суғдиёна Ўрта Осиёнинг Зарафшон ва Қашқадарё хавзаларида таркиб топган тарихий-маданий цивилизация марказларидан бири бўлиб, тарихий манбаъларда милоддан аввалги I- минг йилликнинг биринчи ярмидан тилга олинади. Археологик изланишлар натижаларига кўра, бу минтақа аҳолиси қадимдан суғорма дехқончилик, кўп тармоқли хунармандчилик ва чорвачилик билан шуғулланиб келадилар. Ёзма манбаъларга қараганда ўлканинг ўтроқ аҳолиси эроний тилларнинг суғдий лахжасида сўзлашганлар. Антропологик тип жиҳатидан унинг ўтроқ аҳолиси долихокефал европеоидлар бўлган. Аммо, Суғдиёнанинг қадимги чорвадор аҳолиси ирқий жиҳатдан ҳар хилдир. Чорвадор аҳолининг мозор-қўрғонлари асосан Бухоро воҳасида кўпроқ ўрганилган. Масалан, милоддан аввалги V-III асрларга тегишли қалқансой мазор-қўрғонларидан топилган краниологик материаллар 5 та антропологик типларга бўлинади. Улар европеоид ва монголоид ирқларининг турли вариантларини ташкил этади²⁵⁵. Милоддан аввалги II-I асрларга оид Лавандак қабристони эса европеоидлар типини беради. Чорвадор қабилаларнинг мелодий эранинг бошларига тегишли Хазара ва Қизилтепа ёдгорликлари аралаш краниологик материал берди. Милодий III-IV асрларга оид Қизилқир мозорларидан Ўрта Осиё икки дарё оралиги типининг брахикефал бош суяклари ва мўғулий тип аралашмали шарқий ўрта ер денгизи типи учратилди. Пенжикент атрофидан, юқори Зарафшондан эса милодий I-минг йилликнинг биринчи ярмига тегишли Ўрта Осиё икки дарё оралиги типининг брахикран европеоид варианты

²⁵⁴ Ўша муаллиф. 6 бет.

²⁵⁵ Зезенкова В.Я. Некоторые краниологические данные курганов Калкансая. ИМКУ вып.8, Ташкент-1969, стр.161-168.

учратилди. Улар ўзларининг ирқий белгиларига кўра, Ўрта Осиё икки дарё оралиги типининг брахикафал европеоид тпани ташкил қилар эди²⁵⁶.

Ҳозирги кунда Бухоро воҳасининг Кенимех чўлларидан 800 дан ортик мозор-қўрғонлар топиб ўрганилган. Улар ёрма, лаҳатли, хум гўрлар ва кремацияли мозорлардан иборат бўлиб, ёрма гўрлар сопол идишлари (милоддан аввалги VI-IV асрлар) банкасимон шаклли, лаҳатли мозорлардан бирида Варахраннинг кумуш тангаси (милодий V асрнинг биринчи чораги) топилди. Хумларга солиб кўмилган мозорлардан милодий III-IV асрларга оид сопол идишлар учратилади. Уларнинг краниологик материаллари бир типли бўлмай, балки улар орасида маҳаллий сакларга хос долихокефал, андронава типининг мўғул башара одамлари билан қоришган брахикефал европеоидлар ва улардан таркиб топган Ўрта Осиё икки дарё оралиги типи вакиллари мавжуд эди.

Афрасиёб қадимги шаҳар ҳаробасидан топилган (милоддан аввалги V асрга оид) калла суяклари бор. Улар долихокефал европеоидлар бўлиб, уларнинг илдизлари бронза даврининг Замонбобо, Мўминабод, Чакка материалларига генетик жиҳатдан ўхшаб кетади. Милоддан аввалги III-II асрларга тегишли калла суяклар Ерқўрғондан, милодий II-IV асрларга тегишли калла суяклар Ургут районида топиб ўрганилган. Уларнинг хронологик сана оралиги катта бўлишига қарамай, улар брахикефаллашиш жараёнини секин-аста давом этаётганлигидан гувоҳлик берар эди. Милодий IV-V асрларга келиб, воҳа аҳолисининг аксарият кўпчилиги брахикефал европеоидлашган эди.

Суғдиёнада милоддан аввалги II-I асрларга тегишли бир гуруҳ бош суяклар борки, улар Шимолий Бактриянинг кушон уруғларига тегишли чорвадор аҳолисини эслатади. Юечжи қабилалари асосан брахикефал европеоидлар бўлиб, улар Бактрияга Суғдиёна орқали ўтганлиги туфайли уларнинг краниологик изларини Суғдда ҳам учраши бежиз эмас эди. Кушонлар даври Суғдиёнасининг ўтроқ аҳолиси аввалгидек шарқий ўрта ер денгизи типиде эди. Суғдиёнанинг маҳаллий чорвадор аҳолиси ҳам улардан фарқ қилмас эди. Аммо, Бухоро воҳаси чорвадор қабилалари (милоддан аввалги V-III асрлар) типиде мўғул башара ирқий белгилар худди шимолий-шарқий Орол бўйи аҳолисидагидек кучли эди. Шу ҳолат Орол бўйи усунларида, Тянь – Шан, Еттисув аҳолисида ҳам кузатилади. Демак, Ўрта Осиёнинг ғарбий минтақалари орқали мўғул башара типларнинг Бухоро воҳасига кириб келиши юз берган²⁵⁷.

Тошкент воҳасининг ўтроқ ва чорвадор аҳолиси. Қовунчи маданияти Сирдарё ўрта ҳавзаси антик даври ўтроқ ва чорвадор қабилалари учун характерлидир. Унинг марказий вилоятлари Тошкент воҳаси ва Жанубий Қозоқистоннинг Чордара сув омборига қадар бўлган ҳудудлар бўлиб, унинг таъсири шарқда Еттисув ва Шимолий Фарғонагача, ғарбда Бухоро воҳаси, жанубда Қашқадарё ҳавзаларигача ёйилган. Археологлар

²⁵⁶ Гинзбург В.В. Антропологические материалы из окрестностей древнего Пянджикента. МИА, 66, 1958, стр.281-289.

²⁵⁷ Ходжайов Т. К. К палеоантропологии древнего Узбекистана. Ташкент-1980. стр. 43-44/

унинг хронологик сана доирасини (милоддан аввалги II- милодий VI- асригача) аниқлаганлар. Қабрларининг тузилиши айвон ва лаҳатли бўлиб, этномаданий ривожининг сўнги босқичида мозор-қўрғонлар билан бирга оилавий хилхоналар (новуслар) ҳам учрайди. Қадимги давр мозор-қўрғонлари Охангарон воҳасида кўп, айниқса унинг юқори қисмида. Мозор-қўрғонларни археологик жиҳатдан ўрганиш ўтган асрнинг 30-йиллариданок бошланиб кетган. Дастлабки қозишмалар Тўйтепада, Пскент районларида олиб борилди. Ўтган асрнинг 50-йилларида Туябўғиз мингтепа науслари ўрганилди. Бироқ, уларни қозиш жараёнида олинган краниологик материаллар ўрганилмай йўқолган. Сўнги бронза ва илк темир даври материаллари ҳам етарли эмас. У давр аҳолисини брахикефал европеоид ва долихокефал европеоидлар деб тахмин қилиш мумкин. Милодий I-асрга тегишли калла суяклар орасида шарқий ўрта ер денгизи типи, андронид ва мўғул башара одам суяклари учрайди.

Антик даврига оид калла суяклар Бўзсув бўйлари, Ниёзбоши (Янги йўл) қабристонидан топилган. Улар деформацияли брахикефал бош чаноклардан иборат. Умуман олганда Тошкент воҳасининг ҳам ўтроқ, ҳам чорвадор аҳолиси орасида турли тип вакиллари учрайди. Айниқса воҳанинг чорвадор аҳолиси суяклари Козокистон чўлларининг сак ва усун қабилалари серияларига ва Бухоро воҳаси брахикефал европеоидлари билан кўпоқ ўхшашликка эга. Ўтган асрнинг 70 - йилларида «Тошкент денгизи» теварак атрофидан қовунчи маданиятига тегишли йирик қабристон очиб ўрганилди. Краниологик материаллар милодий I-II асрларга оид²⁵⁸. Бош суяклардаги ирқий белгилар брахикран европеоид типли бўлиб, уларда мўғулий ирқий белгилар ҳам бор. Милодий I-II асрларга тегишли 30 дан ортиқ қабрлар Кавардан қабристонидан очилди. Уларнинг барчаси европеоид – монголоидга хос ирқий белгилар билан характерланади. Кавардандаэркакларга нисбатан аёлларда европеоид типига хос белгилар кучли. Тошкент воҳасиги мўғулий башара типнинг кириб келиши тахминан милодий I-асрдан кучайган кўринади.

1977 йилда қадимги Тункет шаҳар ҳаробалари яқинидан милодий I-асрларга тегишли Кульота қабристони ўрганилган. Унинг краниологик серияси брахикран, бош чанокнинг орқа қисми эзилган, калла суякларда мўғулий ирқий белгилар кучли. Каллалар орасида битта долихокефал европеоид учрайди. Кульота краниологик сериясида ўтроқ ҳаётга ўтаётган брахикефал европеоидлар кузатилади. Бундай сериялар Тошкент воҳасининг қовунчи маданияти аҳолисига характерли тип бўлиб, бу тип Туябўғиз, Хонтепа, Янги йўл, Вревск, Кавардан краниологик материалларида ҳам яхши кузатилади. Ўрта Осиёда мўғул башара ирқий белгиларни бошланиши илк темир давридан бошланган бўлса, унинг аниқ кўриниши қовунчи маданияти аҳолисида яққол кўзга ташланади. Юқоридагилар тахлилидан келиб чиқиб айтиш мумкинки, Тошкент воҳаси нафақат маданий, балки

²⁵⁸ Буряков Ю.Ф., Алимов Қ., Бурякова Э.Ю. Исследования в зоне Туябугузского водохранилища. Стр.4565.

антропологик планда ҳам кўшни Фарғона водийсига, айниқса унинг шимолий минтақаларига кучли таъсир қилганлиги эхтимолдан узоқ эмас.

Қадимги Фарғона аҳолисининг антропологик типи. Фарғона водийси Ўрта Осиёнинг йирик суғорма деҳқончилик маданияти ривожланган минтақаларидан бири бўлиб, қадимда турли хил хўжалик соҳиблари ўртасида олиб бориладиган алоқа зонаси бўлган. Милоддан аввалги II-асргача ёзма манбаълар водий ҳақида деярли маълумотлар бермайди. Аммо, милоддан аввалги II-асрдан бошлаб қадимги Фарғонани Қанғ давлати билан иқтисодий ва сиёсий ҳамда этномаданий алоқалари ривожланиб кетганлиги ҳақида Хитой ёзма манбаълари маълумотлар қолдирган.

Археологик тадқиқот натижаларига кўра, қадимги Фарғонанинг шарқий ва шимолий минтақалари (Андижон ва Наманган вилоятлар территорияси), яъни Қора дарё ҳавзаси ва тоғ сойлари этакларида бронза ва илк темир даврида деҳқончилик маданияти (Чуст маданияти) ривожланганлиги, унинг жанубий ва ғарбий қисмининг адирли минтақаларида асосан чорвачилик хўжаликлари ривожланганлигидан далолат беради. Аммо, милоддан аввалги IV асрдан бошлаб, қадимги Фарғонанинг жанубий—ғарбида ҳам суғорма деҳқончилик хўжаликлари таркиб топа бошлади. Антик даврида бутун водий бўйлаб, оазисларда деҳқончилик, тоғ олди ва адирли минтақаларда ярим кўчманчи чорвачилик таракқий этади. Шу муносабат билан водий ўтроқ аҳолисининг аксарият кўпчиллиги долихокефал европеоид бўлса, дашт аҳолисининг этник таркиби турлича эди.

Масалан, милоддан аввалги V-III асрларга тегишли Оқтом қабристонидан топилган калла суяклари асосан маҳаллий мезо-брахикран европеоид аҳоли бўлиб, улар бронза даврининг долихо-мезокран қабилаларнинг авлодлари эди. Улар анронова маданияти аҳолиси таъсирида брахикефаллашган. Ўзган теварак-атрофи аҳолиси эса (мил. авв. III-I асрлар) мўғулий ирқий белгили европеоидлар бўлиб, улар билан бир типли аҳоли эрамизнинг бошларида Еттисув ва Тянь-Шанда кенг тарқалган. Ғарбий Фарғонанинг милодий II-IV асрларига тегишли Ширинсой қабристони аралаш краниологик материал берди. Унинг таркибида Хуросон, Ўрол-Олтой ва европеоид дравидоидлар аралашиб кетган. Хўжанд яқинидаги Кайрагач қабристонидан топилган суяклар эса Ўрта Осиё икки дарё оралиги типини эслатади. Исфара атрофидан 6 та қабристон мўғулий элементларисиз соф Ўрта Осиё икки дарё оралиги типини берган. Милодий I-III асрларга тегишли Қувасой аҳолиси маҳаллий ўтроқ аҳолининг долихокефал ва брахикефал бош чаноқлардан ташкил топган европеоид типини берди. Шимолий Фарғона чорвадор аҳолиси таркиби (антик давр) мўғулий қўшилмали европеоидлар бўлиб чиқди.

Шундай қилиб, қадимги Фарғонанинг асосий аҳолиси Ўрта Осиё икки дарё оралиги типининг мезо-брахикран европеоид варианты билан характерланади. Аҳолининг таркибида шарқий ўрта ер денгизи типи ва жанубий сибир типи вакиллари ҳам учрайди. Европеоид типлар қисман мўғулий ирқий белгилардан ҳам холи эмас. Қадимги Фарғонанинг краниологик материаллар таҳлилига қараганда европеоид ирқий белгилар

Водийнинг ғарбий районлари аҳолисида кучли, Жанубий-шарқий Фарғона районларида эса европеоид тип орасида қисман мўғулий башара одамлар ҳам учрайди. Шимолий Фарғона районларида европеоид аҳоли орасида мўғулий ирқий белгилар водийнинг бошқа минтақаларига караганда анча кучли эканлиги кузатилади.

Шимолий Бактриянинг шаҳар ва ўтроқ деҳқончилик маданияти аҳолиси

Бактрия, Бактриана Аму дарёнинг юқори ва ўрта оқимида жойлашган қадимги вилоят, унинг ҳудудлари ҳозирги Шимолий Афғонистон, жанубий— ғарбий Тожикистон ва Жанубий Ўзбекистон территориясига тўғри келади. Шимолда Суғдиёна билан, жануб ва жанубий-шарқда Арахосия ва Ганхара билан, ғарбда Марғиёна билан чегарадош. Бактрия Ўрта Осиёда қадимги деҳқончилик маданияти ва давлатчилик тизими эрта илдиз ортган цивилизация марказларидан бири. Иқтисодий-географик жиҳатдан Бактрия иккига бўлинган: анъанавий суғорма деҳқончилик ва чорвадор кўчманчилик минтақалари. Улар ўртасидаги муносабатлар жамият ижтимоий-иқтисодий ва этномаданий ривожланишини таъминлайди.

Антик даври Бактриясининг антропологияси яхши ўрганилмаган. Бир қадар тузик текширилган объектлар Бишкент воҳасининг чорвадор аҳолиси бўлиб, бу ерда иккита қабристондан 30 дан ортиқ калла суяклар ўрганилган. Милоддан аввалги I- ва милодий I-III асрларга тегишли антропологик материаллар Хисор районининг Тупхона ёдгорлигидан топиб ўрганилди. Улар асосан Ўрта Осиё икки дарё оралигининг қисман мўғул аралаш европеоид типига тегишли бўлиб чиқди. Шу райондан топилган милодий I-минг йилликнинг ўрталарига оид бир неча калла суяклар ҳам борки, уларнинг баъзи бирларида мўғулий ирқий белгилар яхши кузатилади²⁵⁹.

Кушонлар даврининг ўтроқ аҳолисига тегишли антропологик материаллар Кафирниган дарёси яқинидаги Шохтепадан топиб ўрганилди. Шохтепа материалларининг антропологияси асосан европеоид типига тегишли. Аммо, улар орасида ҳам аралаштиплар учрайди. Умуман олганда, Шимолий Бактриянинг антик даври ўтроқ аҳолиси Ўрта Осиё икки дарё оралиги ҳудудларига хос европеоид типига билан характерланади.

Шимолий Бактриянинг чорвадор аҳолисининг антропологияси анчагина яхши ўрганилган. Ориқтов, Тулхар, Кўккум қабристонларидан олинган материаллар (мил. авв. II- асрдан то милодий I аср) европеоидларнинг мезокран вариантыга тегишли. Юзлари кенг, ўртача узунчоқ, қирра бурун. Қисман мўғулий қиёфадаги одамлар ҳам учрайди. Умуман, Шимолий Бактрия чорвадорлари генетик жиҳатдан куйи Волга, Сирдарё бўйи саклари, Козокистон даштларининг аҳолилисига ўхшаб кетади.

Антик даврига тегишли краниологик сериялар Айртон ва Далварзинтепадан, унинг наусидан топилди. Улар икки хил антропологик

²⁵⁹ Гинзбург В.В. Первые антропологические материалы к проблеме этногенеза Бактрии. МИА 15, 1950, стр. 241-250.

тип берган. Биринчи маҳаллий ўтроқ аҳолига хос долихокран европеоидлар бўлса, иккинчи гуруҳ одам бошлари юечжи қабилаларига хос андронид белгиларга эга. Бундай антропологик тип Бишкент чорвадорларинингтипини эслатади. Шаҳар аҳолиси орасида брахикефал европеоидлар борлиги яққол сезилиб туради. Демак, қадимги Бактрия худудларида архаика давридан маҳаллий долихокефал европеоидлар орасига брахикефал европеоидларни кириб келиши, антик даврига келганда уларнинг сонини ортиб бораётганлиги кузатилади. Ана шу иккинчи тип аҳоли орасида милодий эранинг бошларидан мўғулий ирқий белгиларига эга типлар пайдо бўла бошлаганини кузатамиз.

Юқорида келтирилган антропологик тавсиф ва таҳлиллар куйидаги хулосага олиб келади: Шимолий Бактрияда сўнги бронза давридан бошлаб деҳқончилик ва чорвачилик билан шкўулланиб келган аҳолиларнинг ассимиляцияси бошланади. Шунинг натижаси сифатида милоддан аввалги I-минг йилликнинг охирида Бишкент водийсида Ўрта Осиё икки дарё оралиги типига яқин янги антропологик тип пайдо бўлади. Бу янги тип мавжуд тасаввурларга кўра, шарқий ўрта ер денгизи типи билан андронид (брахикефал европеоид) типининг узоқ асрлар мабойнида қоришуви (метисации) туфайли таркиб топади. Бу янги тип охир оқибатда Ўрта Осиё икки дарё оралиги типининг жанубий минтақаларда ҳам юзага чиқишига олиб келади.

ХII-БОБ. АНТИК ВА ИЛК ЎРТА АСРЛАРДА ЭТНОГЕНЕТИК ЖАРАЁНЛАР ВА МОВАРОУННАХРДА ТУРКО-СУҒДИЙ ЭТНОМАДАНИЙ МАЙДОННИНГ ТАРКИБ ТОПИШИ

Искандар Зулқарнайнинг Шарққа ҳарбий юришлари туфайли Аҳамонийлар империяси тарих сахнасидан кетди. Ҳарбий ғалабалардан “маст” бўлган Искандар ўз қўшинлари билан милоддан аввалги 329 йилда Окс (Амударё)дан ўтиб, Ўрта Осиё худудларига кириб келди. Аммо, Ўрта Осиёда Искандар ва унинг истилочи қўшинига осон бўлмади. Улар Ўрта Осиёда, унинг эрксевар халқининг қаттиқ қаршиликларига учради ва катта талофатлар эвазига уни босиб олди. Искандар қанчалар кучли ва тажрибали қўшин ва лашкарбошиларга эга бўлишига қарамай, Ўрта Осиё халқидан чўчиб қолади. Чунки Ўрта Осиёнинг эрксевар маҳаллий туб жойли аҳолисининг ташки душмонга қарши нафрати кучли эди. Шунинг учун юнонлар мустамлака ўлкаларни бошқаришда барча зарурий чоралар кўришга киришадилар.

Биринчи навбатда истилочилар маҳаллий аслзодалар билан тил топиш, улар билан қон-қориндошлик иplarини боғлаш, шу йўл билан маҳаллий аҳолига яқинлашиш чораларини кўриш зарурий эканлигига катта аҳамият берадилар. Бу масалада Искандарнинг ўзи бошқаларга намуна бўлди. Унинг буйруғи билан барча ҳарбий бошлиқлар, хатто оддий жангчигача маҳаллий аҳоли қизларига уйланиб, қон-қориндошлик иplarини боғлашлари зарур эди. Тўғри, кўпчиллик, айниқса оддий аскарлар узоқ давом этган ҳарбий юришларда чарчаган, она ватани ва оиласини соғинган, тезроқ уйларига қайтишни истар эдилар. Бу масалада бўйин товлаганлар дастлаб жазоланганлар.

Яқинлашишнинг яна бир зарурий чораси сифатида маҳаллий аҳоли маъновий дунёсига юнон худолари таъсирини олиб кириш, диний ва дунёвий сиёсатни маҳкама ҳимоясида олиб бориш, эллин маданиятини ижтимоий, иқтисодий ва маданий ҳаётнинг барча жабҳаларига кириб боришини таъминлашни давлат сиёсатининг бош йўли қилиб олдилар. Ўрта Осиёнинг жанубида, Шимолий Афғонистон ва шимолий–ғарбий Ҳиндистон худудларини ўз ичига олган географик кенгликда Юнон-Бақтрия давлатини тузилиши бу муаммоларни греклар фойдасига ҳал этилишида муҳим роль ўйнади.

Бу воқийликларнинг оқибати ўлароқ милоддан аввалги III-II асрларда Ўрта Осиёда туб социал-иқтисодий ва сиёсий ўзгаришлар юз берди. Қадимги Фарғонада маҳаллий кадхудотлар, виспати ва зантупати мавқеидаги ҳокимликлар сиёсий уюшмасидан иборат Даван давлати таркиб топди. Шимолда Юнон-Бақтрия давлатига оппозицияда бўлган Қанғ давлати тузилди. Қанғ давлати этник ва хўжалик таркибига кўра, ярим ўтроқ, ярим кўчманчи суғдий ва туркий қабилаларнинг давлати эди, яъни Ўрта Осиё худудларида икки хил тилда (туркий ва суғдий) сўзлашувчи қабилаларнинг илк бор таркиб топган давлати эди. Бу тарихий факт ўзбек халқи этногенезини ўрганишда жуда муҳим омил ҳисобланади.

Қанғ давлатини ташкил топиши муносабати билан туркий этник гурухларнинг Ўрта Осиё икки дарё оралигига кириб келиши янада жадаллашди. Шунингдек, суғдий этник қатламни эса Сирдарё куйи ҳавзаларидан шарқий минтақаларга жадал кириб боришларига кенг имкониятлар очилди. Энди Сирдарёнинг ўрта ва куйи ҳавзалари суғдий ва туркий қабилалари чегараси бўлмай қолди. Туркий этник гурухлар (хуннлар) миграциясининг жадаллашуви туфайли илк ўрта асрларга келганда бу икки тил соҳиблари чегараси Сирдарёдан Амударё ўрта ҳавзаларига кўчди. Бу эса VII-VIII асрларга келганда Ўрта Осиё икки дарё оралиги ва унинг теваарак-атроф районларида турко-суғдий этномаданий майдоннинг шаклланишига олиб келади.

Антик даври ўзбек этногенезини ўрганишда муҳим муаммолардан яна бири - бу Даюечжи қабилаларини Ўрта Осиёнинг ички районларига, айниқса унинг жанубий минтақаларга кириб бориши билан боғлиқдир. Тарихда юечжиларни эроний тилли қабилалар сифатида ўрганиб келинди. Аммо, уларнинг Шарқий Туркистондан (туркий тил дунёсидан) чиқиб, Даван, Уструшона ва Суғдиёна вилоятларини оралаб, дастлаб шимолий Бактрияни, сўнг Жанубий Бактрия ва то Шимолий Ҳиндистонгача кириб борганларида, улар туркийда сўзлашганлар ва Маворауннаҳр аҳолисининг этник таркибида туркий этнос улуши сезиларли даражада бўлган. Аммо, бу замин ижтимоий ва сиёсий ҳаётида эроний тил муҳити ҳали ўзининг етакчилик мавқеига эга эди. Шу боис, кушонларни тил жиҳатидан эронийлашиши табиий эди.

Да-юечжилар дастлаб Бактрияда кушон давлати бўлиб бирлашгунларига қадар (100 йил давомида) ўз она тилларида сўзлашган бўлишлари мумкин. Аммо, уларнинг маҳаллий аҳоли билан иқтисодий, маданий ва этник алоқалари устун эроний тил муҳити шароитида, уларни аста-секин эронийлашишларига олиб келганлиги тарихий ҳақиқатдир. Бактрияда ташкил топган кушонлар давлати мамлакатни бошқаришда қадимдан давом этиб келаётган маҳкамачилик ва унинг эллинлар таъсирида мукаммаллашган тизими билан уйғунлашиб, юечжиларни эронийлашида катта роль ўйнайди. Шу боис, Канишка бохтарий тилни давлат тили деб эълон қилган, маҳкамачиликда юнон ёзуви ўрнига бохтарий ёзувини қўллашга фармон берган, пуллар кушон подшолари, Бактрия худолари расмлари билан зарб этила бошлаган. Кушонлар аждодлари тилини унитиб, бохтарийлашган (эронийлашган) бўлса ҳам, ўз келиб чиқишларини унитмаганлар. Рабатак ибодатхонаси ёзувида Канишка ўзи ва аждодларини орий эканлигини эслаб ўтади. Бу фикримизни тўғри эканлигидан далолат беради.

Ёзма манбаъларда Ўрта Осиёнинг қадимги туркий этнослари ҳақида етарли маълумотлар бизгача етиб келмаган бўлсада, аммо, археологик материаллар антик даврида бу ўлкада туркий этник гурухлар бўлганлигидан гувоҳлик беради. Масалан, юқорида таъкидлаганимиздек, Қанғ давлати доирасида, унинг марказий минтақалари-Сирдарёнинг ўрта ҳавзасида, Тошкент воҳасида янги этнос-қанғар элати таркиб топа бошлайди. Унинг этник асосини маҳаллий суғдийлар ва Сирдарё бўйи туркий қабилалари ташкил этарди. Улар таркибига хуннларни кириб келиши туркий этнос

катламини қалинлашувига олиб келади. Ана шу курама этноснинг моддий маданияти “қовунчи маданияти” номи билан фанда ўрин олган.

Қовунчи маданияти ёдгорликлари биринчи бор 1934 йилда Г.В.Григорьев томонидан топилган²⁶⁰. Ҳозирги кунда қовунчи археологик комплекси Тошкент воҳасининг юздан ортиқ ёдгорликларида учрайди. Бу дегани, қовунчи маданияти аҳолиси воҳа бўйлаб кенг тарқалган. Улар Қовунчитепадан ташқари Чордара, Канка, Қавардан ва бошқа қатор ёдгорликларда учрайди. Г.В.Григорьев ўз даврида қовунчи маданиятини икки босқичга: яъни қовунчи 1 ва қовунчи -2 га бўлиб ўрганган. Кейинчалик Б.А.Литвинский²⁶¹ ва А.И.Тереножкин²⁶² лар қовунчи маданиятидан Джун маданиятини келтириб чиқарадилар, Л.М.Левина²⁶³ эса джун ёдгорликларини қовунчи маданиятига қўшиб, қовунчи -3 босқичини таклиф қилади²⁶⁴.

Қовунчи маданияти ва унинг босқичларининг санаси масаласида, унинг этник таркиби масаласида ҳар хил қарашлар мавжуд. Ниҳоят академик Ю.Ф.Буряков узоқ йиллар Тошкент воҳасида археологик тадқиқотлар ўтказиб бир фикрга келган, яъни қовунчи 1 милoddан аввалги II-I асрлардан то милодий II асргача, қовунчи 2 милодий II-IV аср бошларигача, қовунчи 3 милодий IV асрнинг иккинчи ярми-VI бошларигача давом этган, деган хулосага келади. Бу фикрга қўшилса бўлади. Аммо, Ю.Ф.Буряков ҳам қовунчи маданияти соҳибларининг тили масаласида собиқ совет даври анъанавий қарашларидан нарига ўта олмайди. Тошкент археологиясининг билагон тадқиқотчиси археолог М.И.Филанович эса археологлар орасидаги ашаддий эронпарастлардан биридир.

Таъқидлаш жоизки, қадимги Тошкент воҳасида туркий этник қатлам айнан қовунчи маданиятидан бошлаб жонлана бошлайди, унинг акс садоси сифатида туркий этноснинг сезиларли излари қовунчи маданияти ёдгорликларида яққол кўзга ташланади. Бунинг боиси, биринчидан, аҳолиси икки хил тил соҳиблари бўлган Қанғ давлатининг маркази, ядроси Сирдарёнинг ўрта ҳавзаси бўлса, иккинчидан, бу минтақа қадимдан суғдий ва туркий тилли қабилаларнинг мунтазам алоқа зонаси бўлиб келган; учунчидан, юнон муаллифлари эътироф этганларидек, Сирдарёнинг куйи ҳавзалари икки тил соҳибларининг чегара ноҳияси эди. Буларнинг барчаси Қанғ давлати таркиб топгач, ўз мевасини бера бошлади, яъни туркий этноснинг табора ортиб боришига олиб келди. Янги этник гуруҳларнинг маҳаллий аҳоли билан аралашиб кетиши натижасида Сирдарёнинг ўрта ва куйи ҳавзаси районларида туркий тилнинг жонли халқ тилига айланиб бориши кузатилади. Таниқли элшунос академик К.Шониёзов табири билан айтганда Қанғ давлати доирасида суғдий ва туркий тилли этник бирликлар асосида янги этнос-қанғар халқи таркиб топади.

²⁶⁰ Григорьев Г.В. Каунчитепа (раскопки 1935 г.) Ташкент-1940 г.

²⁶¹ Литвинский Б.А. Джунский могильник и некоторые аспекты кангуйской проблемы. СА. №2, 1967, стр.29-37.

²⁶² Тереножкин А.И. Согд и Чач. ИКСИИМК, вып. XXXIII. Москва-1950, стр.159-160.

²⁶³ Левина Л.М. Керамика Нижней и Средней Сирдарьи в I тыс. н.э. Москва-1971, 181-182.

²⁶⁴ Ўша муаллиф, 184-186.

Антик даври этногенетик жараёнларининг таҳлилига кўра, давр адағига келганда қанғар элатига хос 4-5 этник омиллар шаклланади яъни, биринчидан, Сирдарёнинг ўрта ҳавзасида, Қанғ давлатининг марказий ҳудудларида этно-худудий бирлик таркиб топади; иккинчидан, ана шу этнохудудий бирлик доирасида бир хил ривожланиш даражасидаги иқтисодий-хўжалик бирлиги вужудга келади; учунчидан, таркиб топган худудий бирлик доирасида деярли бир хил ривожланишдаги этномаданий бирлик майдони қарор топади; тўртинчидан, ўзбек халқига хос антропологик тип-Ўрта Осиё икки дарё оралиғи типи шаклланади ва ниҳоят бешинчидан, янги этнос-қанғар элати атрофида жипслашган Қанғ давлат конфедерацияси, яъни сиёсий давлат уюшмаси таркиб топади. Демак, ўзбек халқи этногенезининг иккинчи босқичида ўзбек элатига хос қатор омиллар таркиб топади.

Милодий эрнинг бошларидан қовунчи маданиятининг таъсири бир томондан Суғд ерларига, иккинчи томондан Шимолий Фарғонага кириб боради. Хоразм воҳаси хақида гапирмаса ҳам бўлади. Чунки, Сирдарё бўйларидан Амударё дельтасига туркий этносни кириб бориши антик давр хоразм тангаларида, кулолчилик маҳсулотларида яққол кўзга ташланади. Қовунчи маданиятига хос анъаналар таъсирида милодий IV-V асрларда Бухоро воҳасининг шимолий-ғарбий даштларида туркийгўй қабилаларнинг “Қизил қир маданияти” шаклланади²⁶⁵. Қизил қир маданиятининг шаклланиши хионийларнинг Ўрта Осиёга кириб келиши билан боғлиқ бўлиши мумкин.

Дарҳақиқат, милодий IV асрнинг охири ва V аср бошларидан минтақа моддий маданиятида чорвадор аҳоли маданиятининг кучли таъсири кўзга ташланади. Кулолчилик маҳсулотлари анча сифатсиз, анъанавий нафис, хушбичим, хилма-хил бозоргир товар сополлар ўрнини дағал ва кўпол, сирти сайқалланмаган сопол идишлар эгаллайди. Сопол идишлар дасталарида, қулоқларида, қозон туширгичларида ҳайвонлар рамзи акс эттирилади. Қовунчи ва Қизил қир маданиятлари ёдгорликлари комплексларида кўй култи, айниқса қўчқор сиймоси кенг кўламда тасвирланган. Сополларда, тош туморларда туркий илоҳий оламга хос чизги-белгилар учрайди.

Ўрта Осиё археологиясининг билимдони С.П.Толстов илк ўрта асрлар даврининг дастлабки босқичида моддий маданиятда юз берган бу ўзгаришларни қулдорлик жамиятининг инқирози билан боғлайди. Шунингдек, Маркварт ва С.П.Толстовнинг аниқлашларича, ҳокон Муқан билан канизакдан туғилган турк шахзодаси Або валиахдлик ҳуқуқидан маҳрум бўлиб, милодий VI асрнинг 80 йилларида Ғарбий Суғдда кўзғолон кўтаради ва кўпчиллиги камбағаллашган аҳолидан ташкил топган бир талай турклар билан Бухоро томон йўл оладилар. Йўл-йўлакай дехқончилик қилувчи аҳолининг мулксиз қисми билан бирлашиб, маҳаллий аристократияни мамлакатдан ҳайдаб юборади ва Пайкент шахрини қўлга

²⁶⁵ Ўроқов Б. Культура Бухарского оазиса второй половины I тыс. до н.э. и первой половины I тыс. н.э. Автореф. Канд. Дисс. Москва-1982, стр. 14-19.

олиб, ўз давлатини таъсис этадилар²⁶⁶. Шу воқеа муносабати билан А.Ю.Якубовский ёзма манбаъларга асосланиб муҳим бир фикрни ўртага ташлайди, яъни Пайкентда ўрнатилган Або тиранияси муносабати билан Бухоро районларига бир талай туркларнинг кириб келиши юз берди²⁶⁷ дейди. С.П.Толстов эса тарихни марксча даврлаштиришдан келиб чиқиб, Або кўзғолонини Ўрта Осиёда кулдорлик тузимининг инқирозидан далолат берувчи “Бухоро воҳаси йўқсилларининг маҳаллий аристократияга қарши демократик ҳаракати” деб баҳолайди. Дарҳақиқат, бир қарашда, милодий IV-V асрларга келиб антик даврининг йирик шаҳар майдонлари торайиб кетади, қала-қўрғонлар, қасрлар типигаги майда шаҳарлар пайдо бўлади. Йирик шаҳарлардаги анъанавий жўшқин ҳаёт сусаяди. Аслида шундаймиди? Аммо бу ўзгаришлар билан боғлиқ тарихий жараён чуқурроқ ва ҳар томонлама таҳлил қилинса, бизнинг назаримизда, бу ўзгаришлар кулдорлик тузимининг инқирози эмас (чунки Ўрта Осиёнинг анъанавий жамоа мулкчилиги кулдорлик жамияти даражасига олиб келмаган), балки бу заминга кўчманчи туркий қабилаларнинг жадал кириб келиши билан боғлиқ қизгин этногенетик жараёндан далолат берар эди. Бронза давридан бошланган туркий қабилаларнинг Моварауннаҳрга кириб келиши антик даврига келиб, шу қадар сезиларли эдики, натижада, юқорида таъкидлаганимиздек, Сирдарёнинг нафақат куйи, балки ўрта ҳавзаларида ҳам туркий этнодан далолат берувчи моддий маданият, яъни қовунчи маданияти ташкил топди. Бундай миграцион жараёнлар ёзма манбаълар таҳлилига кўра, туркийгўй хионийлар, кидарийлар ва эфталийларнинг Ўрта Осиё ички районларига кириб келиши билан боғлиқ эди. Дарҳақиқат, уларнинг бу заминга милодий IV-V асрдан эътиборан кириб келиши қадимдан давом этиб келаётган маҳаллий аҳолининг осойишта, тинч ҳаётини бузилишига, Моварауннаҳр шаҳарларидаги ижтимоий-иқтисодий беқарорликка олиб келган.

Араб истилосидан аввалги даврларда туркий қабилаларнинг келишлари қанчалик ва қайси тартибда содир бўлганлиги ҳақида ёзма манбаълар сақланмаган бўлсада, аммо археологик тадқиқотларга кўра, Шош ва қадимги Фарғонада туркий этносни эроний тилли аҳолидан кўпроқ эканлиги шубҳа қилмаса ҳам бўлади. Бу ҳақда А.Ю.Якубовский шундай дейди: “Ҳарҳолда, араблар VII-VIII асрларда Ўрта Осиёни истило қилишда фақат Балх билан Бадхиз атрофидаги турклар билангина эмас, балки Фарғона турклари билан ҳам тўқнашдилар”. Манбаъларда ёзилишича, Шошда ўғузларнинг қадимдан мавжудлиги, Фарғонада турк қабилаларидан қорлуқларни кенг ёйилганлиги ҳақида маълумотлар учрайди. Ҳар ҳолда VII-VIII асрларда қорлуқ турклари фақат Еттисувда эмас, ҳатто Тохаристонда, унинг Балх вилоятида яшаганлиги маълум. Араблар Моварауннаҳрни босиб олгач, туркларни Сирдарё билан Амударё оралиғига бемалол кириб келишларини тўхтатиш мақсадида Еттисув устига юриш бошлайди ва у ерларнинг эгалари туркашларга қаттиқ зарба беради. Бу воқеа 737 йилда содир бўлган эди. Шундан кейин, турклар Суғдни бутунлай арабларга топшириб, Суғд ўлкаси

²⁶⁶ Якубовский А.Ю. Ўзбек халқининг юзага келиши масаласи □а□ида. Тошкент-1941, 6 бет.

²⁶⁷ Якубовский А.Ю. ўша асар, 6-7 бетлар.

ишига аралашмай кўйдилар. Аммо унгача Суғдда турк таъсири кучли эди. Араб истилосига қадар Ўзбекистоннинг Суғд ва бошқа вилоятларидаги талай маҳаллий мулкдорлар турк хонларига қариндош-уруғлашиб, ғарбий турк ябгуси хонадонлари билан қуда-анда бўлишиб кетган эдилар. “Шуниси характерлики, суғд аслзодалари ўртасида турк номлари ва унвонлари (титуллари) тез-тез учраб турадиган табиий ҳолга айланган. 710 йилда ўз жонига қасд қилган Самарқанд ихшиди Тархун номининг туркча “тархон” унвони билан боғлиқ эканлигига шубҳа йўқ²⁶⁸. Араблар Моварауннаҳр ерларининг хукмдори бўлиб олсаларда, аммо Етгисув турклари уларнинг доимий рақиб ва душмони бўлиб қоладилар. Бу душмонлик айниқса арабларга қарши Муқанна кўзғолони даврида яққол кўзга ташланиб қолди. Айнан шу даврда араблар Моварауннаҳр воҳалари атрофини мудофаа деворлари билан ўраб олишга мажбур бўлганлар²⁶⁹. «Шуниси характерлики, дейди А.Ю.Якубовский-Етгисув вилояти VIII-IX асрлар ва ҳатто X аср мобайнида ҳам на аббосийлар халифалигига (VIII-IX аср), на тоҳирийларга (IX аср), на сомонийларга (IX-X асрлар) бўйсунмади. Аббосийлар ва улардан кейинги маҳаллий сулолаларнинг диққати бутунлай ғарбга, Моварауннаҳрни Яқин Шарқ билан алоқаларини мустаҳкамлашга қаратилди²⁷⁰.

Илк ўрта асрлар даврида жамиятнинг ижтимоий, иқтисодий ва этномаданий ҳаётида туб ўзгаришлар юз беради. Ижтимоий-иқтисодий соҳада маҳаллий майда мулк эгалари-кашоварзлар орасида мулкий табақаланиш жадал кечади. Мулкчиликнинг йирик шакллари чорвадор жамоаларида, хунармандчиликнинг қатор жабҳалари ва савдо-сотик жамоалари орасида ҳам кузатилади. Катта ер эгаларининг шаҳардан ташқаридаги мулки баланд мудофаа деворлари билан ўраб олиниб, улар ўртасида шаҳона қаср ва қалъа-қўрғонлар пайдо бўлади. Илк ўрта асрлар ижтимоий ҳаётининг ҳосиласи сифатида кечаги кашоварзларнинг қамбағаллашган қисми-кадиварлар-ерсиз ижарачи кўшчилар қатлами пайдо бўлади. Кашоварзларни бойиб бораётган ишбиларман тадбиркор қисми йирик мулк эгаларига-деҳқонзодаларга айланади. Илк ўрта асрлар даврининг деҳқонзодаси аслида катта мулк эгалари бўлиб, Европада шу тоифа кишилар феодал, яъни катта мулк эгаси маъносини англатган. Шунинг учун бу давр тарихда илк феодализм даври номини олган.

Илк ўрта асрлар Ўрта Осиёсининг деҳқонзодалари майда мулк эгалари-кашоварзлар, озодкорлар ва гувакорлар биргаликда жамият ижтимоий-иқтисодий ҳаётининг асосини ташкил этганлар, улар жамиятнинг асосий ишлаб чиқарувчи кучи, жамоалари ҳисобланган. Унгача Ўрта Осиё шароитида катта мулк эгаллиги бўлмагани учун Ўрта Осиёда кулдорлик жамияти бўлмаган деган хулосага келинмоқда. Ўрта Осиёнинг қадимги суғорма деҳқончилик минтақаларида бронза даврида пайдо бўла бошлаган кашоварзлар ер эгаллиги ва деҳқонзодалар жамият иқтисодий ҳаётининг барча

²⁶⁸ Ўша асар, 7 бет.

²⁶⁹ Мухаммедов Х. Из истории древних оборонительныхстен вокруг оазисов Узбекистана. «Стена канпирак» древнебухарского оазиса. Автореф. Канд. Дисс. Ташкент-1961, стр. 13-37.

²⁷⁰ Якубовский А.Ю. ўша асар, 8 бет.

жабҳаларига ўз таъсирини ўтказди. Натижада, чорвачилик ва хунармандчиликнинг барча жабҳаларида, савдо-сотикда йирик мулк эгалари деҳқонзодалар ва ўрта ва майда мулк эгалари–кашоварзлар билан биргаликда жамият иқтисодий ҳаётининг асоси бўлиб қолди. Жамиятда ҳарбий ҳокимият ўрнатган туркий сиёсий куч эса Ўрта Осиё шимолий – шарқидан тўхтовсиз туркий этник гуруҳларни кириб келишини тезлатади. Жойларда бошқарув тизимини турк аслзодалари таъсирига ўтиши ҳам минтақада этногенетик жараёнларни ривожланишига ўз таъсирини кўрсатади. Оқибат натижада Турон заминда туркий этник қатламнинг қалинлашув ҳосиласи сифатида бу юрт ёзма манбаъларда Туркистон деб атала бошлайди. Бу тарихий ва этногенетик жараёнлар нафақат ёзма манбаъларда, балки илк ўрта асрлар даври археологик материалларида ҳам яққол кўзга ташланади.

Шундай қилиб, милодий VI асрнинг иккинчи ярмида Ўрта Осиёда Турк ҳоконлиги ҳукмронлигининг ўрнатилиши билан бу заминда туркий қабилаларнинг кириб келиши шу қадар жадаллашдики, оқибатда Ўрта Осиёнинг шимолий, шимолий-шарқий ва шимолий-ғарбий вилоятларида туркий этнос жамиятнинг ҳукмрон этник қатламига айланди. Шарқшунос олим А.Ю.Якубовскийнинг ёзишича, Ўрта Осиёнинг Амударёгача бўлган ҳудудларида туркий қабилалар кириб бормаган бирор жой қолмаган эди. Дарҳақиқат, ҳоконликнинг яқин 100 йил давом этган ҳукмронлик даврида жамиятнинг ижтимоий қиёфаси туркийгўй этник қатламлар фойдасига ишлади. Милодий III-IV асрдан эътиборан таркиб топа бошлаган ҳокимликлар аввал маҳаллий сулолалар томонидан бошқарилган бўлса, Турк ҳоконлиги сиёсий майдонга чиққач, улар турк сулолалари вакиллари билан алмаштирила бошланди. Баъзи бир вилоятларда, масалан Жанубий Қозоқистон ва Тошкент воҳасида маҳаллий ҳокимликлар деярли туркийлар кўлига ўтиб кетган эди. Бу ҳол, ёзма манбаъларда тақидланишича, Ўрта Осиёнинг марказий ва жанубий вилоятларига ҳам ёйилган эди.

VIII аср бошларида араблар Ўрта Осиёни жуда кўп талофатлар бериш эвозига босиб олгандан кейин уларнинг олдига қатор муаммолар пайдо бўлди. Биринчидан, эрк севар маҳаллий аҳоли арабларга осонликча жон бермади. Араблар туркий сулола ҳукмдорларидан фарқли ўлароқ, мамлакатни бошқаришни ўз қўлларига олишга интилдилар. Маҳаллий ҳокимликларнинг ўз ҳудудий доирасида мустақил ички ва ташқи сиёсат олиб боришларига қаттиқ қаршилик кўрсатиб, ҳокимиятни ҳалифалик кўлида тўплашга интилдилар. Натижада, Моварауннаҳр ва Хуросонда бирин-кетин босқинчиларга қарши умум халқ ҳаракати, кўзғолонлар бошланиб кетди. Иккинчидан, араблар минтақа ҳудудларида илдиз ортган туркий ҳукмрон сиёсий вазиятга барҳам бериш сиёсатини олиб боадилар. Чунки, жангавор туркий қабилаларнинг Моварауннаҳрга гуруҳ-гуруҳ бўлиб кириб келишини кети кўринмас эди. Уларни Моварауннаҳрга кириб келишини тўхтатиш ва минтақанинг ягона хўжайини бўлиб олиш учун араблар Моварауннаҳр шимолий-шарқига жойлашган деҳқончилик воҳалари чегаралари бўйлаб мудофаа деворларини қура бошладилар.

Учунчидан, Ўрта Осиёнинг оташпараст зардуштийлик диний муҳити шароитида аҳолининг барча табақалари бир дам бўлиб, ғайри дин арабларга қарши курашганлар. Бу курашлар тепасида элнинг обрўйли деҳқонзода ва диний раҳномолари турардилар. Шунинг учун араблар дастлаб маҳаллий аҳолининг барча табақаларига душмон сифатида қараб, нафақат зардуштий мубодларини, балки маҳаллий аҳолининг бадавлат аслзодаларини ҳам қирғин-бўрон қилабошладилар. Аслзода-деҳқонзода Бармакийлар хонадони бу сиёсатнинг қурбони бўлган эди. Арабларнинг бу сиёсати ҳам ўз самарасини бермагач, энди улар маҳаллий аслзода-деҳқонзолар билан тил топиш йўлини қидира бошладилар. Бу масалада биринчи қадамни халифаликнинг шарқий вилоятлари ноиб Маъмун ибн Хорун ар-Рашид бошлаб берди. У маҳаллий Тохирийлар ва Сомонийлар билан тил топиб, улар ёрдамида анти араб кўзғолонларини бостиришга эришди. Уларнинг халифалик олдидаги хизматлари учун Моварауннахрнинг қатор вилоятларининг бошқаришни уларга топширди.

Абдулло-Маъмуннинг яна бир доно сиёсати шу бўлдики, у нойибликнинг пойтахти Марвда олим-фузалоларни йиғиб, илмий-тадқиқот марказини ташкил этди ва унга шахсан ўзи раҳнамолик қилди. Марвазийлар илмий марказига Моварауннахр ва Хуросоннинг иқтидорли ёшларини тортди. Албатта ўша даврнинг иқтидорли ёшлари аслзолар фарзандлари бўлган. Уларнинг йиғиб, Марвазийлар мактабида уларга таълим-тарбия беришликнинг халифалик учун қанчалар фойдаси катта эканлигини тасаввур қилиш қийин эмас, албатта. Биринчидан, улар орасидан Аҳмад Фарғоний сингари қомусий олимлар етишиб, араб дунёсини оламга машхур этган бўлса, иккинчидан, аслзоларнинг фарзандларини Марвда, халифалик назоратида тутиб туришликнинг ўзи маҳаллий деҳқонзоларни халифалик фойдасига иккиланмай хизмат қилишларига қаратилган сиёсат эди.

Халифалик томонидан олиб борилган бу сиёсатларнинг ўзбек этногенези билан қандай алоқаси бор, деган савол туғилиши мумкин. Ҳа, бу табиий савол. Бу сиёсатларнинг заминидан биринчидан, Хуросон ва Моварауннахрда ислом дини ва исломий маъновий-ахлоқий руҳиятни мустаҳкамлашга қаратилган бўлса, иккинчидан, минтақада маҳаллий аҳоли билан қоришиб кетган туркий хукмронлик муҳитини сиёсий майдондан улоқтириб ташлаш ва ягона ислом тартибларини ўрнатиш эди. Аммо, на воҳалар атрофини ўраб олган мудофаа деворлари, на маҳаллий аҳолининг тил жиҳатидан араблаштириш сиёсати амалга ошмади, аксинча арабларгача бу жойларга келиб ўрнашиб қолган туркий этник бирликларнинг ўтроқлашиш жараёни жадал кечади, эрон забон суғдий, хоразмий ва бохтарийларнинг тил жиҳатидан туркклашиш жараёни давом этади. Моварауннахр ва унинг теварак-атроф районларида кенг халқ оммасининг жонли тили табора туркий тиллар фойдасига ишлаш давом этиб, натижада минтақада турко-суғдий этномаданий майдон таркиб топади.

XIII-БОБ. ЎЗБЕК ЭЛАТИНИНГ ШАКЛЛАНИШ БОСҚИЧЛАРИ ВА УНИНГ ХАЛҚ СИФАТИДА УЗИЛ- КЕСИЛ ШАКЛЛАНИШИ

Халқларнинг келиб чиқиш масаласини ўрганишда, тадқиқотчи биринчи навбатда, ўрганаётган халқи ҳозирда яшаб турган ҳудудлар билан азалдан боғлиқми ёки йўқ? Иккинчидан, ушбу халқнинг тили азалий аجدодлари тили билан бирми ёки бир неча тиллар қоришмасининг маҳсулими? Аввал бу саволларга аниқлик киритиб олмоғи керак. Чунки, бу саволлар этнология фанида ҳар бир халқнинг этногенетик жараёнлар тарихини ташкил этади. Этногенетик жараёнлар эса жуда узоқ давом этадиган ижтимоий ҳодисадир. Муаммога кўпчиллик мутахассист олимлар амал қилиб келган ушбу илмий ишланма нуқтаи назаридан ёндашилса, ўзбек халқининг шаклланиш жараёни жуда узоқ давом этган ижтимоий ҳодиса бўлиб, ўзбеклар халқ бўлиб шакллангунига қадар қатор тарихий ва этномаданий жараёнларни босиб ўтганлигининг гувоҳи бўлади.

Қадимги ёзма манбалар тахлилига кўра, неолит (янги тош) ва бронза даврларида Ўзбекистон Республикаси ҳудудининг туб жойли аҳолиси эроний тиллар оиласининг шарқий лаҳжаларида сўзлашувчи суғдийлар, хоразмийлар, бохтарийлар, сак қабилалари бўлганлиги фанда эътироф этилган. Мустақил Ўзбекистон Республикаси аҳолисининг тили-ўзбек тили эса туркий тиллар оиласига киради. Демак, ўзбеклар икки хил тилда сўзлашувчи (шарқий эроний ва туркий) қабила ва элатларнинг қоришувидан таркиб топган янги этносдир. Халқларнинг уруғ-аймоқ, қабила, қабила иттифоқи, қавм ва элат ҳолатидан халқ бўлиб шакллангунига қадар давом этган этномаданий жараёнлар этногенез ҳисобланади. Ҳар бир ишни боши ва адаги бўлганидек, этногенетик жараёнларнинг ҳам боши ва адаги бўлади. У ҳолда, ўзбек этногенези қачон бошланди, қачондан бошлаб бу замин аҳолиси туркийда сўзлаша бошлади, яъни аҳолининг асосий қисми туркийлашди. Бу саволга жавоб бериш учун дастлаб ўзбек халқи этногенезининг бошланғич нуқтасини, этногенез аввалини аниқлаб олиш керак бўлади.

Дастлаб ўзбек этногенезининг бошланғич нуқтаси турк хоқонлигидан бошланди, деган тезис пайдо бўлди (академик А.Ю.Якубовский ғояси). Кейинроқ, туркий этник гуруҳлар бу заминга анча аввалроқ, антик даврида кириб келган, шунинг учун ўзбек этногенез тарихини антик давридан бошлаш керак, деган тезис пайдо бўлди (академик С.П.Толстов ғояси). Қадимги ёзма ва моддий маданият манбаларининг қиёсий ўрганиш натижасида ушбу сатрлар муаллифи ўзбек этногенезининг бошланғич нуқтаси сўнги бронза даврига бориб тақалишини асослайди²⁷¹. Демак,

²⁷¹ Асқаров А. Мустақиллик йилларида тарих, археология ва этнология. Ўз.ИФ журнали, №6, 1996, 70-71 бетлар; Ўша муаллиф. Тарихимизнинг уч муаммоси ва уларнинг ечими □а□ида янгича муло□азалар. Ўз.ИФ журнали, №5, 2000 йил, 24-28 бетлар; Ўша муаллиф. Ўзбек халқи этногенез ва этник тарихининг баъзи бир назарий ва илмий методологик асослари. “Ўзбекистон тарихи” журнали, №4, 2002 йил, 55 бет.

бугунги кунда олиб борилган илмий тадқиқотлар ўзбек халқи этногенезининг бошланғич нуқтасини сўнги бронза даври деб эътироф этилган экан, унинг узил-кесил шаклланиши милодий XI-XII асрларда юз берди.

Жаҳон тарихидан маълумки, дунёда бирор халқ йўқки, у ўзининг минтақадаги бошқа этник бирликлар билан аралашмаган бўлса. Бу ҳақда С.П.Толстов шундай деган эди: “Ҳозирги замон Ўрта Осиё халқларининг биронтаси ҳам қадимги этник гуруҳларга бевосита бориб тақалмайди. Аксинча, уларнинг шаклланишида, ерли халқлар ва теварак-атрофдан кўчиб келган халқлар ҳар хил нисбатда ўз аксини топган”²⁷². Бундан ўзбек халқи ҳам мустасно эмас. Шундай экан, ҳозирги Ўзбекистон ҳудудларида қадимдан яшаб келаётган ўзбек халқининг илк аجدодлари икки тил-туркий ва эроний тиллар туркумидаги қабила ва элатлар бўлиб, уларнинг узоқ йиллар давомида аралашуви, қоришуви жараёнида XI-XII асрларга келиб ўзбек элати халқ бўлиб шаклланиб, шундан сўнг унинг этник тарихи бошланади.

Мана шу улкан тарихий давр ичида ўзбек халқи қабила ҳолатидан уюшган халқ даражасига ўсиб чиқади. Мана шу давр ичида аجدодларимиз бир неча этномаданий босқичларни босиб ўтади. Ҳар бир босқичда элатга хос этник омиллар бирин-кетин шаклланиб боради.

Ушбу кўлланманинг 3-бобида этногенетик жараёнлар билан боғлиқ этник омиллар ва белгилари кўриб чиқилди. Булар этно-ҳудудий бирлик, этно-иқтисодий-хўжалик бирлиги, этно-маданий бирлик, антропологик тип бирлиги, тил бирлиги, ўзликни англаш бирлиги, этно-ном бирлиги, сиёсий уюшма (политическая консолидация) бирлиги ва бошқалардир. Булар, бир вақтда, бирданига содир бўлмайди, балки секин-аста, босқичма-босқич юз беради. Мана шу фикр-мулоҳазалардан келиб чиқиб, ўзбек халқининг шаклланиш босқичлари белгиланган.

Ўзбек халқи этногенезининг биринчи босқичи-бошланиши бронза даврига бориб тақалади. Археологик материаллар таҳлиliga кўра, бу босқич милоддан аввалги II минг йилликнинг ўрталаридан то Македонияли Искандарнинг Ўрта Осиё ҳудудларига кириб келишига қадар бўлган даврни ўз ичига олади. Бу давр ўз навбатида қатор тарихий воқийликлар билан характерланади. Қачонким, буюк турк чўлининг (Евразия чўлларининг) чорвадор аҳолиси ҳаётида от, эшак ва туядан транспорт воситаси сифатида фойдаланишга ўтилгач, дашт аҳолисининг ўз чорва подаларини ҳайдаб жануб ва ғарбга томон миграцияси бошланади. Шу муносабат билан бир гуруҳ дашт аҳолиси милоддан аввалги II минг йилликнинг иккинчи ярмида (бронза даври) Ўрта Осиёнинг шимолий-шарқий томонидан Амударёнинг куйи хавзаларига кириб келади. Унгача бу заминда калтаминор маданияти (неолит даври) ва сувёрган маданияти (энеолит ва бронза даври) аҳолиси яшаб келар эдилар. Янги этник гуруҳни моддий маданият излари С.П.Толстов томонидан 1940 йилларнинг ўрталарида қадимги Хоразмда, Амударёнинг Оқча дарё ўзанидан тортилган Тозабоғёб канали районида топиб ўрганилди. Қадимги Хоразм тарихининг билимдони С. П. Толстов бу

²⁷² Толстов С.П. Основные пролемы этногенеза народов Средней Азии. СЭ, 1947. №VI –VII / cnh/304/

янги этник гурухга тегишли ёдгорликларни “Тозабогёб маданияти” деб атайди. У ушбу археологик маданият материалларини синчиклаб ўрганиб, “бу топилмалар ерли туб жойли аҳолининг моддий маданиятига ўхшамайди, улар қандайдир янги этносга тегишли, деган хулосага келади. Шу билан бирга бу топилмаларни атроф минтақалардан топилган ашёвий далиллар билан қиёсий ўрганиб, айнан шунга ўхшаш материаллар жанубий-шарқий Ўролдан то Минисинск пасттектислигининг ички районларигача бўлган ҳудудий кенгликда учрашини таъкидлайди.

Улар буюк турк чўлида, яъни Евразия чўлларида ўз чорваларини боқиб, баъзида деҳқончиликка қулай жойларда ибтидоий деҳқончилик хўжалиги билан ҳам шуғулланиб келган чўл минтақаси қабилалари бўлиб, археологик адабиётларда улардан қолган ёдгорликлар “андронова маданияти” номи остида ўрганилиб келинмоқда. Улар Жанубий Сибир, Тоғли Олтой, Қозоқистон чўллари, Қирғизистон тоғ олди адирларида кенг тарқалган. Уларнинг Ўрта Осиёга кириб келиши икки йирик этник тўлқин билан боғлиқ. Дастлаб улар маҳаллий аҳоли ўзлаштирмаган районларга жойлашиб, ерли аҳоли билан иқтисодий алоқада бўладилар. Улар археологик адабиётларда «тозабогёб», «қайроққум», “андронова маданиятининг Ўрта Осиё варианты” номлари билан маълум. Кейинроқ, милоддан аввалги II минг йилликнинг охириги чорагида уларнинг жуда катта гурухи кириб келади. Энди улар Ўрта Осиёнинг қадимги деҳқончилик маданияти минтақаларигача кириб борадилар²⁷³. Бугунги кунда тазабогёт этносига тегишли ёдгорликлар Ўрта Осиёнинг барча ҳудудларида учрайди.

Собиқ Шўролар даври тарихшунослигида андронова маданияти аҳолисининг тили масаласида қачонким “Веда” ва “Авесто” каби энг қадимги муқаддас китобларнинг тили ҳозирги замон Оврўпа халқларининг тиллари билан қориндош эканлиги аён бўлгач, улар, яъни андронова маданияти аҳолиси ҳинду-оврўпа тилларида сўзлашганлар, деган ғоя фанда ўрнашиб қолди. Натижада, тарихда Дашти Қипчоқ номи билан машхур бўлган буюк турк чўлининг Тоғли Олтойдан бошқа ҳудудларида туркчиликка ўрин қолмади.

Шўролар даври тарихшунослигида ҳинду-оврўпалиларнинг илк ватанини кидириш бошланди. Ҳинду-Оврўпа назарияси тарафдорлари орасида уларнинг илк ватани сифатида Ўрол тоғининг жанубий-шарқий ҳудудлари қабул қилинди. Чунки, бу ҳудудларда милоддан олдинги II минг йилликнинг биринчи ярмига доир ёдгорликларда археологик қазилмалар ўтказилиб, улардан андронова маданияти чорвадор қабилаларининг бадавлат ҳарбий қатламига тегишли ашёвий далиллар топилди. Ҳинду-Оврўпа назариясига кўра, ана шу бадавлат аслзода ҳарбийлар ҳинду-оврўпалилар аталиб, уларнинг бир қисми милоддан олдинги II минг йилликнинг иккинчи ярмида ўзларининг илк ватанларидан жанубга томон юриш қиладилар.

²⁷³ Массон В.М. Древнеземледельческая культура Маргианы. М.-Л., стр.116-118; Аскарлов А. Памятники андроновской культуры в низовьях Зарафшана. ИМКУ №3, Ташкент-1962. стр. 28-41; Ўша муаллиф. Степной компонент в оседлых комплексах Бактрии и вопросы его интерпретации. Сборник “Взаимодействие кочевых культур и древних цивилизаций» Алма-Ата-1989, стр. 160-166.

Уларнинг бир қисми Ҳиндикуш тоғ тизмаларидан ошиб, Ҳиндистон томон ўтиб кетадилар, уларнинг иккинчи қисми эса Эрон тоғ олди районларида қолиб кетадилар. Улар Оврўпа ва Совет даври тарихий лингвистикасида дастлаб “варварлар”, сўнг “орийлар” деб аталди.

Мана шу концепция асосида шўролар даври тарихшунослигида андронova маданияти қабилаларининг тили эроний тиллар оиласига тегишли, деган тушунча пайдо бўлди. Мана шу тушунча таъсирида С.П.Толстов қадимги Хоразмда яшаган тозабоғёб маданияти соҳибларини андронova маданияти аҳолиси билан бир халқ эканлигига ишора қилиб, тозабоғёблиларнинг тили ҳам эроний тиллар оиласига мансуб эди, деган хулосага келади. Археологик тадқиқот натижаларига қараганда бепоён Қипчоқ чўлининг туб аҳолиси ушбу заминнинг табиий-географик шароитига кўра, бронза давридан бошлаб кўчманчи чорвачиликка ўта бошлаган. Уларга тегишли ёдгорликлар Фарбий Қозоқистондан шимолда то Ўрол дарёсигача бўлган даштларда, жанубда Сирдарёнинг ўрта ҳавзасигача, шарқда Бойқалгача ёйилган бўлиб, шу географик кенгликнинг Марказий ва Шарқий Қозоқистон, Тоғли Олтой, Обь, Тоболь, Енисей дарёлари ҳавзаларида, бутун Жанубий Сибир ҳудудларида кенг тарқалган. Қадимги Хитой ёзма манбаларига кўра, мана шу ҳудудларда милoddан олдинги III-II минг йилликларда туркий қабилалари яшаган²⁷⁴.

Аммо, собиқ совет даври тарихшунослигида андронova маданияти аҳолиси ҳинду-оврўпалилар сифатида қаралиб келингани учун туркшунослик фанида туркий этник қатламнинг андронova маданияти қабилалари билан боғлаш мумкин бўлмади. Чунки, собиқ Шўролар даври мафқурасининг таъзиқида ҳеч бир кимсага бундай фикрни ўртага ташлаш насиб этмади. Шундай фикрлаш йўлида қилинган дастлабки ҳаракатлар эса ҳинду-оврўпа назарияси руҳида суғорилган совет олимлари жамоаси орасида масҳара қилишгача бориб етилди.

Таъқидлаш жоизки, бир замонлари Ўрол тоғи ва унинг жанубий – шарқидан Азов денгизи томон оққан Ўрол (Ёйиқ) дарёси қадимда ва ўрта асрларда славян ва туркий қабилаларнинг ҳудудий чегараси бўлган. Бу тарихий ҳақиқатни рус тарихчилари яхши биладилар. Шунингдек, Ўрол тоғларидан Шарққа, Ёйиқ дарёсидан жанубга Россия ишбиларман саноатчилари ҳарбий зобитлар ёрдамида секин-аста кириб борганликлари ҳамда “ўзлаштирилган” чегара районларида ҳарбий истехкомлар қурилиб, туркийларнинг илк ватани-Жанубий Сибир XVI-XVII асрлардан бошлаб, Россия таркибига ўтиб борганлиги ҳақидаги маълумотлар мактаб ўқувчиларига ҳам сир эмас. Бу жараёнлар кўхна тарих тақоза этган туркий халқларнинг узoқ ўтмишидан лавҳалар эди. Аммо, уларнинг келажак тақдири тарих тақозасига кўра, Ўрта Осиё ҳудудлари билан боғланиб кетди. Бу ҳақиқатдан ҳеч ким кўз юма олмайди ва у ҳозир қандай бўлса, шундайлигича қолади. Ўтмишни қайтаришга умид қилиш нафақат инсонлар учун, балки давлат ва жамият учун ҳам ожизлик аломатидир.

²⁷⁴ Бу □а□да тўли□ маълумотлар ушбу асарнинг X бобида берилган.

Аммо, тарихий ҳақиқат қандай бўлса, у шундайлигича баён этилмоғи, бугунги ва келажак авлод тинчлигини бузишга хизмат қилмаслиги керак. Шу нуқтаи назардан ўтмиш тарихи таҳлил этилади. Бундан баъзи бировлар ғараз ниятда фойдаланишга интиладилар, минтақадада миллатлар аро низолаар чиқишига умид боғлайдилар. Бу ҳам инсон ожизлигидан аломатдир.

Ўтмиш тарихга объектив, холисона ёндашиш принциpidан келиб чиққан ҳолда таъқидлаш жоизки, туркий халқларга илк она замин бўлган бепоён Евразия чўлидан атиги Тоғли Олтойни қолдириб, унга асос сифатида, уларнинг келиб келиб чиқишини бўри тотеми билан боғлашнинг ўзи объектив илмийлик нуқтаи назаридан ғайри-табiiй эмасми? Аслида Тоғли Олтой ҳудудлари қадимда туркий қабилалар яшаб келган бепоён ҳудудий кенгликнинг атиги бир қисми холоску? Туркий тилли аҳолининг ўша замон она тилларига оид ёзма манбаларни ҳар томонлама, чуқур таҳлил қилмай туриб, бронза даври андрoнова маданияти қабилаларининг тили хинду-оврупа тиллар оиласига киради, дейиш тарихни сохталаштириш эмасми?

С.П.Толстов қадимги Хоразм ерларида тозабоғёб маданиятини кашф этаркан, бу маданият соҳибларини ерли туб аҳолидан фарқ қилиб, уларни қадимги хоразмдиларга мансуб эмаслигини тан олган ҳолда, улар тил жиҳатидан хинду-оврупалилар эди, деб илмий сохталикка йўл қўйди. Аммо, С.П.Толстов томонидан тозабоғёб маданияти қабилаларини этник жиҳатдан Қозоқистон чўллари ва Жанубий Сибир томонларидан келганлигини эътироф этилиши тозабоғёб маданияти аҳолисини туркийларга тегишли эканлиги ҳақидаги ғояни туғилишига ва қадимги хитой ёзма манбаларига асосланиб, андрoнова маданияти аҳолиси туркийгўй эдилар, деган ғояни ўртага ташлашга ва бу жумбоқни ечишга қаратилган очқич бўлди.

Мана шу мулоҳазалардан келиб чиққан ҳолда айтиш жоизки, буюк турк чўли ҳудудларида бронза даврида яшаган чорвадорларнинг андрoнова маданияти номи остида бизгача етиб келган моддий маданият излари туркий қабила ва қавмларга тегишли эди, деган мантиқий хулосага келиш мумкин. Дарҳақиқат, Волга дарёсининг куйи хавзаларидан то Жанубий Сибирнинг шарқий чегараларигача бўлган географик кенгликлар туркий этноснинг илк ватани бўлган. Бронза давридан бошлаб улар ичидан гурух-гурух бўлишиб, туркий этник гурухлар Моварауннаҳр ва Хоразм ерларига кириб кела бошлайдилар ва маҳаллий аҳоли билан ёнма-ён, қўшилишиб яшай бошлайдилар. Шу дамлардан бошлаб ўзбек этносининг ҳозирги Ўзбекистон ҳудудлари ва унинг теваарак-атроф районлари доирасида этногенетик жараёнлар, яъни ўзбек халқининг ташкил топишида асосий рўлни ўйнаган икки тилли этник қатламнинг аралашуви бошланади.

Демак, юқорида келтирилган фактларга асосланган ҳолда айтиш мумкинки, Моварауннаҳр ва Хоразмда туркий этносни биринчи бор пайдо бўлиши мавжуд тасаввурларга кўра, Турк хоқонлиги ёки антик давридан эмас, балки анча аввал, бронза даврига бориб тақалади. Шундай қилиб, агар туркий қабилаларнинг Моварауннаҳрга кириб келишини биринчи йирик тўлқини сўнги бронза даври билан характерланса, бу жараёнлар билан боғлиқ иккинчи йирик этник тўлқин антик даврида, яъни Да-юечжи қабилалари ва

хуннларнинг бу заминда пайдо бўлиши билан боғлиқ эди. Юқорида таъкидлаганимиздек, бу даврда туркий этнос фойдасига туб ўзгаришлар юз беради. Қанғ давлати доирасида қанғар элати ташкил топади, Сирдарёнинг ўрта ҳавзаси районларида икки тилли аҳоли этник гуруҳлари омукталашган моддий борлик-қовунчи маданияти ва ўзбекларга хос антропологик тип-Ўрта Осиё икки дарё оралиги типи шаклланади ва нихоят ўзбек халқи асослари дастлаб таркиб топган этномаданий майдон таркиб топади.

Бу даврда юз берган тарихий жараёнга назар солар эканмиз, суғдшунос олим М.Исҳоқовнинг ўша давр сиёсий тарихининг таҳлиliga боғлиқ мулоҳазаларини эшлаш жоиз кўринади. Унинг таъкидлашича, милoddан аввалги I минг йилликнинг ўрталаридан Ўрта Осиё худудларида ахамонийлар давлатининг сиёсий ҳукмронлиги ўрнатилгач, унинг таркибига қирган эронзабон ва туркий тилли халқларнинг барчасига буюк Эрон давлати фуқораси сифатида қараш сиёсат даражасига кўтарилди. Халқларнинг ўз тилларидан қатъий назар умум эроний тил расмий давлат тили сифатида қонуний қилиб қўйилди. Натижада, давлат маҳкамачилигида туркий тил маъкеи табиий равишда бекор қилинди. Шу шароитда Эрон давлатининг таъсиридан ташқарида қолган туркий халқлар дунёсида турк давлатчилигининг янги тўлқини вужудга келди. Туркий дунёнинг шарқий минтақасида хуннлар империяси пайдо бўлди. Бу давлат ўзининг ташки сиёсатини Туронга қаратди. Чунки, бу ўлкаларда хуннлар билан қон-қориндошлик, тил ва турмуш тарзи хуннларга яқин бўлган ҳамда сиёсий жиҳатдан Эрон анъанавий давлатчилигида сепарат руҳидаги туркий халқлар яшаб келарди.

Собиқ совет даври тарих фанида ёзма ёдгорликларга қараб бу заминда Турк хоқонлигига қадар эроний тилли қабила ва қавмлар яшар эди, сўнг турклар келабошлади, деган сохта тушунча мустаҳкам ўрин олган эди. Лекин, М.Исҳоқов тўғри таъкидлаганидек, ёзма ёдгорликларининг тили (суғдий, хоразмий, бохтарий) билан туркий қабилаларнинг бу заминнинг қадимий аҳолиси эканлигини аралаштирмаслик керак. Чунки, бу заминга келиб ўрнашган кўпчиллик туркий қабилалар хўжалик асосининг характери ва кундалик турмуш тарзига кўра, ҳали антик даврида саҳроийларга хос анъаналар билан яшар ва ўтроқ туб ерли аҳоли маданияти ва турмуш тарзига кўникиб улгурмаган эдилар. Шунинг оқибатида бўлса керак, ҳали улар ўтроқ суғд ва хоразмийлар сингари ўз она тилларида ёзув маданиятини ишлаб чиқмаган кўринади. Шу боис, бизгача етиб келган энг қадимги ёзма ёдгорликларни барчаси эрон забон ўтроқ аҳолига тегишли бўлиб чиқмоқда.

Тўғри, кейинги йилларда сак қабиласи сардорининг қабридан (Иссик кўрғони) топилган хат намуналари ва Даштинавур қоя тош лавҳасининг топилиши ҳамда унғача фанда “номаълум хат” сифатида ўқишга қалити топилмай келаётган қадимги ёзувларни туркий халқларга тегишли, деган фикрлар ҳам йўқ эмас. Аммо, фанда бундай фикрларга шубҳа билан қаровчилар ҳам йўқ эмас. Улар асосан ҳинду-оврўпа назарияси тарафдорлари бўлиб, бу хатларнинг қайси тилли этник гуруҳларга тегишли эканлиги

масаласида тарихий лингвистика мутахасислари бир тўхтамга келганлари йўқ. Ушбу масала юзасидан илмий бахлар давом этмоқда.

Таъқидлаш жоиски, аҳамонийлар даврида ҳам давлат махкамачилигининг тили дастлаб орамий бўлиб, амалиётдаги жонли тил дорий эди. Яна бир мисол. Илк ўрта асрларда Моварауннахр вилоятларида ҳокимият тепасида кетма-кет туркий халқлар вакиллари турган вақтларда ҳам расмий ҳужжат тили суғдча қолаверган. Хатто буюк турк хоқонлигининг дастлабки даврида Хоқонликнинг давлат расмий ҳужжатлари ва монументал лавҳалар суғд тилида олиб борилди (Буғут лавҳаси). Бундай мисолларни кейинги даврлар тарихида ҳам кўплаб учратиш мумкин. Демак, этногенез масаласини тўғри талқин этишда бизгача етиб келган ёзма ёдгорликларнинг тили асосида хулосалар чиқариш илмий чалкашликларга олиб келиши эҳтимолдан узоқ эмасдир.

Биз юқорида антик даврида Ўрта Осиёнинг шимолида, Сирдарёнинг ўрта ва қуйи ҳавзалари, Еттисувдан то шимолий-ғарбий Ўролгача чўзилган кенг минтақада ярим ўтроқ, ярим кўчманчи Қанғ давлатини ташкил топганини кўрдик. Бу давлат фуқораларининг аксарият кўпчиллигини туркий қавмлар ташкил этсада, мамлакат аҳолиси икки тилда сўзлашганлар. Аммо, давлат ижтимоий-сиёсий ҳаётида туркчиликнинг мавқеи устунлигидан, унинг таъсир доираси милодий эранинг I-II рида Суғдиёнанинг то Амударёгача бўлган ҳудудларига бориб етди. Туркий қавмларнинг моддий маданияти (Жети асар ва қовунчи маданиятлари) ўтроқ суғдий ва хоразмийлар маданиятидан кескин фарқ қилиб, минтақада турк этносининг кенг тарқалаётганидан гувоҳлик беради. Демак, ўзбек халқи этник компонентининг асосий ўзаги ҳисобланган турк этноси унинг иккинчи асосий компоненти суғд, боҳтар, хоразмийлар каби бу заминда қадимийдир.

Туркий тилли қабила ва элатларнинг учунчи йирик тўлкини Моварауннахрнинг ички вилоятларига хиёнийлар, кидарийлар, эфталлийларнинг кириб келиши билан боғлиқдир. Уларнинг Суғдиёнада, Бақтрия ҳудудларидаги излари айниқса IV асрнинг охири ва V аср моддий маданият ёдгорликларида яққол кўзга ташланади. Масалан, туркий забон аҳолига тегишли Қовунчи маданияти таъсирида Бухоро вилоятининг шимолий-ғарбида “Қизил қир маданияти” ташкил топган. Бу даврга келиб, Суғднинг ўтроқ аҳолисига хос хунармандчилик анъаналари ўрнини ярим ўтроқ чорвадор туркий қавмларга мос моддий маданият дунёси эгаллайди. Бундай ҳолат нафақат Суғдда, балки қадимги Хоразм, қадимги Фарғона, хатто Бақтрия ҳудудларида ҳам кўзга ташланади.

Туркий этноснинг Моварауннахр ва Хоразмга катта этник гуруҳ бўлиб кириб келишининг тўртинчи тўлкини Буюк Турк хоқонлиги даврида юз берди. Бу даврда Ўрта Осиёда туркий қавмлар жадал кириб бормаган бирон вилоят ва туман қолмади.

Археологик материалларнинг тасдиқлашича, илк ўрта асрларда Тошкент воҳасида ҳокимиятни турк тудунлари (Хоқонликнинг жойлардаги нойиблари) бошқарар эдилар. Айнан шу даврда Чоч ҳокимлари суратлари ва қадимги турк тамғалари билан тангалар зарб этилди. Қадимги турк тангалари

бундан анча аввал нафақат Тошкент воҳасида, шунингдек, қадимги Фарғонанинг археологик ёдгорликларида тез-тез учраб туради. Бундай жараённинг чўққиси ўзбек этногенезида ғарбий турк хоқонлигини гуллаган даврига тўғри келади. Бу даврда Хоқонлик Ўрта Осиёнинг барча вилоятларини қамраб олган, туркий қабила ва қавмлар эса ерли туб аҳоли билан жадал қоришмоқда эди. Ўзбек этногенезининг мана шу босқичида Моварауннахрнинг асосан шимолий ва шарқий вилоятларида икки тил ва икки хўжалик укладининг яқинлашув жараёни кузатилади, унинг оқибатида аксарият кўпчилиги туркий тилли деҳқон ва хунар аҳлидан иборат йирик худудий бирлик ташкил топади.

Арабларнинг Ўрта Осиёга кириб келиши туркий қабила ва қавмларни минтақа ички районларига жадал кириб келишини вақтинча тўхтатди. Натижада унганча бу ерга келиб, ўрнашиб қолган туркий қавмларинг ерли аҳоли билан аралашиб, қоришиб кетиш жараёни тезлашади. Айниқса бу жараён Моварауннахрнинг шимолий ва шарқий районларида яққол кўзга ташланади. Бу зонада VIII-IX асрларда туркий номдаги шаҳарлар барпо этилади. Масалан, Ангрен дарёси ҳавзасида Абрлик, Намудлик каби қон саноати шаҳарлари қад кўтаради.

Энди минтақанинг жанубий районларида эса унинг акси, яъни анча аввал бу томонларга келиб, кучли эроний тил муҳитига тушиб қолган туркий аҳоли форсийлашадилар. Аҳолининг у ёки бу тилни ўзлаштириб, ўз она тилини унитиб бориш ҳолати қайси тил муҳитининг устунлигига, элат ва миллатнинг ўзлигини англаш даражасига, ҳокимият эгаларининг давлат сиёсатига ҳам боғлиқ эди.

IX асрнинг 40 йилларида Моварауннахрдан шимолий-шарқда Қарлуқлар давлатининг ташкил топиши ўзбек халқи этногенезида муҳим бир воқеа эди. Қарлуқ турклари атрофига ўтроқ, ярим ўтроқ ва чорвадор туркий қабилалар бирлашиб, кучли сиёсий давлат уюшмаси таркиб топди. Қарлуқлар милодий VI-VII асрлардаёқ Ўрта Осиёнинг шимолий ва шимолий-шарқий худудларининг катта қисмини эгаллаган эдилар. Улар бошқа туркий қабилалар билан биргаликда Жанубий Қозоқистон, Тошкент воҳаси, Зарафшон ҳавзаларигача, уларнинг айрим гуруҳлари Тохаристонгача кириб борган эдилар.

Араб тарихчиси Табарийга кўра, VII-VIII асрларда Балх, Тохаристон, Бадхиз, Кухистон, Серахс, Чоғаниён, Бухоро, Чоч ва Фарғона аҳолисининг асосини туркий қавмлар ташкил этарди. Уларнинг орасида эса қарлуқларнинг ўрни катта эди. Ёзма манбаларга кўра, Сомонийлар билан Қарлуқлар давлати ўртасида маълум чегара белгилансада, аммо ҳозирги замон тасавуридаги аниқ чегара бўлмаган. Туркий қабилалар Моварауннахрга Сирдарёнинг шимолий районларидан эркин кўчиб келаверар эдилар.

Туркий қабилаларнинг Моварауннахрга тинч ва осойишта кириб келиши арабларгача ҳам, соионийлар даврида ҳам узлуқсиз давом этарди, бунинг оқибатида уларнинг ўтроқ ҳаётга кўчиши ва туб ерли аҳолининг турклашуви тезлашди. Моварауннахрнинг туркий қавм ва қабилалар кенг тарқалган

районларида турк ижтимоий-иқтисодий таркиби ва уларнинг этносиёсий жихатдан уюшиши таъминланди. Худди шундай тарихий шароит Ўрта Осиё туркий қавмлари ҳаётида IX аср охирларига келиб, ўзининг кулминация нуқтасига чиқди. Айни вақтда турк этник қатлами орасида феодаллашиш жараёни жадал кечмоқда эди. Бу жараён олий ҳокимиятдан мустақил сиёсат юритиш учун тилаётган юқори табақа вакилларининг ўз аро узлуксиз урушлари, талончилик юришлари билан бирга содир бўлмоқда эди. Бу феодал бебошликларга барҳам бериш учун кучли давлат ҳокимияти керак эди.

Ана шундай ҳокимият, К. Ш. Шониёзов айтганидек, Қарлук давлати бўлиб, унинг таъсир доираси Еттисувдан то қадимги Фарғонанинг шарқий районларигача, ундан Сирдарёнинг ўрта ҳавзаларигача чўзилган ҳудудларга ёйилган эди. Кейинчалик ўзбек номини олган халқнинг сиёсий жихатдан уюшиши учун IX-X асрларда қўйилган ўша этносиёсий асос мустаҳкам пойдевор бўлди. Тарихан юз берган бу этногеографик вазиятга мос келган ҳолда, айнан шу даврга келиб, Ўрта Осиёнинг шимолий ва шарқий вилоятлари доирасида йирик туркий этногеографик ҳудудий бирлик шаклланди. Кейинчалик эса бунга Моварауннахрнинг марказий ва жанубий районлари ҳам қўшилди.

X аср ўрталарида бу ҳудудда Қарлуқлар давлатининг давоми сифатида Қорахонийлар сулоласи ҳокимият тепасига келди. X асрнинг охири-XI асрнинг бошларига келиб эса Моварауннахрнинг барча ҳудудларида Қорахонийлар ҳукмронлиги ўрнатилди. Эндиликда, Қашғардан Амударёгача, Шарқий Туркистоннинг бир қисми, Еттисув, Тошкент воҳаси, Қадимги Фарғона, Қадимги Суғд ва Бактрия-Тохаристонни ўз ичига олган ҳудудий географик кенгликда Қорахонийлар давлатини ташкил топиши Ўзбекларнинг халқ сифатида узил-кесил шаклланганлигини кўрсатувчи этник белги эди.

Шундай қилиб, X асрнинг охири-XI асрнинг бошларига келиб, ўзбек халқи этногенези тарихида унинг халқ сифатида шаклланиши учун зарур бўлган барча этник белгилар содир бўлди. Аниқроқ қилиб айтганда маълум йирик ҳудудий-географик вилоятларда моддий ва маъновий маданият бирлиги, антропологик тип бирлиги, туркий этник асосда таркиб топган ўзликни англаш ва ҳукмрон туркий этник асос атрофида жипслашган ва икки тиллилик белгилари асосида қурилган сиёсий давлат уюшмаси ташкил топди. Бу йирик давлат уюшмаси Қорахонийлар давлати бўлиб, у буюк Туркистон элининг барча туркий халқларига тегишли, яъни ўзбеклар, қозоқлар, туркманлар, уйғурларнинг ҳам бирлашган давлат уюшмаси эди. Шунингдек, унинг ҳудудий доирасида иқтисодий ва этномаданий тараққиёт даражаси хар хил, нотекис эди. Бу давлат ҳудудий доирасида туркий тилларнинг турли лаҳжалари мавжуд бўлиб, улардан қайси бири жонли эски ўзбек тилининг асоси сифатида ривожланиши мумкин? Бунинг учун эса тегишли ижтимоий-иқтисодий, этномаданий ва сиёсий шарт-шароитлар керак. Демак, ўзбек халқи этногенезининг узил-кесил якун топиши учун IX-X асрларда ҳозирги Ўзбекистон ҳудудлари форсий забон сомонийлар давлати таркибида бўлгани сабабли, ўзбек халқининг узил-кесил шаклланиши учун

зарур бўлган этник омиллардан энг муҳимлари-тил бирлиги ва этносга монанд сиёсий давлат уюшмаси ҳали етишмас эди. X асрнинг охири – XI асрнинг бошларида этносга монанд сиёсий давлат уюшмаси ҳам юз берди, бироқ, жонли эски ўзбек тилининг таркиб топиши учун тегишли шарт-шароитлар ва вақт керак эди. Тарих тақозаси билан бу муаммо ҳам ўз ечимини топди, яъни XI асрнинг ўрталарида Қорахонийлар давлати иккига ажралиб, унинг Ғарбий Қорахонийлар давлати доирасида жонли эски ўзбек тилининг қарлуқ-чигил лаҳжалари асосида ривожланишига сиёсий ва этномаданий имқониятлар яратилди. Бу заминда қадимдан анчагина қисми ўтроқлашиб улгурган турк, калтатай, қарлуқ, чигил, тухси, арғун, мусабозори, туркаш каби қабилалар суғдий забон аҳоли билан ёнма-ён ва биргалиб яшаб келардилар. Икки тил вакиллари орасида иқтисодий, маданий алоқалар ривожланиб, бу яқинликлар этник қоришувлар даражасига кўтарилган эди. Академик этнолог К.Шониёзов таъқидлаганидек, IX-X асрларда сиёсий ҳокимият форсий забон сомонийлар кўлида бўлса ҳам Моварауннахрнинг шимолий, шимолий-шарқий ва шимолий–ғарбий минтақаларида ўзбек элатининг туркий асоси қурилиб бўлган эди. Бу туркий этник асосни қарлуқ-чигил лаҳжаси Ғарбий Қорахонийлар давлати доирасида жонли эски ўзбек тили сифатида бошқа туркий лаҳжалардан ажралиб чиқади. Шунинг учун, агар Маҳмуд Қашғарий ва Юсуф Хос Хожиблар тили умум турк тили бўлса, Аҳмад Яссавий ва Аҳмад Югнакийлар тили жонли эски ўзбек тилининг намуналари эди.

Шундай қилиб, ҳозирги Ўзбекистон ҳудудлари ва унинг теваарак-атроф районларида деярли икки минг йил давом этган этногенетик жараёнлар натижасида, яъни суғдийлар, хоразмийлар, боҳтарийлар ва сакларнинг шу заминда бронза давридан бошлаб, улар билан ёнма-ён яшаб келаётган туркий забон қабила ва қавмлари билан аралашуви, қоришуви натижасида ўзбек халқи XI асрда тўла-тўқис, XII асрда эса узил-кесил шаклланди. Бу якуний этногенетик жараён ўзбек халқининг моддий ва маъновий маданиятида ҳамда ҳозирги замон ўзбекларининг жисмоний қиёфасида ўз аксини топган. Энди бундан кейинги тарих ўзбек халқининг этник тарихи ҳисобланади.

XIV БОБ. XIII-XV АСРЛАРДА ЎРТА ОСИЁДА ЭТНИК ЖАРАЁНЛАР ВА ЎЗБЕК АДАБИЙ ТИЛИНИНГ ШАКЛЛАНИШИ

Ғарбий Қорахонийлар (улуғ хонлар) давлати даврида шаклланган ўзбек халқи тарихида XIII аср бошларига келиб Моварауннаҳрда сиёсий вазият бир мунча мураккаблашди. 200 йил давом этган Қорахонийлар ҳукмронлиги хоразмшоҳ Муҳаммад томонидан тугатилди. Бу билан чекланмаган Муҳаммад хоразмшоҳ, энди у ўз назарини Сирдарёнинг куйи ҳавзаларига қаратди. У кўчманчи қипчоқлар устига ҳарбий юришлар қилиб, гарчи уларни ўзига тобе қила олмасида, талончилик билан шуғулланиб аҳоли тинчлигини бузди. Худди шу кезларда Или дарёси соҳилларида яшовчи найманлар кучайиб, қорахитойлар давлати ҳаробаларида Кучликхон бошлик янги найман давлатини барпо этадилар. Найманлар Еттисув ва Шарқий Туркистонда яшовчи қоракидан, қипчоқ, қарлук, қангли ва бошқа туркийгўй қабилалар устига ҳарбий юриш қилди, бу жойларда яшаб келаётган мусулмон аҳолини таладилар ва қишлоқларини вайрон қиладилар, мол-мулкларини талаб кетадилар.

Найманларнинг шафқатсизлигидан хўрланган қипчоқ ва қангли сардорлари ёрдам сўраб Чингизхонга мурожаат қиладилар. Осиеда иккита буюк-қудратли, бир-бирларига рақобатчи давлатларнинг пайдо бўлиши ҳар икки томонни бўлажак ҳарбий тўқнашувларга олиб келишини тақоза этарди. XIII аср бошларида юз берган бу мураккаб вазият, ниҳоят Ўтрор фожиясини келтириб чиқаради.

Ўрта Осие халқлари устига уюштирилган мўғуллар босқини минтақа қишлоқ ва шаҳарларини вайрон қилди, бу замида асрлар давомида ривожланиб келаётган юксак деҳқончилик ва хунармандчилик маданиятини бир неча йилларга издан чиқарди, шафқатсиз қиргин-бўронлар туфайли мамлакат хувиллаб қолди. Душманга қаттиқ қаршилик кўрсатган айрим шаҳарлар (масалан, Самарқанд, Урганч, Хўжанд) аҳолисининг фақат тўртдан бири қолди, холос. Жон сақлаб қолган маҳаллий халқ (ўзбек ва тожиклар) оғир иқтисодий шароитда яшаганлар. Зироатчиликдан фидокарона меҳнат туфайли олинган ҳосил ҳам мўғуллар томонидан тортиб олинарди. Воҳа атрофида кўчиб юрган чорвадорлар сони ҳам кескин камайиб кетди.

Мўғуллар босқинидан кейин Моварауннаҳр ва унга қўшни вилоятлар аҳолиси қарийиб ярим аср давомида аввалги ҳолатини тиклай олмаганлар. Жон сақлаб қолган камчил аҳоли эса ўз таркибига кўра, асосан турғун аҳолидан иборат бўлиб, улар таркиби ўзгармай сақланиб қолди. Воҳалар атрофида кўчиб юрган чорвадорлар эса кескин камайиб, уларнинг кўпчилиги (мол-қўйларидан ажралиб хонавайрон бўлганлари) шаҳар ва қишлоқларга иш истаб кириб келадилар ва маҳаллий аҳолига аралашиб ўтроқлашиб кетадилар. Манбаларда ёзилишича, уларнинг кўплари ўз этник номларини ҳам унитиш даражасига бориб етадилар. Чунки ўз қавмидан ажралган этник гуруҳларнинг тақдири шундай тугани тарихдан маълум. Шунингдек, мўғуллар босқинидан кейин анча вақтларгача Моварауннаҳрга янги этник гуруҳларнинг кириб келиши тўхтаган.

Маълумки, XIII асрнинг 60 йилларига келиб Чингизхон империяси заминига зил кетабошлагач, Ила дарёсининг жанубий-шарқий минтақаларидан то Амударёгача бўлган ҳудудларда Чиғатай давлати вужудга келади. Уни ҳарбий жиҳатдан ҳимоя қилиш учун ҳар бири минг уйли туркомонғул қабилалар Ўрта Осиё ҳудудларига кириб келадилар. Улар барлос, жалойир, қавчин ва арлот қабилалари бўлиб, жалойирлар Ангрен ҳавзаси ва Хўжанд атрофига келиб ўрнашадилар²⁷⁵.

Рашид ад-дин ва Абулғозий Баҳодирхоннинг ёзишларича жалойирларнинг илк аждодлари Монголиянинг Онон дарёси ҳавзаларида яшаганлар. XIII асрнинг биринчи чорагида уларнинг бир қисми Ила дарёси ҳавзасига келиб ўрнашади. Шу асрнинг 60 йилларида эса улардан минг оила юқорида айтганимиздек Моварауннаҳрга кириб келдилар. Рашид ад-дин жалойирларни турклашган монгол дейди, В.В.Бартольд²⁷⁶ ва И.П.Петрушевский²⁷⁷ лар жалойирларни мўнғул тилли халқ бўлган, дейдилар. Тилшунос олим С.А.Омонжолов эса Рашид ад-динга суяниб, жалойир қабиласи таркибида куриқин (бўри), тулангит уруғлари бўлганлигини қайд қилади²⁷⁸. К.Шониёзов куриқин ёқут ва енисей қирғизларининг (хакаслар) илк аждодлари туркий халқлар эдилар²⁷⁹, дейди.

Жалойирлар XIII асрнинг 60 йилларида Ангрен воҳасига келиб ўрнашганларида туркийда сўзлашар эдилар. Амир Темурнинг набираси Жаҳонгир кўшини таркибида жалойирлар бошлиги Баҳромнинг ўғли Одилшоҳ мулозим сифатида (ҳарбий кўшин бошлиги) хизмат қилган²⁸⁰. Аммо, у хиёнат йўлига ўтиб, Сарибуга қипчоқ билан бирга Амир Темурни Хоразм юришлари чоғида Самарқандга юриш қилади. Темурзода Жаҳонгир уларни Кармана яқинида учратиб, уларга қақшатгич зарба бергач, жалойирлар ва қипчоқлар Даштиқипчоққа қочиб жон сақлайдилар. Амир Темур эса Моварауннаҳрдаги жалойирлар улусини тарқатиб юбаради. Бошлиқлари хиёнатидан норози бўлган бир қисм жалойирлар Ангрен воҳасида қолиб, Амир Темурга сидқидилдан хизмат этишда давом этадилар.

Барлосларга келганда, уларнинг ватани Онон ва Керулен дарёси ҳавзаларида бўлган. Чингизхон даврида улар ишончли ҳарбий кучга эга эдилар. Кубалай ва Қорачур барлослар Чингизхоннинг нуфузли амирларидан бўлганлар²⁸¹. XIII асрнинг биринчи ярмида уларнинг бир қисми Ила дарёси соҳилларига, Шарқий Туркистоннинг ғарбий вилоятларига кўчиб келиб, шу асрнинг 60 йилларида Чиғатай улусини ҳарбий таянчларидан бири сифатида минг оила Кеш вилоятига кўчиб ўтадилар. Барлос амирзодаларидан кейин Амир Темур етишиб чикди. Улар Темур давлати ва унинг ворислари даврида мамлакат сиёсий ҳаётида жуда катта нуфузга эга бўлганлар.

²⁷⁵ XIV асрнинг ўрталарида жалойир қабиласининг катта бир гуруҳи шимолий Эрон қудудларига жойлашиб, уерда Жалойирлар давлатини (1356-1411 йиллар) тузадилар.

²⁷⁶ Бартольд В.В. Двенадцать лекций по истории турецких народов Средней Азии. Соч. Том 5, стр.173.

²⁷⁷ Петрушевский И.П. Рашид ад-дин асарига кириш сўзи. □аранг: Рашид ад-дин, Сборник Летописей. 1952, т.2, ч.1, стр.29.

²⁷⁸ Аманжўлов С.А. Вопросы диалектологии и истории казахского языка. Алма-Ата-1959, стр.43-45.

²⁷⁹ Шониёзов К. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. Тошкент-2001, 385 бет.

²⁸⁰ Мирза Муқаммад қайдар. “Тарих – и Рашиди. Кўрсатилган масар, 65 бет.

²⁸¹ Низомиддин Шомий, Зафарнома. Тошкент-1996, 21 бет.

Шунинг учун уларнинг айрим гурухлари Темур ва Бобир Мирзо даврида Жанубий Тожикистон, Афғонистон, Ҳиндистон ва Кашмиргача бориб ўрнашиб қолганлар.

Барлосларнинг этник таркиби ҳақида ҳам олимлар орасида бахслар мавжуд. В.В.Бартольд барлосларни мўнғул тилли халқлардан²⁸² дейди. Рашид ад-дин эса барлосларнинг илк аجدодлари турк эди. Кейин улар ёзма манбаларда мўнғулларнинг нурун қабила иттифақи таркибида тилга олинади²⁸³. Улар мўнғуллар қабила иттифоқи таркибида узоқ бирга бўлиб, мўнғул тили ва урф-одатларини яхши билганлар. Ёзма манбаларни синчиқлаб ўрганган хитойшунос олим А.Ю.Зуев барлослар келиб чиқиши жиҳатидан туркий халқ бўлган деган хулосага келади²⁸⁴. Амир Темур ва унинг ворислари ўзларини барлос турклари деб атайдилар. Шунинг учун ҳам Амир Темур 1370 йилги Балх курултойида турко-мўнғул анъанавий удумларига амал қилиб, хонлик лавозимидан воз кечган.

Қавчинлар Фарғона водийсига ва Қашқадарёнинг Гузар атрофларига келиб ўрнашадилар. Қавчинларнинг айрим гурухлари Қашғарда ҳам яшаганлар²⁸⁵. Тарихи Рашидийда қавчин ҳарбий деган маънони англатади дейилган. Қавчинлар келиб чиқиши жиҳатидан турклардир. Арлотлар ҳақиқий мўнғул уруғидан бўлиб, уларнинг илк ватани Мўнғулистон бўлган²⁸⁶.

III асрнинг биринчи чорагида улар Еттисувга келиб ўрнашадилар. Шу асрнинг 60 йилларида эса улар Сурхондарё вилоятининг жанубига, Термиз атрофлари ва шимолий Афғонистон ҳудудларига келиб жойлашадилар.

Чиғатай улусининг шарқий қисмида (Еттисув ва Шарқий Туркистонда) яшовчи мўнғул қабилалари аллақачон турклашган бўлишига қарамай, қадимги мўнғул анъаналарини унитмаган ва уларга амал қилиб келади. Шунинг учун бўлса керак, улар Чиғатай улусининг Моварауннаҳрда яшовчи қардош қавмларини менсимасдан қараунас (аралашган-метис) халы деб атаганлар. Моварауннаҳрнинг ерли аҳолиси Еттисув ва Шарқий Туркистонда яшовчи кўчманчи мўнғулларни масхара қилиб “жете” лар (боскинчилар) деб атайдилар²⁸⁷. Моварауннаҳрда яшовчи турклашган мўнғуллар аста-секин мўнғул атамасини унитиб, ўзларини “чиғатай” деб атайбошлайдилар. Кейинчалик бу ном Моварауннаҳрнинг ўзбек ва тожикларига тегишли ўтрок аҳолига нисбатан ишлатилди.

Мўнғуллар ҳукмронлиги даврида (XIII-XIV асрнинг 60 йилларигача) Моварауннаҳрга мўнғул ва турклашган мўнғул қабилаларининг кириб келиши жадаллашади. Шу асрларда олчин, дуғлат, мўнғул, сулдуз, уйрот, бахрин, маркит, кўнғрот каби мўнғул қавмларининг айрим гурухлари келиб

²⁸² Бартольд В.В. ўша асар, 173 бет.

²⁸³ Рашид ад-дин, ўша асар, 178, 198 бетлар.

²⁸⁴ Зуев А.Ю. “Джами ат-таварих» Рашид ад-аддина как источник по ранней истории жалайиrow. “Письменные памятники востока, историко-филологические исследования» Ежегодник. Москва-1972, стр.178-185.

²⁸⁵ Мирзо Муаммад айдар. Тарихи Рашидий. Тошкент-1996. 373 бет.

²⁸⁶ Рашид ад-дин. Сборник летописей, том 1, стр. 78.

²⁸⁷ Бартольд В.В. История Туркестана, соч. Том 2, часть 1. Москва -1963, стр.154; Улугбек его время. Соч. том 2, стр.36.

ўрнашадилар ва уларнинг камбагал қисми маҳаллий аҳолининг маданий-хўжалик таъсирида ўтроқлашиб кетадилар. XIV аср ўрталарига келганда уларнинг катта қисми шу қадар маҳаллий аҳоли билан аралашиб кетган эдиларки, улар фақат туркийда сўзлашардилар²⁸⁸. Ибн Батутининг хабар беришича Чигатай улуси ғарбий қисмининг султонлари Кебекхон (1318-1326) ва Тармаширин (1326-1334) турк тилида эркин сўзлашганлар²⁸⁹.

Таъқидлаш жоизки, XIII-XV асрлар ичида Моварауннаҳрга кириб келган туркклашган мўнғул қабилалари бирданига Мўнғулистондан чиқиб, бу заминга кириб келмаган. Улар гурух-гурух бўлишиб, аввал Енисей хавзаларида, Шарқий Туркистонда, Даштиқипчоқ ва Еттисув вилоятларида туркий қабилалари билан ёнма-ён ва аралашиб яшаб, Моварауннаҳрга кириб келганларида ўз тилларида эмас, фақат туркийда сўзлашардилар. Уларнинг катта қисми ўз она ватанларида, турли этно-сиёсий бирликлар таркибида қолиб кетганлар. Улардан ажралиб чиққан айрим гурухларгина Ўрта Осиё икки дарё оралигидаги вилоятларга, Хоразм ва Тошкент воҳасига келиб ўрнашганлар. Мисол учун қипчоқлар тарқалган минтақаларни кўз ўнгимизга келтирсак, улар XIV-XV рда гурух-гурух бўлиб, Шимолий Кавказда, Кримда, Волга бўйларида, Ўрол тоғ олди минтақаларда, Даштиқипчоқнинг шарқий қисмида, Еттисувда яшар эдилар²⁹⁰. Амир Темур куйи Сирдарёда яшовчи қипчоқларни Моварауннаҳрга кўчирган. Аммо, бу чорвадор қабилаларни Моварауннаҳр ва Хоразмга гурух-гурух бўлиб кириб келиши бу заминда қадимдан яшаб келаётган туб жойли ўтроқ туркий ва форсий тилли аҳоли этник таркибини ўзгартириб юбара олмаган. Аксинча, бу жойлардаги этномаданий мухит уларни ўз таъсирига олиб, ўтроқлашишини тезлаштирган. Келиб чиқиши туркий бўлиб, аллақачонлар ўтроқлашган муқим, турғун турклар ҳамда Моварауннаҳрнинг “сарт” номи остида юритилган туркийзабон ўтроқ аҳолиси Темурийлар даврида ҳозирги Ўзбекистон ҳудудлари аҳолиси этник таркибининг асосини ташкил этарди.

Маълумки, сарт атамаси этник ном эмас. Бу ҳақда фанда турли қарашларнинг мавжуд бўлишига қарамай, унинг муайян бир этносга тегишли эканлиги маълум эмас. Совет даври тарихшунослигида бу масалада В.В.Бартольд қарашлари эътиборда бўлиб келди. Унингча, сарт атамаси тожик маъносини беради. Аммо у келиб чиқиши жиҳатидан туркийлашган суғдийлар бўлиб, тожик ва ўзбекларга тегишли муқим яшовчи аҳолининг, савдо-сотик ва хунарманд аҳлининг йиғинди номи эканлиги тарихий ҳақиқатдир. Ўрта Осиёдан шарқий ўлкаларга савдо қарвони билан борган савдогарлар келиб чиқиши қайси этносга тегишли бўлишидан қатъий назар, улар сартлар деб аталган. Маҳмуд Қашғарийнинг “Девону луғатит турк” асарида сарт қадимги туркчада савдогар маъносидан берилган. Дастлаб сартлар форсийда ва туркийда сўзлашган бўлсалар, XVI-XVII асрлардан улар фақат туркийда, эски ўзбек тилида сўзлашганлар. Демак, сар атамасини бир халққа тегишли деб деб айтиш хато хулосаларга олиб келади.

²⁸⁸ Греков Б.Д., Якубовский А.Ю. Золотая Орда и её падение. М.-Л., 1950, стр. 279.

²⁸⁹ Ибрагимов Н. Ибн Батута и его путешествие по Средней Азии, М-1998, стр.84, 86.

²⁹⁰ Шониёзов К. К этнической истории узбекского народа. Ташкент-1974, стр. 77-80.

Ўрта Осиёда турғун, муқим аҳоли исмларига кўпроқ туғилган турар жойлари-шаҳар ва қишлоқ номларини кўшиб айтиш анъанага айланган. Масалан, Аҳмад Фарғоний, Муҳаммад Хоразмий, Аҳмад Яссовий ва бошқалар. Турк хоқонлиги даврида ташкил топган турк элати эса хоқонлик инкирозга учрагач тарқалиб кетган. Маскур элатнинг озроқ қисмигина турк этник номини сақлаб қолган ва улар асосан Фарғона водийсида, Зарафшоннинг тоғ олди адирларида яшаб, ўзбек халқи этник таркибига сингиб кетган. Уларнинг аксарият кўпчиллиги шаклланган ўзбек халқи таркибига сингиб кетган бўлсаларда, уларнинг айрим гуруҳлари XIV-XV асрларда ўз этник номини сақлаб қолганлар. Дарҳақиқат, Амир Темур ва унинг ворислари даврида ёзилган тарихий асарларда “турк”, “турк элати” иборалари учрайди²⁹¹

Амир Темур ва темурийлар даврида ўзбек халқи (у пайтда Туркистон халқи) эркин нафас олабошлади. Мамлакатнинг иқтисодий ва этномаданий тараққиёти ривожланди, халқ фаровонлиги яхшиланди. Илму-фан ва маъновий ҳаёт тараққий этди. Самарқанд ва Хиротда аниқ ва гуманитар фанлар йўналишида илмий мактаблар ташкил топди, Оламга машхур олиму-фузалолар етишиб чиқди. Бугунги кунда ўзбек миллати деб аталган халқ жаҳонга танилди. Миллий муштараклик, ўзликни англаш, ўзбекка хос миллий менталитет асослари қурилди. Адабий тилнинг олдинги асрларга нисбатан ривожланган тури шаклланди. Бу адабий тил, тилшуносликка доир адабиётларда “туркий” ёки “чиғатай” ва “эски ўзбек тили” деб номланган²⁹². Шаклланган эски ўзбек адабий тили Алишер Навоий даврида (XV асрнинг иккинчи ярмида) энг юқори нуқтага кўтарилди²⁹³. Алишер Навоий даври адабий тилининг асосини Моварауннаҳр ва унинг теварак-атроф минтақаларида кенг тарқалган туркий тил ташкил қилган эди.

Аммо, туркий халқнинг жонли тили кўп лаҳжали бўлиб, адабий тилдан бир мунча фарқ қилган. Адабий тил таркибида айнан шу асрларнинг форсий ва арабий сўзлари кўп бўлган. Халқнинг жонли тили уч лаҳжа асосида қурилган. Улар қарлуқ-чигил, қипчоқ ва ўғуз диалектларидир. Таникли элшунос академик К.Шониёзовнинг ёзишича, Моварауннаҳр ва Хоразмда ўзбек адабий ва жонли тили тожик тили билан яқин алоқада ривожланди²⁹⁴. Чунки Моварауннаҳрнинг марказий ва жанубий шаҳарларида тожик этник муҳити анчагина эди. Ўқимишли ўзбек ва тожиклар ҳар икки тилда сўзлаша олар ва эркин ёзардилар. Алишер Навоий айтганидек, туркийларнинг барчаси-ёшлар, қарилар, хизматчилар ва беклар сарт тилини тушунганлар²⁹⁵.

Моварауннаҳр ва унга туташ минтақаларда маҳаллий суғдий ва туркий (ху, ди, рунг, хунн, туро қабилалари) аҳолидан ташқари VI-XIII асрлар давомида келиб ўрнашган туркий этник гуруҳлар шунчалар кўп эдики, уларнинг номлари ёзма манбаларда аз, уз, арғун, тухси, яғмо, дуғлат, қарлуқ,

²⁹¹ Шарофиддин Али Яздий. Зафарнома. Тошкент-1996, 109,168, 229, 271, 282, 375 бетлар.

²⁹² Ўербак А.М. Грамматика старо-узбекского языка. М-Л. 1962, стр.12-16.

²⁹³ Бартольд В.В. Двенадцать лекций по истории турецких народов Средней Азии. Соч. 5. Москва-1968. стр.508.

²⁹⁴ Шониёзов К. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. Тошкент-2001. 393 бет.

²⁹⁵ Алишер Навоий. Суждение о двух яз. Соч. том 10, Тошкент-1970. стр.110.

чигил, халач, туркаш, қангли, қипчоқ, ўғуз ва бошқалар деб кўрсатилган. Уларга қадар ҳам, масалан, хиёнийлар билан бирга кириб келган хунн, аз, уз, тухси, турк, калтатой, мусабозори каби туркий қабилалар кириб келганлар. Уларнинг аксарият кўпчилиги Ўрта Осиёнинг Амударёгача бўлган ҳудудларига жойлашиб, маҳаллий аҳоли билан аралашиб яшаганлар. Моварауннаҳрда этник ҳолат шу даражага бориб етдики, энди бу заминни Туркистон деб аталишини тушунса бўлади. Яна шуни таъкидлаш жоизки, буларнинг Даштиқипчоқда, Етгисувда яшовчи уруғ-аймоқлари XIV-XV ва кейинги асрларда ҳам Моварауннаҳрда юз берган сиёсий воқеаларда фаол катнашиб келган.

К.Шониёзовнинг ёзишича, шу асрларда Моварауннаҳрда яшовчи қарлуқ, чигил, халачи, арғун, қипчоқ, ўғуз қавмлари салмоқли этник гуруҳлар бўлиб, улар XIV-XV асрлар давомида ўтроқлашиб, маҳаллий аҳолига аралашиб кетган эдилар. Уларнинг фақат унча катта бўлмаган гуруҳлари ярим ўтроқликда яшаб, лалмикор деҳқончилик билан бирга анъанавий машғулоти- яйлов чорвачилиги билан шуғулланиб келганлар²⁹⁶.

Қанғиллар. Кқдимги қангар элатининг авлодлари. Чингизхон босқинига қадар Хоразмда ва Самарқанд атрофида яшаганлар. Уларнинг асосий қисми Даштиқипчоқда, Балхаш кўли атрофида Ила дарёси соҳилларида кўчиб юрганлар. Уларнинг Даштиқипчоқ гуруҳлари Амир Темур даврида Зарафшон водийси ва Тошкент воҳасига кўчиб келиб, маҳаллий аҳоли билан аралашиб ўтроқлашиб кетадилар.

Қарлуқлар. Икки этник қатламдан иборат бўлиб, уларнинг биринчи қатлами милодий VI асрдан бошлаб, Фарғона водийси, Тошкент воҳаси ва Тохаристонда яшаб, маҳаллий аҳоли билан алла қачон қоришиб, ўтроқлашиб кетган. Иккинчи қатлам қарлуқлар мўнғуллар даврида ташкил топган. Улар Ила дарёси ҳавзаси ва Етгисувдан Тошкент ва Зарафшон воҳаларига, Шимолий Тохаристонга келиб ўрнашиб, бу ерларда олдиндан келиб қолган уруғ-аймоқлари билан қўшилиб кетадилар. Қарлуқларнинг бир гуруҳи XV асрда Даштиқипчоқдан Фарғона водийсига кўчиб келган²⁹⁷. Бошқа бир гуруҳи XVI асрда Шайбонийхон билан Моварауннаҳрга кириб келган²⁹⁸. Қарлуқларга қардош халач ва чигил қабилалари XIV-XV асрларда Зарафшон воҳасида, Тохаристонда яшар эдилар. Улар Моварауннаҳрнинг сиёсий ҳаётида муҳим рол ўйнаганлар.²⁹⁹ Даштиқипчоқда қолиб кетган қарлуқлар гуруҳи Шайбоний кўшинлари билан бирга XVI аср бошларида Моварауннаҳрга кириб кетадилар.

Арғунлар. Сирдарёнинг ўнг қиргоқ куйи ҳавзаларида яшовчи арғунларнинг айрим гуруҳлари VIII-XII асрлар давомида Тошкент воҳасига, Фарғона водийсининг Ўзган атрофларига, Зарафшон воҳаси ва Жанубий Ўзбекистон районларига кўчиб келиб, маҳаллий аҳоли билан аралашиб, уларнинг катта қисми ўтроқлашиб кетадилар. Уларнинг бир гуруҳи XI асрда

²⁹⁶ Шониёзов К. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. ... 394 бет.

²⁹⁷ З.М. Бобир. Бобурнома. Тошкент-1960, 166 бет.

²⁹⁸ Бобир. Ўша асар, 395 бет.

²⁹⁹ Ибн ал-Асир.

Хуросон хуудларига бориб ўрнашадилар. XIV-XV асрларда арғунларнинг асосий қисми Фарғона водийсида, Жанубий Ўзбекистон ва Шимолий Афғонистонда яшаганлар. Улар борган жойларининг тил муҳитига кўра, ё маҳаллий аҳолини турклашишига ёрдам берган ёки улар таъсирида ўз этник номларини унитмаган ҳолда форсийзабон тожикларга айланган. Арғунлар Амир Темур давлатининг таянчи бўлган қирқ ўзбек қавмларидан бири бўлган³⁰⁰. Улар имтиёзли ката ер эгалари –тархонлар ҳисобланган. Атғунлардан чиққан амирлар айрим вилоятларда ҳокимлик қилганлар. Масалан, Султон Хусайн аргун Қоракўл туманининг ҳокими³⁰¹, Маҳмуд Муқим аргун Қобул ҳокими бўлган. Арғунларнинг юқори табақали кишилари Темурийлар хонадони билан қориндошлик муносабатда ҳам бўлганлар³⁰². Моварауннаҳрда Шайбонийлар ҳукмронлиги ўрнатилгач, арғунларнинг мавкеи тушиб кетади. Улар асосан ўтроқлашиб, турғун аҳоли билан қоришиб кетадилар.

Дуғлатлар. XIV-XV асрларда Моварауннаҳрда яшаган йирик қабилалардан яна бири дуғлатлардир. Рашид ад –дин уларни мўнгул қабилалар иттифоқига кирган туркий қабилалар дейди³⁰³, Бартольд В.А. эса уларни мўғул дейди³⁰⁴. Н.А.Аристов дулу ва дуғлат бир халқ деган гоёни ўртага ташлайди. Дулулар туркий қабилалар. У ҳолда, дуғлатлар келиб чиқиши жихатидан туркий бўлиб чиқади. Дарҳақиқат, Турк хоқонлиги инқирозга учрагач, унинг таркибида бўлган дулу қабилаларининг бир қисми она юртлари Ила водийси, Еттисувни ташлаб, бошқа юртларга кетиб қолади, қолган қисми эса она юртларида яшда давом этадилар. Қачонким бу юртларда Чингизий зода Чигатай улуси ташкил топгач, Чигатай улусининг шарқий хуудларида Манглай Суба (куёш томонга қараган ер) мулки ташкил топади. Бу мулкка Еттисувдан то Қашғаргача бўлган ерлар қараган ва уни бошқаришни Чигатойхон дуғлатларга топширган. Шунда дулу қабилалари дуғлатлар бошқарувида ўтиб, манбаларда туркий дулулар мўнгул дуғлат бўлиб кетган.

Дуғлатларнинг айрим гуруҳлари XIV-XV асрларда Фарғона водийсида, Самарқанд ва Ҳисорда, Қоратегин ва бошқа жойларда тарқоқ ҳолда яшаганлар³⁰⁵. Ҳисор дуғлат султонлари Бобирга беғараз хизмат қилганлар.

Ўғуз салжуклари. XIV-XV асрларда Моварауннаҳрда яшаган яна бир йирик қабилалар ўғузлар эди. Уларнинг бир гуруҳи Сирдарёнинг куйи ҳавзаларидан X асрда сомоний амирларидан илтимос қилиб, Нурота тоғ ёнбағирларига кўчиб келадилар. Ўғуз салжукларининг туркман гуруҳлари XI-XII асрларда Қорахонийлар даврида Бухоро атрофлари³⁰⁶, Шимолий Хуросонга, яъни Ҳозирги Туркманистон хуудларига келиб ўрнашадилар.

XIV-XV асрларда Сирдарёнинг куйи ҳавзаси ва Даштиқипчоқдан Моварауннаҳрга яна бир қанча ўғуз, салжук туркман гуруҳлари кириб

³⁰⁰ Темур тузуклари. Тошкент-1991, 86-87 бетлар.

³⁰¹ М.З.Бобир. Бобурнома.78 бет.

³⁰² Ўша жойда.

³⁰³ Рашид ад-дин. Ўша асар, стр. 78-193.

³⁰⁴ Бартольд В.В. Дуғлат. Соч.том 5, М.1968, стр.529-553.

³⁰⁵ Бобурнома. 21, 47, 70, 92, 116, 122 бетлар.

³⁰⁶ Камалиддинов Ш. «Китаб ал-ансаб» Абу Сада Абдалкарима ибн Мухаммада ас-Самани», как источник по истории и культуры Средней Азии. Ташкент-1993. стр 72, 125

келадилар. Асрлар давомида ўзбеклар билан ёнма-ён яшаб келган ўғузлар ва салжук туркманларининг бир қисми ўз этник номларини унитмаган ҳолда ўтроқлашадилар. Уларнинг кейинги авлодлари ўзларини ўзбек туркманлари ёки “Нурота туркманлари” деб атаганлар.

XIV-XV ва кейинги асрларда Андижон вилоятининг тоғли ҳудудларида чағроқ (чиғрак) деб аталган этник гуруҳлар яшашлари ҳақида З.М.Бобир хабар беради³⁰⁷. Тахмин қилинишича, чағроқлар кипчоқларнинг бир буғини бўлиб, XI-XII асрларда Фарғона водийсининг тоғли районларига келиб ўрнашиб қолган³⁰⁸. Бобир Андижоннинг тоғли ҳудудларида чағроқлардан ташқари ашпор ва турк уруғлари чорвачилик билан шуғулланиб келишларини тилга олади³⁰⁹. Улар Бобир кўшинларини от ва чорва моллари билан таъминлаб турганлар. Умуман, Ўрта Осиёнинг чорвадор қавмлари тоғ олди адирлар ва даштларда яшаб, Амир Темур ва Темурийларнинг ҳарбий юришларида от, чорва моллари ва кўшимча кўшин билан таъминлаб турганлар. Бу даврда армияни зотли отлар билан таъминлаб туриш жуда зарур бўлган. Зотли отларни фақат йилқиси кўп чорва билан шуғулланган қавмлар берар эди. Амир Темур бунга алоҳида эътибор берган. Амир Темур қарамоғидаги 40 аймақнинг 12 таси: барлос, тархон, жалойир, орлот, аргун, тулқичи, дулдай, мўнғул, сулдуз, тўғой, кипчоқ, тоторлар Соҳибкироннинг ишончли ҳарбий гвардияси ҳисобланган. Уларнинг ҳар бири йилқиси кўп чорва яйловларига эғалик қилганлар. Армиянинг асосий қисмлари ҳам шу қавмлардан тузилган.

Ўзбек халқининг таркибига мўнғул тилли аҳолининг туркийлашган гуруҳлари ҳам кирган. Улар асосан Даштиқипчоқда яшашар эдилар. Уларнинг айримлари XIV-XV асрларда ўзбек номи билан эмас, балки ўз қабила ва уруғ-аймоқ номлари остида Моварауннаҳрга кириб келган эдилар. XVI аср бошларидан уларнинг сони Моварауннаҳрда кўпайди. Уларнинг бир қисми маҳаллий аҳоли таъсирида ўтроқлашадилар ва Моварауннаҳрнинг барча туркий аҳолиси қатори, ўзларини турк ёки турк-чиғатай деб атайдилар. Бу эса уларнинг ҳаётида ҳам кескин ўзгаришлар юз берганлигидан далолат беради. Ана шулар ҳисобига ўзбек халқининг антропологик типиди мўнғул башара этник гуруҳлар пайдо бўлади. Аммо, улар XI-XII асрларда шаклланган ўзбек халқига хос брахикефал европеоид типни, яъни Ўрта Осиё икки дарё оралиги типини тубдан ўзгартириб юбара олмайдилар.

³⁰⁷ Бобирнома. Тошкент-1960, 90 бет.

³⁰⁸ Шониёзов К Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни...398 бет.

³⁰⁹ Бобирнома, 119-120 бетлар.

XV–БОБ. ДАШТИ ҚИПЧОҚ ЎЗБЕКЛАРИНИНГ МОВАРОУННАХРГА КИРИБ КЕЛИШИ ВА ЎЗБЕК ХОНЛИКЛАРИ ДАВРИДА ЭТНОМАДАНИЙ ЖАРАЁНЛАР

Маълумки, Амир Темур ҳаётлик чоғидаёқ ўз қўл остдаги мамлакатлар ва вилоятларни идора этишни ўғиллари ва набиралари ҳамда садоқатли амирларига бўлиб бериб, улар устидан қаттиқ назорат ўрнатиб бошқарар эди. Амир Темир ўлимидан кейиноқ Соҳибқирон ўрнатган тартиб заминига зил кетди. Бобосининг васиятларини биринчи бўлиб, севимли набираларидан бири Халил Султон бузди. У валиаҳд Пирмухаммадни Хиротдан Самарқандга етиб келишини кутмай, Самарқанд тахтини қўлга олди. Шундан сўнг унинг ворислари ўртасида ўз аро интрига ва зиддиятлар бошланиб, Марказий ҳокимият заифлашиб кетди.

Тўғри, 1409 йилда Хирот ҳукмдори Шохрух Мирзо Самарқандда ҳокимиятни қўлга киритиб, унга ўғли Улуғбекни ўтказиб, сиёсий вазиятни бироз юмшатди ва яқин 40 йил мамлакатда тинчлик ўрнатилди. Аммо, на Шохрух, на Улуғбек мамлакатда Амир Темурдек тартиб ва интизомни ўрната олмаганлар. Шохрух Мирзо ўта художўй, тақвадор бўлса, унинг ўғли, Самарқанд ҳукмдори, том маънодаги олим эди. У олам сирларини илм орқали билишга бел боғлаган ҳукмдор эди.

Шохрух ўлимидан кейин Темурий зода шаҳзодалар ўртасида марказий ҳокимиятга интилиш, уни қўлга киритиш илинжида, хатто ўзларига теккан мамлакат ва вилоятлар иқтисодий ва маданий ҳаёти билан, раийат ташвиши билан шуғулланишдан узоқлашдилар. Темурий зодалар ўртасидаги зиддиятлар айниқса XV асрнинг иккинчи ярмида шундай кучайдики, буни узоқ-яқиндан кузатиб турган Даштиқипчоқ сахрои ўзбеклари темурийлар мулкига тез-тез хужум қилиб, тинч аҳолини талаб кетардилар. Охир оқибатда темурийлар салтанатни ҳимоя қилишга ожиз бўлиб қолганлигини сезган Жўжихон авлодлари XVI аср бошларида Шайбонийхон бошчиллигида Ўрта Осиёга бостириб келади ва жуда қисқа муддат ичида бу заминда ўз ҳукмронлигини ўрнатдилар.

Шундан бошлаб Мовароуннаҳр ва Хоразмда ўзбек номи остида элат ва унинг давлатчилиги пайдо бўлади. Даштиқипчоқ ўзбекларининг айрим гуруҳлари (жалойир, орлот, найман, манғит, қўнғрот, минг, кушчи ва бошқалар) XIV-XV асрлар давомида ҳам Мовароуннаҳр ва Хоразмга келиб ўрнашганлар. Аммо, улар ўша кезларда ўз хонлари ёки подшолари етакчилигида эмас, балки ўз уруғ-аймоқлари ва қабила номлари билан кириб келган эдилар. Демак, турко-мўнғул қабилаларининг биринчи бор ўзбек номи остида Мовароуннаҳр ва Хоразмга кириб келиши Шайбонийхондан (XVI аср бошларидан) бошланган.

Тарихий манбаларда таъкидланишича, Сирдарёнинг юқори юқори оқими ва Тяншан тоғ тизмаларининг ғарбий ён бағирларидан Днепр дарёсининг куйи оқимига қадар ёйилган даштлар XI-XV асрларга оид араб ва форс манбаларида Даши Қипчоқ деб тилга олинади. Дашти Қипчоқ аҳолиси шарқ манбаларида-қипчоқлар, рус солномаларида-половецлар, Византия

хроникаларида-куманлар, венгер манбаларида-кунлар деб аталган. Дашти Қипчоқ икки қисм, яъни Шарқий ва Ғарбий қисмлардан иборат. Ёйиқ (Ўрал) дарёси уларнинг чегараси бўлган. Ғарбий қисмга Ёйиқ ва Итиль (Волга) дарёсидан то Днепргача бўлган ҳудудлар кирган. Ундан Шарққа томон чўзилган даштлар Шарқий Дашти Қипчоқ ҳудудларини ташкил қилган.

Дашти Қипчоқ XIII аср бошларида Чингизхон кўшинлари томонидан босиб олинган, тарихда Жўжи улуси номи билан аталган “Олтин Ўрда” давлати барпо этилади. XIV аср бошларида Жўжи улуси, яъни Олтин Ўрда иккига бўлиниб кетади. XIV асрнинг 60 йилларидан Дашти Қипчоқнинг шарқий қисми “Ўзбеклар мамлакати”, аҳолиси эса “ўзбеклар” деб атала бошланди. Унгача, бу жойларда кўчиб юрган турко-мўнғул қабилалари (арлот, бахрин, буркут, дўрман, ийжон, ктой, қарлук, можор, қипчоқ, қиёт, кўнғирот, курловут, манғит, найман, нукус, тангут, уйғур, маркит, кўшчи, ўтарчи, жот, чимбой, кенагас, уйшун, тубойи, тоймас, эчки, туман-минг, шодбахтли, шунқорли ва бошқалар) орасидан етишиб чиққан сахрои суворий ҳарбий гуруҳлар жангавор ўзбеклар номи остида XIII аср охирларидан тарих майдонида пайдо бўлган эди.

Ўзбекхон (1312-1342) Олтин Ўрда хони бўлиб турган кезларда, унга тобе қабилаларнинг айримлари ўзбек қавмлари номи билан юритилгани маълум. Унинг даврида Олтин Ўрда гуллаб-яшнади. У Олтин Ўрда шуҳратини кўтарди. Ўша давр кўчманчи жамоаларининг аждодларидан қолган удумга кўра, унинг қўл остидаги бекзода ва овам чорвадорлар жамоаси элини “ўзбек”, қавмини эса ўз уруғ-аймоқлари номи билан атардилар. Бу кўчманчи чорвадорларга хос удумни тушунмаган баъзи бир тарихчиларимиз, ҳозиргача ўзбеклар номи Ўзбекхондан тарқаган, деган нотўғри тасаввурда юрадилар. Аслида ўзбек атамаси шарқий Дашти Қипчоқ қабилаларининг сиёсий ҳарбий гуруҳлари йигиндисининг номидир. Бу атама айнан XIII аср охирларидан бошлаб Шарқ тарихчилари асарларида “ўзбеклар” номи билан тилга олинади.

XV асрнинг 20 йилларида, яъни 1428 йилда Жўжихон набираларидан бири Абулхайрхон, ана шу сахрои аслзода-бекзодалардан ташкил топган ҳарбий гуруҳларни бирлаштириб, ҳарбий феодал давлат барпо этди ва бу ишда у асосан манғит қавмларига таянади. Демак, ўзбек атамаси дастлаб XIII аср охирларида Даштиқипчоқнинг “Оқ Ўрда” деб аталган шарқий қисмининг ҳарбийлашган суворийлар уюшмасига нисбатан ишлатилган. Бу эркин, озод, мустақил суворийлар гуруҳининг асосини аслзода-бекзода ҳарбийлар ташкил этган эди³¹⁰. Ўша кезларда “Ўзбек улуси”га Орол денгизининг шимолий қирғоқларидан то Иртиш дарёсининг ўрта оқимларигача, шарқда Сарисув ва Чу дарёларидан ғарбда Ёйиқ (Ўрал) дарёсининг сўл соҳилларигача бўлган ерлар қараган.

Ҳамдуллоҳ Казвиний (1281-1350) нинг «Тарихий Гузида» Олтин Ўрда хони Ўзбекхонга тобе ерлар ва халқлар ҳақида фикр юритилиб, бу қабилалар “ўзбекиён” (ўзбеклар), улар кўчиб юрган ерлар “мамлакати ўзбек” (ўзбеклар

³¹⁰ Греков Б.Д., Якубоаский А.Ю. Золотая Орда и её падение. М.Л.-1950, стр. 296.

мамлакати) деб кўрсатилган. “Ўзбек” атамасининг қабилалар уюшмаси ва шу қабилаларга қаршли ерларнинг номи юқорида таъқидлаганимиздек, Ўзбекхон даврига қадар ҳам қўлланилган. Мас. Мирзо Улугбек ўзининг “Тарихи арбаъ улус” (Тўрт улус тарихи) номли асарида, “Ўзбек улуси унга берилган” деб ёзади. Тарихчи Рузбехон “Меҳмонномаи Бухоро” китобида Дашти Қипчоқ ўзбекларини уч тоифага бўлади. Улар шайбонийлар, қозоқлар ва манғитлар бўлиб, Шайбон улуси, манбаларнинг маълумотларига кўра, 1238 йилда ташкил топган ва Ўрал тоғининг этакларидан Тобол ва Сарисув дарёларигача бўлган ерларни ўз ичига олган.

Шайбонийхоннинг Мовароуннаҳр ва Хоразмдаги ҳукмронлиги узоққа чўзилмади. 1510 йилда Эрон шоҳи Исмоил билан бўлган жангда ҳалок бўлди. Шайбоний ўлимидан кейин мамлакатда парокандалик бошланди. Хуросонни Сафавийлар эгаллайдилар. Шайбоний авлодлари ва айрим қабила бошликлари алоҳида вилоятларни (Балх, Ҳисор, Бадахшон, Самарқанд, Тошкент ва бошқалар) эгаллаб, марказий ҳокимиятга итоат қилмай мустақиллик бўлишликка интиладилар. Шайбоний зурриятлари орасида ҳам тахт учун кураш авж олади. Мана шу жангларда Абдуллахон 2 ғолиб чиқиб, 1560 йилда Бухоро тахтини эгаллайди³¹¹ ва тахт давогарлари ва бебош амирларга қаттиқ зарба бериб, Бухорода марказлашган кучли феодал давлат тузишга эришади. Унинг даврида мамлакат ривожланади, деҳқон, чорвадор ва хунар аҳли орам топади. У мамлакатни иқтисодий жиҳатдан оёққа кўяди. Бироқ унинг ўлимидан кейин, уни нг ворислари мамлакатни бошқаришга ожизлик қилдилар. Валиаҳд Абдул Мўмин тахтда атиги ярим йилгина ўлтира олди. У отасининг сафдошлари томонидан ўлдирилди. Бухоро хонлигида яна тартибсизликлар бошланади. Ташки вазият ҳам танг ҳолга тушиб қолган эди. Ички ва ташки вазиятни кузатиб бораётган бир гуруҳ қабила бошликлари ва таъсирчан уламолар Шайбоний авлодларидан тахтга ярақли бирор кимса қолмаганлигидан (уларни ўз вақтида Абдуллохон 2 тинчитиб бўлган эди) хонга куёв ўғил аштархоний Дин Муҳаммад Султонни тахтга ўтказадилар. Шундай қилиб Бухоро тарихида Аштархонийлар сулоласи мамлакатни бошқара бошлайдилар. Бироқ, аштархонийлар хонадонидан бироз дурустроқ хон чиқмади, мамлакатда парокандалик, сарой интригалари, бебош амирларнинг ўз аро мажоралари тўхтамади. Парокандалик аштархонийлар сулоласининг охириги вакили Абулфайзхон (1711- 1747) даврида янада жадаллашди. XVIII асрнинг 20 йилларида Балх вилояти Бухоро хонлиги таркибидан чиқиб кетди. Тошкент ва Тошкент воҳасини қалмиқлар (жунгарлар), кейин қозоқлар эгаллаб олди. Шахрисабзни кенегаслар, Қаршини манғитлар, ктой ва қипчоқлар, Мирзачўлни юзлар, Фарғонани минглар, Зарафшон водийсини найманлар эгаллайдилар. Ўта маишатга берилиб кетган Абулфайзхоннинг соноқли кунлари қолди. Бухоро хонлигидаги бу аҳволни кузатиб келаётган Эрон ҳукмдори Нодиршоҳ Бухорони босиб олиш учун Амударёдан ўтиб, Бухоро яқинидаги Чор-Бакрда тўхтади. Чор-Бакр таъсирчан саидлар макони эди. Бундан хабар топган

³¹¹ Бухоро шаҳри Шайбонийлар давлатининг пойтахти эди.

Абулфайзхон, унга пешво чиқиб, унинг ёрдамида атрофидаги таъсирчан амалдорларни Бухородан бошқа юртларга бадарға қилмоқчи бўлади. Улар орасида Хаким Оталик манғитнинг ўғли Раҳимбий ҳам бўлган. Бундан хабар топган Раҳимбий уни изидан тушиб, 1747 йилда ўлдиради ва уни 9 ёшли ўғлини тахтга ўтказди³¹². Бир йил ҳам ўтар-ўтмас уни ҳам қатл этиб, ҳукмронликни ўз қўлига олади. Раҳимбий Оталик жуда устамонлик билан секин-аста ўз мавкеини мустаҳкамлаб олгач, 1753 йилда манғит сулоласининг биринчи ҳукмдори сифатида Бухоро тахтига ўтиради. Шундай қилиб, Бухорода 1753 йилда хонлик тугатилиб, амирлик бошланади.

Амир Муҳаммад Раҳимбий мустақилликка интилган вилоят ҳокимлари билан қаттиқ кураш олиб бориб, Шаҳрисабз, Ургут, Жиззах, Ўратепа, Ҳисор каби бекликларни Бухорога қўшиб олишга эришади. Фарғона мулки эса XVIII аср бошларида Бухородан ажралганича мустақил бўлиб олган эди. Фарғона давлатининг биринчи хони ўзбекларнинг минг қавмидан Шохрухбий бўлган. Тарихий манбаларда Фарғона давлати Қўқон хонлиги номи билан тилга олинади. XVIII аср ўрталарига келганда Қўқон хонлиги ҳар жиҳатдан ўзини ўнглаб олган мустақил давлат эди.

XVI-XVIII асрлар давомида Мовароуннаҳрда юз берган сиёсий вазиятнинг бу қадар мураккаблигига қарамай, мамлакат аҳолисининг этник таркибида азалдан яшаб келаётган ўтроқ этник қатламнинг мавкеи жуда катта эди. Қишлоқ аҳолиси асосан анъанавий суғорма деҳқончилик билан, шаҳар аҳолиси кўп тармоқли хунармандчилик ва савдо-сотик билан шуғулланарди. Адир ва даштга яқин аҳоли пунктлари аҳолиси эса яйловга ҳайдаб боқиладиган чорва подалари билан кун кечирар эдилар. Умуман, суғорма ва лалмикор деҳқончилик билан шуғулланувчи турғун аҳоли ҳаётида чорва ёрдамчи хўжалик манбайи ҳисобланган. Ёрдамчи чорва хўжалиги нафақат қишлоқ, балки шаҳарли ҳар бир ўзбек хонадони учун ҳам зарурий хўжалик анъанаси ҳисобланган.

Мовароуннаҳр ва Хоразмга турли даврларда (XIII-XIV асрларда) келиб ўрнашиб қолган туркий қабилалар (абдал, қарлуқ, қангли, аз, уз, калтатой, турк, тухсчи ва бошқалар) ўз уруғдошлари-Шайбоний ўзбеклари билан тезда қоришиб кетадилар. Уларнинг бадавлат қисмигина XVI-XVIII асрларда ўз қабилавий этник номларини сақлаб қолган ҳолда, ярим ўтроқликда ҳаёт кечирадилар. Кўчманчи ўзбекларнинг давлатманд аслзодалари шаҳарларга жойлашадилар ва мамлакат сиёсий ҳаётида ҳукмронликни қўлга киритиб, маҳаллий аҳоли билан аста-секин қориндошлашиб, ўтроқ ҳаёт кечира бошлайдилар. Давлатманд чорвадорларнинг сиёсий ҳокимият билан боғлиқ бўлмаган аксарият қисми XVI-XVIII асрлар давомида Ўрта Осиёнинг тоғ олди районларида адир ва даштларга жойлашиб, ўзларининг анъанавий чорвачилик хўжаликлари билан шуғулланишда давом этадилар. Уларнинг ҳаёт тарзи ярим ўтроқликда ўтган. Улар воҳага туташ адир ва чўлларда қапа ва юрталарда яшаганлар. Эрта баҳор чорва молларини ҳайдаб дашт-адирларга чиқиб кетадилар. Кузда дон ва полиз экинларини йиғиштириб

³¹² Мирзо Абдал Азим Сами. Тарих-и-салотин – маннўития. Перевод Л.М.Ефифановой. Москва-1962, стр.44.

олганларидан кейин, чорва молларини хайдаб қишлов жойларига қайтиб, кеч куз ва қишни ўтказадилар. Шундай ҳаёт эрта баҳорда яна қайтарилган. Таниқли этнограф К. Шониёзоанинг кузатувларига кўра, турли даврларда Ўрта Осиёга келиб ўрнашиб қолган туркий забон қавмларнинг аксарият кўпчилиги ўтроклашиб, уларнинг ярим ўтроқ ва кўчманчилик билан шуғулланган қисми VIII асрда тахминдан 100 мингдан ошмас эди.

XIII-XV асрларда Ўрта Осиёга келиб қолиб кетган туркий ва туркийлашган мўнғул қабилалари асосан Амир Темур ва Бобир қўшинларида хизмат қилардилар. Уларнинг кўпчилиги ҳарбий юришлардан сўнг тобе мамлакатларда турли вазифаларда қолиб, у ерларда бола-чақалари билан яшаб қолардилар. Масалан, барлосларнинг айрим гуруҳлари Афғонистонда, Деҳли атрофларида, Кашмирда ўрнашиб қолган. Арлот, қипчоқ, найман, аргин, мўнғул гуруҳлари Афғонистонда, жалойирларнинг катта қисми Эроннинг шимолида ва Озарбайжонда қолиб кетганлар.

Таъқидлаш жоиски, анъанага кўра, жанга отланган турко-мўнғул чавандоз ўзи билан оила ва уруғ-аймоқларини бирга олиб юрган. Шайбонийхон Мовароуннаҳрга қўшин тортиб келганда, унинг армиясида 92 қавм чавандозлари хизмат қилган. Демак, ҳар бир қавмни минг оиладан иборат десак, ҳар бир оила ўртача 6-7 кишидан иборат бўлса, у ҳолда, XVI аср бошларидаги Шайбонийхоннинг ҳарбий юришлари муносабати билан камида 500-600 минг Дашти Қипчоқ ўзбеклари Мовароуннаҳр ва Хоразмга кириб келган. Ўрта Осиё ҳудудларида уларнинг барчаси қолиб, туб жойли аҳоли билан қоришиб кетганда ҳам, бу цифр маҳаллий турғун этник қатламга нисбатан ҳеч нарса эмас эди. Шунинг учун ҳам XVI аср давомида антропологик тадқиқот натижаларига кўра, аҳоли этник таркибида сезиларли ўзгаришлар юз бермади. Масалан, кўчманчи ўзбеклар кўпроқ кириб келган Хоразм ўлкасини олсак, XIV-XVI асрлар давомида маҳаллий Хоразм аҳолисининг маълум қисми Мовароуннаҳрга кўчиб келган. Амир Темир ўзининг Хоразмга охириги юришида (1388 й.) Урганчни олгач, шаҳар аҳолисининг кўпчилигини, биринчи навбатда хунармандларни бола-чақалари билан Самарқандга кўчириб, усталарни Оксарай қурилишида ишлатган. Шайбонийхон Хоразмни истило қилгач, Қиёт ва бошқа шаҳарлар аҳолисини мажбуран Мовароуннаҳрга кўчирган³¹³. Бухоро амирлари =ам Хоразм устга бир неча бор юриш қилиб, унинг талай аҳолисини Ҳисорга, Бухорога, Самарқанд ва Тошкентга кўчирган³¹⁴. XIX асрнинг охири ва XX аср бошларида Мовароуннаҳрнинг турли жойларида “Урганжи”лар этник номларини учраши ана шу кўчганларнинг авлодлари бўлса керак. Шунга қарамай, сўнги ўрта асрларда Хоразм аҳолисининг асосини сартлар ташкил этарди. Хоразмнинг жанубида туркманлар ҳам яшаб, асосан чорвачилик билан шуғулланардилар. Бу заминга четдан кириб келган талайгина қабилалар: печенеглар, қипчоқлар, ўғузлар, қўнғирот ва чаграклар эса кўпроқ шимолий Хоразмда яшардилар.

³¹³ Абулқозий. Сажарайи турк. Тошкент-1992, 134 бет.

³¹⁴ Шарофиддин Али Яздий Зафарнома. Тошкент-1997, 119 бет.

Дашти Қипчоқлилар тилига келсак, улар туркий тилнинг дағал қипчоқ-ўғуз лаҳжасида сўзлашардилар. Маҳаллий туркий забон аҳоли эса Мовароуннаҳрга мослашган майин қарлуқ-чигил лаҳжасида гаплашган. Демак, Мовароуннаҳр туркийларининг қадимийлари қарлуқ лаҳжасида Чингизхон босқинидан бошлаб бу заминга кириб келган туркийгўй кўчманчилар туркий тилнинг қипчоқ ва ўғуз лаҳжаларида сўзлашганлар.

XVI аср бошларида Шайбоний ўзбекларининг бу заминга катта-катта гуруҳлар бўлиб кириб келиши билан қипчоқ ва ўғуз лаҳжаларида сўзловчи аҳоли янада қалинлашади. Чунки, унга қадар ҳам бу лаҳжаларда сўзлашувчи этник гуруҳлар Мовароуннаҳр ва Хоразмда кенг тарқалган эди. Аммо, Мовароуннаҳрда қарлуқ-чигил лаҳжаларида сўзлашувчи аҳоли туркий этноснинг асосини ташкил этарди. Кейинчалик қипчоқ ва ўғуз лаҳжаларида сўзлашувчи аҳолининг ўтроқ ҳаётга ўтганлари маҳаллий туб жойли аҳоли билан аралшиб, қоришиб кетгач, улар ҳам Мовароуннаҳрнинг барча қадимий туркий қавмлари каби қарлуқ-чигил лаҳжасида сўзлашадиган бўладилар. Ана шу уч туркий тил лаҳжаларининг қоришуви натижасида шакланган тил ўзбек тилшунослик фанида шартли равишда “чиғатай тили” ёки “эски ўзбек тили” деб аталадиган бўлди. Шундан бошлаб, дейилади ўзбек тилшунослигида, эски ўзбек тили Мовароуннаҳр ва Хоразмнинг барча аҳолисини умум халқ тилига айланди³¹⁵. Аммо, “эски ўзбек тили” ҳақида гап кетганда, аслида XI-XII асрларда Ғарбий Қорахонийлар давлати доирасида, айнан Мовароуннаҳрда умум турк тилидан ажраб чиқиб, қарлуқ-чигил лаҳжалари асосида шакланган туркий тилни тушунмоқ керак. Бу тил жуда қадим-қадим замонлардан суғдий ва хоразмий, VIII-IX асрлардан бошлаб араб ва форсий-тожик сўзлари билан бойиб борди. Эски ўзбек тили таркибига XVI-XVIII асрлар давомида қипчоқ ва ўғуз лаҳжаларида сўзлашувчи этник гуруҳлар янада кўпроқ кўшилсада, аммо у қарлуқ-чигил лаҳжалари асосида ўзининг юксак чўққисига кўтарилди.

Хуллас, кўчманчи ўзбеклар Мовароуннаҳр ва Хоразмга келиб ўрнашганларидан кейин вақт ўтиши билан маҳаллий аҳоли билан яқинлашиб, улар билан куда-анда бўлиб аралшиб, қоришиб муқим яшовчи туркий забон ўзбекларга хос моддий маданият, маъновий-ахлоқий ҳаётни, этник урф-одатлар ва ибратли удумларни ўзлаштира бошлайдилар. Ўтроқ аҳолига хос турмуш тарзи ва муштарак маъновий дунё фазилатлари уларнинг руҳига сингиб боради.

XVI –XVIII асрларда ва ундан кейин ҳам Ўзбекистон ҳудудида расмий тил ўзбек тили эди. Тожик тили ўзбек аҳолисининг маълум қисми учун (хусусан Зарафшон водийсининг айрим шаҳар ва тоғли қишлоқларида) иккинчи тил ҳисобланган. Эски ўзбек тили Мовароуннаҳрда тожик-форс тили билан жуда яқин ва доимо узвий алоқада ривожланди. Шунинг учун бўлса керак, Мовароуннаҳр аҳолисининг талай қисми, айниқса зиёлилар табақаси икки тилда: туркий ва тожик-форсий тилида сўзлашар ва ёзиша олар эдилар.

³¹⁵ Абдурахмонов □.А. , Шукуров Ш. Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси. Тошкент-1973, 16-18 бетлар.

Бухоро амирлиги ва Қўқон хонлигида расмий маҳкама тили тожик-форсийда бўлгани ҳолда, Хоразмда Хива хонлигида нафақат жонли халк тили, балки расмий маҳкама тили ҳам эски ўзбек тилида олиб борилар эди. Чунки, Хоразм тилида араб ва тожик тилларининг таъсири қамроқ эди³¹⁶. Шунга қарамасдан хоразмдилар тилига ҳам ўзга тиллардан баъзи сўзлар кириб қолган³¹⁷.

XVI асрда Дашти Қипчоқдан Хоразм воҳасига кўчиб келган кўчманчи ўзбеклар минтақа аҳолисини нафақат сон жиҳатдан қўшайишига, балки этник жиҳатдан ранг-баранг бўлишига олиб келган. Кўчиб келган этник гуруҳлар экинбоп ер ва яйлов таллашиб, бир-бирлари билан урушиб тутганлар. Хукмронликни даъво қилишиб, баъзи қабила бошликлари хонлар билан рақобатлашиб, мамлакат тинчлигини тез-тез бузиб турардилар. XVII асрга келиб бу курашларга барҳам бериш ва мамлакатда осойишдалиқни ўрнатиш зарур бўлиб қолди. Хива хони Абулғозий мамлакатда осойишта ҳаёт таъминлаш мақсадида 1646 йилда ислоҳат ўтказиб, бунга кўра, Амударё куйи хавзаларида яшовчи ўзбек қавмларини ҳар иккитасини бир жамоага бирлаштириб, тўрт жуфт (кўнғирот-қиёт, қангли-қипчоқ, нукус-манғит, уйғур-найман) тўп ташкил қилган. Ҳар бир жуфтга экин майдонлари, ариқ ва каналлар ва яйловларни бўлиб берган. Уларга 14 та кичик этник гуруҳларни кўшиб қўйган³¹⁸.

Лекин Бухоро ва Хива ўртасидаги ўз аро талончилик урушлари мамлакат иқтисодий ҳаётига жуда катта салбий таъсир кўрсатди. XVIII асрнинг охири чорагига келиб мамлакатда очарчилик, ундан кейин ўлат касали бошланиб, кўпчилликни ёстигини қуритди. Аҳолининг талай қисми ўзга юртларга кетишга мажбур бўладилар³¹⁹. Хива хонлигида юз берган вазиятдан усталик билан фойдаланган Муҳаммад Амин кўнғирот тахтни эгаллайди. Хоразмда кўнғиротлар сулоласига асос солинади.

Шундай қилиб, XVIII аср давомида Ўрта Осиёда учта хонлик ташкил топиб, Хоразмда кўнғиротлар, Бухорода манғитлар, Қўқонда минглар ҳокимият тепасига келадилар. Улар Дашти Қипчоқнинг ўзбеклар элидан келган кўчманчи қавмлар бўлиб, иқтисодий-хўжалик, сиёсий ва этномаданий жиҳатдан юксак даражада ривожланган туб жойли маҳаллий аҳоли таъсирида вақт ўтиши билан ўтроқлашиб кетадилар. Аммо, сиёсий ҳокимият улар кўлида бўлганлиги ва туб жойли аҳолининг аксарият кўпчилиги туркийда сўзлашганликлари учун Туркистонда туркий этносга хос ўзбек руҳи барча аҳоли қонига сингиб боради. XVIII асрда бу юрт тағли-туғли, ўтроқ ўзбеклар элига, ўзбеклар юртига айланади.

Волга ва Ўрол дарёлари оралигида кўчиб юриб, Абулхайрхоннинг таянчи бўлган манғит қабилалари XV асрнинг иккинчи ярмида “Нўғой Ўрда” номи билан тарихга кирган давлатни барпо қиладилар. Нўғой Ўрдадан шимолда мустақил “Сибир хонлиги” ташкил топади. Бир гуруҳ ўзбек қабилалари (200

³¹⁶ Кононов А.А. Родословная туркмен. Соч.Абулғазихана Хивинского. М-Л, 1958, стр.36.

³¹⁷ Шербак А.М. Грамматика узбекского языка. М-Л. 1962, стр.15.

³¹⁸ Материалы по истории туркмен и Туркмении. Том 2, М-Л, 1938, стр.327-328.

³¹⁹ Ўзбекистон тарихи. Тошкент-1993. 263 бет.

минга яқин оила) Абулхайрхон давридаёқ Чу дарёси водийсига бориб, 1466 йилдан мустақил яшай бошлаган эдилар. Абулхайрхон ўлимидан кейин тахт учун курашларга қатнашишни истамаган Оқ Ўрда ўзбекларининг айрим гуруҳлари Чу воҳасида яшовчи кўчманчиларга бориб қўшиладилар. Манбаларда қайд қилинишича, улар XV асрнинг иккинчи ярми ва XVI асрнинг биринчи чорагида ўзларини “ўзбек-қозоқ» лари деб атаганлар³²⁰. XVI асрнинг ўрталаридан, қачонким қозоқлар элат бўлиб шакллангач, улар тарихий манбаларда “қозоқи”лар деб тилга олинади³²¹.

XVI аср охири ва XVII аср бошларида қозоқлар шундай кучайиб кетдики, хатто ўз яйловларини ҳимоя қила олишларидан ташқари, ўзбек шайбонийлари билан ҳам бемалол кураша олардилар. Улар XVII асрда Шайбоний ўзбекларидан қолган Шарқий Дашти Қипчоқ ерларини босиб олиб олиш билан чегараланмай, хатто Тошкентга ҳам хужум қилиб, жунгарлардан Тошкент ва Тошкент воҳасини тортиб олади.

Таниқли элшунос К.Шониёзовнинг ёзишича, Даштиқипчоқдан Мовароуннаҳрга кўчиб келган этносларнинг ҳаммаси ҳам кўп сонли бўлавермаган. Уларнинг айримларигина, масалан, қипчоқ, сарай, қўнғирот, юз, минг, найман, манғит, ктойлар бошқаларга нисбатан йирик этник гуруҳлар эди. Буларнинг ҳар бири 30-50 мингдан то 200 минггача бўлиши мумкин. Тилга олинган этнослар ичида энг кўп сонлиси қипчоқлар эди³²². XVIII аср охири – XIX аср бошларида қипчоқлар 270 минг атрофида бўлган³²³. Таъқидлаш жоизки, Даштиқипчоқ кўчманчи қабилаларининг ҳаммаси ҳам Мовароуннаҳрга кўчиб келмаган. Уларнинг бир қисми ўз она юртларида қолиб, кейинчалик қозоқ, қорақолпоқ, қирғиз, татар, башқир ва бошқа туркийгўй этносларнинг таркиб топишида фаол иштироқ этганлар. Масалан, қўнғиротларнинг катта гуруҳи қорақолпоқ, қозоқ, Хоразм аҳолисини, қипчоқлар қозоқ, қорақолпоқ, қирғиз, бошқир, туркман халқини, найманлар қозоқ, қирғиз халқини, ктайлар қорақолпоқ, қозоқ, бошқир халқини таркиб топишида иштироқ этганлар. Уларнинг Мовароуннаҳрга келиб, бу заминда қолиб кетганлари XVIII аср бошларида Ўзбекистон аҳолисининг тахминан 4/1 ни ташкил этган³²⁴. Кўчманчи ўзбеклар ўтроқликка ўтиши билан муҳим этник жараён юз беради, келиб чиқиши ҳар хил бўлган қавмлар орасида ўз аро аралашиб бошланади. Айни вақтда уларни маҳаллий ўтроқ аҳоли билан ҳам аралашиб, қоришиб бориш жараёни юз беради. Замон ўтиши билан бу жараёнлар туфайли аҳоли номида ҳам ўзгариш ҳосил бўлади³²⁵. Дарҳақиқат, XVI аср бошларида Бухоро аҳолиси (кўчиб келган кўчманчи ўзбеклардан ташқари) “чиғатой” ёки “турк чиғатай” ва тожикка бўлинган. XVII аср охирларига келиб эса бу аҳоли манбаъларда фақат ўзбек ва тожикка бўлинган³²⁶. Демак, XVII аср охирларидан бу фактлар

³²⁰ Материалы по истории казахских ханства XV-XVIII веков. Алма-ата, 1969, стр.214.

³²¹ Мирза Муаммад айдар. “Тарих-и Рашиди». Тошкент-1996. 147, 150, 180, 302бетлар.

³²² Шониёзов К. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. Тошкент-2001. 414 бет.

³²³ Шониёзов К. К этнической истории узбекского народа. Тошкент-1974, 110 бет.

³²⁴ Мулладжанов И.Р. Демографическое развитие Узбекской ССР. Ташкент – 1988. стр. 123.

³²⁵ Шониёзов К. Ўша асар, 415 бет.

³²⁶ Иванов П.П. Очерки по истории Средней Азии. Москва-1958, стр.69.

Ўзбек атамаси этник маъно ва мазмун касб этабошлаганлигидан далолат беради.

XVI-XVII асрларга келиб "сарт" атамасининг ҳам мазмуни ўзгариб қолди. Маълумки, авваллари бу атама форс манбаларида фақат тожикка нисбатан қўлланилган бўлса, XVI-XVII асрлардан бу атама кўпроқ Фарғона водийси, Тошкент воҳаси ва Хоразмда турғун яшовчи муқим ўзбекларга нисбатан қўлланиладиган бўлди³²⁷.

Ўзбек халқи ўзининг XVI-XVIII асрлардаги этник тараққиётида олдинги даврлардагидек, туркман, қирғиз, қозок, қорақолпоқлар билан яқин иқтисодий, сиёсий ва этномаданий алоқада бўлиб келди. Айниқса, узок асрлар давомида бир ҳудудда яшаб келган ўзбек ва тожиклар ўртасидаги этномаданий тараққиёт ҳар икки халқнинг муштарақ ривожланиши учун хизмат қилди ва уларни бир-бирларига янада яқинлаштирди. Натижада айрим ўзбекгўй гуруҳларнинг тожиклар таркибига, тожик забон гуруҳларнинг ўзбеклар таркибига қўшилиб, қаришиб кетишига олиб келди. Тожик забон аҳолининг ўзбеклашиш жараёни айниқса Фарғона водийси ва Зарафшон воҳасида яққол кўзга ташланади.

XVII асрнинг охири ва XVIII аср бошларида жунгарларнинг сиқуви остида Қозоқистон чўлларида Мовароуннахрга бир неча қабилавий этник гуруҳлар кўчиб келадилар. Мана шу этник тўлқинда қорақолпоқларнинг бир қисми Зарафшон воҳасига кўчиб келиб, Нурота тоғ тизмаларининг жанубий ёнбағирларига жойлашадилар. Шу тўлқинда қипчоқларнинг катта гуруҳи Зарафшон водийси, Тошкент воҳаси ва Мирзачўлга келиб жойлашадилар. Унгача Тошкент воҳасида туркий қабилалардан курама, дўрман, қирқ, юз, минг ва бошқа қабилалар яшаб келар эди. XVIII асрнинг 30 йилларида қипчоқларнинг бир қисми яйлов қидириб, шимолий Фарғонанинг тоғ олди минтақаларига кўчиб ўтадилар. Ўша кезларда қорақолпоқларнинг бир қисми Марказий Фарғонага келиб ўрнашадилар. Кейинчалик бу ерлар "қорақолпоқ чўли" номини олган.

Шундай қилиб, XVI-XVIII асрлар давомида Мовароуннахр ва Хоразм воҳасида сиёсий вазият жуда мураккаб кечган. Оқибат натижада ягона Шайбонийлар-Аштархонийлар давлати учта ўзбек хонликларига бўлиниб кетди. Бу бўлиниш марказлашган давлатнинг этник ва иқтисодий омилларга асосланмаган қабилавий-сулолавий парчаланиши эди. Натижада Мовароуннахр ва Хоразмда феодал бебошликлар авж олди. Юз берган бу зиддиятлар Мовароуннахр ва Хоразм аҳолисининг этник таркиби ва ривожланишига ҳам катта таъсир этди.

Даштиқипчоқ ўзбекларининг этник таркибида ўз тилларини аллақачон йўқотиб, туркийда сўзлашувчи элатлар кўп эди. Уларнинг антропологик типи жанубий сибир типини эслатар эди. Уларнинг катта қисми Ўрта Осиё икки дарё оралигига келиб ўрнашгач, маҳаллий аҳоли билан аралашиб кетиши оқибатида ўзбекларнинг антропологик типиди мўнғул башара этник гуруҳлар қатлами қалинлашади. Айниқса, ўзларини келиб чиқишини кўрғирот,

³²⁷ Бартольд В.В. Двенадцат лекции по истории турецких.....стр.189; его же, "Сарт", Соч. Том 2, часть 2, стр. 527-529.

дўрман, минг, арлот, қатағон каби этник бирликлар билан боғловчи ўзбекларда бу яққол кўзга ташланади. Шунга қарамай, XVI-XVIII асрларда Дашти Қипчоқ ўзбекларининг Мовароуннаҳр ва Хоразмга келиб жойлашиши XI-XII асрларда шаклланган ўзбек халқининг этник таркибини ўзгартира олмади. Аммо, улар маҳаллий туркий забон ўтроқ аҳолига “ўзбек” номини берди. Бу ном Ўзбекистон тарихининг бундан кейинги тараққиёт босқичларида маҳаллий аҳоли руҳига сингиб, ўзбек атамаси бутун бир халқнинг этник номига ва миллий ифтимхорига айланди.

XVI –БОБ. ЎРТА ОСИЁ ИҚТИСОДИЙ ҲАЁТИГА КАПИТАЛИСТИК МУНОСАБАТЛАРНИНГ КИРИБ КЕЛИШИ ВА МИЛЛИЙ БУРЖУАЗИЯ ҲАМДА ЖАДИДЧИЛИКНИНГ ПАЙДО БЎЛИШИ

Россия давлати подшо Иван Грознийдан бошлаб Ўрта Осиёни ўз мустамлакасига айлантиришни режалаштирган эди. XVIII аср давомида катта, кичик ва ўрта жузлар бирин-кетин Россия тобелигига ўтиб, Ўрта Осиё томон жадал ҳаракат қилишга кенг имқониятлар очилди. Фақат XVIII асрда қозоқ жузлари худудида 46 та катта, 96 та кичикроқ ҳарбий қалъа ва истехкомлар қурилиб, уларга ҳарбий қисмлар жойлаштирилди³²⁸. Ўрта Осиё ерларига кириб бориш айниқса подшо Николай 1 даврида (1825-1855) кучайди. Чор Россияси томонидан ҳар хил баҳоналар билан Ўрта Осиё худудларини босиб олишга интилиш, ҳарбий юришлар уюштириш авж олди. Россия–Қўқон, Россия–Хива чегараларида ҳарбий истехкомлар қуриш давом этди.

Афсуски, бу суронли йилларда Ўрта Осиё хонликлари бирлашиб, бўлажак ҳавфни олдини олиш ўрнига ўз аро ички урушлар, жангу-жадаллар билан банд бўлдилар. XIX асрнинг биринчи ярмида Англия ўз мақсадларини кўзлаган ҳолда Россияга қарши Туркистон хонликларини иттифоқини тузишга ҳаракат қилади. Бу йўлда Англия ўз айғоқчиларини (Конолли, Бернс, А.Тодд, Стоддарт, Аббот, Шекспир каби зобитларни) “сайёҳлар” сифатида Ўрта Осиёга юбариб, Россия ташки сиёсатига ҳалоқит бера бошлайди. Улардан Стоддарт ва Коноллилар Бухоро расмийларига дипломат ваколатига тегишли ҳужжат кўрсата олмагач, улар Бухоро зиндонида қатл қилинган. Англия ўз дипломатиясини Туркия орқали амалга оширмақчи бўлиб, қанчалар ҳаракат қилмасин, аммо бу ҳам иш бермади³²⁹. Айни чоғда Россия дипломатияси хонликлар ўртасида табора кучайиб бораётган зиддиятларни ҳисобга олиб, 1853 йилда Оқмачит қалъасини босиб олди.

Оқмачитни олиниши муносабати билан маҳаллий тарихчи Муҳаммад Солиҳ Тошкандий ўзининг “Тарихи жадидаи Тошқанд” асарида куйидагиларни ёзади: “Қўқонда Оқмачит воқеасини эсдан чиқариб айши-ишрат, кайфу-сафо, ўйин-кулгу ва парвосизликка берилиб, мамлакат ишидан кўз юмиб, Қозоқистондаги хирож, бож ва закотни ғайри дин миллатларга топшириб, ҳукмронликни ғанимат билиб, ёмон одамларни, ўғриларни ва ҳаром кишиларни тўплаб амалдор қилиб ва валий белгилаб, ҳар бир шаҳарга юбара бошладилар. Айрим жоҳил муллалар ва нодон уламолар сўзига ишониб, аҳоли шариатдан узоқлашиб, илмсиз жоҳилларни мансабдор қилиб қози, раис, ҳоким, валий лавозимларига ўтказдилар. Порахўрлик ва ҳаромлик ривожланди, ишни текширмай айтувчилар сўзига амал қилимб, порахўр, хушоматгўй ва умуман нобоб одамлар ҳоким ва мансабдор бўлдилар. Аксинча, доно, ақлли, фозил ва билимдон кишилар хўрланди ва оёқости қилинди. Кенгаш ва маслоҳат билан иш юритишга йўл берилмади”³³⁰.

³²⁸ Ўзбекистон янги тарихи. 1 китоб, Тошкент-2000, 38 бет.

³²⁹ Ўша асар, 54-55 бетлар.

³³⁰ Муҳаммад Солиҳ Тошқанди. “Тарихи жадидаи Тошқанд

Бирин-кетин Пишпак, Тўқмоқ қалъалари, Авлиёота, Туркистон ва Чимкент шаҳарлари Чор Россияси кўшинларига таслим бўлди. 1964 йилнинг октябрида генерал Черняев Тошкентга кириб келди. Тошкент даҳаларида бошланган жанглар 1865 йил июлида якунланди. Босқинчиларга қарши Ёқуббек ва Амир лашкар Аликул каби кўшин сардорларининг қаҳрамонларча курашига қарамай, Абдурахмонбек Шодмон, Муҳаммад Соатбой, Соид Азим Муҳаммад каби хойинларнинг хиёнатлари ҳам душмонга ғалаба келтирди. Тошкентдан сўнг Қўқон хонлигининг бошқа шаҳар ва кишлоқлари ҳам ишғол қилиниб, 1867 йилда Туркистон генерал-губернаторлиги тузилди, унга Фон Кауфман бошлиқ қилиб тайинланди. Шундай қилиб, хонлик ҳудудлари бевосита Россия империяси таркибига кирди.

Чор Россиясининг истилочилари Бухоро амирлигига қарши 1866 ва 1868 йилларда икки марта юриш қилиб, биринчи юришда амирликнинг Ўратепа, Жиззах ва Янгиқўрғон бекликларини босиб олади. Иккинчи юришда Самарқанд таслим бўлди. Бухоро ҳукмдори амир Музаффарнинг Туркия ва Англияга мурожаат қилиб мадад сўраши ҳам иш бермади. У мамлакат мудофаасига тайёр эмас эди. Умум халқ сиқуви билан Черняев, Рамоновский кўшинларига қарши от суриши муваффақиятсиз чиқди. 1868 йил 1 майда Чўпан-Ота тепалигида бўлган жангда амир Музаффар кўшинлари мағлуб бўлдилар. Шундан сўнг рус кўшини генерал Кауфман бошлиқ Самарқанднинг қозикалон, уламолари ва амалдорлари кузатувида шаҳарга тантана билан кириб келадилар. Амир Музаффар қанчалар чиранмасин Зирабулоқ жанги уруш тақдирини ҳал қилди.

Аммо, амирликнинг жанубий бекликларини бирлашган кўшини амир Музаффарнинг валиаҳди Абдумалик етакчилигида кечагина қўлдан кетган Самарқандга юриш бошлайдилар. Бироқ бу амир Музаффарга ёқмайди. Чунки, у Россия билан тил топиб, нима бўлса ҳам тахтни ўғлига топширмоқчи эмас эди. Шунинг учун амир Музаффар яқинлари билан маслохатлашиб, Кауфманнинг асоратли сулҳ шартларига кўнади ва валиаҳд Абдумалик кўшинлари ичига айгоқчилар юбариб, Самарқандда руслар ғалабасига кўмаклашади. Хатто Абдумаликни Қаршидаги қароргоҳидан сиқиб чиқаради. Шундан сўнг Абдумалик чавандозлари билан дўстлари-эрксевар беклар Жўрабек, Ёқуббек ва Султон Содиклар билан бирлашади. Бу бирлашган кучлар Абдумаликни Шаҳрисабз Оқсаройида Бухоро амири деб эълон қиладилар. Ватан ҳимоячилари Шаҳрисабздан сўнг Қаршини эгаллайдилар. Кармана, Чироқчи бекликлари ҳам тез орада улар кўлига ўтади. Музаффар ва генерал Абрамов кўшинлари билан ватанпарварлар ўртасида Қаршида қаттиқ жанглар бўлади. Кучлар тенг бўлмаган жангда ватанпарварлар Хива томон чекинадилар. Шаҳрисабз ва Китоб беклари Ёқуббек ва Бобобеклар эса минтақада қолиб, то 1870 йил кузигача амир ва Абрамов кўшинларига қаршилик кўрсатишда давом этадилар³³¹.

Чор Россияси Кўқон ханлиги ва Бухоро амирлигини бартараф қилгач, энди навбатни Хива хонлигига қаратди. Шу масалада 1872 йилда Россия

³³¹ Ўша асар, 92-136 бетлар.

ҳарбий вазири Санк-Петербургда махфий кенгаш чақириб, Хива хонлигини босиб олишга қарор қилинади. Хива хони Муҳаммад Раҳимхон Россия тажавузидан ҳоватирланиб, Ҳиндистон орқали Англиядан мадад сўрайди. Бироқ, Англия ўзининг Афғонистон ва Ҳиндистондаги манфаатига путур етиш эҳтимолидан чўчиб, Хивага ёрдам қўлини чўзмайди. Оқибат натижада Чор Россияси қўшинлари хонлик ерларини уч томондан (Туркистон, Оренбург, Кавказ) қуршовга олиб, 1873 йилда Хивани таслим этади ва Гандимиён сулҳига кўра, Хива хонлиги Бухоро амирлиги каби Россиянинг ярим мустамлака протекторатига айланади.

Шундай қилиб, Чор Россияси ҳарбий юришлар йўли билан Ўрта Осиёда ўз сиёсий мавқеини мустаҳкамлаб олади. Энди, Чор ҳукуматининг асосий мақсади ушбу минтақани ўзининг хом ашё бозорига айлантириши керак эди. Бунинг учун мамлакат иқтисодий имкониятларини ўрганиш, орзон ишчи кучи бозорини ташкил этиш, ўлкани бошқариш тизимини ишлаб чиқиш керак эди. Чор Россияси жуда узокни ўйлаб иш тутди, яъни қандай қилиб бўлса ҳам ўлка бойлигини Россия манфаатига хизмат эттириш йўллари кидириб топадиган иқтисодчи, молиячи, инженер-техник ва ирригатор мутахасисларни Туркистонга юбара бошлади.

Россия империясининг Туркистондаги аграр сиёсатини давлат мулклари ва зироатчилик вазири А.В.Кривошейн уч сўзда ифодалайди. Бунинг биринчиси-Пахта, иккинчиси-Суғориш, учунчиси-Русларни кўчириб келтиришдир. Чунки, бизнинг ички бозоримиз, дейди у, сўнгги 20 йил ичида Америка пахтаси учун фақат бож тариқасида 700 миллион рубл тўлашга тўғри келди. 1900 йилдан эса йилига 40 миллион рублдан тўлаб келмоқдамиз³³². Олий лавозимли яна бир арбоб М.Бродовский Туркистон ўлкасини “империяга қўшиб олинган. Унга мустамлака сифатида қаралиши лозим...бу мамлакатда мануфактура саноати жуда паст ривожланган. Шунинг учун ҳам у табиий равишда Европа Россияси мануфактура маҳсулотлари чакқон сотиладиган бозорга айланади”, дейди³³³.

Мана шундай мутахасислар фикрлари ҳисобга олиниб, Чор ҳукуматида 1886 йилда Туркистон ўлкасини бошқариш бўйича махсус “Низом” ишлаб чиқилди. Бунга кўра, пахтадан юқори ҳосил олиш мақсадида Америка пахта навини олиб келиш ва ўлка шароитига мослаштириш, янги ерларни ўзлаштириш, суғориш каналлари қуриш, ўлкага темир йўл олиб келиш, Россия губерналаридан рус дехқонларини кўчириб келтириш ва уларга 10 танобдан кам бўлмаган ер билан таъминлаб жойлаштириш қонунлаштирилди. Ўлкадаги барча ерлар давлат хазинасига тегишли деб эълон қилинди. Ўтроқ маҳаллий аҳолига тегишли ерлар қозилар томонидан берилган васиқага қараб эмас, балки уни амалда ким фойдаланаётганлигига қараб, ер меросий якка хўжалик эгаллиги бўлади, деб кўрғазма берилди. Туркистон Россия томонидан босиб олинганга қадар катта ер эгалари

³³² Кривошейн А.В. Записка главноуправляющего земледелием и землеустройством о поездке в Туркестан. СПб, 1912, стр.72.

³³³ Бродовский М. Колониальное значение наших среднеазиатских владений для внутренних губерний. Москва-1891, стр.4.

томонидан деҳқонларга ижарага берилган ерлар эндиликда ижарачиларга меросий тарзда фойдаланишга топширилди. Имтиёзли шахсий мулк ерларига бошқалар қатори солиқ солинадиган бўлди, энди улар хусусий мулк эмас, балки давлат ерлари деб аталди.

Ерга эгалик қилиш масаласида рус амалдорлари ўртасида икки хил фикр шаклланди. Биринчиси дворян-помешчиклар манфаатини кўзловчи фикрлар бўлиб, бунга кўра, Туркистон ўлкасини Чор Россияси мустамлакаси сифатида қараш, яъни маҳаллий деҳқонларни крепостнойликда сақлаб ишлатиш; иккинчиси – Туркистон деҳқонларини эркин ер эгалари деб эълон қилиш, уларни ерга ўз шахсий мулкларини сифатида қараб, шу йўл билан Туркистон кишлок хўжалигида капиталистик муносабатларга кенг йўл очиш кўзда тутилган. Бу йўл мустамлакачи Россия буржуазиясининг манфаатини кўзлаган фикр эди.

Рус амалдорлари тузган ва жорий этган қонунларда ана шу икки қудратли синфлар манфаатлари тўқнашуви ўз аксини топган. 1882-1884 йилларда ўлкада тафтиш ўтказган императорнинг махфий маслохатчиси Гирс подшога тақдим этган қонун лойиҳасида рус буржуазиясининг манфаатларини ифодалайди. У Туркистон деҳқонлари ўз ерларига тўла эгалик қилсалар империя саноатига кўпроқ хом ашё етказиб беришлари мумкинлигини таъкидлайди. Унинг бирдан-бир тўғри фикрига кўра, анъанавий одат бўйича ҳар бир деҳқонга тўла хусусий мулк сифатида ер бириктирилса, “ерга бундай эгалик қилишдан халқ мамнун экан, бу шаклни сақлаб, уни қонунан тасдиқлаш керак”³³⁴. Аммо, дворян-помешчиклар бунга ыарши, Туркистон ерларини талон-тарош қилишни истаганлар. Санк-Петербургда Олий доирада ҳам ҳар икки томон фикрларини муҳокамасида бахслар давом этган. Кўпинча император ҳукумати, Давлат кенгаши ва Вазирлар кўмитаси дворянларга ён босган. Улар Туркистонда капиталистик муносабатларни эркин ривожланишига тўсқинлик қилардилар.

Подшо ҳукумати сенатор К.К.Пален тақдимномасига кўра, Туркистон ўлкаси деҳқонларидан олинадиган солиқларни тўлашда кишлокларга “жамоавий жавобгарлик”ни жорий этди³³⁵. Бунда рус амалдорлари Туркистонда қадимдан давом этиб келаётган жамоачилик анъаналарига кўра, кишлок камбағаллари учун уларнинг бой кишлокдош қариндошлари ёки ҳамқишлоқлари, унинг тўлай олмаган солигини тўлаб юбаришини билиб, шу одатни қонунлаштирганлар. Унга қадар рус амалдорларининг солиқ йиғишдаги номаъқул хатти-ҳаракатлари ҳақида туманбошилар йиғинида (1898) шундай сўзлар янграгани маълум: “солиқлар камбағалларга кўп, бойларга эса кам тушади”³³⁶. Албатта, бу кишлокларда судхўрликнинг кенг илдиз отиб, маҳаллий деҳқончиликнинг капиталистик асосда ривожланишига ҳалал берарди.

³³⁴ ЎзР МДА, 1-жам.арма, 12-руйхат, 923-иш, 64-вара.

³³⁵ Пален К.К. Всеподданнейшая записка, содержащая главнейшие выводы отчета о произведенной в 1908-1909 г.г. по высочайшему повелению сенатором гофмейстером графом К.К.Паленом ревизии Туркестанского края. СПб, 1910, стр. 47.

³³⁶ ЎзР МДА, 18-жам.арма, 1-руйхат, 761-иш, 107 –вара.

Империянинг қора тупроқли марказий ҳудудларида ер танқислиги туфайли ҳамда рус капитализмининг таянчи сифатида Россиянинг марказий губерналаридан рус деҳқонларини кўчириш бошланиб кетди. 1875-1890 йиллар оралигида Туркистонга 1300 оила кўчиб келиб, ўлкада 19 та рус қишлоқлари ташкил топди. 1891-1892 йиллардаги очарчилик туфайликўчиб келувчилар сони ниҳоятда кўпайиб кетди. Натижада яна 25 та рус қишлоқлари ташкил топди. 1886 йилдаги “Низом”нинг “бўш давлат ерлари” бандига кўра, маҳаллий деҳқонлардан турли баҳоналар билан ҳосилдор, сувга яқин ерлар тортиб олиниб, келгинчи рус мужикларига берилди. Натижада маҳаллий аҳоли билан рус деҳқонлари ўртасида ер-сув масаласида тўқнашувлар келиб чиқди. Чор ҳукумати 1889 йил 13 июлда қонун қабул қилиб, бунга кўра, барча масалада рус деҳқонларининг манфаатини ҳимоя қилди. Бу чоралар Туркистонни руслаштириш сиёсатида 1892 йилида кескин бўрилиш бошланди. Ўз ихтиёри билан кўчиб келган рус деҳқонларининг ҳуқуқи маъмурият назорати билан келган деҳқонлар ҳуқуқи билан тенглаштирилди. Ўлкада махсус “кўчириб келтириш бошқармаси” ташкил этилди. Чор амалдорлари ўлкадан келадиган соф фойдани кўпайтириш мақсадида 1886 йилда қабул қилинган “Низом”га ўзгартиришлар киритиб, 1896 йилда янги “Низом” қабул қилди. Янги “Низом” лойиҳасини тайёрлашда икки қудратли куч-дворянлар ва буржуазия тарафдорлари орасида жиддий баҳслар бўлиб, рус буржуазияси Туркистонда мустамлака сиёсатини ўтказишда янги усулларни, яъни капитал киритиш, деҳқонларга қарз бериш, концессиялар очиш, хом ашё манбаларини қўлга киритиш каби усулларни қўллашни кўтариб чиқса, дворян-помешчиклар маҳаллий аҳоли ерларини тортиб олиш, уларни рус помешчикларига тақсимлаб бериш, ҳаётда патриархал-феодал тартибларини сақлаб қолишга интилар эдилар. Бу курашларда рус буржуазияси ўз манфаатини ҳимоя қила олди. Чунки, Туркистондаги рус савдо-саноат ва молия буржуазиясига пахта, пилла ва қора кўл тери махсулотлари керак. Бунинг учун маҳаллий пахтакор, пиллакор ва чорвадор уларга сув ва ҳовадек керак. Улардан хом ашёни жуда арзонга олиш мумкин. Шунинг учун ҳам рус буржуазияси 1886 йилги “Низом”нинг 270-бандига ўзгартиришлар киритиш ҳақидаги дворянлар ҳаракатига катъий қарши туриб, ўз мақсадларига эришдилар. Вазир А.В.Кривошейн таҳлилига кўра, ўлкада пахта етиштиришни юксалтириш давлатга йилига 70 миллион рублни тежашга имқон беради. “Кўп миллионли ватан пахта толасини қайта ишлаш Россия саноатини хонавайрон бўлишдан сақловчи қафолат рўлини ўйнайди. Мана шунинг ўзи Туркистонни Россияга кўрсатадиган буюк иқтисодий хизматидир”³³⁷. Шундай қилиб, 1896 йилги “Низом” Туркистонда пахта якка хокимлигига йўл очди. Туркистондан Россияга юбариладиган пахтадан бож олинмайдиган бўлди. Солиқ олишда ҳам пахтакорларга айрим имтиёзлар берилди. Бундай сиёсат Туркистонга Россиядан кўчиб келадиган рус деҳқонларини сонини кўпайишига туртки бўлди. Натижада, XX аср бошига келиб, Туркистондаги рус

³³⁷ ЎзР МДА, 1-жам арма, 5-рўйхат, 939- иш, 5- вара.

келгиндиларининг сони 197 мингдан ошиб кетди. Улар Туркистон умум аҳолисини атиги 5 фойизини ташкил этган ҳолда, ҳосилдор ерларнинг 60 фойизини эгаси бўлиб олган эдилар³³⁸. 1906 – 1915 йилларда Сирдарё ва Фарона водийсида рус деҳқонлари учун маҳаллий аҳолининг 749, 9 минг таноб ери мусодара қилинди. 1912 йилда вазир А.В.Кривошейн сафари ҳақида императорга йўллаган хатида ўлкадаги 3 миллион таноб суғориладиган ерларни рус хўжаликлари фойдасига мусодара қилишни таклиф қилган³³⁹. 1914 йилга келиб, Россиянинг Туркистондан оладиган даромати 300 фойизга ошди. 1916 йилда Россия Туркистон ўлкасидан 38329 минг соф даромат олди. Масалан, тўқимачилик саноати маҳсулотларининг қиммати 1900 оралигида 150 фойизга ошди. Россия учун пахта экиладиган майдон 1885 йилда 41, 4 минг таноб бўлса, 1915 йилга келиб, унинг миқдори 541, 9 минг танобга етди. Айниқса текстил саноати ривожланди. 1869-1896 йилларда империя хазинасига ўлкадан 158 миллион рубл даромат тушган³⁴⁰.

Ўлканинг биргина Фарғона вилоятида XX аср бошида маҳаллий, рус ва чет эл капиталига қаршли 157 та пахта тозалаш заводлари ишлар эди. Самарқанд ва Сирдарёни ҳам қўшганда 1900 йилда уларнинг сони 170 тага етди. 1900-1910 йиллар давомида яна 220 та кархона қурилиб, ишга тушди. 1910-1914 йиллар ичида яна 180 та кархоналар ишга туширилди³⁴¹. Туркистонда метрополия саноати сиёсатини рус буржуазияси белгилар эди.

Рус иқтисодий сиёсатчиларидан княз Масальский Туркистонда пахтачиликни ривожлантириш рус тўқимачилик саноати учун “яқин келажакда ҳаёт-момат масаласига айланади», деган эди³⁴². 1984 йилда Туркистонга пахтанинг Америка нави келтирилди. 1989 йилда америка нави 50 минг, 1995 йилда 100 минг таноб майдонга экилди. 1906 йилда Туркистон ўлкаси Россия тўқимачилик саноатига 566878 пуд пахта етказиб берган бўлса, 1915 йилга келиб 2.426.298 пуд пахта етказиб берди. 1916 йилга келиб, Туркистонда пахтанинг Америка навини экиш 7 марта кенгайди.³⁴³

Туркистон ўлкаси империянинг хом ашё манбаи бўлишидан ташқари у Россиянинг жаҳон бозорларида рақобат қила олмайдиган бозорига ҳам айланди. XX аср бошларида Туркистонга келтирилаётган темир, мис, чинни идишлар, газлама ва бошқа саноат маҳсулотларининг миқдори 8 мартага кўпайган³⁴⁴. Туркистонда Россиянинг чой сотиш фирмалари, чинни буюмлар сотиш фирмалари, савдо уйлари, катта мануфактура ва савдо-сотиш ширкатлари ташкил этилиб, улар Туркистон бозорида ҳукмрон мавқени эгаллаган эдилар. Туркистонда хусусий тижорат банклари ташкил этилиб, улар ўлка иқтисодиятида нуфузли ўриндан жой олган эдилар.

Туркистон экономикасига рус капиталининг бундай кириб келиши ўлкада капиталистик муносабатларни ривожланаётганлигидан далолат берар эди. Бу

³³⁸ Исакаев Б. 20-летие восстания в Киргизии. «Революция и национальности», №9. Москва-1936, стр. 32.

³³⁹ Туркистон Чор Россияси мустамлакачилиги даврида. Тошкент-2000, 225 бет.

³⁴⁰ Стеткевич А. Убыточен ли Туркистан для России. СПб, 1889, стр.7.

³⁴¹ ЎзР МДА, 36-жам арма, 1-рўйхат, 3298- иш, 42-вара.

³⁴² Туркестанский край. Том XIX, СПб, 1913, стр.559.

³⁴³ Туркистон Чор Россияси мустамлакачилиги даврида. Тошкент-2000, 231 бет.

³⁴⁴ ЎзР МДА, 1-жам арма, 1-рўйхат, 2599-иш, 2-вара.

жараёнларга маҳаллий бойлар ҳам тортилди. Аммо, ўсиб келаётган Туркистон буржуазияси кўп жихатдан Россия буржуазиясига рақобатчи эмас, балки унга хизмат қилувчи янги синфга айланиб бормоқда эди.

XIX асрнинг иккинчи ярмидан Туркистонга Россия саноат молларини киритилиши муносабати билан маҳаллий хунармандчилик заминига зил кетди. Чунки, уларга сарфланган меҳнатга кўра, улар рус саноат молларига нисбатан қиммат эди. Рус саноат моллари олдида уларнинг бозори синди. Масалан, Фарғона ва Сирдарё вилоятларида 1890 йилда маҳаллий кархоналар сони 1099 та бўлса, 1913 йилга келиб, уларнинг сони 774 тага тушиб қолди. Уларда ишлайдиган ишчилар сони 1180 тадан 853 тага камайди. Улардан олинadиган даромат эса 250,4 минг рублдан 158, 2 минг рублга тушиб кетди³⁴⁵. Ўлка хунармандчилигининг маркази ҳисобланиб келган Самарқанд, Марғилон, Қўқон, Андижон, Бухоро каби шаҳарларда оммавий маҳсулот ишлаб чиқарадиган завод ва фабрикалар ҳали йўқ эди. 1841 йилда Бухорода атиги 6 та чўян эритиш цехи ишлаб турган. Туркистонда биринчи пахта тозалаш заводи 1874 йилда (Тошкентда) қурилган. 1880 йилда шундай завод маҳаллий бой Олимхўжа Муҳаммаджонов томонидан Андижонда қурилди. 1881 йили учунчи завод Каттакўрғонда қурилди. Шундан сўнг завод ва фабрикалар қурилишига катта эътибор берилиб, 1914 йилга келганда уларнинг сони 220 тага етди. Шундай заводлар 1905 йилда Бухоро амирлигида 9 та, 1913 йилга келиб 26 та бўлди. Хива хонлигида эса феврал инқилоби арафасида 36 та пахта тозалаш заводи, 4 та ёғ заводи бор эди.³⁴⁶

Пахта ва ёғ заводларининг эгалари ака – ука Вадьяевлар, Фузаловлар ва маҳаллий бой Юсуфбоевлар эди.

Маҳаллий буржуазия вакиллари рус ва чет эл капиталистлари билан ҳамкорликда жаҳон бозорига чиқишга ҳаракат қиладилар. Ўлкада ишлаб чиқарилган маҳсулотлар нафақат Россияга, балки Англия ва Германияга ҳам олиб кетилган. Масалан, Туркистон ёғ заводларининг кунжара маҳсулотларига четда талаб катта эди. XIX асрнинг охирларидан Туркистон экономикаси капиталистик ривожланиш йўлига тушиб олди. Пахта заводларининг монопол бирлашмалари вужудга келди. Масалан, 1915 йилда 5 та йирик фирмани бирлаштирган “Бешбош” савдо-саноат ширкати ташкил этилди. Банк-молия капитали Ўрта Осиё иқтисодиятининг барча соҳаларига кириб борди. Туркистонга Россиядан ташқари бошқа хорижий фирмалар ва уларнинг маблағлари кириб келди. Масалан “Зингер” фирмаси.

Ўлкани Россия билан боғлайдиган темир йўл ишга тушгач, рус ва чет эл капиталининг Туркистонга кириб келиши янада жадаллашди. Ўлкада 1895-1914 йиллар оралигида 11 та Уруғ заводи, ўнлаб кўн, ғишт, оҳак қиздириш, мис эритиш заводлари, жун ювиш цехлари, вино, пиво, фармацевтика, озиқ – овқат кархоналари ишга туширилди. Биринчи жаҳон уруши арафасида Туркистонда дастлабки электр станциялар пайдо бўлди. Масалан, “Чимён” нефтни ҳайдаш заводи дизел электр станциясидан кувват оларди., Қовунчи қанд заводи ўз хусусий ГРС сига эга эди. Бироқ, бу завод ва фабрикаларда

³⁴⁵ Ўша асар, 237 бет.

³⁴⁶ Ўша асар, 238 бет.

ишчиларнинг асосини европалилар ташкил этиб, маҳаллий аҳоли уларда жуда камчилликни ташкил этган. Улар асосан кон қозиш саноати ва темир йўл қурилишида ишлашар эди. Фақат маҳаллий ишчи хотин-қизлар пилла қурилиш, пилла толасини чувалаш, қурт уруғини олиш тармоқларида кўпчилликни (56,5 фойиз) ташкил этган.

XX аср бошларига келганда ўлка қишлоқ хўжалигида саноат учун пахта етиштириш бош масала бўлиб қолди: пахта майдонлари кенгайди, канал ва ариқлар қурилишига эътибор кучайди, аввал деҳқон пахтани ўз хўжалиги эҳтиёжини қондириш учун экса, энди пахтани бозор учун экадиган бўлди. Туркистон деҳқон хўжалигининг бозор муносабатларига мослашиш суратлари Ғарбга нисбатан жуда тез юз берди.

Савдо-саноат буржуазияси, молия банк олигархияси ночор майда деҳқон хўжаликларига давлат томонидан енгил шартлар билан кредит берадиган ширкатларни ташкил этилишига эришди. Майда деҳқон хўжаликлари 12 фойиз фойда тўлаш эвозига давлат ширкатларидан кредит олишлари мумкин эди. Кредит олиш шартларига кўра, кредит олувчи шахслардан мулкни гаровга қўйиш талаб этилган. Аммо, экин майдонлари чегарали бўлган майда деҳқон хўжаликлари ерларидан ажраб қолишликдан кўриб, бундай имкониятлардан фойдалана олмаганлар. Боз устига, мусулмон дунёсида маълум миқдорда процент тўлаш шарти билан кредит олиш ва бериш одати бўлмаган. Содда дил деҳқон хўжаликлари ғарб дунёсидаги бу молиявий тартиб-қонидани эса тушунмаганлар. Натижада, давлат кредит ширкатларидан асосан рус деҳқонлари ва ўзига тўқ маҳаллий мулк эгалари фойдаландилар. Маҳаллий майда деҳқон хўжаликлари билан давлат кредит ширкатлари ўртасида судхўр воситачилар пайдо бўлиб, улар 10-12 фойиз атрофида фойда тўлаш шарти билан кредитга олган маблағни 40-60 фойизгача фойда олиш шарти билан ночор майда деҳқон хўжаликларига берардилар. Бироқ, ширкатлар фаолиятидаги қонун бузарликларни олдини олиш ҳам қийин бўлган.

Давлат кредит ширкатлари нафақат деҳқон хўжаликлари доирасида, балки улар шаҳар хунармандлари, извошчилар учун ҳам тузилган. Ширкатчилик 1910-1917 йилларда аввалгиларига нисбатан 18 марта кўпайди, уларнинг аъзоларини сони 43 марта, молиявий хиссаси 243 мартага ошган.

Шундай қилиб, XX аср бошларида хўжалик юритишнинг кооператив шакли Туркистондаги иқтисодий муносабатларнинг муҳим қисмига айланди. Майда деҳқон хўжалигининг анъанавий фаолияти сақланган ҳолда, бозор муносабатлари келтириб чиқарган муаммоларр кооперация орқали ҳал қилинди. Бироқ, маҳаллий сармоя саноат маҳсулотлари ишлаб чиқаришда рус капитали томонидан сиқиб қўйилди. Пахта ва бошқа хом ашёлар етиштириш ва четга чиқаришда маҳаллий капитал ўрни сезиларли эди. Мамлакат ичида чакана савдо қилиш жабҳаси тўла маҳаллий савдогарлар кўлида эди. Ўлка иқтисодий ҳаёти капиталистик муносабатларга кенг кўламда тортилди. 1917 йил феврал инқилоби арафасида ўлкада бу жараёнларга тортилган миллий буржуазия синфи шаклланди. Россиядан

келтирилаётган моллар олдинги даврга нисбатан 8 марта, ошган бўлса, ўлкадан Россияга чиқарилаётган товар маҳсулотлари 7 мартага ўсди.

Шундай қилиб, XIX асрнинг охири ва XX асрнинг бошларида Туркистон ўз аро савдо алоқаларига кенг жалб этилиб борди. Туркистонда ягона ички бозорнинг шаклланиши бошланди. Бироқ, Туркистон Россиянинг ягона хом ашё бозорига айланиб борди. Унинг хом ашё бойликларини кўп бўлишига қарамай, Россия совдо-сотик буржуазияси Туркистонда маҳаллий тўқимачилик саноатининг ривожланишига тўсқинлик қилишда давом этди. Шунга қарамай, Туркистон феодал биқиклик ва ғафлат уйқусидан ўйғаниб, ўлкада маърифий, сиёсий ва миллий тараққиётга интилиш кайфияти бошланди. Миллий буржуазия ва унинг илғор зиёлилар отряди-жадидлар тарих майдонига чиқди. Улар Туркистондаги социал-иқтисодий туб ўзгаришларнинг тепасида эди. Жадидлар кенг халқ оммасини маърифатли қилмагунча жамият ҳаётида бирор ўзгариш қилиш мумкин эмаслигини биринчилар қаторида тушуниб етган ижтимоий ҳаракатнинг тепасида турди ва бу ишларда намуна бўлишлик миллатга хос фазилат деб билдилар. Шунинг учун улар жойларда мактаблар очиш, унга кенг халқ оммасини тортиш зарурлигини тушундилар.

Туркистонда янги усул (жадид) мактабларини ташкил этишда Россия мусулмон мактабларининг буюк ислохатчиси Исмоил Гаспиринский ғояси асос бўлди. У Боғчасаройда эски қироат ўқиш усулидан фарқ қилувчи, дарсларни енгил ўзлаштириш усулида мактаб очиб, ўзи унда дарс берган, дарсликлар ёзган. Унинг бу янги усул мактаби ва Чоризмнинг мустамлакачилик сиёсатини фош қилувчи асарлари Туркистон жадидлари дунё қарашига ўзининг ижобий таъсирини ўтказди, Туркистонда ҳам янги усул мактабларининг очилишига тurtки бўлди.

XX аср бошида Мунаввар қори Тошкентда Ўз ҳавлисида мактаб очади. Унинг “Намуна” мактаби Туркистонлилар ичида машҳур бўлиб кетди. Янги усул мактаблари бутун Туркистон бўйлаб кенг ёйилди. Бундан Чоризм ташвишга тушади. Чунки унинг талабалари Чор Россияси мустамлакачилик сиёсатини фош этувчи янги сиёсий кучга айланмоқда эди. Янги усул мактабларида нафақат маърифатпарварлик ғоялари, балки туркий-исломий ҳуқуқий мероснинг миллат ичида кенг ёйиш, хурфикрлилик, тараққиёт ва миллий истиқлол ғоялари ўқитиларди. Жадидлар XX аср бошида мустамлакачилик заминини заифлаштирувчи куч сифатида тарих сахнасига чиққан эди.

Маърифий ва сиёсий йўналишдаги бу ўзгаришлар Чор амалдорларини ташвишга солмай қўймас эди. Мустамлакачиларга маҳаллий аҳоли орасида ҳам ишончли таянч керак эди. Жадид мактаблари қаторида маъмурият томонидан маҳаллий ёшларни ўқишга тортган “рус-тузем» мактаблари ташкил этилди. Унинг номидан ҳам маълумки, «рус-тузем» мактабларида маҳаллий болалар рус болалари билан аралашиб бирга ўқийдилар. Маҳаллий болалар икки соат аниқ фан асосларини рус болалари билан бирга ўқиса, қолган икки соатда ислом шариати ва қуръону хадисдан руслардан алоҳида

дарс оладилар. Шундай қилиб, маҳаллий ёшлар ҳар икки мактабда ҳам дунё билан танишадилар, уларнинг сиёсий онгги ўсиб боради.

XX аср бошида Оврупа тараққиётда анча илгарилаб кетган эди. Осиё эса, жумладан Туркистон илм-фан амалиёти ва техника тараққиётида орқада қолиб кетганди. Бу ҳол илғор фикрловчи зиёлилар ва маҳаллий буржуазияни ташвишга солмоқда эди. Жаҳолат уйқусидан уйғониш тарихий заруриятга айланган эди. Жадидлар бу аҳволни тўғри тушунган ва вазиятни тўғри тахлил этувчи улкан ижтимоий-сиёсий оқим, ҳаракат эди. Туркистонда жадидчиликни ривожланишида Туркиядаги ижтимоий-сиёсий ва маданий-мафкуравий ислохатларнинг таъсири ҳам кучли бўлган. Жадидлар ўз ғояларини ташвиқот қилиш, овам халқ оммасини кўзини очиш йўлида газета ва журналлар ҳамда босмаҳоналар ташкил қилдилар (Садои Туркистон, Садои Фарғона, Утро Фенганы, Ферганская жизнь, Туркестанский край, Ҳуррият, Ойина, Ал-изоҳ ва бошқалар).

Жадидларнинг фаолияти ўлкада аҳолини миллий уйғонишга чорлаб, Чор Россияси мустамлакачиларини ташвишга солиб қўйди. Ўлкада вазиятни мураккаблаштириб юбарди. Чунки, биринчи рус инқилобидан сўнг кўпгина халқлар, жумладан Туркистон аҳолиси ўртасида ҳам сиёсий ва маданий эркинликка эришиш умидлари пайдо бўлган эди. Аммо, дастлаб жадидлар ғоявий қурол қилиб олган пантуркизм умум турк оламини амалда бирлаштира олмаслиги аниқ бўлиб қолди. Сиёсий курашлар ривожда анъанавий туркчиликдан воз кечиб, туркийчилик (туркизм) ғоясини илгари сурувчи янги авлод майдонга чиқабошлади. Бу янги авлод орасида Туркистон халқларининг сиёсий, иқтисодий ва маданий бирдамлиги асосида ривожлантиришга қаратилган бир қанча миллий давлатларни ташкил этиш ғояси пайдо бўлди. Бу ғоя тарафдорлари Туркистонни Туркия ҳимоясидаги қандайдир умумтурк давлатнинг таркибида эмас, балки туркий элатларнинг ўз тақдирини ўзи белгилаш асосида ташкил топган худудий мухтор федерация тарзида кўрдилар.

Ўша кезларда бу таълимотгамутлақо зид бошқа таълимот ҳам бор эдики, унинг асосчиси атоқли сиёсий ва диний арбоб Жалолиддин Ал-Аф-оний эди. Ал – Афғоний ва унинг сафдошлари 1888 йилда Россия мусулмонлари билан учрашувларида исломни ислоҳ қилиш, янгилаш ҳақида эмас, балки мусулмонларнинг фан ва техника ютуқларини эгаллашлари ҳаётий зарурият эканлигини тақидладилар. Улар Шарқ ҳам Ғарб босиб ўтган йўлни босиб ўтади, бунинг учун ислом шиорлари мусулмонлар дунёсида жипслаштирувчи ролини ўйнашлари лозим, деган ғоялар билан чиқадилар. Шиорлар мусулмонларни умумий душмон-мустамлакачиликка қарши курашда бирликка ва бирдамликка давоэттарди. Аммо, шу билан бирга, бу ғоя панисламизмни тарғиб қилувчи мусулмон халқларининг миллий тафовутларини инкор этиб, бутун жаҳон демократик теократияси- «Имомат» ғоясини ҳам олға сурарди.

Пантуркизм дастлаб панисломизмга ошқоро қарши бўлмасида, бироқ, амалда панисломизм мафкураси теократик-клерикал-реакцион оқимларни вужудга келишига йўл очаётган, мусулмонлар дунёсида миллий

мафкуранинг пайдо бўлишига ва миллий ўзликни англашга ғов бўлаётган талимот эканлиги маълум бўлиб қолди. Ҳатто, пантуркизм асосчиларидан бири Зиё Гўқалп ўзининг “Туркчилик асослари” номли асарида панисломизм мусулмонхалқларда “миллий ўз-ўзини англашга қаршилик кўрсатмоқда, уларнинг тараққиётига ғов бўлмоқда ва шу тарика уларнинг мустақил миллатлар бўлишига халақит бермоқда” деб очиқ ёзади. Нанисломистлар ғояси анча тор доирада, яъни Туркистон руҳонийлари, мутаассиб зиёлилар, савдо буржуазияси ҳамда деҳқонлар ўртасида оммалашган эди. Умумтурк ғоясига Туркистон зиёлилари ва буржуазиясининг анча тор доираси хайрихоҳлик билдирар эди. Аммо, туркизм намояндалари Туркистоннинг ижтимоий ҳаёт майдонига маданий-маърифий ҳаракат сифатида, таълим системасини ислоҳ қилишни мақсад қилиб қўйган жаидлар эди.

Улар сафида вужудга келаётган ёш миллий зиёлилар намояндалари, мусулмон руҳонийларининг илғор отряди, савдогарлар, диний мактаб муаллимлари ва талабалар, майда амалдорлар, илғор ноширлар, ёзувчи ва журналистлар эди. Махмудхўжа Бехбудий, Абдурауф Фитрат, Садриддин Айний, Абдулвоҳид Бурхонов, Файзулла Хўжаев, Абдулла Қодирий, Убайдулла Хўжаев, Мунаввар қори, Полвонниёз Ҳожи Юсупов, Таваллолар жаидларнинг энг таниқли намояндалари бўлиб, улар ўзларини “Тараққийпарварлар” деб атаганлар. Уларнинг маърифатчилик дастурида табиий фанлар асослари ўқитиладиган мактаблар очиш, газета ва журналлар нашр этиш, халқда тараққиёт, илм сари интилишни уйғотиш ва уларнинг барчасини инсоният ҳаёти билан боғлаш амалиёти ётар эди.

Илғор мамлакатлар таъсирида монархияга асосланган Бухоро ва Хива давлатларида ҳам жамиятни янгилаш учун ислохатчилик ҳаракати бошланиб кетди. Бу ҳаракат тепасида Бухоро ва Хиванинг демократик руҳдаги ёш зиёлилари турар эди. Бироқ улар (яъни “ёш бухороликлар”, “ёш хиваликлар”) Туркистон жаидларидан фарқли ўлароқ, тактика соҳасида мўътадил ислохатлар ўтказиш тарафдорлари бўлиб, уларнинг пиравард мақсади конституцион монархия эди. Бироқ, “ёш бухороликлар” ва “ёш хиваликлар”нинг ана шу ўртамиёна талаблари ҳам қаттиқ қаршиликка учрайди, ниҳоят улар ўта махфий ишлашга ўтиб, ўз фаолиятларини давом эттирадидлар. Монархия тартиби Бухоро ва Хивада кучли эди. Амир ва хонлар, қабила сардорлари чекланмаган ҳокимиятга эга эдилар. Мусулмон руҳонийлари монархия тартибининг муқаддаслиги ва илоҳийлигига ишонч тўғдиришга ҳаракат қилардилар. Аммо, “ёш бухороликлар” ва “ёш хиваликлар” халқ орасида тегишли мавкега эга эмасликлари туфайли четдан, яъни Россия, Туркистон генерал губернаторлиги, ҳатто рус фуқороларидан ёрдам сўрашга мажбур бўлганлар.

Чоризмнинг Бухоро ва Хива устидан ярим асрлик ҳукмронлиги бу замин экономикасига рус капиталининг кириб келишига кенг имқониятлар очди. Ўрта Осиё ва Закаспий темир йўлининг қурилиши бу жараённи янада тезлаштирди. Бухоро ва Хива ҳудудларида ҳам рус капиталининг завод ва фабрикалари, банклари ва савдо фирмалари пайдо бўлди. Шу билан бирга, бу заминга Россия фуқоролари – амалдорлар, савдогарлар, саноатчилар,

ишчилар, Чор Россияси ҳарбий горнизонларининг зобитлари, аскарлар, христиан рухонийлари келиб ўрнашиб, темир йўл ёқаларида ва дарё пристанларида рус қишлоқларини таркиб топишига, кўп ҳолларда у қишлоқларнинг шаҳарларга айланишига олиб келади. Масалан, Янги Бухоро, Янги Чоржўй, Керки, Янги Термиз, Янги Урганч ва бошқалар шулар жумласига киради. Бу янги замон талаблари асосида таркиб топган манзилгоҳлар Бухоро амирлиги ва Хива хонлиги ҳудудларида таркиб топган рус капитализми ва мустамлакачилигининг таянчлари эди.

Шундай қилиб, янгиликка интилиш, анъанавий ҳаёт ва турмуш тарзидан узоқлашиш ва жаҳонда юз бераётган ижтимоий, иқтисодий, сиёсий ва маданий жараёнларга тортилиш нафақат Туркистонда, балки аста-секин Хива хонлиги ва Бухоро амирлигида ҳам юз бера бошлаган. Мана шундай ижтимоий, иқтисодий ва маданий ўзгаришлар билан Ўрта Осиё 1917 йил феврал инқилобига етиб келди.

XVII–БОБ. ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИНИНГ ТАШКИЛ ТОПИШ АРАФАСИДА ЭТНИК ҲОЛАТ ВА МИЛЛИЙ-ҲУДУДИЙ ЧЕГАРАЛАНИШНИНГ МАҚСАД ВА МОҲИАТИ

XX асрнинг бошларига келганда Туркистонда қадимдан давом этиб келаётган этник мураккаблик анча тартибга тушиб қолган эди. Туркистон аҳолиси орасида икки тиллилик, яъни туркий-ўзбек ва форсий-тожик тиллари мавжуд бўлиб, аҳолининг аксарият кўпчилиги туркий-ўзбек тилида сўзлашар эди. Бу икки тилда сўзлашувчи элатлар ҳудудий жойлашиш жиҳатидан шунчалар бир-бирлари билан аралашиб кетган кетган эдиларки, дастлаб миллий- ҳудудий чегаралаш даврида уларни иккига ажратиш ташлаш жуда оғир кечган. Бу ҳолат жуда қадим-қадимлардан давом этиб келаётган тарихий жараён ва этномаданий ҳақиқат эди. Ҳар иккаласининг ижтимоий-иқтисодий ривожланиш даражаси ҳам бир хил бўлиб, антропологик тип жиҳатидан ҳам ўтроқ ўзбеклар билан воҳа тожиклари бир тип, яъни антик даврда шаклланган Ўрта Осиё икки дарё оралиги типини ташкил этарди.

Ўзбекистон республикасининг ташкил этиш арафасида туркий-ўзбек тилида сўзлашувчи Ўрта Осиё аҳолиси келиб чиқиши жиҳатидан уч таифага бўлинар эди. Биринчи таифа-бу Туркистоннинг “сарт” атамаси билан аталувчи ўтроқ аҳолиси; иккинчиси-қадимдан шу заминда ўтроқ ҳаёт кечириб келаётган муқим турклар; учунчиси-Даштиқипчоқ ўзбеклари. Буларнинг иккитаси, яъни “сартлар” ва турғун муқим турклар шаҳарлар ва қишлоқларнинг муқим аҳолисидир. Уларнинг шаҳарларда яшовчи қисми хунармандчиликнинг турли тармоқлари ва савдо-сотик билан шуғулланса, қишлоқларда яшовчи қисми суғорма деҳқончилик, боғдорчилик, полиз экинлари маҳсулотларини етиштириш билан шуғулланадилар.

“Сарт” атамаси билан юритилган туркий тилли ўзбек этник қатламнинг келиб чиқиш илдизлари илк ўрта асрларга бориб таақалади, яъни араблар босқини даврида Ўрта Осиёга истилочи араб қўшини билан бирга яна икки таифа араблар кириб келишган. Уларнинг биринчиси пайғамбар авлодлари-саидлар бўлса (булар асосан аҳоли орасида ислом динини ташвиқот-тарғибот қилиш билан шуғулланган), иккинчиси-тазик номи билан кириб келган араб савдогарлари бўлган. Ўша кезларда ва унғача ҳам Ўрта Осиёнинг туб жойли, маҳаллий суғд аҳолиси савдо-сотикда жаҳонга маълум эдилар.

Шундай қилиб, ўша кезларда, яъни илк ўрта асрларда савдо билан шуғуллануви таифанинг этник келиб чиқишидан қатъий назар “тазиклар” деб аталган Маҳмуд Қашғарийнинг “Девони луғатит турк” асарида “сарт” савдогар маъносини англатади, дейилган. “Сарт” атамаси дастлаб араб ва суғд савдогарларига нисбатан ишлатилса, X-XI асрлардан бошлаб, умуман савдо билан шуғулланувчи аҳоли қатламига нисбатан ишлатилди, яъни савдо билан шуғулланувчи турклар ҳам сарт атала бошланди. Сарт атамаси биринчи бор XV асрнинг охирида Алишер Навоийда учрайди. Унға қадар бу сўз ёзма манбаларда “сартак”, “сартаул” кўринишида учратилади. Масалан, Рашид-ад-диннинг (XIII аср) ёзишича, мзғулларга тобе бўлган қарлуқлар

хукмдори Арслонхонни (эътиқоди мусулмон) Чингизхон “сартактой” деб атаган. Рашид-ад-диннинг бир ҳикоясида мусулмон давлатларидан бирининг вазири Абу Бакрни Хубилай хон (XIII аср) “сартаул одами” деб атайди.

Умуман, Ўрта Осиё худудларидан Мўғулистон томон келган мусулмонларни тили, этник келиб чиқишидан қатъий назар “сартак”, “сартактай”, “сартаул” деб атаганлар. Бу сўзларнинг асосини “сарт” атамаси ташкил этиб, мусулмон ёзма манбаларида дастлаб бу сўз остида форс тилида сўзлашувчи тазиклар (тожиклар) тушинилган. Шунинг учун ҳам XVII асрга келиб, Ўрта Осиёнинг Фарғона водийси, Тошкент ва Хоразм воҳалари сартлари туркийда сўзлашардилар, уларнинг турмуш тарзи ва урф-одатлари Мовароуннаҳр ва Хоразмнинг ўтроқ туркийлариникидан фарқ қилмас эди.

Алишер Навоий ўзининг “Муҳаккатат тул-луғатайн” асарида сарт тилига форс тили сифатида қараб, уни турк тили билан солиштиради. Академик В.В.Бартольд А.Навоийнинг айнан шу икки тил қиёсий таҳлилидан хулоса чиқариб, XV аср бошларида сартларни тожик деб тушунилган³⁴⁷, дейди.

Бобир сарт билан тожикни тил жиҳатидан ажратади. Унинг ёзишича, Қобул ва унинг атрофидаги бир неча қишлоқларда сартлар яшайди, бошқа вилоят ва қишлоқларда эса бошқа халқлар, жумладан тожиклар яшайди³⁴⁸, дейди. Қозоқ ва қирғизлар учун ҳар қандай ўтроқ ҳаёт кечирувчи мусулмон сартдир. Айниқса, кўчманчи қозоқ учун ҳар бир шаҳарли ва қишлоқ деҳқони сарт бўлган. Расмий маҳкама тилида сарт сўзи тожиклар эмас, балки туркийлашган ўтроқ аҳоли тушинилган³⁴⁹. Академик В.В.Бартольд сарт атамаси туркийча “савдогар”, “савдо карвон боши” маъносини англатишини ҳамда қозоқ ва қирғизлар, умуман олганда турко-мўғул қабила ва элатлар этник келиб чиқишидан қатъий назар “сарт” атамасини Туркистоннинг ўтроқ аҳолисига нисбатан ишлатишларини яхши билсада, сарт бу форсий забон этник бирлик – тожикдир³⁵⁰, деган хулосага келади.

Ҳозирги кунда фанда сарт атамаси масаласида асосан икки хил қараш шаклланган. Биринчиси- сарт бу этнос, форсий забон тожикдир, деган қарашдир. Дастлаб Г.Вамбери, В.Радлов, Н. Остроумов³⁵¹ лар шундай фикр билан чиққан эдилар. Бундай қарашга академик В.В.Бартольд қўшилиб, уни илмий асослаб, “сарт” алоҳида халқ, аниқ этник бирлик, аммо замон ўтиши билан унинг мазмун ва моҳияти ўзгариб борган, уни на ўзбеклар, на тожиклар билан аралаштириб бўлмайди, дейди. Бу билан у, дастлаб сартлар тил жиҳатидан эроний бўлиб, кейинчалик туркийлашиб кетганлигини таъкидлайди. Аммо, ҳозирги кунда В.В. Бартольд издошлари Индиана университетининг профессори Ю. Брегель³⁵², Тожикистон ФА сининг академиклари Н.Нигматоа, Ю. Якубов, Р. Масов ва бошқалар В.В.Бартольднинг “сартлар туркийлашган суғдийлар эди”, деган ғоясига маҳкам ёпишиб олганлар. Айниқса, Ю.Брегель Абулғозий Баҳодирхоннинг

³⁴⁷ Бартольд В.В. Сарты. Сочинения, том 2, часть 2, стр. 527-529.

³⁴⁸ М.З.Бобир. Бобирнома. Тошкент-1958.

³⁴⁹ Ниёз Муҳаммад. “Тарих-и Шахрухия.

³⁵⁰ Бартольд В.В. пша асар, пша саифалар.

³⁵¹ Остроумов Н.П. Сарты. Этнографические материалы. Ташкент-1908/

³⁵² Yu. Bregel. The sart in the Khanate of Khiva. Journal of Asian History. V.12, №2ю 1978ю

«Сажара-и турк» асарида XVII аср охирларида Хоразм сартларини алоҳида этник гуруҳ сифатида ўзбек ва туркманлар қаторида эслаб ўтишини таъкидлайди. Чунки Ю.Брегель ва унинг издошлари ўзбек ҳақида гап кетганда, фақат XVI аср бошларида Шайбонийхон билан бирга Ўрта Осиёга кириб келган Даштиқипчоқ кўчманчи ўзбекларини тушунади.

«Сарт» масаласидаги иккинчи қараш асосан жадидларга тегишли бўлиб, уларнинг фаоллари Шерали Лапин, Маҳмудхўжа Бехбудий³⁵³ лар эдилар. Бу қарашга И.Магидович каби рус шарқшунослари ҳам хайрихоҳ эдилар. Бу қараш тарафдорлари томонидан «сарт»нинг алоҳида этник бирлик, этнос эканлиги инқор этилади. Шерали Лапин «сарт»нинг келиб чиқиши масаласида В.В. Бартольд билан 1894 йилда матбуотда қаттиқ бахслашади ва ўз позициясини аниқ ифодалайди. Унингча: «сарт» этник келиб чиқишидан қатъий назар, Ўрта Осиёнинг туб жойли аҳолиси; алоҳида «сарт» тили бўлмаганидек, «сарт» деган алоҳида этнос, махсус халқ ҳам йўқ; сартлар маҳаллий форсий забон ва туркийгўй ўтроқ аҳолининг аралашувидан тарихан таркиб топган туркий тилли туркистонлилардир; уларнинг тили туркий тилнинг замонавий бир кўриниши бўлиб, у арабо-форсий тиллардан ўзлаштирилган сўзлар ҳисобига бойиган янги ўзбек тилидир. Демак, сарт аниқ бир этнос, халқ бўлмай, балки Туркистоннинг маҳаллий туркий ва эроний этник қатламлари қоришувидан тарихан таркиб топган туркий тилли йирик ижтимоий таифа.

Юқорида келтирилган тахлилий фикр-мулоҳазалардан келиб чиқиб хулоса қилиш мумкинки, «сарт» ва «тазик» атамалари синоним сўзлар бўлиб, ҳар иккаласи ҳам дастлаб савдогар маъносини англатган. VIII-IX асрларда савдогарни суғдлар «тазик» деса, савдода устаси фаранг суғдларни ўзини ҳам теваарак-атроф аҳоли «тазик» деб атай бошлайдилар. Тарих тақозасига кўра, суғдийлар ўзларини ҳам ўзга этнослар томонидан аста-секин «тазик» деб аталишига кўникишиб, ҳукмрон тил муҳити таъсирида IX-X асрлардан бошлаб суғдча «тазик» форсча «тожик»ка айланди, «сарт» атамаси эса тазикни синоними сифатида тил жиҳатидан туркийлашган суғдийлар бўлиб, дастлаб ҳар икки тилнинг (суғдий-тожик ва туркий-ўзбек) соҳиблари бўлса, кейинчалик (XVII аср охирларидан) фақат эски ўзбек тилида сўзлашувчи ўтроқ аҳолининг этник қатлами бўлиб қолди.

Ўзбекистон ССР ни ташкил этиш арафасидаги иккинчи йирик туркий тилли таифа- турғун турклар бўлиб, улар Мовароуннаҳр ва Хоразм худудларида қадимдан, сартлар билан аралашиб, шаҳарларда хунармандчилик ва савдо-сотик, қишлоқларда суғорма деҳқончилик хўжалиги, боғдорчилик ва полиз экинлари билан шуғулланиб келаётган Туркистоннинг ўтроқ аҳоли эди. Булар туркий тилли учунчи таифа-кўчманчи шайбоний ўзбекларидан (туркий тил лаҳжаси, турмуш тарзи ва сахройиларга хос хўжалик юритиши билан) фарқ қилиб, улар аллақачонлар уруғ-аймоқчилик удумларини, қабилавий номларини унитиб юбарган эдилар.

³⁵³ Мамадхўжа Бехбудий. Танланган асарлар. «Маъновият», Тошкент-1997.

Бу турғун муқим турклар сартлар билан биргаликда ўзбек халқининг этник таркибини мутлоқ асосини, тўртдан уч қисмини ташкил этади.

Ўзбек хонликлари ва Чор Россияси даврида чоп этилган тарихий ва этнографияга доир ёзма манбалар ва адабиётларда, хорижий олимлар асарларида улар туркистонлилар, Туркистоннинг тагли-тугли аҳолиси сифатида тилга олинади. Уларни ўзбеклар деб атамайдилар. Чунки, собиқ совет даври ва ҳозирги кундаги ўзбек халқи ҳақидаги тасаввурдан фарқли ўлароқ, у кезларда ўзбек номи остида XVI аср бошларида Туркистонга кириб келган Даштиқипчоқнинг кўчманчи ўзбеклари тушуниланган. Айнан ана шулар Ўзбекистон ССР ни ташкил топиш арафасидаги туркийгўй аҳолининг учунчи таифаси эди. Ана шу учунчи таифа аҳоли XVI аср бошларидан сиёсий ҳокимиятни қўлга олиб, нафақат жамиятнинг сиёсий ҳаётида, балки унинг ижтимоий ва иқтисодий ҳамда этномаданий ҳаётида ҳам катта рол ўйнай бошлади. Улар Урта Осиёнинг маҳаллий ўтроқ сарт ва турғун туркларининг маданияти ва Темурийлар давлат анъаналарини қабул қилиб, уларнинг этномаданий ва иқтисодий-хўжалик таъсирида ўтроқлашиб боради. XVI-XVIII асрлардан улар ягона территория, маданият ва ёзма адабий тилга эга. Туркий тилнинг қарлуқ-чигил лаҳжаси уларнинг умумий тилига айланган. Шунинг учун ҳам ўша замон Оврўпа муаллифларининг сиёсий харита ва глобусларида Туркистон ўлкасининг халқи “ўзбек”, давлати эса «Ўзбекия», “Ўзбекистон” сифатида харитага туширилган³⁵⁴. Ўша кезларда бу заминда туркманлар, қозоқ ва қирғизлар ҳам яшар эдилар. Аммо, уларни Туркистонда сиёсий ҳокимиятлари бўлмагани учун сиёсий хариталарда этнонимлар сифатида акс эттирилган. Сартлар масаласига келсак, улар тожиклар сингари тарихий карталарда умуман тилга олинмаган. Улар турғун турклар каби яшаётган жой номлари билан бухоролик, тошкентлик, самарқандлик, урганжлик деб аталган, уларга Ўзбекистон сиёсий давлат уюшмасининг таркибий қисми сифатида қаралган³⁵⁵. Демак, XVI-XVIII асрларда “Usbeck, Usbekia, Ozbegistan” топонимлари этномаданий, этносиёсий бирлаштирувчи аҳамият касб этган ва ўзида нафақат туркий ўзбекларни, балки ўтроқ турклар, сартлар ва тожикларнинг шу давлат фуқоралари бўлганлигини тасдиқлайди. Халқ оммаси онгида ўзларини Туркистонлик ёки ўз исмларига турор жой номларини кўшиб айтишларига қарамай, сиёсий ҳокимият таъсирида ўзбеклар давлати фуқораси, ўзбеклар деб аташ руҳиятига, қонига сингиб борган. XX аср бошларига келганда “ўзбек” номи остида нафақат шайбоний ўзбеклари, балки минтақанинг ўтроқ аҳолиси ҳам ўзларини Туркистон турклари деб аташ билан бирга, Туркистон ўзбеклари деган тушунчага кўникиб қолган эдилар. Хуллас, Ўзбекистон ССРни ташкил этиш арафасида уларни бирлаштирувчи, уйғунлаштирувчи ягона аниқ этноним бўлмасада, аммо, уларнинг бўлажак миллий давлатини “Ўзбекистон” деб аталишига ҳам қаттиқ эътироз бўлмас эди. Чунки, Туркистон худудларида яшовчи форсий забон тожиклар минтақа аҳолисининг бешдан бирини ҳам

³⁵⁴ Ш.С.Камолитдин. Новые источники по этногеографии Средней Азии. “Ўзбекистон тарихини ўқитиш ва ўрганиш бўйича материаллар”. Тошкент-2007, 82-83 бетлар.

³⁵⁵ Ўша муаллиф, ўша асар, ўша жойда.

ташқил этмас эди. Боз устига, Туркистон аҳолисининг аксарият кўпчилиги туркийда, яъни эски ўзбек тилида сўзлашар эдилар. Бу этнолингвистик вазият Туркистонда туркий тилли ягона республика тузишни, унинг номини эса Туркистон деб аталишини тақоза этарди, ёки бўлмаса, Туркистон туркий халқларини миллий давлат тузилмаларини парчалаб юбариб, Мовароуннаҳр ва Хоразм ҳудудларида қарлуқ-чиғил туркий тил лаҳжалари асосида қурилган Ўзбекистон миллий республикасини ташқил этишни тақоза этарди.

1917 йил октябр ойидаги большевикларнинг давлат тўнтаришидан кейин, уларнинг етакчиси В.И.Лениннинг ўлка мазлум халқларига қарата юбарган мурожаатида, эндиликда ҳар бир халқ “ўз тақдирини ўзлари белгилаши” керак, “ҳокимиятни қўлга олинлар”, деган чақиригига ишонган Туркистон халқлари ўзларининг ягона умумтуркистон давлатини тузишни кўтариб чиқадилар. Советлар 1918 йилда РСФСР таркибида советлар “андозаси” асосида Туркистон автоном совет социалистик республикасини ташқил этди. Бу билан амалда “ягона ва бўлинмас Россия” учун кураш олиб бориб, чоризмнинг мустамлакачилик сиёсатини очикдан-очик давом эттирдилар. Маҳаллий кадрлар ташаббуси билан ташқил этилган Туркистон мухториятини эса большевиклар қонга ботириб, оқибатда советларга қарши қуролли қаршилик қўзғолонларини (“босмачилик ҳаракатини) келиб чиқишига олиб келган. Хулос, Туркистон жадиждларининг истиқлолчилик ҳаракати большевикларни чўчитиб қўйган эди. Чунки, бу истиқлолчилик ҳаракатининг заминиде Ўрта Осиё туркий тилли элатларининг бирлаштирувчи ягона Туркистон давлатини тузиш тарафдорлари кўп эди. Аммо, большевиклар бунга қатъий қарши чиқадилар. Чунки уларнинг асл мақсади туркий халқларни парчалаб ташлаш эди. Шундан сўнг жадиждлар большевикларнинг “миллатлар ўз тақдирини ўзлари белгилашлари керак” деган шиорларига асосланган ҳолда туркизм ғоясини кўтариб чиқадилар. Марказ бунга розилик билдиради, аммо, фақат “ягона ва бўлинмас СССР таркибида” айрим автоном, миллий давлат тузилмаларини ташқил этишни қатъий баён қиладилар. “Чунки “Туркистон” унда яшовчи барча халқлар онгида уларнинг тарихий Ватани рамзи сифатида тушунилари, унинг мустақиллиги ва озодлиги учун курашда доимо бирлаштирувчи таъсирчан омил бўлиб келган эди³⁵⁶.

Ўрта Осиёда миллий давлат тузилмаларини ташқил этиш ғояси большевиклар орасида XX асрнинг 20 йиллари бошларидаёқ туғилган эди. 1920 йил 20 июнда РКП(б) МҚ Сиёсий бюросида Турк МИҚга “Туркистоннинг маэмурий округларини унинг миллий таркибига мувофиқ қайта тақсимлашга киришиш” топширилган³⁵⁷. Шу йўналишдаги ишларни олиб боришда биринчи навбатда Ўрта Осиёдаги халқларни миллий гуруҳларга ажратиш учун уларнинг этник жиҳатдан ўхшашликларини бирлаштиришни лозим кўрилди ва шу мақсадда тил воситасидан фойдаланилди. “Ягона туркий тил бўлмаганидек, ягона туркий маданият ҳам

³⁵⁶ Ўзбекистоннинг янги тарихи. “Ўзбекистон Совет мустамлакачилиги даврида”. Тошкент-2000, 284 бет.

³⁵⁷ Ўша асар, ўша жойда.

бўлмади” деган шиор остида туркий тилнинг айрим лаҳжаларини ислох қилиш ва улар негизида ҳар бир миллий тузилма (ўзбек, туркман, қирғиз) танланган лаҳжа асосида ўз миллий тилларини яратиш керак эди. Дарҳақиқат, Марказда бўлажак республикалар ва уларнинг миллий номлари ҳам олдиндан белгилаб қўйилган эди. Масалан, шарқшунос олим И. Магидович ўз тадқиқотларида Ўрта Осиёда “XX аср бошларига келганда тил, этномаданий ва ўзликни англаш жараёни шундай кечдики, ўзбеклар билан сартлар ўртасидаги фарқ қолмади” дейди. Бу фикр 1924 йилда бўладиган миллий-худудий чегараш олдида Ўзбекистон ССРни ташкил этилиши ҳақидаги “қаромат” эди.

1922 йилдаёқ ўзбек тили ва граматикаси бўйича биринчи ўлка съезди бўлиб, съедда ўзбек тилининг “классик европача грамматика тизими”ни ишлаб чиқиш масаласи кўтарилди. 1923 йил мартда ТКП VII съеддида Туркистоннинг маҳаллий халқлари ўртасида динга қарши тарғиботни авж олдириш масаласи кўйилди³⁵⁸.

Туркистон аҳолисини миллий белгилари бўйича гуруҳларга ажратишга қаратилган мафкуравий, сиёсий, тил ва маданий тадбирлар ўзбек ва туркман миллий тили ва маданияти, бўлажак миллий республикаларини ташкил этишга йўналтирилди. Бу тадбирларнинг “ташаббускори” Турккомиссия бўлди. Одатда бу тадбирлар муайян миллий гуруҳнинг мустақил маъмурий-худудий бирлик бўлиб чиқишга “истак билдирганлиги”ни намойиш этиш эди. 1920 йилга келиб Фарғона водийсида истиқлолчилик ҳаракатининг қуролли қаршиликлари шундай кучайдики, унинг таъсирида Самарқанд, Бухоро ва Хоразмда ҳам унинг учқунлари аланга олиб кетди. Бу ҳам Ўзбекистон ССРсини ташкил этишни тезлаштирди. Истиқлолчилик ҳаракати йилларида Туркистон жаҳидлари раҳнамолигида “Туркистон –туркистонлик халқлар Ватани. Ватан чегараларидан душмонни қувиб чиқарамиз!” деган шиорлар остида олиб борилган умум халқ кураши Марказни ваҳимага солиб қўйган эди. Чунки, Ўрта Осиёда юз берган янги ижтимоий-сиёсий тузум шароитида минтақа халқлари онгида ўзликни, маъновиятни ҳимоя қилиш билан бирга, қадимий миллий давлатчиликни сақлаб қолиш ва уни мустақамлаш ҳаракати бир-бири билан узвий боғланиб кетган эди. Шу тариқа, 20 йилларнинг ўрталарига келиб, нафақат РСФСР таркибига кирган Туркистон автоном республикасини янгитдан чегаралаш, балки бу тадбир Бухоро ва Хоразм халқ республикаларининг ҳам келажак тақдирини белгилаш масаласига айланиб кетди.

Ўрта Осиёни миллий чегаралаш масаласи Москвада тўлиқ қўллаб-қувватланди. РКП(б) МҚ нинг бевосита кўрсатмасига мувофиқ Туркистон, Бухоро ва Хоразмнинг раҳбар партия органлари унинг илгари сурган миллий-худудий чегараланиш ғояларини амалга оширишга тортилди. 1924 йил февралда Бухорога РКП(б) МҚ Ўрта Осиё бюросининг аъзоси, ТКП МҚнинг маъул ходими А.Раҳимбоев юбарилди. Бу ерда у БХСР раҳбар ходимлари кенгашида миллий-худудий чегараланиш масаласи тўғрисида

³⁵⁸ Ўша асар, 285 бет.

маъруза қилди. Кенгаш асосан чегараланиш ўтказишни маъқуллади³⁵⁹. 1924 йил 25 февралда бу масала Бухоро компартияси МҚ пленумида муҳокама қилиниб, қайта ишланди, БКП МҚ комиссияси Ижроия бюросида ўша йили 10 мартда тасдиқланди³⁶⁰. Ижроия бюро қарорида: Ўрта Осиёда Ўзбекистон, Туркменистон иттифокдош республикаларини, Ўзбекистон Республикаси таркибида автоном Тожикистон вилоятини тузиш, шунингдек, Туркистоннинг қозоқ туманларини Қозокистон Республикасига бирлаштириш. Алоҳида бандда янги ташкил этилаётган Ўзбекистон Республикасининг “ихтиёрий асосда” СССР таркибига кириши айтиб ўтилди³⁶¹. Худди шу тарздаги муҳокамалар, қарорлар қабул қилиш Туркистон кампартиясида ҳам бўлиб ўтди. Муҳокамалар гарчи тинч ўтсада, баъзи бир ихтилофий муҳолифат ҳам бўлди Масалан, бир гуруҳ муҳокама қатнашчилари Туркистон, Бухоро ва Хоразмни қўшиб ягона республика қилишликка вазият етишмаган. Худди Кавказдагидек федерация қилиб, сиёсий бирлаштириш керак деб чиқдилар. Уларни ягона республика қилиш ҳақидаги якуний қарор ТКП МҚнинг 1924 йил 23-24 мартда бўлиб ўтган пленумида узил-кесил ҳал қилинди. Пленум миллий чегараланиш тўғрисидаги масалани Бухоро ва Хоразм партия органлари билан биргаликда олиб боришни уқтирди. Туркистон партия ва совет органлари Бухоро ва Хоразм компартия раҳбарлари билан икки ой давомида олиб борган музокаралари натижасида уларни Марказнинг миллий чегаралаш масаласидаги кўрсатмаларини амалга ошириш зарурлигига кўндирди олди. 1924 йил 5 апрелда РКП(б) МҚ Сиёсий бюроси комиссия раиси А.Раҳимбоевнинг миллий чегаралаш ҳақидаги “таклиф”ини маъқуллади³⁶² ва бу ташаббус гўё ўлкалардан чиқди, деган фикр туғдирилди. Шундай қилиб, Ўрта Осиёнинг миллий-худудий чегаралаш ҳақидаги ҳаракатнинг биринчи босқичи якунланди. Ҳар уч “давлат”нинг партия раҳбарияти РКП(б) МҚ хоҳиш – иродасини итоат билан бажарди. Бу ишларни маҳаллий вакиллар қўли билан РКП(б)нинг партиявий дасёри Я.Рудзутак бажартирди. Миллий чегаралаш масаласида яна бирор “ЧП” бўлмаслигини олдини олиш мақсадида катта ва кичик комиссиялар тузилиб, масала “янада чуқурроқ” ўрганиб чиқилди. Ниҳоят, 1924 йил май ойда аввал МҚнинг Ўрта Осиё бюроси Комиссиясида, сўнг унинг бюросида кўриб чиқилиб, куйидагича қарор қабул қилинди: “1.Туркистон, Бухоро ва Хоразм республикаларини миллий-худудий белгиларига кўра чегаралаш зарур деб топилсин, янги ташкил этилаётган миллий-худудий бирлашмалардан федерация ташкил этилмасин. 2.Ўзбекистон ва Туркменистон республикалари ташкил этилсин ва улар мустақил СССР ҳуқуқларига эга бўлсин ва бевосита СССРга кирсин. Ўзбекистон Республикаси доирасида Тожикистон автоном вилояти ташкил этилсин. Қирғизистон автоном вилояти ташкил этилсин. Қирғизистон автоном вилояти қайси республика таркибига кириши масаласи очик

³⁵⁹ ЎзР ПДА, 60 –фонд, 1-руйхат, 4269 –йи□ма жилд, 5-вара□.

³⁶⁰ Ўша жойда, 41-42 бетлар.

³⁶¹ Ўзр ПДА, 60 -фонд, 1- руйхат, 4269- йи□ма жилд, 42-43 вара□лар.

³⁶² ЎзР ПДА, 361- фонд, 1- руйхат, 555- йи□ма жилд, 43-44 вара□лар.

колдирилсин. 3. Туркистон республикасида яшайдиган козоқлар ҳозирги вақтда мавжуд бўлиб турган Қозоқистон республикасига киритилсин”³⁶³. Бироқ, ушбу қарорнинг Хоразм билан боғлиқ бандига қарши хат келади. Ўрта Осиё бюроси қарорида Хоразмда миллий масала ҳал этилмагани баён этилади. Ниҳоят, МҚ Ўрта Осиё бюроси Хоразм Компартияси МҚ таркибини янгилаб, миллий чегаралашни Хоразмда ҳам ўтказилишига эришди. Аммо, миллий чегаралаш комиссиясига тегишли мутахассислар киритилмади. Масала ечими партия раҳбарлари доирасида ҳал этилди. Ниҳоят, 1924 йил 15 сентябрда Туркистон МИҚ нинг навбатдан ташқари сессиясида махсус миллий-худудий чегаралаш масаласи кўрилиб, тегишли қарор қабул қилинди. Қарорда янги миллий давлат тузилмаларини ташкил этишда “миллатларнинг ўз тақдирини ўзи белгилаш принципларига тўла амал қилиш асос қилиб олинди. Шунингдек, миллий-худудий чегараланиш” халқларнинг хоши иродаси билан бўлаётгани” биринчи бор очиқ айтилди. Сессия материаллари асосида 16 сентябрда ТАССР МИҚ қарор қилади. Бунда ўзбек халқига ТАССР си таркибидан чиқиб, мустақил Ўз. ССРни тузиш ҳуқуқи берилади. Яна қарорда туркман халқига ТАССР си таркибидан чиқиш ва мустақил Туркменистон ССР тузиш, тожик ва қирғизларга муайян вилоятлар тузиш топширилади. Буларни тасдиқлаш Бутунроссия МИҚ навбатдаги сессиясидан сўраш айтилади. 1924 йил 4 октябрда миллий-худудий чегаралаш бўйича Ўзбекистон бюроси тожик кичик комиссияси тақлифига кўра, Тожик автоном вилояти эмас, балки Тожикистон автоном ССРси ташкил этиш ва унинг таркибига Панжикент ва Ўратепа туманларини кўшиб олинишига розилик билдиради.

1924 йил 20 сентябрда Советларнинг Умумбухоро V курултойи, 29.IX-2.X да бўлиб ўтган Советларнинг Умумхоразм V курилтойи янги ташкил этилаётган Ўзбекистон ССР таркибига кўшилиш ҳақида қарор қабул қилишди. 14 октябрда РСФСР БМИҚ II сессияси Туркистон АССР МИҚ нинг миллий-худудий чегаралаш ҳақидаги қарорини тасдиқлади. 27 октябрда СССР БМИҚ II сессияси ТАССР, Бухоро ва Хоразм советларининг янги ташкил этилаётган Ўзбекистон ССР таркибига кириш ҳақидаги қарорларини тасдиқлади ва шу қарорларни амалга оширишни СССР МИҚ Райосати зиммасига юклатилди. Шундай қилиб, 27 октябр 1924 йилда Ўзбекистон ССР ташкил этилди.

1925 йил 13 февралда Бухорода Ўз.ССР Советларининг I съезди очилди. Съезд 17 февралда Ўз.ССР ни ташкил топиш топганлиги ҳақидаги декларацияни қабул қилди. Декларацияга кўра, Ўз.ССРни ташкил этилганлиги қонунлашди ва Ўз.ССРни СССР таркибига ихтиёрий равишда кирганлигини эълон қилинди. Шундай қилиб, жаҳон харитасида СССР таркибидаги Ўзбекистон миллий давлати пайдо бўлди. Ўша пайтдаги 8.131.062 кишидан иборат бўлган Ўрта Осиё аҳолисининг 3.963.285 таси, яъни аҳолининг $\frac{3}{4}$ қисми Ўзбекистон Республикасига ўтди. Ўрта Осиё

³⁶³ Ўзбекистоннинг янги тарихи. Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида. Тошкент-2000, 291 бет.

худудидаги барча ўзбекларнинг қарийб 90 ғойизи Ўзбекистон ССР худудида эди³⁶⁴.

Шундай қилиб, Ўзбекистон миллий республикасининг ташкил топиши икки босқичда амалга оширилди. Биринчи босқич-1920-1924 йиллар. Бу босқичда миллий чегаралаш ғояси пайдо бўлиб, уни Ўрта Осиё аҳолиси онгига сингдирилди, маҳаллий аҳолини ўзбек номи остида миллий давлатни ташкил этиш ташаббускорига айлантилди. Иккинчи босқич - 1924 йил. Бу босқичда туркизм ғояси амалга оширилди, яъни 1924 йилда бевосита миллий чегаралаш ўтказилди. Ўзбекистон миллий республикасининг ташкил этилиши “ўзбек” номи остида янги этник бирликни, этносни шаклланишига, “ўзбек” номи остидаги сиёсий уюшмани этник маъно ва мазмун касб этишига кенг имкониятлар очиб берди, ўзбек миллатини таркиб топишига олиб келди.

Муваққил Ўзбекистон президенти И.А.Каримовнинг ибораси билан айтганда, Ўрта Осиёда ташкил қилинган бу тузилмалар давлат бўлиб шаклланмаган (давлатга ўхшаш) тузилмалар эди³⁶⁵. Дарҳақиқат, мазкур тузилмалар (республикалар) аслида собиқ СССРнинг маъмурий-иқтисодий районлари даражасига туширилган “мустамлака” ҳолатидаги миллий давлатлар эдики, уларнинг миллий раҳбарлари мунтазам тартибда Марказ назорати остида эдилар. Улар Марказий давлат аппарати олдида на иқтисодий, на маданий-сиёсий, на анъанавий урф-одат ва удумларни, на диний-ахлоқий ва маъновий масалаларни қўя олмас эдилар. Аксинча, диний-ахлоқий ва анъанавий-маъновий қадриятлар, динимиз топталди, оёқ-ости қилинди, бу ишларга маҳаллий раҳбарият сафарбар этилди.

³⁶⁴ Вақобов М.Г. Формирование узбекской социалистической нации. Ташкент-1961, стр398-399.

³⁶⁵ Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсақасида: хавфсизликка тақдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Тошкент-1997, 61 бет.

XVIII–BOB. ЎЗБЕК МИЛЛАТИНИНГ ШАКЛЛАНИШ ЖАРАЁНИ ВА ЎЗБЕК АТАМАСИНИНГ УМУММИЛЛАТ ЭТНОНИМИГА АЙЛАНИШИ

Ўзбекистон ССР ташкил этилгач, Ўзбекистон партия ташкилоти ва Советларининг маъновий-маърифий ва этномаданий соҳаларга йўналтирилган фаолияти-олимларнинг илмий тадқиқот ва анжуманларидан тортиб, бадиий-ижодий уюшма жамоаларининг иждодий фаолияти, маҳаллий матбуот ва радио эшиттиришлар мунтазам равишда ўзбек атамасини этник маъно ва мазмун касб этдиришга, собиқ СССР таркибида жаҳон харитасида Ўзбекистон номли миллий давлат туғилганини халқ оммаси онгига сингдиришга қаратилди. Бу барода, биринчи навбатда, Ўзбекистоннинг асосий халқи тагли-тугли, маҳаллий туркий забон ўзбек халқи эканлиги қонунлаштирилди. Эндиликда ҳеч ким, ҳеч қачон республика аҳолиси таркиби ҳақида гап кетганда ўзбек халқи, ўзбек миллати ҳақида гап бориши, ҳар қандай маҳаллийчилик кўринишлари, уруғ-аймоқчилик сарқитларига қарши курашиш, давлат расмий ҳужжатларида, маҳаллий матбуотда Ўзбекистон фуқорасини қипчоқ, минг, қўнғирот, найман, дўрман, манғит, турк, қатағон, қарлуқ каби қабилавий номлар билан аташ қатъий ман қилинди. Республика ҳудудида фаолият кўрсатаётган ҳар бир жамоа ва умум жамиятнинг ютуғи партия раҳнамолигида ўзбек фарзанди, Ўзбекистон халқи эришган ютуқ эканлиги халқ онгига шунчалар сингдирилдики, туб жойли маҳаллий аҳоли ўзини ўзбек эканлигидан фахрлана бошладилар.

Бу масалада бадиий ижод вакилларининг хизмати бекиёсдир. Масалан, Совет даври ўзбек адабиётшунослигида ўзбек романчилигининг классик вакили ҳисобланган Абдулла Қодирий романлари (“Ўтган кунлар”, “Меҳробдан чиён”)ни олайлик. Унинг биргина “Ўтган кунлар” романининг ўзи нафақат бадиий баркамолликда тенги йўқ асар ҳисобланади, балки ўзбек атамасини этник маъно ва мазмун касб этдиришда ҳам улкан сиёсий аҳамиятга эга. Коммунистлар партияси ва Советларнинг қаттиқ сиёсатига қарамай, 1920 йиллар давомида, хатто 30 йилларнинг бошларида ҳам Республикага Туркистон эмас, Ўзбекистон деб ном берилишига эътирозлар кенг зиёлилар, айниқса ўтроқ аҳоли орасида сезилиб турар эди. Абдулла Қодирийнинг (эхтимол ўзи билмаган ҳолда) романларида ўтроқ аҳоли турмуш тарзи, урф-одатлари, ўтроқ аҳоли суягига сингиб кетган ибратона фазилатларни тошкенлик Юсуф хожи ва Марғилонлик Қутидор оилалари ўртасидаги муносабатларда ва уларнинг фарзандлари ўртасидаги чин муҳаббат мисолида ёритиб, бу ўзбек оиласи, бугунги куннинг ўзбеги шу эканлиги жуда чиройли ифодаланган. Асарни ўқиган ҳар бир ўқувчи қалбида ўзбекка ҳурмат ва муҳаббат ўйганган. Мана шунинг ўзи ушбу асарнинг ўзбек атамасини этник маъно ва мазмун касб этишига катта хизмати эди.

Ўзбек хонликлари даврида кенг меҳнаткашлар оммасининг тинч ҳаётини тез-тез бузиб турадиган ўз аро феодал урушлари, хатто бир давлат доирасида бўлиб турадиган қабилавий ва уруғ-аймоқчилик жанжаллари халқнинг тинқасини қуритган. Мустамлакачилик даврига келганда,

мустамлакачилар ўз манфаатларини ўйлаб буларга бироз чек қўйди. Энг муҳими шундаки, миллий буржуазиянинг илғор табақасидан чиққан жадиждларнинг тарих майдонига келиши ва уларнинг фаолияти билан боғлиқ маъновий, маърифий ва сиёсий ҳаракатлар кенг халқ табақаларини жипслашишга, Ватан қайғуси билан яшашга етаклади. Аммо, Совет даврига келганда, синфийлик ақидасига ёпишиб олган большевиклар давлати Россия ва унинг миллий ўлкаларида бир бутун халқни синфий табақаларга ажратиб, ягона халқни парчалаб юбарди ва янги ташкил этган миллий давлат тузилмаларини бошқаришни ўз назоратига олиб, йўқсилларга топширди. Чунки уларни бошқариш, уларнинг кўкрагига бироз илиқ шамол теккизиб, ўзларининг содиқ хизматкорларига айлантириш энгил кечарди. Бу сиёсат ҳам ўзбек атамасини этник маъно ва мазмун касб этишига хизмат қилган.

СССРда, жумладан Ўзбекистонда коллективлаштириш даврида дастлаб йўқсилларни (деҳқонлар, хунармандлар ва барча мулксизлар табақасини) ширкатларга тортиш, кейин колхозлар ташкил этиб, хусусий мулкчиликка барҳам бериш туфайли камбағал табақаларни тегишли йўналишлар бўйича жамоага бирлаштириш бошланиб кетди. Мулкдорлар, хатто ўрта ҳол деҳқон хўжаликларини эса синф сифатида кулоқ қилишлар йўқсилларни жипслашишга, жамоа хўжаликларида биргалашиб ишлашга олиб келди. Уларнинг барчаси ўзбек номи остидаги Ўзбекистон фуқоралари эди. Давлатни ўзбек ишчи-деҳқонлар синфининг давлати деб юритилиши ҳам улар қалбида хотиржамлик туйғуларини ривожланишига хизмат қиларди. Синф сифатида кулоқ қилинган туркистонлик қалбида нотинчлик, уларни ўзбек совет халқи номидан қатағон қилиниши бу номга нафрат ўйғотар эди. Совет ҳокимияти барча жирканч ишларини маҳаллий халқ вакиллари қўли билан амалга оширар эди.

Совет ҳокимияти 1930 йиллар ўрталаридан нафақат иқтисодий –хўжалик, балки маданий ҳаётда ҳам улкан ютуқлар қўлга киритилганлигини намоён қилиш мақсадида бир томондан СССРда маданий революция юз берди, деб эълон қилади, иккинчи томондан эса 1937 йилги оммавий қатағонликни бошлаб юбарди. Жойларда миллий кадрларнинг сараси қатағон қилинди. Совет ҳокимиятининг ҳар бир қадами кенг халқ оммасини таъзиқлар ва қурқитув асосида жипслашишга олиб келди.

СССРни иккинчи жаҳон урушига тортилиши муносабати билан дастлаб фронтларда ҳарбий кадрларга бўлган ишончсизликлар (уруш олдидан ҳарбий кадрларни сараси қатағон қилинган эди) туфайли кўп қурбонликлар беришга тўғри келди. Аммо, Ўзбекистон жангчилари ўша оғир кунларда ҳам аждодларига хос матонат билан курашдилар. Уруш ўзбек жангчиларини ўзбек халқи шон-шухрати, она-Ватан озодлиги учун янада жипслашишга хизмат қилди. Ўзбек номини шон-шухратларга буркаган, кўкраклариди “қаҳрамон” орденлари билан фронтдан қайтган ва жангларда мардлик ва манонат кўрсатиб қайталмаган ўзбек ўғлонлари (генерал С.Раҳимов, генерал А.Узоқов, Қ.Турдиев, Т.Назаров, А.Раҳимов, М.Фаёзов, А.Ҳақимов, М.Топиболдиев ва бошқалар) ўзбек номини жаҳонга танитди. Иккинчи жаҳон урушида Ўзбекистондан 1.443.230 киши қатнашди. “Бир қараганда,

дейди президент И.А.Каримов, ...бу рақам унча катта туйилмаслиги мумкин”. Аммо, “1941 йилда Ўзбекистон аҳолиси бор-йўғи...6,5 миллион киши эканини эсласак, республика халқи бошига тушган синовнинг нақадар катта экани яққол кўринади”³⁶⁶. Ўзбек жангчиларидан 263.005 киши ҳалок бўлган, 132.670 киши бедарак йўқолган, 60.452 киши ногирон бўлиб қайтган. Урушнинг дастлабки давларида чегара кўшинлари катта талофат кўрди. Чегара кўшинлари сафида, Брест қалъаси муҳофафасида ўзбек жангчилари (лейтенант Шарипов, А.Алиев, Д.Абдуллаев, Б.Кашанов, У.Ўтаев, Н. Сиддиқов, М.Хожиев, Р.Арсланбоев, С Бойтемиров) матонат кўрсатдилар³⁶⁷.

Москва учун жангларда ўзбекистонликлардан А.Тоғаев, М.Мадаминов, ўзбек қизи Зебо Ғаниевалар мисли кўрилмаган жасоратлари билан қуролдошларининг таҳсинига сазовар бўлдилар. Москва жангларида қатнашган ўзбек ўғлонларидан 1753 киши мукофатланган³⁶⁸. 1942 йил қишки ҳужум кунларида ўзбек халқининг шонли фарзанди Кўчқор Турдиевнинг номи бутун Жанубий-ғарбий фронтга ёйилди. У жангларда бир неча марта мартлик ва жасорат кўрсатган, юксак даражада ўзини дадил тутиш ва маҳорат намунасини кўрсатган. Немис-фашист босқинчиларига қарши қурашда кўрсатган мартлик ва жасорати учун Кўчқор Турдиевга 1942 йил май ойида Совет Иттифоқи қаҳрамони унвони берилган³⁶⁹.

1942 йилнинг октябрида 2.412 минг республика аҳолиси имзоси билан ўзбек халқи номидан ўзбек жангчиларига очиқ хат юбарилди. Хатда “Ўзбек халқининг шонли анъаналарига содиқ бўлингиз, жангда кўрқиб нималигини билмангиз!” деб дилдан ёзилган сўзлар ўзбек жангчиларига қанот бағишлади. “Кавказ муҳофафаси учун” жангларда 2974 нафар ўзбекистонлик жангчиларни мартлик ва жасорат кўрсатганликлари учун мукофатланиши ватандошларининг хатига жавоб бўлди. Волга ва Дон дарёлари соҳилларидаги жангларда ўзбек жангчиси Аҳат Бобомурадовнинг ёлғиз ўзи 4та душман танкини йўқ қилган, Бобоқул Абзалов эса 51 фашистни ер тишлатган³⁷⁰. Сталинград учун аявсиз жангларда 2733 Ўзбекистонлик жангчи давлат мукофатларига сазовар бўлган. Ўзбек фарзандлари Курск, Киев, Харьков, Орёл учун жангларда матонат кўрсатганлар. Орёл-Курск frontiдаги жасоратлари учун Совет Иттифоқи қаҳрамони унвонига ўзбек Аҳмаджон Шукуров, Атаулла Солиҳов сазовар бўлишиб, ўзбек номини сўнмас шон-шуҳратга буркадилар. Днепр дарёсини кечиб ўтишдаги матонатлари учун Қ.Дўсматов, Х.Шониёзов, Х.Аминов, О.Қосимхўжаев, П.Нурманов, В.Набиев, Э.Қорабоев, Ф.Йўлдашев, А.Узаков каби ўзбек жангчилари Совет Иттифоқи қаҳрамони унвонига сазовар бўлдилар³⁷¹.

Ўзбек жангчилари Польша, Руминия, Болгария, Чехославакия давлатларини фашизмдан озод этишда ҳамда Берлинни таслим этишда жонбозлик кўрсатганлар. Биргина Будапештни озод қилиш учун жангларда

³⁶⁶ Каримов И.А. Ватан саждаго қаби муқаддасдир. Том, 3, 1996, 80 бет.

³⁶⁷ Ўзбекистоннинг янги тарихи. Тошкент-2000, 2 китоб, 264-266 бетлар.

³⁶⁸ Ўзбекистон в годы Великой Отечественной войны. Ташкент-1966, стр.23.

³⁶⁹ Ўзбекистоннинг янги тарихи, 2 китоб, 470 бет.

³⁷⁰ Ўша асар, 471 бет.

³⁷¹ Вклад трудящихся Узбекистана в победу в Великой Отечественной войне. Ташкент – 1965, стр 193.

хамюртларимиздан 2430 киши мукофотланган³⁷². Ўзбек жангчилари партизан кўшинлари сафида, Ғарбий Европа мамлакатларининг Қаршилик кўрсатиш ҳаракатлари сафида қатнашиб, ўзбек номига доғ туширмади.

Хуллас, бу уруш ўзбек халқи учун жуда катта сиёсий, мафкуравий синов бўлди. Ўзбек халқи бу синовдан шараф билан ўтди. Халқимиз бу суронли йилларда фронт орқасида ҳам барча синовлардан мардонавар ўтиб, ҳар бир ўзбек оиласи, ўзбек фарзанди қалбида ўзига ишонч, ўзбек номини дилига жо қилган халқига ишонч янада мустахкамланди.

Урушнинг оғир дамларида Ўзбекистонга кўчирилган завод ва фабрикаларни ишга туширишда, уларга хом ашё етказиб беришда, урушда ўз ота-оналаридан ажралган етим болаларни ўз фарзандидек асраш ва тарбиялашда намуна бўлди. Аёлларимиз эрлари фронтга кетиб хувиллаб қолган шаҳар ва қишлоқларимизни харобага айланиб қетишига йўл бермадилар. Буларнинг барчаси кўнгли дарё, меҳмондўст, етим парвар, меҳнаткаш ўзбек халқига хос фазилатлар бўлиб, бу ибратона бағри кенглик узоқ асрлар давомида аجدодлардан қолган этномаданий мерос эди.

Айтиш мумкинки, XX асрнинг 40 йиллари давомида ўзбек атамаси нафақат этник маъно ва мазмун қасб этди, балки ўзбек халқи ҳаётида юз берган ва бераётган туб социал-иқтисодий, этномаданий ўзгаришлар туфайли ўзбек миллатининг шаклланиш жараёни жадал кечди. Афсуски, бу ўзгаришлар коммунистик ғоялар булоғида қайнаб, унинг мафкуравий йўналиши доирасида ривожланди. Ўзбекистон ССРни ташкил этилиши муносабати билан унинг асосий халқи ўзбек аталиб, бу атама совет ҳокимияти йилларида ўзбек номи, шаклланиши жадал кечаётган ўзбек миллати руҳиятига этник бирлик сифатида сингиб кетди. 1950 ва ундан кейинги йилларда юз берган ижтимоий-иқтисодий, этномаданий ўзгаришларнинг моҳияти ҳам шу жараёнлар ривожига қаратилди.

Ўзбекистоннинг кенг меҳнаткашлар оммасини саводхон қилиш, уларни совет ижтимоий-иқтисодий, сиёсий ва маданий ҳаётида фаоллигини ошириш мақсадида Совет ҳокимиятининг дастлабки йиллариданоқ таълим-тарбия ишларига катта аҳамият берилди. Натижада ўрта ва олий таълим соҳасида Ўзбекистонда мисли кўрилмаган даражада ўсиш юз берди. Республика вилоят ва туманларининг ҳар бир қишлоқ ва шаҳарларида бошланғич, тўлиқсиз ўрта ва ўрта мактаблар очилиб, барча меҳнаткашларнинг болалари ўз она тиллари-ўзбек тилида ўқишга тортилди. 1960 йилларда турли соҳа мутахасисликлари бўйича Республикада 60 дан ортиқ олий ўқув юртли фаолият кўрсатар эди.

Уруш йилларида ташкил этилган Ўзбекистон Фанлар академиясининг илмий жамоаси Республикада фундаментал фан тармоқларини ривожлантиришга, ер ости бойликлар захираларини аниқлашга, тупроқ унумдорлигини ошириш ва пахта ва бошоқли ўсимликларнинг янгидан-янги навларини яратишга, суғорма деҳқончилик маданиятини кўтаришга, ўзбек тили ва адабиёти, тарих ва археология соҳаларини ривожлантириб, ўзбек

³⁷² Ўзбекистоннинг янги тарихи...477 бет.

халқининг кўп минг йиллик тарихи ва маданиятини фундаментал ўрганишга йўналтирилди. Фан тармоқларини ривожлантириш юқори малакали кадрлар тайёрлаш билан боғлиқ эди. Бу масала Совет “мустамлакаси” Ўзбекистонда тўғри тушинилди ва Республика раҳбарияти бунга катта эътиборни қаратди. Бугунги кунда ўзбек халқининг совет даврида номи жоҳонга таралган буюк алломалари-академиклар: Ҳабиб Абдуллаев, Яҳъё Ғуломов, Иброҳим Мўминов, Муҳаммад Ўразбоев, Ҳадича Сулаймонова, Обид Содиков, Собир Юнусов, Ҳамдам Усмонов, Ҳосил Фозилов, Иброҳим Ҳамрабоев, Ёлқин Тўракулов, Юнус Ражабий, Мирза-Вали Муҳаммаджонов, Восил Қобулов, Ойбек, Ғофур Ғулом, Иззат Султон, Убайдулла Каримовлар (уларнинг санагини туби кўринмайди) билан фахрланади. Булар ва уларнинг минглаб шоғирдлари ўзбек номи шон-шуҳратини оламга ёйиб келмоқда.

Совет “мустамлакаси” аталмиш Ўзбекистонда медицинага, халқ соғлигига ғамхўрлик қилиниб, медицина хизматини аҳолига таълим каби бепул қилиб қўйилди. Кенг миқёсда олиб боилган бу ишлар фақат халқ учун дейилди. Ўқиш ва медицина хизматининг бепуллиги кенг халқ оммаси тасавурида оддий бир ҳақиқатга айланиб қолган эди. Пахта якка хоқимлиги туфайли келиб чиққан аёллар ва қишлоқ аҳолиси ўртасидаги кам қонлик, ғўзага сепилган захарли моддалар билан касалланиш ўзбек ирсийети учун катта хавф эканлигини масъул хоқимият охиригача тушуниб етмади. Бу ўзбек халқининг фожиаси эди.

Аксинча, Советларга “мустамлака” Ўзбекистоннинг миллион-миллион тонналаб пахтаси керак эди. Пахта майдонларини кенгайтириш мақсадида Мирзачўл, Шеробод чўли, Қарши чўли ва Марказий Фарғона ўзлаштирилиб, Ўзбекистоннинг тоғ олди районларида этнографик гуруҳлар сифатида истиқомат қилиб келаётган ярим кўчманчи, ярим ўтроқ туркийгўй чорвадорларни чўл зоналарига кўчириб келтирилди. Бу сиёсат ҳам ўз навбатида, бу этнографик гуруҳларни ўтроқлашиш жараёнини тезлаштиришга, оқибат натижада уларни ўзбек халқи таркибига сингиб кетишга олиб келди. Шундай қилиб, XX асрнинг 80 йилларига келганда ўзбек халқи миллат сифатида шаклланди, дейиш мумкин.

Таъқидлаш жоизки, Совет даврида халқларнинг этногенези ва этник масалаларига қизиқиш катта бўлсада, этнологиянинг баъзи бир назарий ва илмий-методологик масалаларида ноаниқликлар йўқ эмас эди. Айниқса Ўрта Осиё халқлари этногенези масаласида этник атамаларнинг туб моҳиятига эътибор берилмади. Масалан, халқ ва миллат, улар ўртасидаги кўз илғамас фарқлар масаласи. Таниқли элшунос, академик К.Шониёзов ўзининг этногенез ва этник тарихга бағишланган асарларида этнос, этник бирлик, қабила, қабила иттифоқи, элат, халқ, этнографик гуруҳ (субэтнос) ва этник гуруҳларга яхши илмий тушунчалар ва таъриф беради, уларнинг мазмун ва асл моҳиятини яхши очиб беради³⁷³. Аммо, унинг ишларида миллат таърифи, унинг шаклланиши билан боғлиқ талаблар очиб берилмайди. К.Шониёзов тушунчасига кўра, “элат билан миллат атамалари ҳали фанда

³⁷³ Шониёзов К. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни, Тошкент-2001, 74-102 бетлар.

обдан такомиллашгани йўқ”³⁷⁴. Албатта, биз бу фикрга қўшила олмаймиз. Чунки, миллат билан халқ таърифига қўйилган талаблар ташқаридан қараганда бир-бирларига ўхшаб кетади. Аммо, улар моҳият жиҳатидан бир тушунчани англатмайди. Биринчидан, халқ феодализм жамиятининг ижтимоий маҳсули, миллат эса капиталистик жамиятнинг ижтимоий маҳсулидир. Иккинчидан, халқни уюштирувчи этник омиллардан ҳудудий бирлик чегаралари тарих тақозасига кўра, ўзгарувчан хусусиятга эга бўлади. Аммо, миллат давлат чегаралари – қатъий, мутлақо дахлсиз, жаҳон жамоатчилик ташкилотлари томонидан тан олинган ва муҳофазали бўлади. Учунчидан, халқ шаклланган пайтда ҳамма вақт ҳам унинг этник номи бўлавермайди. Чунки, одатда ҳар қандай халқ тарихи унинг номига нисбатан қадимий бўлади. Масалан, французлар Ғарбий Европанинг жуда қадимий халқларидан бўлишига қарамай, ўз номини каролинглар империяси парчаланиши натижасида (IX аср) ташкил топган Ғарбий Франк қироллиги асосида X асрда олди. Украин халқи ўз она юртида жуда қадимдан яшаб келади, аммо украин атамаси қадимги рус йилномаларида XII-XIII асрлардагина учрай бошлайди. Шунинг сингари ўзбек халқи тарихи ҳам, унинг номидан анча қадимий. Бугунги кунда ўзбек этносини ташкил этган ўзбекларнинг аجدодлари XI-XII асрларда узил-кесил халқ сифатида шаклланиб бўлган эди (шу китобнинг 13 бобига қаранг). Унинг этник номи эса бу заминда XVI аср бошларида пайдо бўлди. Шунинг учун халқ миллат даражасига кўтарилганда эса унинг этник номи бўлиши шарт. Тўртинчидан, халқнинг сиёсий уюшмаси-давлат, тарих тақозасига кўра, ҳамма вақт ҳам этнос номи билан аталавермайди, аммо, халқ миллатга айланганда, унинг давлат номи миллат номи билан юритилиши шарт. Бешинчидан, этноснинг халқ даражасида ўзликни англаш, миллий гурур, Ватан фидоиси бўлиш, ўз халқидан фахрланиш ҳисси ўша давр жамияти тартиб-қоидаларига кўра, кўпчилликда бир хил, юксак даражада бўлмайди. Аммо, халқ миллат даражасига кўтарилганда бу сифатлар юксак даражада бўлади. Олтинчидан, этноснинг тил библиги элатнинг халқ даражасида ҳамма вақт ҳам давлат мақомини олавермайди, халқ миллат даражасига чиққанда унинг тили албатта давлат мақомини олиши шарт. Бизда, Ўзбекистонда бу тарихий факт 1989 йил 21 октябрда юз берди. Еттинчидан, менталитет этноснинг халқ даражасида эмас, балки миллат даражасида шаклланади ва ниҳоят, саккизинчидан, миллат узил-кесил шаклланганда давлат жамият томонидан бошйарилади, яъни давлат халы хизматчиси, барча соҳаларда миллат талаби ва хошиш-иродасини бажаручи механизмга айланади.

Демак, миллатнинг шаклланиши этногенетик жараён каби узоқ давом этадиган тарихий жараён бўлиб, миллат этник тарихнинг энг юқори юксак чўққиси, камолат босқичики, биринчидан, бу босқичга кўтарилган халқнинг давлати миллат номи билан юритилади; иккинчидан, миллат номи билан юритилган давлат чегаралари қатъий, дахлсиз, жаҳон жамоатчилик ташкилотлари томонидан тан олинади; учунчидан, аниқ ҳудудий чегарада

³⁷⁴ Ўша асар, 77 бет.

муомилада бўлган умум миллат тили давлат тили мақоми даражасига кўтарилди; тўртинчидан, аҳолининг ўзликни англаш даражаси фуқоралапнинг ҳаёт мазмунига, кундалик турмуз тарзига айланади; бешинчидан, миллатга хос миллий менталитет шаклланади; олтинчидан, давлат жамият томонидан бошқарилади, яъни давлат миллатнинг хоши-иродасини бажарувчи механизмга айланади.

Миллатни тил, территория ва этномаданий жиҳатдан бирлаштирувчи омил иқтисодий негиздир. Миллатнинг иқтисодий-хўжалик бирлиги асосида тил ва территория ҳамда этномаданий бирликлар шаклланиб боради. Миллатнинг иқтисодий ва сиёсий бирлашиши халқ оғзаки тилининг (лаҳжаларининг) яқинлашиши асосида ягона миллий тил-ёзма адабий тилнинг пайдо бўлишига олиб келади. Лаҳжалар ўрнини миллий адабий тил эгаллайди. А.Навоий ва М.З.Бобир тиллари эски ўзбек адабий тили бўлиб, бу тилда Махмур, Машраб, Увайси, Турдий, Нодира, Огохий, Аваз Ўтар ўғли, Хувайдолар ижод қилдилар. Бу тил Комил Хоразмий, Мунис, Феруз, Муқимий, Фурқат, Завқийлар замонасида янада сайқал топиб, жадидлар даврида ўзининг юксак чўққисига кўтарилди. Унинг замида шаклланган ҳозирги замон ўзбек адабий тилида Абдулла Қодирий, Ойбек, Ғофур Ғулом, Ҳамид Олимжон, Зулфия каби бадиий ижоднинг дарғалари қалам тебратдилар. Ҳозирги замон ўзбек адабий тилига давлат тили мақомини берилиши ўзбек миллатининг мустақил ҳаёт сари қўйган биринчи дадил қадами бўлди. Бу қадам ўзбек миллати тарихида ошқоралик ва демократия учун кураш амалий ҳаёт билан боғланиб кетган дамларда қўйилди. Мустақиллик тамойилларининг сиёсий ва мафкуравий тамал тошларини қўйиш эса ўзбек миллати тарихида 1991 йил 31 августдан бошланди. Мустақил Ўзбекистон давлати ўзбек миллатини узил-кесил шаклланишининга бош омили сифатида жаҳон харитасида пайдо бўлди.

XIX-БОБ. ЎЗБЕК МИЛЛИЙ МЕНТАЛИТЕТИ ВА УНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ

Ҳар бир халқнинг ўзига хос, ўзига мос миллий менталитети бор. Унинг таркиб топиши ҳам узоқ давом этадиган ижтимоий-психологик жараён бўлиб, у жамият, миллат, жамоа ёки алоҳида олинган шахснинг тарихан таркиб топган тафаккур даражаси, маъновий салоҳияти, инсоний кадр-қиймати, уларнинг ҳаёт қонунларини таҳлил этиш кучи, муайян ижтимоий шароитларда шаклланган ақлий қобилияти, руҳий қиёфаси ва қувватидир. Менталитет халқнинг миллат даражасига кўтарилган ижтимоий, иқтисодий, сиёсий ва этномаданий ҳаёти давомида, унинг ижобий ва салбий сифатларини мужассамлаштирган ижтимоий-психологик ҳолати ва характер йиғиндиси сифатида, ўзига хос тарихий, этномаданий ва табиий-иқлимий шарт-шароитлар доирасида шаклланади. Миллий ўзига хослик эса узоқ тарихий жараёнларга муносабатда, ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий жараёнлар, ўз аро этномаданий алоқалар, диний мансубликлар асосида таркиб топади.

Юртбошимиз И.А.Каримов мустақиллигимиз истиқболлари ва унинг ривожлантириш йўллариغا бағишланган нутқларида ўз фикр-мулоҳазаларини баён этар экан, миллатимизнинг жуда бой ва мураккаб тарихи, маъновий ахлоқий ва фалсафий дунёқараши, муомила муносабатлардаги ўзига хос хусусиятлар ва бетакрор ёндашишлар асрлар давомида халқ онги, тафаккури, хулқ-атвори ҳамда урф-одатларига сингиб, миллатимизнинг ўзини намоён этиш тарзига айланиб кетган жиҳатларини ўзбек миллатининг асоси деб билади³⁷⁵. Юртбошимиз минг бор ҳақлидирлар, чунки ўзбек халқининг ноёб миллий менталитети бўм – бўш жойда, ғойибдан пайдо бўлган эмас. Миллий удум ва урф-одатларимиз минг-минг йиллар давомида ҳаёт аччиқ-чучиқларини тотиб, ўт-оловда товланиб, машоқатли турмуш имтиҳонларидан ўтиб муқим топган³⁷⁶. Шунинг учун ҳам ўзбек миллий менталитети серқирра ва мустаҳкамдир.

Ўзбек миллатининг босиб ўтган тарихий йўли, жуғрофий яшаш шароити: қуёшли кунлари, ҳосилдор замини, сер сув дарёлари, боғларининг тотли мевалари, халқининг меҳнатсевар одамовхун фазилатлари шу халқнинг ақлий салоҳияти ва руҳий қувватининг юксакликка олиб келган.

Халқимизнинг ҳаётга, жамиятга, табиатга ва шароитга муносабати кўп минг йиллар давомида унга яратувчилик, меҳр-шафқат, мулоҳазалик ва осойишталик ато этган, ҳар бир кескин шароитда ҳам мулоқатдошига, каттага ҳурмат, кичикка иззат, муросою мадора, андишаю мулоҳазага ўрин ва вақт топиш шароитида унинг менталитети шаклланган ва сайқал топган.

³⁷⁵ Каримов И.А. Бунёдкорлик йўлидан. Асарлар, 4 том. Тошкент-1996.

³⁷⁶ Халимбетов Ю.М. Миллий менталитетимиз – истиқболимиз таянчи. «Ўзбек халқининг келиб чиқиши: илмий-методологик ёндашувлар, этногенетик ва этник тарих» мавзусидаги Республика илмий-назарий семинар материаллари. Тошкент-2004. 57 бет.

Узоқ тарихий жараёнлар давомида ўзбек миллий менталитети 4 та йирик диний-мафкуравий босқични босиб ўтди ва улар (диний мафкуралар) миллат феъл – атворида ўчмас из қолдирди.

Аждодларимизга хос биринчи диний-фалсафий мансублик зардуштийлик бўлиб, бу диннинг ахлоқий фалсафаси одамларни эзгуликка чорлаш, бошқаларга яхшилик қилиш юксак инсоний фазилатларнинг маъновий камолат чўққиси эканлигига ишонтиришдан иборат. Зардуштийлик фалсафасида ёвузлик жамиятни парчалашга, одамлар ўртасидаги инсоний муносабатларни бузишга қаратилган ҳайвоний ҳаракатлар эканлиги тараннум этилади. Бу диний –фалсафий қараш, авволам бор, суғорма дехқончилик маданиятига мансуб ўтроқ аҳоли орасида кенг тарқалган. Чунки, зардуштийлик фалсафасида табиатнинг тўрт унсури муқаддаслаштирилган: кўёш (олов), ер (унумдор тупроқ), сув-инсон ҳаётининг қон томири сифатида жамиятга ҳаёт бағишлайди; ҳова-инсон саломатлигининг бетакрор булоғи сифатида руҳан ва жисмонан тетиклик бахшида этади.

Эзгулик ёвузликнинг ҳар қандай кўринишига қарши курашда ғолиб чиқади, одамлар фароғатда яшайди, дейилади зардуштийлик фалсафасида. Зардуштий диний мансублик инсон учун, унинг келажаги учун зарурий табиат унсурларини муқаддаслаштириб, тўрт буюк табиат неъматларини авайлаб асрашга, уларни қадрига етиш ва ифлос қилмасликка, тўғри фикр, тўғри сўз, тўғри амал инсон ботиний дунёсининг кундалик ҳаёт амали бўлишлигига чорлайди.

Ўзбек халқи миллий менталитетининг шаклланишида маухим рол ўйнаган иккинчи диний мансублик-буддавийликдир. Тарихдан маълумки, қадимги аждодларимиз ҳеч қачон биқиқликда, ўзга халқлар билан иқтисодий ва маданий алоқаларсиз яшамаган. Шундай даврлар бўлдики, туркий дунёнинг жангавор қабилаларидан ҳисобланган юечжилар мамлакатимиз жанубий сарҳатларида қушонлар империясига асос солиб, унинг буюк ҳукмдори Канишка даврида миллий мустақилликка хос дадил қадам қўйилган ислохотлар ўтказилди: Канишка Юнон-бактрия давлати тангаларига таклид қилмай, ўз пулларини зарб этабошлади, яъни юнон ҳукмдорлари ва худолари акси туширилган тангалар ўрнига Қушон подшолари ва уларнинг самовий тулпарлари акси туширилган танга-пуллар зарб эта бошлади, грек тили ва ёзувини бекор қилиб, маҳаллий бохтарий тил ва ёзувига давлат мақоми берилди. Канишка диний бағри кенгликка амал қилган ҳолда, милодий 100 йилда диний қурултой ўтказиб, империя худудларида буддавийлик динига давлат мақоми берилиб, унга атаб мамлакат ичра маҳобатли буддавийлик ибодатхоналари, чиллахона ва ступалар қурдира бошлади. Масалан, Сурх-Катал, Рабатак, Хадда ибодатоналари, Зурмала ва Фаёзтепа меъморий комплекслари шулар жумласига киради.

Буддавийликка хос фазилатлар хотиржамлик, ҳар бир инсон ўз ҳаётида жуда кўп эзгулик қилиши ва бу эзгулик амаллари унинг ҳаёт мазмунига айланиши керак. Буддавийлик бошқа динлардан фарқли ўлароқ, дунёда ҳеч бир ўзгармас нарса йўқ, хатто худо ҳам ўзгарувчан, деб уқтиради. Ҳаётда фақат он ва лаҳзалар силсиласи мавжуд бўлиб, уларнинг ҳар бир йўқолиб,

кейингисига ўрин беради, дейди. Будда таълимотига кўра, инсон доимо азоб-укубатга маҳкум ва бунга унинг ўзи сабабчи. Зеро у, гарчан бефойда бўлса ҳам, ўз ҳаёти ва фарован турмушини сақлаб қолишга ҳаракат қилади. Азоб-укубатдан қутилиш учун кўнгил хушлик қилади, булардан у ўзини тийиши керак. Мунтазам равишда маст қилувчи ичимлик ичмаслик, ёлғондан, ўғирлик, таъмагирлик, юлгичлик, зино қилишликдан сақланиш керак, деб уқтирилади.

Буддавийлик таълимоти Ўрта Осиёга, жумладан, она диёримизнинг жанубий сарҳадларига милодий эра бошларида кириб келди ва ислом динига қадар аждодларимиз эътиқодидан жой олди. Сурхондарё вилоятидан топилган Айртот, Қоратепа, Зурмала, Далварзинтепа, Фаёзтепа, Қуёв кўрғон ва бошқалар ҳамда Фарғона водийсининг қадимги Кува шаҳридан топиб ўрганилган Будда ибодатхонаси аждодларимизнинг ана шу буддавийлик эътиқодидан далолат беради. Бу ёдгорликларнинг диний-фалсафий ва меъморий шаклланиши буддавийликнинг Ганхара санъати йўналишида ривож топди.

Ўзбек халқи миллий менталитетининг шаклланишида жуда муҳим маъновий ва ғоявий рол ўйнаган учунчи диний мансублик ислом дини ва унинг ахлоқидир. Халқимиз эътиқодидан жой олган зардуштийлик ва буддавийликнинг инсон фазилатига хос энг яхши ибратли ахлоқ ва одаб нормалари-эзгулик йўлидаги инсон камолати: эзгу ният, эзгу сўз ва эзгу амал ислом маъновий дунёсида ҳам тарбия ва таълим мактабининг асоси сифатида янада ривожланди. Исломи ахлоқи асосида қурилган жамият илмий тараққиёт билан уйғунлашгандагина инсон фаровонлиги таъмин этилиши таъқидланди. “Ҳозирги маданият даврида диёнат билан тараққиёт бирга яшайолмайди, деб хато фикр юритадилар,.....ҳақиқатда эса дин покликка қурилган ахлоқдир. Динимизнинг асли ақлдор, қуроли эса илмдор”³⁷⁷. Туб маънодаги ҳақиқий ислом инсон ва жамият маъновий ва ахлоқий дунёсини ривожланиш йўллари кўрсатиб, ҳаётда ҳалоллик ва поклик, муруват ва олийжаноблик, ростгўйлик ва тўғрилиқ инсон иймон ва эътиқодининг мазмун ва моҳиятини ташкил этмоғи зарурлигини кўрсатади. Халқимиз эътиқодидан кетма-кетликда жой олган уч босқичли диний мансублик ўзбек халқи миллий менталитетининг ибратона фазилатларини, умумбашарий кадриятлари ва этнопсихологик жиҳатларини шаклланишида асосий омил ролини ўйнаган.

Миллий менталитетимизнинг бу жиҳатлари билан фахрлансак арзийди. Афсуски, ўзбек миллий менталитетининг яхши жиҳатлари билан бирга, унинг бетакрор фазилатларига соя солувчи томонлари ҳам борки, улар ўзбек миллий менталитетига тўртинчи мафкуравий эътиқод-коммунистик ғоя билан кириб келди. Энг ачинарлиси шуки, коммунистик мафкура халқимиз маъновий-ахлоқий оламига янгилик (инновация) сифатида кириб келган ҳаёсизлик, ғарб дунёсига хос ахлоқий одабсизлик, судхурлик, таъмагирлик, лоқайдлик ва боқимандалик, ҳар бир жабҳага нопокликнинг суқилиб кириб бориши ўзбек миллий менталитетининг фожиясига айланди. Афсуски,

³⁷⁷ Алихонтўра Соқуний. Туркистон қайқуси. Тошкент-2003, 97 бет.

юртбошимиз қанчалар бу масалада жон қуйдирмасинлар, ёшлар тарбиясидан миллий менталитетимизга ёт бу янги сарқитларни тағ-томири билан юлиб ташлашга чорламасинлар, Республика мафкура аппарати ва давлат телевиденияси осон пул топиш йўлида, ёшларимиз тарбияси ва ҳаётига ҳавф солувчи бу иллатларни илдиз ортиб боришига кўмаклашмоқдалар.

Ўзбек миллий менталитетининг таркиб топиши ўзбек халқининг ўзига хос шаклланиш жараёнлари билан боғлиқдир. Маълумки, ўзбек халқи икки йирик этник илдиздан ташкил топган. Биринчи илдиз мазкур ҳудудда яшаган туб жойли қадимги суғдий ва туркий этнослар бўлса, иккинчиси бу ҳудудга Сирдарё куйи ҳавзаларидан турли даврларда кириб келган чорвадор туркий халқлардан иборат. Ҳар иккала асосий илдизларнинг бирикиши-қоришуви натижаси сифатида дастлаб ўзбек халқи, кейинроқ ўзбек миллати ташкил топган. Ўзбек миллий менталитетининг шаклланишида турпа омиллар борки, улардан биринчиси ўзбек халқининг этник жиҳатдан кўп тармоқли ва сер илдизли бўлиши миллий менталитетимизда барча ижтимоий қатламлар учун умумий жиҳатлар, жамоа манфаатларини ҳимоя қилувчи фазилатнинг ривож топишини тақоза этиб келган³⁷⁸. Халқимиз феълидаги бағрикенглик, хотамтойлик, меҳмондўстлик, ўз аро ҳамкорликда мойиллик, ғам-андуҳи пайтларда ночор кимсаларга ҳамдардлик, елкадошлик фазилатлари ана шу жамоавий яқдилликни таъминлаш, тил ва дил, фикр бирлигини сақлаш эҳтиёжларидан туғилган ва сайқал топган.

Иккинчи гуруҳ сабаблар доирасига,-дейди ўзбек этнологи Адҳамжон Аширов,-муайян миллат истиқомат қилиб келаётган ижтимоий-иқтисодий, жуғрофий- ҳудудий ва иқлимий омиллар таъсирини кўрсатиб ўтиш жоиздир. Чунки, она заминимизнинг текислик ва даштлардан иборат кескин континентал иқлимли жуғрофий ҳудудда жойлашганлиги, ёз жазирама иссигини қаҳратон қиш билан алмашилиши, баҳор ва кузнинг шиддат билан келиши ва кетиши халқимиз феъл-атворида аниқлик ва лўндаликни, тўпорилик ва қайнақ меҳрни, қаттиқ қўллик ва интизомни таркиб топишига олиб келган³⁷⁹.

Ўзбекларнинг шу она-замин автохтон халқи сифатида табиатга, ерга, сувга, ҳовага ва оловга бўлган чексиз ҳурмати ва уларни эъзозлаш билан боғлиқ турфа хил урф-одат ва маъросимлари, анъанавий суғорма деҳқончилик ва хунармандчилик удумлари кўп асрлик ислом шароитидан қатъий назар, ўзбек халқининг турмуш тарзида, урф-одатларида сақланиб келаётган сон-саноксиз зардуштийлик элементларида айниқса яққол кўзга ташланади. Дарҳақиқат, бугунги кунда ўзига хос тарзда ривожланаётган меъморчилик анъаналаримиз, бой фольклор ва ёзма мерос, адабиёт ва санъатга бўлган қизиқишларимиз, эзгулик ва ёвузлик ўртасидаги кураш, ўлим ва абадиёт ҳақидаги асотир ва ривоятларимизда, ўтроқ халқимиз маданиятига тегишли Наврўз, Меҳржон, Гул сайллари, Ҳосил байрами каби

³⁷⁸ Аширов А. Ўзбек миллий менталитети □а□ида баъзи муло□азалар.”Ўзбек хал□ининг келиб чи□иши: илмий-методологик ёндашувлар, этногенетик ва этник тарих”. Тошкент-2004, 54 бет.

³⁷⁹ Ўша жойда.

байрам ва сайилларнинг давомийлигида ёки инсоннинг қайғули онлари – мотам маросимларида давом этиб келаётганлиги фикримизнинг далилидир.

Ўзбек миллий менталитетига хос яна бир олийжаноб фазилат унинг туркий илдизи билан боғлиқдир. Туркийликка хос жанговарлик, мардлик, матонат ва лафз ҳалоллиги, бағрикенглик, саҳоватпешалик ва хожатбарорлик каби хислатларимизда ўзининг ёрқин ифодасини топган. Бу фазилатлар айниқса халқимизнинг тўй-тамошоларга ўта ўчлигида, ўзи емай йиллар мобайнида йиғиб-териб элга дастурхон ёзишдан завқ-шавқ олишида, аъза ва йўқлов маросимларини уюшган ҳолда ўтказишда, бола туғилишидан тортиб то мотам маросимимизгача бўлган барча тадбирларимизда кенг жамоатчилик ва маҳалла аҳлининг доимо бош-қош бўлиб туриши каби удумларимизда кузатамиз. Миллий менталитетимизда туркийларга хос жиҳатлар маъновий маданиятимизнинг чиллак, чавгон, кўпқари, кураш каби миллий ўйинларимизда, “қулоқ тишлатиш”, “бешикка белаш”, “қалин бериш”, “махр” каби удумларимизда, отга бўлган меҳр-муҳаббат, аъзали хонадонга ҳамдард бўлиб кўнгил сураш, мотам маросимида қатнашишнинг “ихтиёрий”-мажбурийлигида ўз ифодасини топган. Кези келганда таъқидлаш жоизки, ўзбек миллий менталитети, умуман барча халқларга хос миллий менталитетлар қўшни халқлар таъсирисиз, муаллақ ҳолда, ўзга халқлардан ажралган ҳолда шаклланмаган. Айниқса ўзбек миллий менталитетида форсий забон тожикларнинг таъсири катта бўлган.

Ўзбек миллий менталитетининг яна бир муҳим жиҳатларидан бири-бу жамият ҳаёти, инсонлар турмуш тарзи кўпроқ анъана ва урф-одатлар орқали бошқарилади. Масалан, ўзбекона расм-русмларга қатъий амал қилган оилаларда ўғил уйлантириш, келин танлаш, қиз узатиш, куёв танлаш пайтларида ота-оналар ва қориндош-уруғлардан алоҳида хушёрлик ва эътиборни талаб қилинади. Қуда бўлмиш томонлар ҳақида тегишли ишонарли маълумотларга эга бўлмагунча икки ёшни бир ёстиққа бош қўйишларига, оила қуришларига оқ фатиха берилмайди. Авваламбор, бўлажак келин ва куёвни саломатлиги, жисмоний нуқсонлардан холи бўлиши, куда томонларнинг ижтимоий келиб чиқиши, жамоада тутган ўрни, мавкеи ва обрў-эътибори ҳисобга олинади. Шунинг учун ҳам халқимиз “тенг тенги билан, тезак қопи билан” деб бекорга айтмаган. Агар куёв ёки келин бўлмиш томоннинг ақли, одоби, ҳусни-жамоли бир ўлчам бўлса, уларнинг ота-оналари, қориндош-уруғлари, авлоднинг жамоадаги мавкеи ва бу хусусдаги жамоатчилик фикри иккинчи, аксарият ҳолларда, ҳал этувчи омил вазифасини ўтайди. Она-оналар учун фарзандларни яхшига қўшиш, бу борада хато қилиб қўймасликда жамоа, жамият раъйи, кўпчилликнинг кенгашли фикри муҳим рол ўйнайди³⁸⁰. Шу боис, жамоатчилик фикрининг шахс турмуш тарзи, тақдирини белгилашдаги устуворлик мавкеи беқиёсдир. Шу ўринда “ғарб қонунлари, шарқ урф-одатлари билан бошқарилади” деган ибора Шарқ халқлари лексиконидан жой олган. Дарҳақиқат, Шарқда, шу жумладан ўзбекларнинг турмуш тарзида ҳам кўплаб урф-одатлар қонунлар

³⁸⁰ Аширов А. Ўша асар, 55 бет.

даражасида бажарилади. Масалан, оила даврасида, кенг жамоатчилик ўртасида ўтказиладиган барча маросимларимизда маҳалланинг бош-қош бўлиб туриши, кўни-қўшничилик анъаналаримиз, оила-турмуш маъросимларимиздаги кўплаб урф-одатлар қонун даражасида бажарилади.

Ғарбда шахс жамоага ўзлигини юзага чиқариш, истеъдоди ва имкониятларини намойиш этиш, муайян мақсадларга эришиш воситаси сифатида қарайди. Жамоа инсоннинг ички, ботиний дунёси, руҳияти ва шахсий ҳаётига мутлоқ аралашмайди³⁸¹. Шарқда эса жамоага асосий эътибор берилади. Шарқда, жумладан ўзбек миллий менталитетида жамоа инсонни ижтимоий назорат остида тутиб туриш, шахснинг жамоадаги мунтазам иштироки унинг умумий ахлоқий меъёрлари доирасида иш тутаётганининг исботи сифатида талқин қилинади. Жамоадан ажралган ҳолда иш тутиш инсоннинг ижтимоий бегоналашуви сифатида баҳоланади.

Ўзбек менталитетига хос ана шу жиҳатни юртбошимиз И.А.Каримов “Ўрта Осиёда биз бутун тарих давомида жамоа бўлиб яшаб келганмиз. Баъзи Ғарб мамлакатларида эса яқка яшашга интилиш кучли. Бу бизнинг республикамиз учун мос эмас. Айтайлик бизда маҳаллачилик анъанаси жуда кучли.... Мен хусусиятлар тўғрисида гапирар эканман, Америкада шахс демократияси устувор бўлса, бизда бошқача меъёрлар асосида, яъни жамоа манфаатларига мос яшаш устунлигини айтмоқчиман³⁸². Дарҳақиқат, ўзбек халқи жамоа манфаатлари, жамоачилик фикри доирасида, анъана ва урф-одатларга содиқлик негизларида бирлашишга мойил ва шунга интилувчи халқдир. Зеро, анъаналарнинг ўзи ҳам жамоатчилик фикрининг барқарорлашган ифодасидир³⁸³.

Анъаналар ва урф-одатлар халқни бирлаштирувчи миллатимизнинг энг яхши сифатлари. Бу ҳақда бошқа гап бўлиши мумкин эмас. Аммо, миллий хислатлар иқтисодият ва ишлаб чиқариш билан узвий боғланмаса у халқнинг келажаги кўринмайди, халқ миллат сифатида халокатга учраши мумкин. Ундай миллатдан Берунийлар, Аҳмад Фарғонийлар, Муҳаммад Хоразмийлар, Амир Темур ва Улуғбеклар, Навоий ва Бобирлар, Машраб ва Нодиралар, Маҳмудхўжа Бехбудий ва Абдулла Қодирийлар, Ҳабиб Абдуллаев ва Яхъё Ғуломовлар етишиб чиқмайди. Миллат иқтисодияти қанча мустаҳкам бўлса, унинг “оила иқтисодияти” ҳам шунча мустаҳкам бўлади. Иқтисодиёт оилада бола дунёга келиши билан бошланади. Оилада ўғилдир, қиздир туғилдими, ота-она ўртасидаги оила ришталари, оила занжири мустаҳкамланиб боради, яъни янги мустаҳкам оила туғилади. Ўзбек оиласи кўп болажонли бўлади. Шунинг учун халқимиз “болали уй бозор, боласиз уй мозор” деб бежиз айтмаган. Оилада ўғил туғилдими, чорбоғда мевали дарахтлар ва тераклар сони ортади, кўшимча иморатлар солиш бошланади, кўрада хисори қўйлар, новвослар боқилади. Чунки, ҳа демай, тўйлар бошланади³⁸⁴. Тўй-тўновимизнинг хили шунчалар кўпки, ўзбек

³⁸¹ Бекмурадов М. Ўзбек менталитети: кеча ва бугун. “Тафаккур” журнали №2. 16 бет.

³⁸² Каримов И.А. Бунёдкорлик йўлидан. Тошкент-1996, том 4. 239-240 бетлар.

³⁸³ Аширов А. Ўша асар, 55 бет.

³⁸⁴

хонадонининг боши тўйдан чиқмайди. Оилада қиз туғилдими, сандикда сеп йиғила бошлайди. Чунки ота-она қачонлардир хавлисида “ёр-ёр ўлан” айтилишини кутади. Бундай ўзбекона миллий менталитет тақоза этган оила анъаналари ҳар бир ўзбек оиласини ҳаракатга солиб кўяди, аниқроқ қилиб айтганда: биринчидан, келажакни ўйлаган ва унга ишонган халқ бундай хислатга эга халқ ҳеч қачон ҳалоқатга учрамайди; иккинчидан, меҳнат севар халқ ўз фарзандини ўқимишли, уйли-жойли қилишни, ҳар қандай оғир иш бўлса ҳам дароматга ҳаром ишлатмай меҳнат қилиб топишга интиланган³⁸⁵. Ҳар бир оиланинг ўз “госплани”, истиқболли иқтисодий режаси бўлмаса, бугунги бозор иқтисодий сиёсати даврида миллий менталитетимизга хос кўп орзу-умидлар ўз-ўзидан сўниб бориши ёки миллий менталитетимизга ёд, миллатга иснод келтирувчи нуқсонлар авж олиши мумкин.

Афсуски, ўзбеклар бир юз эллик йиллик мустамлака даврида миллатга хос кўп яхши фазилатларни йўқатди. Айниқса, шўролар даврида халқимизга хос ҳамжиҳатлик, жанговарлик, ҳар ишда сўз ва амал бирлиги сингари фазилатларга жиддий зарар етказилди. Халқ орасида миллий бирликка интилишдан кўра, гуруҳий, этномаҳаллийчилик ва худудий айирмачиликка берилиш кучайди. Халқ миллий менталитетига зид, ҳамма нарсага рози бўлиб кетавериш, лоқайдлик, худбинлик каби хислатлар авж олди. Узок давом этган собиқ совет даврининг мафкуравий таъзиқлари оқибатида кўплаб диний ва миллий кадриятларимиз топталди ва эътиборсиз қолди. Халқимизнинг муқаддас анъана ва маросимларимиз бидъат, “эскилик сарқити” сифатида қораланиб, камситилди ва таъзиқ остига олинди, миллий удумларимизнинг тарихий асосларига ҳолисона баҳо берилмади.

Ўзбекистон мустақилликка эришгач, ўтмишдан мерос бўлиб ўтган ана шундай салбий ҳолатларга янгича нигоҳ билан қараш, аждоқларимиз томонидан яратилган бебаҳо маъновий ва маданий меросимизни, советлар даврида сохталаштирилган тарихимизни янгилаш ва шу асосда умуммиллий маъновий ислохатларни амалга ошириш асосий вазифалардан бири сифатида эътироф этилди ва улар давлат сиёсати даражасидаги ғоят муҳим вазифа қилиб белгиланди. Бугунги кунда ҳаётий заруриятнинг ўзи халқимиз феъл-атвори ва миллий менталитетини янгилашга жиддий эътибор беришликни тақоза этмоқда.

Аммо, минг афсуслар бўлсинки, бугунги кунда ер қуррасининг барча мамлакатларида кечаётган глобаллашув жараёни жаҳон халқлари учун умумий этикет, умумий феъл-атвор, умумий менталитетни шаклланишига олиб келмоқда³⁸⁶. Бунга бевосита жаҳон миқёсида кетаётган жиддий сиёсий, иқтисодий ва мафкуравий рақобатлар ва жаҳон ахборот воситаларида Ғарб ахлоқий нормаларининг тинимсиз пропагандаси тарихан таркиб топган миллий менталитетимизга кучли салбий таъсир кўрсатмоқда. Глобаллашув туфайли Ўзбекистон бир томондан иқтисодий жиҳатдан жаҳон ҳамжамияти таркибига кириб борса (бу ижобий ҳол), иккинчи томондан, ўзбек халқининг

³⁸⁵ Халимбетов Ю.М. Ўша асар. 57 бет.

³⁸⁶ Аширов А. Ўша асар, 56 бет.

кўплаб миллий менталитетига хос талай қадриятлар, маросим ва ибратли удумларни секин-аста йўқолиб боришига сабаб бўлмоқда.

Мана бу йил-ижтимоий ҳимоя йилида, ўзбек халқи ўз миллий мустақиллигига эришганига ҳам 16 йил бўлмоқда. Неча асрлик орзумидларнинг, кураш ва интилишларнинг рўёбга чиқиши натижасида миллий ғоя, миллий мафкура томойллари туғилди. Тарихий анъаналарга садоқат, аждодлар сиймоси билан фахрланиш, ижтимоий тараққиётнинг муҳим, керакли йўналишларини давом эттириш мустақиллик ва миллий ғоянинг энг муҳим омилларидан эканлиги оддий ҳаётий ҳақиқатга айланди.

Уйғониш даврининг буюк санъаткори Леонардо да Винчининг “кўрмаган нарсани қаттиқ севиб бўлмайди”, деган машҳур сўзлари бор. Мана, мустақиллигимизнинг 16 йили давомида кўз ўнгимизда ижтимоий, иқтисодий, сиёсий, маданий ва маъновий ҳаётимизда шунчалар улкан, асрларга тенг туб ўзгаришлар бўлдики, уларни кўрмай, пайқамай, бефарқ қараб туриш, ғоявий душмонларимиз таъсирида бўлишимиз мумкин эмас. Бу ўзбек миллий менталитетига мутлақо ёт нарсалардир. Шундай экан, кекса авлод, кечаги кунимизнинг тирик гувоҳлари, биз мураббий-устозлар ёш авлодга асрлар давомида халқимиз орзуси бўлиб келган мустақилликни севишга, уни эъзозлаш ва қадрлашга ўргатмоғимизни ҳаёт тақоза этади.

Миллатимизнинг эртанги тақдири, бугунги ёшларимизнинг эртанги кунга ишончи, пухта эгаллаган касби, билими ва малакасига бевосита боғлиқдир. Мамлакатимизда “Кадрлар тайёрлашнинг Миллий дастури” ишлаб чиқилди. Дастурда белгиланган вазифалар таълим тизимини тубдан ислоҳ қилишни талаб этди ва “Таълим ҳақида” қонун қабул қилинишига олиб келди. Бугунги кунда ҳар иккала тарихий аҳамиятга молик давлат ҳужжатлари мамлакатимизда умумий, махсус билимларга эга бўлган, замонавий дунёқараши, миллий ва умуминсоний қадриятлари шаклланган ёшларни тарбиялашда асосий замин бўлиб хизмат қилмоқда.

Бугунги ёшларимиз қалбида, онгида, тафаккурида муқаддас миллий ғурурни, Ватан туйғусини, инсонга, унинг оиласини, хонадони ва маҳалласини, киндик қони тўкилган азиз жой-она Ватанни қалбидан севишни англантиш керак. Буларнинг ҳамма ва ҳаммаси ўзбек миллий менталитетининг мазмун ва моҳиятини ташкил этади.

Замонамиз ёш авлоди онгига бу сифатларга хос фазилатларни сингдириш, психологик ва педагогик жиҳатдан мураккаб, кўп қиррали ва узоқ муддат талаб қилувчи жараён бўлиб, унинг ечими заминда энг муҳим омил-иқтисодият ётади. Мамлакатимиз ҳали ўтиш даврини ўтаб бўлгани йўқ. Иқтисодият билан узвий боғлиқ оммавий ишлаб чиқариш ўзининг рақобат бардош даражасига кўтарилмаса ўтиш даври чўзилаверади. Буни ёш авлод онгига сингдириш бугунги куннинг энг долзарб масаласидир. Давлатимизнинг, Юртбошимизнинг тактик ва стратегик йўли ҳам шунга қаратилган. Буни ёш авлод тўғри тушунмоги, кўп нарсалар, мамлакат келажак тақдири айнан шу ёшларга боғлиқ эканлигини ҳаёт тақоза этмоқда.

Дунёдаги ҳар бир давлатда ўз миллий манфаатларини мустахкамлаш эрки бор. Бу табиийки, соғлом, дўстона, ўз аро манфаатли рақобатни пайдо

килади. Миллий таракқиёт халқнинг яратувчилик салоҳиятига, уюшқоқлигига боғлиқ. Ким тез, кучли ва ташаббускор бўлса-тарққиёт байроғи ўша жойда бўлади. Таракқиёт чўққисига биринчилик байроғини эътиқоди мустаҳкам, кучли характерли, диёнати юксак миллат эришади. Қадим ўтмишда ҳам, ҳозирги замонда ҳам кўпчиллик манфаатини кўзловчи, юрт ҳамжиҳатлигини таъминловчи одил сиёсат ва унинг амалий таъсири кишилиқ жамияти равноқининг муҳим омили бўлиб келган. Шундай сиёсатни шакллантириш ва ҳаётга тадбиқ қилиш кўп жиҳатдан ҳали жамиятни давлат бошқараётган мамлакатларда давлат арбобларига, ҳокимларга, ҳуқуқни ҳимоя қилувчи ташкилот раҳбарларига, уларнинг қобилияти ва салоҳиятига, уларнинг теварак-атрофидаги миллат вакилларининг виждонига, илмий салоҳияти ва адолатлигига боғлиқдир³⁸⁷.

Ҳаёт қонун қоидалари шуни кўрсатадики, миллатнинг том маънодаги шахс бўлиб етишида унинг насл-насаби, оиладаги тарбияси, маҳалла жамоаси катта ўрин тутди. Лекин, миллат фарзандларининг камолатга эришишида уларнинг илмий, сиёсий тайёргарлиги, ўз устида муттасил ишлаб бориши янада муҳимдир. Аммо, баъзи бир раҳбарлар катта лавозимга эришиб олгач, аста-секин ўз вазифаси халққа хизмат этишдан иборат эканлигини унутиб борадилар, халқдан узоқлашишга интиладилар, ўз шахсий манфаатидан бошқа нарсани кўрмайди ва сезмай қоладилар. Натижада уни жамият томонидан назорат қилиш, уни танқид қилиш ёки у ҳақда фикр исхор қилиш имқониятлари чегараланганлигидан, бундай раҳбарлар тезда кенг халқ оммаси кўз ўнгида обрўсизланиб қоладилар.

Қадим замонлардан халқимизда тарбияга таълимдан кам аҳамият берилмаган. “Бир болага етти маҳалла ота-она» деган улуғ хикмат бор. “Олим бўлма, аммо одам бўл” деган хикмат ҳам ўзбек халқи орасида кенг тарқалган хикмат. Бу хикматли мақолларнинг тагида катта фалсафий маъно ётади, яъни “билиминг етарли бўлмаслиги мумкин, лекин ахлоқсиз, одабсиз ва тарбиясиз бўлмагин” демоқчи халқимиз. Миллат ва одамийлик тушунчаси одоб-ахлоқ, пок маъновиятли, диёнатли, тўғри сўз, ҳалоллик каби инсоний фазилатлар билан биргаликда, ватанпарварлик ва эл севарлик, деган эзгу тушунчаларни ҳам ўз ичига қамраб олади. Ўзбек халқида ана шундай ранг-баранг миллий менталитен ва ўзбекона тизим шаклланган. Бу тизим боланинг туғилишидан бошлаб то камолга етиб, мустақил ҳаётга қадам кўядиган давригача бўлган йилларни қамраб олади. Бугунги кунда ушбу анъанавий тизимнинг асосий бўғинларини оила, маҳалла, мактаб, ўрта махсус ва олий ўқув юртлари ташкил этади. Энг дастлабки босқичда онанинг роли бекиёсдир, оиладир. Халқимиз “Куш уясида кўрганини қилади” деб бежиз айтмаган. Агар оила ҳалоллик, меҳнатсеварлик, раҳимдиллик, эгулик йўлида намуна бўлса, бола тарбияси ҳам шунга қараб шаклланиб боради. Бунинг учун бола билан ота –она ўртасида ҳеч қачон тўсиқ бўлмаслиги керак. Ота-онага фарзанддан улуғ, буюк қуванч йўқ. Бунинг учун ота-она фарзандга вақт ажрата билиши, бола эса ота-она

³⁸⁷ Халимбетов Ю.А. Ўша асар, 58 бет.

меҳрини амалда хис этмоги керак. Бундай масъулият ўзбек миллий менталитетининг асосий омилларидан биридир. Афсуски, шўролар даврида раҳбарлик вазифасида хизмат қилган миллатимиз вакиллари мисолида менталитетимизнинг бу олтин бойлиги кўп оилаларда йўқолиб борди. Бола тарбиясини бохча ва мактабга мутлақо топшириб қўйилди. Бу фожиа бугунги мустақил ҳаётимизга ҳам кириб келмаслиги тўғрисида қайғурмоғимиз керак.

Бу муқаддас анъана маҳалла тарбияси билан биргаликда, уйғунлашган ҳолда миллатимизни Ғарб менталитетидан фарқлантириб турадиган эл, жамоат бўлиб яшаш деб аталадиган фазилатлардан баҳраманд қилади. Бу тушунчалар баъзан ғарбона менталитетнинг моҳиятини шакллантирадиган индивидуализмнинг акси сифатида намоён бўлади.

Юқорида айтилган фикр-мулоҳазалар тахлилидан келиб чиқиб айтиш мумкинки, келажак тараққиётимизнинг гарави ёшлар онгида соғлом турмуш тарзини шакллантириш, бу борада аجدодлар меросидан, ўғитларидан ўрнатилган сифатида мунтазам равишда ўринли фойдаланиб бориш; бугунги мустақил Ўзбекистон кўп миллатли жамиятни ташкил этган экан, миллатлар аро муносабатларда соғлом муҳитни яратиш учун мунтазам иш олиб бориш, бугунги ва эртанги раҳбариятнинг сўзи билан дилининг бирлиги, амалий фаолиятида поклик ва иймон, эътиқод ва масъулиятли бўлишлигига эришиш миллат олдида турган энг долзарб масалалар бўлиб қолди.

Тарих ва маданий мерос миллатнинг асосий бойлиги. Тарихни объективлик, ҳолислик тамойиллари асосида билиш янгитдан миллий давлат барпо этаётган халқ учун ғоят зарур. Замонамизнинг илғор миллатлари ўз тарихини танқидий кўз билан мушоҳада қилиш орқали ўз миллий менталитетларини шакллантирганлар. Ҳозирги кунда ўзбекка хос менталитетнинг асосий омиллари, қирралари таркиб топган. Шунинг билан бирга менталитет миллатнинг узил-кесил шаклланиши билан боғлиқ эканлигини ҳам унитмаслик керак. Бугунги кунда ўзбек миллати тўла-тўқис шаклланишининг гувоҳимиз. Аммо, миллатнинг тўла-тўқис шаклланиши унинг узил-кесил шаклланди, дегани эмас. Бунинг учун мустақил давлатимиз олдида иқтисодият билан боғлиқ ечимини кутаётган муаммолар мавжудки, улар оммавий ишлаб чиқариш имқониятларимизнинг жаҳон бозорида рақобат бардош маҳсулотлари билан ўрин эгаллашларига боғлиқ. Бу масалалар ўзининг илмий асосли ечимини кутмоқда.

Бу муаммолар қанчалар долзарб бўлишидан қатъий назар, бугунги кунда бутун жаҳон бўйича улкан глобализация жараёнлари жадал кечаётган кезларда, ўзбек миллий менталитетини тадқиқ қилиш, унинг нечоғлиқ умуминсоний қадриятларга мослигини кузатиб бориш ҳамда ўзига хос, ўзига мос миллий менталитетга эга халқ эканлигимизни амалий ҳаётда, ёшлар тарбиясида кўрсатиб боришимизни ҳам унитмаслигимиз керак.

МУСТАҚИЛ ЎЗБЕКИСТОН ДАВЛАТИ-ЎЗБЕК МИЛЛАТИНИНГ УЗИЛ-КЕСИЛ ШАКЛЛАНИШИДА БОШ ОМИЛ ЁХУД ХУЛОСА.

Ушбу ўқув қўлланмасининг кириш ва 1-19 бобларида ўзбек халқининг келиб чиқиши, яъни унинг этногенези ва этник тарихи, миллат тарихи билан боғлиқ масалалар устида бирламчи манбаълар асосида, уларнинг объектив, ҳолисона илмий таҳлили асосида фикр-мулоҳазалар юритилди. Ушбу мураккаб, чексиз илмий ва ноилмий баҳсларга объект бўлган бу муаммо илмий ечимига комплекс ёндашув асосида бир тўхтама келинди.

Ижтимоий-гуманитар йўналишидаги фан тармоқларининг энг сўнгги ютуқлари ҳисобга олинган ҳолда, ўзбек халқининг келиб чиқиши тўғрисида китобхонга аниқ бир тасаввур беришга ҳаракат қилинди. Ишнинг баёни давомида, унинг тегишли бобларида халқларнинг келиб чиқиши ҳақидаги фанда мавжуд концепциялар, уларнинг илмий ва ноилмий, шубҳали ва асоссиз жиҳатлари таҳлил қилинди; Ўзбекистон тарихининг янгича даврлаштириш масалалари, этногенез, этник тарих ва миллат тарихининг ўзига хос хусусиятлари тўғрисида янги фикрлар айтилди; мавжуд қарашлардан фарқли ўлароқ, ўзбек этногенезининг бошланғич нуқтаси, у билан боғлиқ этномаданий жараёнлар, ўзбек этногенезининг турли тилли этник қатламлардан ташкил топганлиги моддий маданият ва ёзма манбалар асосида баён этилди.

Ўзбек этносининг туб негизи шу заминнинг автохтонли суғдий забон ва туркийгўй этник қатламларининг узоқ асрлар давомида ёнма-ён, бирга, қўни-қўшни бўлиб яшаб келганликлари, тарих тақозаси билан улар ўртасидаги иқтисодий, сиёсий, этномаданий алоқалар секин-аста уларни этник жиҳатдан аралашиб ва бир-бирлари билан қоришиб кетишига, охир оқибатда туркий тил қурилмаси асосида араба-форсийлашган янги этнос-ўзбек халқи шаклланганлиги баён этилди. Ўзбек халқининг келиб чиқишини унинг этник номи билан боғлаш асоссиз эканлиги, одатда халқ тарихи унинг номидан қадимий эканлиги масаласи, баъзида этносни шакллантирувчи объектив омилларнинг яқунловчи бўғини нафақат сиёсий давлат уюшмаси, балки этносга хос умумий жонли халқ тили бўлиши ҳам мумкинлиги ишда илмий исботини топган.

Дарҳақиқат, ўзбек халқи учун сиёсий давлат уюшмаси бўлиб хизмат этган Қорахонийлар давлати ўз таъсир доирасини Мовароуннаҳр ва Хоразм ҳудудлари ҳисобига кенгайтирганда, муомилада бўлган давлат тили умумтурк тили эди. X аср охири ва XI аср бошларида умумтурк тилидан жонли халқ тили-эски ўзбек тили ҳали ажралиб чиқмаган эди. Тўғри, нафақат ўша кезларда, ҳатто Сомонийлар давлати давридаёқ Мовароуннаҳрнинг шимолий, шимолий-шарқий ҳудудларида эски ўзбек тилига асос бўлган туркий тил лаҳжаларининг қарлуқ-чигил диалекти кенг халқ оммасининг жонли тили сифатида муомилада эди. Аммо, унинг умумдавлат миқёсида мавқеини ўрнатилиши Ғарбий Қорахонийлар давлати даврида, яъни XI асрнинг иккинчи ярми ва XII аср давомида юз берди. Шунинг учун ўзбек

элатининг халқ сифатида узил-кесил шаклланишини XI асрнинг иккинчи ярми – XII аср давомида амалга ошди, дейиш мумкин.

Ўзбек миллатининг шаклланиш жараёни ўзбек халқи этногенези каби узок давом этадиган этномаданий жараён эканлиги ишда илмий асосланган. Ҳозирги кунла миллат тўла-тўқис шаклланди, дея оламиз. Чунки миллатни шакллантирувчи омилларнинг аксарият кўпчилиги-давлатнинг миллат номи билан аталиши, миллат номи билан аталган давлат чегараларининг қатъий, даҳлсиз бўлиши, аниқ худудий чегарада муомилада бўлган умум миллат тилининг давлат тили мақомини олиши, миллатга хос миллий менталитетнинг шаклланиши ва бошқалар содир бўлган. Бу ҳақда қўлланманинг 18-бобида кенг тўхтаб ўтилди. Халқ ва миллатга қўйилган талаблар қиёсий таққослаш таҳлили билан аниқ ифода этилди. Аммо, ўзбек миллатининг узил-кесил шаклланиш жараёни ҳали давом этаётганлиги қайд қилиниб, бу вазифа бугунги кунда мустақил Ўзбекистон давлати, ўзбек жамияти зиммасига тушганлиги аниқ кўрсатиб ўтилган.

Бу ўта долзарб масала ечими миллат иқтисодиёти ва маънавияти билан узвий боғлиқ бўлиб, ушбу муаммонинг амалий ечими мустақил Ўзбекистон давлати зиммасига тушмоқда. Шунинг учун қўлланманинг якуний хулосавий қисмини “Мустақил Ўзбекистон давлати – ўзбек миллатининг узил-кесил шаклланишида бош омил” деб номлашни лозим топдик. Чунки, миллатни тил, территория, этномаданий ва сиёсий жиҳатдан бирлаштирувчи, уни жаҳон мамлакатлари қаторидан нуфузли ўрин эгаллашини таъминловчи омил иқтисодий негиздир. Жамиятнинг иқтисодий негизи жамият аъзолари оила иқтисодиётидан ташкил топади.

Демак, оила тўқ-жамият тўқ, унга хизмат этувчи механизм-давлат эса қудратлидир. Жамиятнинг иқтисодий қудрати миллатнинг узил-кесил шаклланишининг гаровидир. Миллий маънавиятнинг ғалабаси жамият иқтисодий негизининг мустахкамлигига боғлиқ. Масалан, моҳиятини чуқур англаб етган Юртбошимиз И.А.Каримовнинг мамлакатни бошқаришдаги стратегик ва тактика йўллари мана шу масала ечимига қаратилган. Шунинг учун Юртбошимиз И.А.Каримов бутун вужуди ва борлиғи билан ўз илмий-амалий фаолиятини мамлакат иқтисодиётини кўтаришга қаратди, юксак иқтисодга эришган мамлакатда халқ фаравонлиги, юрт ободлиги таъминланади, муайян жамият аъзоларининг нафақат қорни, ҳатто кўзи ҳам тўяди, деган нақлга амал қилади.

Мустақил Ўзбекистон сиёсий ҳаётида юз берган кескин ўзгаришлар унинг ижтимоий-иқтисодий ҳаётида, этномаданий ва маънавий дунёсида ҳам туб ўзгаришлар қилишга олиб келди. 1990 йил 20 июнда Ўзбекистон Олий Советининг 2-сессиясида “Мустақиллик декларацияси” эълон қилинган, Республика Олий Кенгашининг XII-чақириқ навбатдан ташқари сессиясида 1991 йил 31 августда Ўзбекистон “Мустақил Республика” деб эълон қилинди; 29 декабр 1991 йилда мустақил Ўзбекистоннинг кенг халқ оммаси алтернатив асосда демократик принципларга амал қилган ҳолда Ўзбекистон тарихида биринчи марта давлат президентини сайлади. 18 ноябрь 1991 йилда давлат байроғи қабул қилинган, Республика Президенти 2-март 1992 йилда БМТ

минбаридан мустақил Ўзбекистон давлати номидан оташин нутқ сўзлаб, мамлакатимиз байроғини БМТга аъзо давлатлар байроқлари қаторига тикиб келди. Бу тарихий сана кўп миллатли меҳнаткаш халқимиз тарихида оламшумул аҳамиятга эга. Халқимизнинг асрлар оша орзуси ушалди.

Ўша унитилмас йилларда мамлакатимизда жўшқин ҳаёт, бунёдкорлик ишлари давом этарди. Шундан сўнг бирин-кетин Олий кенгаш сессияларида мустақил Ўзбекистоннинг давлат рамзларини қабул қилиш давом этиб, 2 июл 1992 йилда давлат герби, 10 декабр 1992 йилда давлат мадҳияси, Олий кенгашнинг XI- сессиясида (8-декабр 1992 йил) мустақил Ўзбекистон республикасининг конституцияси қабул қилинди.

Дастлаб мамлакатимиз 1991-1993 йилларда Россия федерациясининг «рубль» зонасида бўлиб турди. Буни ҳаётнинг ўзи, иқтисодий имкониятларимиз тақоза этарди. Қисқа муддат “купон” пул системаси жорий қилиниб, 1 июль 1994 йилдан Ўзбекистон Республикаси ўзининг мустақил пул бирлиги-сўм муомилага киритилди. Шундай қилиб, Ўзбекистон Республикаси ҳар жиҳатдан мустақил давлат бўлиб узил-кесил шаклланди.

Тарихдан маълумки, иқтисодий қарам халқлар вилоят, ўлка, губерна мақомида бўлган кезларда ўз пул бирлигига эга бўлмайдилар. Улар қачонким давлат мақомини олсаю, аммо кимгадир қарам ҳолатида бўлса ички бозорда олди-сотди муомиласи учун мис танга (пул) зарб этадилар. Чунки бу ундай давлатнинг бошқалар олдида иқтисодий жиҳатдан заифлигидан далолат беради. Агар муайян давлат кумуш танга (пул) зарб этишга журъат этса, демак, у иқтисодий жиҳатдан ўзини ўнглаб олган, оёққа туриб олган давлат ҳисобланган. Бундай давлат нафақат ўз пули билан ички бозорда, балки ташқи бозорда ҳам ўз ўрни ва мавқеига эга давлат ҳисобланади. Агар у давлат олтин пул зарб эта бошласа, демак, бу давлат ўз даврининг империя мақомига давогар давлат ҳисобланган. Демак, миллий пул ва унинг ички ва ташқи бозордаги ўрни муайян давлат иқтисодий ва ҳарбий қудратидан далолат беради. Жаҳон бозоридаги миллий пулнинг кадр-қиймати мамлакат иқтисодий қудрати ва унинг фуқароларининг фаравон турмуш тарзидан нишонандир. Мустақил Ўзбекистон давлатимизнинг ички ва ташқи сиёсати Президентимиз таъбири билан айтганда, айнан мана шу муаммонинг амалий ечимига қаратилган.

Халқаро иқтисодий алоқаларни кескин ривожлантириш учун мустақил Ўзбекистоннинг табиий-географик жойлашиш ўрнининг ноқулайлиги ва Советлар ҳокимиятининг инқирози туфайли иқтисодий-хўжалик алоқаларининг издан чиқиб кетганлиги ҳисобга олиниб, Републикада Ўзбекистоннинг мустақил ривожланишининг ўзига хос тамойиллари ишлаб чиқилди. Бунда аҳолининг кам даромадли қатламини каттиқ ижтимоий ҳимоялаш ишига катта эътибор қаратилди. Тарихий анъаналар, миллий менталитетимиз ҳисобга олинган ҳолда “ЎЗБЕК МОДЕЛИ” деб жаҳонда тан олинган ва мамлакат иқтисодий ҳаётини босқичма-босқич ривожлантириш давлат дастури ишлаб чиқилди. Бу ҳужжатларни амалий ҳаётга тадбиқ этиш йўлида кўплаб Олий мажлис муҳокамасидан ўтган ва Президентимиз фармонлари билан кучга киритилган қонунлар қабул қилинди ва уларга кези

келганда тегишли тузатишлар киритилиб, янгидан-янги қонунлар қабул қилинмоқда.

Мамлакат иқтисодиёти маънавий ҳаёт тамойиллари билан уйғунликда ривожланмаса, жамиятда ғоявий бўшлиқ пайдо бўлади. Бу масалада ҳам Республика Президенти улкан амалий ишларга бош-қош бўлмоқда.

И.А.Каримов ўзининг 1997 йилда чоп этилган “Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари” номли машҳур асарининг “Маънавий қадриятлар ва миллий ўзликни англашнинг тикланиши” бобида ҳамда “Тафаккур” журнали бош муҳаррирининг саволларига жавоблар рубрикасида чоп этилган “Жамият мафкураси халқни-халқ, миллатни-миллат қилишга хизмат этсин» деган рисоласида ўзбек халқи ва миллати, унинг миллий мафкураси миллатни бирлаштирувчи омил эканлиги, фикр қарамлиги тафаккур қуллигидан нишона эканлиги, мафкурасиз одам ва жамият, унинг давлати истиқболсиз ҳокимият эканлиги, мустаҳкам маънавият билан қуролланиш енгилмас кучга айланишини, мафкура майдонлари ядро полигонларидан кучли эканлиги, мафкура ўтмиш билан келажак ўртасидаги кўприк эканлиги, онгли турмуш жамият ҳаётининг бош мезони эканлиги, куч билим билан тафаккурда эканлиги ва ниҳоят кучли давлатдан кучли жамият сари интилиш мустақил Ўзбекистоннинг бош йўли эканлигини алоҳида тақидлайдилар³⁸⁸. 1998 йилда чоп этилган “Тарихий хотирасиз келажак йўқ” асарида ўзбек миллати ҳеч қачон кўчманчи халқ бўлган эмас, аксинча, шу заминнинг тагли-тугли, қадимдан суғорма деҳқончилик ва сертармоқли хунармандчилик, тажрибали савдо-сотик ишлари билан мунтазам шуғулланиб келган ўтроқ халқ эканлигини таъкидлаб, олимларимиз олдига катта вазифаларни юклади³⁸⁹. Талабалар, умуман ёш авлод учун яратилган ушбу ўқув қўлланмаси аслини олганда, Президентимиз томонидан биз олимлар зиммасига юклаган ана шу талаб руҳида ёзилган асарларнинг дебчасидир.

³⁸⁸ Каримов И.А. Маънавий юксалиш йўлида. Тошкент-1998, 5-10, 417-428 бетлар.

³⁸⁹ Каримов И.А. Маънавий юксалиш йўлида. Тошкент-1998, 437-441 бетлар.

МУНДАРИЖА

КИРИШ. ПРЕДМЕТНИНГ ҲОЯВИЙ-НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ, МАҚСАД ВА ВАЗИФАЛАРИ ҲАМДА ҚИСҚАЧА ТАРИХШУНОСЛИГИ	3
I-БОБ. ЎРТА ОСИЁ ХАЛҚЛАРИ ТАРИХИНИНГ ЯНГИЧА ДАВРЛАШТИРИШ МАСАЛАСИ	21
II-БОБ. ЎРТА ОСИЁ ТАРИХИДА ЮЗ БЕРГАН ТАРИХИЙ ЖАРАЁНЛАРНИНГ ҚИСҚАЧА ТАҲЛИЛИ	34
III-БОБ. ЎРТА ОСИЁ ХАЛҚЛАРИ ЭТНОГЕНЕЗИ ВА ЭТНИК ТАРИХНИНГ НАЗАРИЙ ВА ИЛМИЙ-МЕТОДОЛОГИК АСОСЛАРИ	61
IV-БОБ. ЎЗБЕК ХАЛҚИНИНГ КЕЛИБ ЧИҚИШИ МАСАЛАСИДА ФАНДА МАВЖУД ИЛМИЙ КОНЦЕПЦИЯЛАР ВА ҚАРАШЛАР	87
V-БОБ. ЎРТА ОСИЁ ҚАДИМГИ ДУНЁСИНИНГ МИНТАҚАВИЙ РИВОЖЛАНИШИ ВА МАДАНИЙ-ХўЖАЛИК МАРКАЗЛАРИНИНГ ТАШКИЛ ТОПИШИ	100
VI-БОБ. ЎРТА ОСИЁНИНГ ҚАДИМГИ ТУБ ЖОЙЛИ АҲОЛИСИ ВА УНИНГ АВЕСТО ВА АҲАМОНИЙ ПОДШОЛАРИНИНГ КИТОБАЛАРИДА АКС ЭТИШИ	132
VII-БОБ. ЎРТА ОСИЁНИНГ ҚАДИМГИ АҲОЛИСИ ҲАҚИДА ЮНОН МУАЛЛИФЛАРИ	149
VIII-БОБ. ЎРТА ОСИЁНИНГ ҚАДИМГИ ТАРИХИ ҲАҚИДА ХИТОЙ МАНБАЪЛАРИ	182
IX-БОБ. ЎРТА ОСИЁНИНГ ҚАДИМГИ ХАЛҚЛАРИ ҲАҚИДА МАҲАЛЛИЙ ЁЗМА МАНБАЪЛАР	215
X- БОБ. ТУРКИЙГҲЙ ҚАБИЛАЛАРНИНГ ИЛК ВАТАНИ ВА ОРИЙЛАР МУАММОСИ	232
XI-БОБ. ЎЗБЕК ЭТНОСИНИНГ АНТРОПОЛОГИК ТИПИ ВА У ДАСТЛАБ ТАРКИБ ТОПГАН МАКОН ВА ЗАМОН	252
XII-БОБ. АНТИК ВА ИЛК ЎРТА АСРЛАРДА ЭТНОГЕНЕТИК ЖАРАЁНЛАР ВА МОВАРОУННАҲРДА ТУРКО-СУҒДИЙ ЭТНОМАДАНИЙ МАЙДОННИНГ ТАРКИБ ТОПИШИ	271
XIII-БОБ. ЎЗБЕК ЭЛАТИНИНГ ШАКЛЛАНИШ БОСҚИЧЛАРИ ВА УНИНГ ХАЛҚ СИФАТИДА УЗИЛ-КЕСИЛ ШАКЛЛАНИШИ	287
XIV БОБ. XIII-XV АСРЛАРДА ЎРТА ОСИЁДА ЭТНИК ЖАРАЁНЛАР ВА ЎЗБЕК АДАБИЙ ТИЛИНИНГ ШАКЛЛАНИШИ	306
XV-БОБ. ДАШТИ ҚИПЧОҚ ЎЗБЕКЛАРИНИНГ МОВАРАУННАҲРГА КИРИБ КЕЛИШИ ВА ЎЗБЕК ХОНЛИКЛАРИ ДАВРИДА ЭТНОМАДАНИЙ ЖАРАЁНЛАР	321
XVI -БОБ. ЎРТА ОСИЁ ИҚТИСОДИЙ ҲАЁТИГА КАПИТАЛИСТИК МУНОСАБАТЛАРНИНГ КИРИБ КЕЛИШИ ВА МИЛЛИЙ БУРЖУАЗИЯ ҲАМДА ЖАДИДЧИЛИКНИНГ ПАЙДО БЎЛИШИ	339
XVII-БОБ. ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИНИНГ ТАШКИЛ ТОПИШ АРАФАСИДА ЭТНИК ҲОЛАТ ВА МИЛЛИЙ-ҲУДУДИЙ ЧЕГАРАЛАНИШНИНГ МАҚСАД ВА МОҲИЯТИ	361
XVIII-БОБ. ЎЗБЕК МИЛЛАТИНИНГ ШАКЛЛАНИШ ЖАРАЁНИ ВА ЎЗБЕК АТАМАСИНИНГ УМУММИЛЛАТ ЭТНОНИМИГА АЙЛАНИШИ	378
XIX-БОБ. ЎЗБЕК МИЛЛИЙ МЕНТАЛИТЕТИ ВА УНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ	391
МУСТАҚИЛ ЎЗБЕКИСТОН ДАВЛАТИ - ЎЗБЕК МИЛЛАТИНИНГ УЗИЛ-КЕСИЛ ШАКЛЛАНИШИДА БОШ ОМИЛ ЁХУД ХУЛОСА	410